

АФЛОТУН

ЗАКОВАЙ
ДУРДОНАЛАРИ

ДАВЛАТ

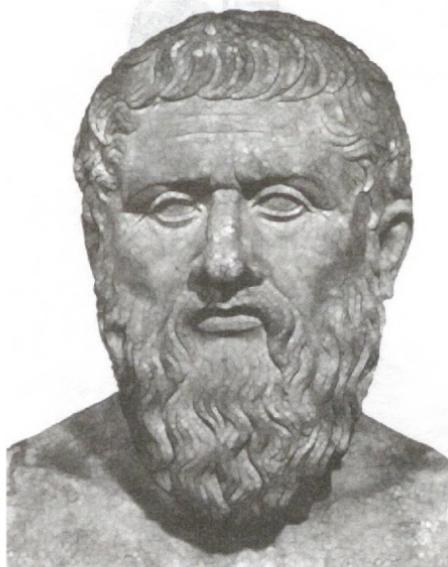
2016191
3798

АФЛОТУН

ЧАСТЬ АПОЛЛОНОВЫХ РИСУНОК ПРИЧЕД
СИЛАДО. ДОСТУПЫ МОСКОВСКИХ СКАЗОВ НИ ТАКИЕ
ЖЕ СЕ КЕРНОВЫЕ. ИМЕНЬЯ ПРИЧЕДЫ УЖЕ ОММА
СИЛАДОВЫЕ. А АРТИСТЫ СИЛАДОВЫЕ АДНУЛЫ
СИНИЦЫ. А САГИДЫ ЗДЕСЬ СИЛАДОВЫЕ НУТЫА
СИЛАДОВЫЕ

(Сулак, Алавон, Поммар,
Дромах, Эдимант, Кефал)

ҲОЗИР БИЗ, БАХТАЛЫ ДЕБ ҲИСОБЛАЙДИГАНИМИЗ
ДАВЛАТНИ ХАЁЛАН (КУЛОЛ КАБИ) ЯСАМОҚДАМИЗ,
АММО БУ ДАВЛАТНИНГ АЙРИМ ҚИСМИДА ЭМАС,
ЯНА УНДА ФАҚАТ КИМЛАРГИНАДИР ЭМАС, БАЛКИ
БУТУН ДАВЛАТДА ҲАММА БАХТАЛЫ БЎЛИШИНИ
ХОҲЛАЙМИЗ.

◆

жамалынан көмкөй түстүрдү. А жаңы мидбай түшүнүү, түрк түшүнүү – мөнгөнчүк түндүгүшүү! Фирзактын түшүнүү дәлдүү – сиң мидбай.

АФЛОНУН

ДАВЛАТ

(Сүкрот, Главкон, Полемарх,
Фрасимах, Адимант, Кефал)

ЯНГИ АСР АВЛОДИ
ТОШКЕНТ
2015

УЎК: 94:001-84

КБК: 87

А – 89

Афлотун

Давлат: насрый достон / Афлотун. Таржимон Урфон Отажон. Масъул муҳаррир Шомуҳиддин Мансуров. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2015. – 464 б.

ISBN 978-9943-27-416-7

Қадимги давларда давлатни бошқариш, саркардалар билан ишлаш, уларнинг жанговар тайёргарлигини синовдан ўтказиш мақсадида кўплаб тадбирлар ўtkазилгани бизга тариҳдан маълум. Мана шу каби хусусиятлар инобатга олинган ҳолда ушбу китобга давлатни бошқариш анъаналари, ҳалқ ва давлат ўртасидаги муносабатлар мажмуи киритилган. Айниқса, аскарларни бошқариш, жанговар тактика борасидаги фойдали маълумотлар ҳам китобдан ўрин олган.

УЎК: 94:001-84

КБК: 87

Таржимон:

Урфон Отажон

Масъул муҳаррир:

Шомуҳиддин Мансуров

Alisher Navoiy

2016/9/

номисаги

3798

O'zbekiston MK

ISBN 978-9943-27-416-7

© Афлотун, «Давлат». «Янги аср авлоди», 2015 й.

БИРИНЧИ КИТОБ

[Сүкрот]. Кеча мен Аристоннинг ўғли Главкон билан биргалиқда маъбудага сиғиниш учун Пирейга бордим, бундан ташқари маъбуданинг байрамини қандай ўтказаётганликларини ҳам кўрмоқчи эдим – бу, ахир, биринчи марта ўтказилмоқда-да. Менимча, ерли аҳолининг тантанавор юриши жуда гўзал бўлди, аммо фракияликларнинг юришлари ҳам ундан қолишмайди. Биз ибодат қилдик, мириқиб томоша қилдик, сўнг шаҳарга қайтдик.

Кефалнинг ўғли Полемарх уйга қайтаётганимизни узоқдан кўриб, ўз хизматкорига бизга етиб олиб, кутиб туришимизни илтимос қилишни буорибди. Хизматкор орқамдан устимдаги қабога қўл теккизиб, бундай деди:

- Полемарх уни кутиб туришингизни сўрамоқда.
- Мен ўгирилдим-да, у қаерда, деб сўрадим.
- Ана у, келмоқда, илтимос, кутиб туринг.
- Майли, кутамиз, – деди Главкон.

Бир оз вақт ўтгач Полемарх ҳам етиб келди, у билан Главконнинг укаси Адимант, Никийнинг ўғли Никерат ва яна бир неча одам бирга бўлиб, улар ҳам, афтидан, тантанали юришдан қайтишаётганга ўхшайди. Полемарх бундай деди:

- Сүкрот, шаҳарга шошилаяпсизлар шекилли.
- Фаҳминг яхши, – дедим мен.
- Бу ерда биз неча киши эканлигимизни кўрмаяпсанми?
- Кўрмай бўладими?

– Демак, сизлар бизларни ё енгиб ўтасизлар, ёки биз билан қоласизлар.

– Башқа бир йўли, яъни бизни қўйиб юборишга сизларни кўндириш йўли йўқми?

– Қулоқ солиб ҳам ўтирумайдиганларни кўндириб бўлармиди?

– Асло, – деди Главкон.

– Билиб қўйингки, биз сизларга қулоқ солиб ўтирумаймиз.

Адимант қўшиб қўйди:

– Маъбуда шарафига кечки пайт машъалалар кўтарган отлиқлар юриши бўлишини билмайсизми?

– Отлиқлар юриши? – сўрадим мен. – Бу янгилик-ку.

Чавандозлиқда машъалаларни қўлдан-қўлга берадиларми?
Сени тўғри тушундимми?

– Ҳа, шундай, – деди Полемарх, – бунинг устига тунгি тантаналар ўtkазилади, уларни кўрса арзийди. Кечки овқатдан кейин байрамни томоша қилгани борамиз, у ерда кўпгина ёшларни учратиш ва улар билан суҳбатлашиш мумкин бўлади. Йўқ демай қолақолинглар, илтимос.

b

Главкон жавоб берди:

– Қолишга тўғри келади.

– Сен рози бўлганингдан кейин, – дедим мен, – шундай қиласмиз.

Биз Полемархнинг уйига бордик ва у ерда унинг биродарлари Лисий ва Евтидемни ҳамда халкедонлик Фрасимахни, пэанлик Хармантид ва Аристонимнинг ўғли Клитофонти учратдик. Полемархнинг отаси Кефал ҳам уйда

c

экан – у менга жуда кексайиб қолгандек кўринди: мен уни кўрганимга анча бўлди-да. У ўриндиқда такя устида, бошида гулчамбар билан ўтиради, чунки у ҳозиргина уйининг ичкари ҳовлисида курбонлик қилган эди. Биз унинг яқинига ўтиридик – у ерда турли юмшоқ ором курсилар бор эди.

Мени Кефал бундай сўзлар билан қарши олди:

– Сен Сүкрот бизнинг Пирейда тез-тез меҳмон бўлмайсан. Яхши эмас. Агар мен аввалгида шаҳарга осонгина бора олганимда, сенинг бу ерга келишингга ҳожат бўлмасди – биз ўзимиз сенинг ҳузурингга борардик; аммо энди сен бу ерга тез-тез келиб туришинг керак: сени ишонтириб айтаманки, менда жисм билан боғлиқ ҳузур қанчалар сўнган бўлса, сұхбатлар ва сұхбат билан боғлиқ ҳузур шу қадар ортди. Ушбу йигитлар билан сұхбат қуришдан ўзингни тортма ва бизнинг ҳузуримизга келиб тур, биз сен билан дўст ва яқин танишмиз-ку.

– Шундай, Кефал, – дедим мен, – кекса одамлар билан сұхбатлашиш менга хуш ёқади. Улар, балки биз ҳам босиб ўтишимиз лозим бўлган йўлда биздан илгарилааб кетгандар, бу йўл – мушкул ва оғир ёки қулай ва енгил эканлигини биз улардан сўраб олишимиз зарур. Шундай улуғ ёшда, шоирлар таъбири билан айтганда, «кексалик остонасида» турган айниқса сендан, бу ҳаёт сенга ортиқча юкми, сўраб билмоқчи эдим. Ёки сенга бошқача туюладими?

– Сүкрот, – жавоб берди Кефал, – Зевсга қасамки, менга қандай туюлса, шуни айтаман. Қадимги мақолга риоя қилиб, менинг ёшимга яқин одамлар тез-тез учрашиб турдимиз. Биз йигилганимизда, кўпчилигимиз ёшлиқда бўлган ҳузурлар – севги кўнгилхушликлари, шаробхўрликлар, базмлар ва шунга ўхшашларни эслаб, гўёки бу бизга буюк йўқотишдай афсусланадилар: у пайтлар ҳаёт – ҳаёт эди, энди бу ҳаётми, деб. Баъзи қариялар, ўзларини хўрлаётган қариндошларидан зорланадилар ва қарилек уларга беҳисоб кўп балолар келтиргани ҳақидағи дод-вой қўшигини чўзадилар. Менимча, Сүкрот, улар бекорга қарилекни айблайдилар: қариб қолганим учун мен ҳам, менга тенгдош барча бошқалар ҳам, агар бу (қарилек) сабаб бўлганида, худди шуни бошимдан ўтка-зардим. Аммо мен бундай ҳолга тушмаган чолларни кўп

d

e

329

c

күрганман; масалан, шоир Софоклга менинг ҳузуримда қуидаги савол берилганди:

«Севги күнгилхушликларига, Софокл, қандай муносабатдасан? Сен ҳали ҳам аёл билан бирга бўла оласанми?» «Сен нималар деяпсан ўзи, – жавоб берди у. – Бебош ва шафқатсиз хожасидан қул қандай қочса, мен ҳам ундан шундай қувонч билан қочдим-ку».

Софоклнинг жавоби ўшанда ҳам менга яхши туюлганди, ҳозир ҳам ўшандай ёқади. Зеро, киши кексаликда бу нарсаларнинг ҳаммасидан қутулади ва фарогатда бўлади; майл, ҳавасларнинг ҳукми сусаяди ва тугайди, ҳар борада Софоклдаги каби ҳис-туйғу, яъни жунбишга келган қўпгина ҳукмдорлардан қутулиш ҳисси пайдо бўлади. Суқрот бундан (яъни бу йўқотишлардан. – Тарж.) хафа бўлиш ва уйдаги ноҳушликларнинг ҳам сабаби битта – кексалик эмас, балки одамнинг хусусиятидир. Тартибли ҳаёт кечирган ва хушфеъл бўлган кишиларда, кексалик ҳам унчалик оғир бўлмайди. Кимда-ким, Суқрот, бундай бўлмаган эса, унинг учун кексалик ҳам, ёшлиқ ҳам оғир бўлади.

е Бу сўзлардан ҳайратланиб ва уни суҳбатга янада тортиш учун бундай дедим:

– Ўйлайманки Кефал, сен одамларга бу гапни айтсанг, улар сенга қўшилмайдилар; улар, сен бундай рафторли одам бўлганинг учун эмас, балки бадавлат бўлганинг учун кексаликни бунчалик енгил кечирмоқдасан, деб ўйлайдилар. Улар, бойларда кексаликни безайдиган имконият бор, деб ҳисоблайдилар.

– Сен ҳақсан, – деди Кефал, – улар бунга қўшилмайдилар ва эътиroz билдиришга уриниб курадилар. Аммо уларнинг далиллари унча салмоқли эмас, Фемистокл ўз шухратига ўзи туфайли эмас, балки шаҳри туфайли эришган, деб ҳақоратлаган бир серифияликка Фемистоклнинг берган жавоби жуда яхши бўлган: «Тўғри, агар мен серифиялик бўлганимда машҳур бўлолмасдим, аммо сен, ҳатто, афи-

налик бўлганингда ҳам шухрат қозонмасдинг». Қарилек юк бўлиб тушган бой бўлмаган баъзи одамларга ҳам худди шундай жавоб берса бўлади: хушфеъл, аммо камбагал одам учун ҳам камбагалликда кексаликни ўтказиш енгил, аммо бадфеъл одам учун, у қанчалик бой бўлмасин кексалик доим оғир кечади.

– Кефал, – дедим мен, – ўзинг эга бўлган бойликнинг кўп қисми сенга мерос қолганми ёки унга ўзинг эришганмисан?

– Мен қандай ҳам эришардим, Суқрот! Тадбиркор сифатида мен бобом ва отамнинг оралигида ман. Менинг бобомга – мени қандай аташса, уни ҳам шундай аташарди – ҳозир менда қанча бойлик бўлса, шунча бойлик мерос қолган, аммо у ўз мулкини бир неча баробар кўпайтирди, менинг отам Лисаний эса бу мулкни ҳозир менда бор бўлганига қараганда камроқ миқдорга келтириб қўйди. Агар мен, менга теккан меросдан озгина бўлса ҳам кўпроқ меросни мана буларга қолдирсам, хотиржам бўлардим.

– Мен шунинг учун сўрадимки, – дедим мен, – сенда мол-мulkка бўлган ҳарислик кучлилигини сезмадим: бундай ҳолат, одатда, бойликни ўзи топмаган одамларда бўлади. Ўзлари бойлик орттирганлар бойликни икки баробар кўпроқ қадрлайдилар. Шоирлар ўз асарларини, оталар эса – ўз болаларини қандай яхши кўрсалар, бойиб кетган одамлар ҳам пулга шундай меҳр билан қарайдилар – бошқа одамлар каби эҳтиёж даражасида эмас, балки, гўё ўзлари яратгандай кўрадилар. Бундай одамлар билан мулоқотда бўлиш қийин: бойликдан бошқа ҳеч нарса уларга ёқмайди.

– Сен ҳақсан.

– Албатта, яна ушбуни менга айтчи: кўп мулкка эга бўлишдан келадиган энг катта неъмат нимадан иборат?

Адолат ҳақидағи фал, – Айтиш керакки, – деди Кемасала мұхқамаси – менинг сүзларимга күпчилик ишонмайды. Биласанми, Сүкрот, кимки үлім ҳақида үйласа, у одам дахшатта тушади ва аввал ҳеч ҳам хаёлига келмаган фикрлар оғушида қолади. Агар у шу пайтгача Аид ҳақидағи ривоятлардан – яғни ким бу дунёда адолатсиз иш қылған бўлса, у ерда жазоланишидан – кулған бўлса, унда, агар бу ҳақиқат бўлса, у ҳолда нима бўлади, деган савол унинг дилини жунбишга келтиради. Унинг ўзи ҳам – кексалик ожизликлариданми ёки у дунёга яқинлашиб қолганиданми – қандайdir оқилроқ бўлиб қолади.

331 Энди уни гумонлар ва хавотирлар искаңжага олади, кимнидир хафа қилиб қўймадиммикан, деб у ташвишланади. Кимки ўз ҳаётида кўп адолатсиз ишлар қилганини билса, худди бирданига уйқудан уйғотиб юборилган боладек қўрқиб кетади ва келгусида фақат ёмонликларни кутади. Кимки адолатсиз ишлар қилмаганлигини билса, унга бир хушҳол умид, Пиндар айтганидек, «кексалик энагаси» ҳамроҳ бўлади. Сүкрот, кимки ҳалол ва художўйлик, тақвадорлик билан умр ўтказган бўлса, унга

*Кексалик энагаси,
 Қалбни эркаловчи лаззатли умид ҳамроҳ бўлади;
 Бандаларнинг ўзгарувчан ниятларини
 Ҳаммасидан кўпроқ бошқаради, –*

деб у (Пиндар) аъло даражада яхши айтган.

Буни у жуда яхши, ҳайратланарли даражада кучли айтган. Бунга мен ушбуни қўшиб айтаманки, давлатманд бўлиш – бу, албатта, жуда ҳам яхши, аммо ҳар ким учун эмас, балки фақат виждонли одам учун яхшидир.

Майли кимнидир беихтиёр алдаганингдан, кимгадир ёлгон сўзлаганингдан ёки худога қандайдир қурбонлик қилишдан ёхуд инсонга пул қарз бўлиб қолганингдан хавф-сирамай бу дунёдан у дунёга ўтиш, буларнинг ҳаммасида давлатманд бўлишнинг аҳамияти каттадир. Бошқа кўп нарсаларга ҳам бойлик зарур, аммо, Суқрот, бирини бошқаси билан таққослаб туриб ўйлайманки, буларнинг ҳаммасида ақли бор одам учун бойлик арзимаган нарса эмас ва унга у (бойлик) жуда асқатади.

– Ажойиб сўзлар, Кефал, аммоadolatnинг ўзи борасида: уни биз оддий ҳалоллик (виждонлилик) ва қарзга олинганни бериш, деб ҳисоблашимиз керакми ёки бир амал (ҳракат)нинг ўзи баъзанadolatли, баъзан эсаadolatsизлик бўладими? Мен ушбу мисолни келтираман: agar кимдир ўз дўстидан унинг ақлирасо бўлган пайтида қурол олган бўлса-ю, кейин қурол эгаси ақдан озса-да уни қайтариб беришни талаб қилса ва олган одам қуролни қайтариб берса, бу ҳолда ҳар ким ҳам, бериш керак эмас ва бундай одамга қуролни берган ёки бор ҳақиқатни айтиш ниятида бўлган одамadolatsиз одам, дер эди.

– Бу тўгри.

– Бундан маълум бўладики: ҳақиқатни гапириш ва олган нарсасини қайтариб беришadolatни белгиламайди.

– Йўқ Суқрот, – эътиroz билдириди Полемарх, – agar Симонидга сал бўлса-да ишонилса, худди шунинг ўзи белгилайди.

– Аммо, – деди Кефал, – суҳбатни ўзларингиз давом эттирасизлар, менинг ибодат қиладиган вақтим бўлиб қолди.

– Демак, – дедим мен, – Полемарх сенинг ворисинг бўлиб қоладими?

– Албатта, – жавоб берди Кефал табассум билан ва шу заҳоти ибодат қилиш учун чиқиб кетди.

Ҳар кимга ўзига муносибини бериш –adolatdan эканлиги ҳақида

– Бизнинг сұхбатимизда Кефалнинг вориси, айтчи, – Полемархга мурожаат қилдим, – Симониддинг адолат ҳақидағи қайси сўзларини түтри деб ҳисоблайсан?

– Ҳар кимга ўзига муносибини бериш адолатдан эканлигини. Буни у жуда ажойиб айтгандек туюлади менга.

– Албатта, Симонидга ишонмаслик осон иш эмас – у донишманд ва илоҳий бир инсондир! Унинг сўзларининг маъноси сенга тушунарли бўлса керак, Полемарх, аммо мен идрок этолмаяпман. Шуниси аниқки, Симониднинг сўзлари, биз ҳозиргина эслаганимиз, яъни бизга вақтингча фойдаланиб туришга берилган ҳамма нарсани, гарчи биз фойдаланган нарсани у берган бўлса-да, эгасининг талаби бўйича, ҳатто, у ақдан озган бўлса ҳам, гўё қайтариб бериш кераклиги ҳақида эслаганимиз борасида бораётгани йўқ. Шундай эмасми?

– Ҳа.

– Аммо ақдан озган одам буни талаб қилса, асло бермаслик керак-ку!

– Бу айни ҳақиқат.

– Демак, Симониднинг ҳар кимга ўзига муносибини бериш адолатdir, деб айтган сўзларида бошқа маъно борга ўхшайди.

– Зевс билан қасам ичаман, албатта бошқа. У, дўстларнинг бурчи ўз дўстларига фақат яхшилик қилиш ва уларга ҳеч қандай ёмонлик қилмасликдадир, деб ҳисоблайди.

– Тушунаман, – дедим мен. – Агар қайтариб бериш ҳам, қабул қилиш ҳам зарар келтирса, (у ҳолда) кимки пулни қайтариб берса, у муносиб нарсани эмас, бошқа нарсани берган бўлади, гарчи бу иш дўстлар орасида содир бўлса ҳам. Симонид шунинг ҳақида гапирмаётгандикан?

– Албатта, шунинг ҳақида.

– Агар тұғри келиб қолса, душманларга үзига муносиби-
ни бериш керакми?

– Албатта, улар нимага лойиқ бұлсалар, шуны бериш ке-
рак. Менимча, душман үз душманига тегишли ажрини бери-
ши керак, яъни қандайдыр бало, оғат келтириши, ёмонлик
қилиши зарур.

– Маълум бұладики, адолат деган нарсага Симонид
фақатгина шоирона түшүнчә берган ва унга, менимча, ҳар
кимга тегишлисини бериш адолатли бұлур эди, деган маъ-
нони сингдирған ҳамда буни у муносиби деб атаган.

– Сенингча қандай?

– Зевс билан қасам ичаман, агар ундан: «Симонид,
ҳақиқий деб ҳисобланиши учун ҳакимлик санъати нима-
ни (албатта, тегишлиси ва тұғри келадиганидан) нимага
тайинлаши керак бұлади?» деб сұралса, сенингча, у бизга
қандай жавоб берарди?

– Жисмга – дори-дармон, овқат, ичимлик эканлиги равшан.

– Ошпазлик санъатини құрсатиш учун нимага (тегишли
ва тұғри келадиган) нимани бериш керак?

– Таомга – ёқимли таъм.

– Жуда яхши. Бундай санъат адолат номига муносиб бұ-
лиши учун кимга нимани атамоқ керак?

– Сукрот, агар олдинги айтилғанларга риоя қилинса, у
холда бу дұстларга фойда, душманларга зарар келтириш
санъати бўлиши зарур.

– Демак, дұстларга яхшилик ва душманларга ёмонлик
қилишни Симонид адолат деб ҳисоблайдими?

– Менимча, шундай.

– Касалликлар ва соғломлик ҳолатига келсак, ким үз дұст-
ларига яхшилик ва душманларига – ёмонлик қилишга күпроқ
қодир?

– Шифокор.

– Денгизда сузиш хавф-хатарлари орасыда денгизчиларгачи?

– Дарға.

– Адолатли киши билан иш қандай бўлади? Қандай хатти-ҳаракатлар билан ва қайси соҳада у дўстларга фойда ва душманларга зарар келтиришга қодир бўлади?

– Урушда, менимча, жанг қилишга ёрдам бериб.

– Жуда яхши. Аммо, азизим Полемарх, ким касал бўлмаса, унга шифокор керак эмас.

– Тўгри.

– Кимки кемада сузмаётган бўлса, унга дарға керак эмас.

– Ҳа.

– Демак, кимларки урушмаётган бўлсалар, бундайларга адолатли одам ҳам керак эмас, шундайми?

– Бу менимча гумонли.

– Тинчлик вақтида ҳам адолат керакми?

– Керак.

– Деҳқончилик-чи? Ёки керак эмасми?

– У ҳам керак.

– Ҳосил йигиш учун-чи?

– Ҳа.

– Этиқдўзлик ҳам керакдир, афтидан?

– Ҳа.

– Бизни пойабзал билан таъминлаш учун, дерсан.

– Албатта.

– Хўш, сенингча тинчлик пайтларида адолат қандай зарурият билан ва нимага эга бўлиш учун керак?

– Суқрот, у ишларни бажаришда керак.

– Ишлар деганда сен нимададир бирга қатнашишни тушинасанми ёки йўқми?

– Айнан биргаликда қатнашишни.

– Шашка ўйинида адолатли одам яхши ва фойдали қатнашчи бўладими ёки шу ўйинини биладиган одамми?

– Ўйинни биладигани.

– Гишт ёки тош теришда адолатли одам қатнашувчи сифатида қурувчига қараганда фойдалироқ ва яхшироқми?

– Асло.

– Аммо адолатли одамнинг қандай ишларга қатнашиши қурувчи ёки, айтайлик, кифараби қатнашганидан афзалроқ бўлади? Зоро, кифара чалишда кифарабининг афзалиги равшан-ку.

– Менга пул ишларида афзалроқдай туюлади.

– Полемарх, балки пул сарфлашдан ташқари ишларда-дир. Зоро, биргалиқда от сотиб олиш ёки сотища, ўйлай-манки, яхши чавандоз фойдалироқдир.

– Балки шундайдир.

– Кема олишда – кемасоз ёки дарға, фойдалироқ бўлар.

– Табиий.

– Кумуш ёки олтиндан биргалиқда фойдаланиша адолатли одам бошқа одамлардан фойдалироқ бўлган ҳоллар бўладими?

– Бўлади, Сукрот. Уларни сақлаш ёки жамғариш учун берилган пайтда.

– Яъни, сенинг сўзларингга қараганда, улардан фойдала-нилмай турилгандами?

– Албатта.

– Демақ, пул фойдасиз бўлганида адолат фойдали, шундайми?

– Шунақага ўхшайди.

– Ва боғ пичоқчасини сақлаш учун ижтимоий ҳамда ху-сусий адолат фойдали, ундан фойдаланиш учун эса боғбон-нинг маҳорати талаб қилинадими?

– Шундайдир.

– У ҳолда сен айтасанки, қалқон ва лирани сақлаш керак бўлганида ва улардан фойдаланилмаганида адолат фойда-ли, фойдаланиш керак бўлганида эса аскар ёки машшоқ-нинг маҳорати фойдали.

– Албатта, шундай дейман.

– Бошқа барча ҳолларда ҳам шундайми: нимадандир фойдаланилганида адолат фойдали эмас, фойдаланилмага-нида эса фойдалими?

– Шундайга ўхшайди.

– Демак, дўстим, фақатгина фойдасизликда фойдали бўладиган адолат – унча муҳим иш эмас экан. Кел, мана

буни күриб чиқайлик: муштлашиш жанги ёки бошқа жангда ким зарба беришга уста бўлса, ўша одам ўзини зарбалардан сақлашни ҳам билади, тўғрими?

– Албатта.

– Касалликлардан сақданиш қўлидан келадиган одам бошқа одамни билинтирмай касал ҳолатга тушириб қўйишга ҳам қодирми?

– Менимча шундай.

– Душман ниятларини била оладиган ва унинг қилмоқчи бўлган хатти-ҳаракатларининг олдини ола биладиган одам ҳарбий қароргоҳни яхши кўриқлай олади, шундайми?

– Албатта.

– Демак, ким ўғирлашга ҳам уста бўлса, ўша асрашни ҳам қойил қиласди.

– Шунақага ўхшайди.

– Демак, агар адолатли одам пулларни сақлашга қодир бўлса, у ҳолда уларни ўғирлашга ҳам қодирдир.

– Бизнинг мулоҳазамиз, ҳар ҳолда, шунга олиб келади.

– Демак, адолатли одам қанақадир ўгри бўлиб чиқади.

б Сен буни Гомердан ўзлаштириб олган бўлсанг керак: у, Одиссейнинг она томонидан бобоси Автоликни жуда қадрлайди, Автолик эса ўзининг ўгринамолиги ҳамда жодулари билан барча одамлардан устун турарди, дейди. Шундай қилиб, сенингча ҳам, Гомер бўйича ҳам, Симонид бўйича ҳам адолат – ўгриликка оид қанақадир нарса бўлиб, у дўстларнинг фойдасига ва душманларнинг заарига йўналган. Ё сен шундай демадингми?

– Зевс билан онт ичаман, бундай демадим. Тўгриси, нима деганимни ўзим ҳам билмайман. Аммо дўстларга фойда келтириш ва душманларга заар қилиш – адолат бўлади, деган гапни мен ҳозир ҳам тасдиқлайман.

с – Сенингча, кимлар дўстлар бўладилар: яхши одам бўлиб туюлганларми ёки, гарчи бундай бўлиб туюлмаган бўлса-да, фақат дарҳақиқат шундай одамларнинг ўzlари, холосми? Душманлар ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин.

– Табиийки, кимни яхши одам деб ҳисобласанг, ўша билан қадрдан дўст бўлиш ва ёмон одамларни ёмон кўриш, лозим.

– Аммо одамлар бу борада адашмайдиларми? Кўп одамлар, аслида ундай бўлмасалар-да бизга яхши бўлиб кўрина-дилар ва аксинча.

– Ҳа, адашадилар.

– Демак, яхши одамлар уларга душман, ёмонлари эса – дўстми?

– Шундай ҳам бўлади.

– У ҳолда, ёмон одамларга фойда келтириш, яхшиларига эса зарар келтириш адолатдан бўладими?

– Шундай бўлиб чиқмоқда.

– Аммо айтиш керакки, яхши одамлар адолатлидирлар, улар адолатсиз ишлар қилолмайдилар.

– Бу айни ҳақиқат.

– Сенинг ўзингнинг сўзларингга кўра, адолатсизлик қилмайдиганларга ёмонлик қилиш адолатдан бўлар эди.

– Ҳеч ҳам, асло бундай эмас, Суқрот! Бундай хулоса, албатта, нотўгри хуносадир.

– Демак, адолатсизларга зарар келтириш ва адолатлиларга фойда келтириш адолатдан бўладими?

– Бу хулоса маъқулроқ.

– Демак, Полемарх, адашадиган одамлар билан қўпинча шундай ҳол рўй берадики, улар ўз дўстларига – улар дўстларини ёмон одамлар деб ўйлайдилар – зарар келтиришни ва ёмон одамларга, уларни яхши одамлар ҳисоблаб, фойда келтиришни адолатдан дейдилар. Шундай қилиб, биз, Симониддан келтирганимизга зид гапларни ифода этамиш.

– Ҳа, қўпинча шундай бўлади. Аммо, унга тузатиш киришиб кўрайлик-чи: зеро, биз ўзимизга ким дўст, ким душман эканлигини нотўгри белгиладик.

– Полемарх, биз айнан қандай белгиладик?

– Гўёки, ким яхши бўлиб туюлса, ўша бизга дўст, деб.

– Энди қандай тузатиш киритамиз?

– Кимки ҳам яхши туюлса, ҳам ҳақиқатан яхши одам бўлса, ўша бизга дўст бўлади. Кимки фақат туюлса-ю, аслида бундай бўлмаса, у дўст туюлади-ю, аммо ҳақиқий дўст эмас. Бизнинг душманларимиз борасида ҳам ана шундай аниқлик киритиш керак.

– Бу мулоҳазага кўра, яхши одам бизга дўст, ёмон одам эса – душман бўлади.

– Ҳа, шундай.

– Дўстга яхшилик ва душманга ёмонлик қилиш адолатдан деб айтилган олдинги таърифни, сенингча, энди, агар дўст яхши одам бўлса, унга яхшилик қилиш ва, агар душман мальун одам бўлса, унга ёмонлик қилиш адолатдандир, деб тўлдириш керакмикин?

b – Албатта. Бу, менимча, жуда яхши таъриф.

– Демак, адолатли одамга баъзи одамларга зарар келтириш хусусияти хос?

– Ҳа, шундай, ёмон одамларга ва душманларимизга зарар келтириш керак.

– Агар отларга зиён етказилса, улар яхшироқ бўлиб қоладиларми ёки ёмонроқ?

– Ёмонроқ бўлиб қоладилар.

– Итларнинг фазилатлари маъносидами ёки отларнингми?

– Отларнинг.

– Итлар ҳам, агар уларга зиён етказилса, отларнинг эмас, итларнинг фазилатларини йўқотадилар, шундайми?

– Худди шундай.

– Дўстим, одамлар ҳақида, агар уларга зарар етказилса, улар ҳам ўзларининг одамийлик фазилатларини йўқотадилар, деб айта оламизми?

– Албатта.

– Аммоadolat одамнинг фазилати эмасми?

c – Сўзсиз шундай.

– Одамлардан қайси бирларига зарар етказилган бўлса, ўша одамлар албатта адолатсиз бўлиб қоладиларми?

- Шундай бўлиши мумкин.
- Машшоқлар мусиқа воситасида кимнидир мусиқага нўноқ қилиб қўя оладиларми?
- Бундай бўлиши мумкин эмас.
- Чавандозлар эса от миниб юриш воситасида от миниб юришга нўноқ қила оладиларми?
- Йўқ.
- Адолатли одамлар адолат воситасида кимнидир адолатсиз қилиб қўя оладиларми? Ёки умуман: яхши одамлар ўз фазилатлари ёрдамида бошқаларни ярамас қилиб қўя оладиларми?
- Бундай бўлиши асло мумкин эмас!
- Зеро, совитиш, ўйлайманки, иссиқликнинг эмас, балки унга зид нарсанинг хусусиятидир.
- Ҳа, шундай.
- Намиқтириш ҳам қуруқликнинг эмас, балки унинг зиддининг хусусияти.
- Албатта.
- Зарар етказиш – яхши одамнинг эмас, балки унинг аксининг хусусияти.
- Шундайлиги аниқ.
- Адолатли одам – яхши одамми?
- Албатта.
- Демак, Полемарх, на дўстга, на бошқа бирор кимсага зарар етказиш – адолатли одамнинг иши эмас; бу иш, унинг зидди бўлган, яъни адолатсиз одамнинг иши.
- Менимча, Суқрот, сен мутлақо ҳақсан.
- Демак, агар кимдир, ҳар кимга ўзига муносибини бериш – адолатлиликдир, деб тасдиқласа ва буни, адолатли одам душманларга зарар, дўстларга эса фойда келтириши лозим, деб тушунса, у ҳолда гапираётган одам асло донишманд эмас, чунки у ҳақиқатни гапирмаган, зеро, биз ҳеч кимга ҳеч нарсада зарар етказмаслик адолат эканлигини аниқладик.

– Мен бунга қүшиламан, – жавоб берди Полемарх.
 – Шундай экан, – дедим мен, – биз сен билан биргаликда, буни Симонид, ё Биант, ёки Питтак, ёхуд донишманд ва ажойиб одамлардан бири айтган, дейдиганларга қарши жангга кирамиз.

– Бундай жангда қатнашишга мен тайёрман, – деди Полемарх.

– Адолат дұстларға фойда ва душманларға зарар етка-
 зишдан иборат, деган ҳикматни ким айтганини биласанми?

– Ким? – сұради Полемарх.

– Үйлайманки, бу ибора, Периандрга ё Пердиккага, бал-
 ки Ксеркс ёки фивалик Исменийга, ёхуд үзларини құдрат-
 ли одамлар деб үйлайдиган бойлардан бирига тегишлидир.

– Сен мутлақо ҳақсан.

– Жуда яхши. Аммо адолат, яъни адолатлилік (тушун-
 часининг үзи) бундан иборат эмас экан, у ҳолда бошқа қан-
 дай таърифни таклиф этиш мүмкін?

b Бизнинг суҳбатимиз давомида Фрасимах гапга арала-
 шишишга бир неча бор қаттық интилди, аммо унинг ёнида
 үтирганлар тийиб туришди – улар бизнинг мубоқасамизни
 охиригача эшишишни жуда хоҳлашарди. Аммо мен савол
 берганимда, озгина тұхталған әдік, Фрасимах ортиқ чида-
 б туролмади: ваҳший ҳайвондек бор кучини түплад, нимта-
 лаб ташлашга тайёрдек бизларға ташланды.

Полемарх иккимиз құрқиб кетдік, у бұлса бундай деб
 бақырди:

c – Сукрот, боядан бери бўлмагур гапларни гапираётиб-
 сизлар! Бир-бирингизга ён босиб, үйин қилиб, үзларин-
 гизни гўлликка соласизлар? Агар сен ҳақиқатан ҳам адо-
 лат нима эканлигини билмоқчи бўлсанг, у ҳолда саволлар
d беравермагин ва ҳар қандай жавобни рад эта олишингдан
 мақтамагин. Жавоб беришдан кўра савол бериш осонроқ
 эканлигини яхши биласан, йўқ, ўзинг жавоб бер ва нима

адолатли эканлигини айт. Бу – муносибdir, бу – фойдаидир, ёки мақсадга мувофиқdir, ёхуд даромаддиdir, ёки яроқлидиr демагин менга; нима десанг ҳам менга равшан ва аниқ гапир, чунки, агар сен бундай бўлмагур сўзларни айтсанг қулоқ ҳам солмайман.

Фрасимахнинг сўзларидан ҳайратга тушиб, қўрқиб унга қарадим ва, агар мен унга ундан олдин қарамаганимда бехуш қотиб қолишим мумкиндай туюлди, шунинг учун унга жавоб бера оладиган ҳолда бўлганимдан ҳаяжонланиб бундай дедим:

– Фрасимах, биздан хафа бўлма. Агар биз – мен ва мана бу (яъни Полемарх – тарж.) – ушбу далилларни муҳокама қилишда хатога йўл қўйган бўлсақ, сени ишонтириб айтиманки, ихтиёrsиз хато қилиб қўйган бўламиз. Масалан, агар биз олтин қидирсак, нахотки бизни уни топишга халақит қиладиган даражада бир-бирларига хушомад қиладилар, деб ўйлайсан. Аммо биз адолатни – олтиндан қимматлироқ, нарсани қидирмоқдамиз наҳотки, биз бир-биrimизни шундай бемаъниларча маъқуллаб уни (адолатни – тарж.) топишга ҳаракат қилмаймиз? Сен (яхшилаб) ўйлаб кўр, дўстим! Йўқ, менимча, бу иш (топиш) бизга қийинлик қилди, шунинг учун бу ишга қурби етадиган сизлар биздан хафа бўлиш ўрнига, бизга раҳм қилсангиз яхшироқ бўларди.

Буни эшитиб, Фрасимах ғалати кулимсираб қўйди ва бундай деди:

– Оҳ Герак! Мана бу Суқротнинг одатдаги кинояси! Мен бу ердагиларга, сени жавоб беришни хоҳдамайди, ўзини гўлликка солади ва агар унга кимдир савол берса, жавоб бермаслик учун ўзини ҳар кўйга солади, деб айтиб тургандим.

– Сен донишмандсан, Фрасимах, – дедим мен, – агар сен, ўн икки қандай сонлардан иборат, деб сўрасангда, аммо ўз саволингни бераётганингда: «Биродар, фақат ўн

икки – бу икки карра олти, ё уч карра түрт, ёки олти карра икки, ёхуд түрт карра уч, демагин, бундай деб бемаъни сұзласанг, сенинг гапларингга қулоқ ҳам солмайман», – деб огоҳлантирсанг, у ҳолда сенинг бундай саволингга ҳеч ким жавоб беролмаслиги олдиндан үзингга маълум бўлади. Аммо агар сенга десаларки: «Нега энди, Фрасимах! Менинг жавобларимда сен огоҳлантирганлардан ҳеч бири бўлмаслиги керакми? Агар бундай бўлса, сен ғалати экансан, Фрасимах, мен ҳақиқатга хилоф равишда гапиришм керак бўладими? Сен нима деб үйлайсан?» Бунга сен нима дер эдинг?

– Етар, – деди Фрасимах, – яна ӯша гап.

– Бўлмаса-чи, – дедим мен. – Аввалгими ёки аввалги эмасми, аммо сен кимга бундай савол берсанг, у одам шундай деб үйлаши мумкин. Тақиқ мавжудми ё мавжуд эмасми бари бир инсон ўз қарашларига хилоф равишда жавоб бераверади, деб үйлайсанми?

– Демак, сен ҳам шундай қиласан: сенинг жавобингда мен тақиқлаган нимадир бўладими?

– Мулоҳаза қилаётганимда шундай бўлса, ҳайрон бўлмайман.

– Адолат борасида бу жавобларга ҳеч ҳам ӯхшамаган, балки анча яхшироқ бошқа бир жавобни сенга маълум қиласамчи? Унда сен үзингга қандай жазо белгилайсан?

– Жоҳил одам қандай жазога маҳкум бўлса, ӯша жазони-да! У билағон бир одамдан дарс олиши керак бўлади. Мен ана шу жазога лойиқдирман.

– Ҳузур қилиб сайрамоқдасан! Йўқ, сен ўқиши учун пул тўлаб кўй.

– Албатта шундай қиласан, пул топилиши билан.

– Пул бор! – хитоб қилди Главкон. – Иш пулга қараб қолмайди, Фрасимах, сен давом эттиравер – биз ҳаммамиз Суқрот учун тўлаб юборамиз.

– Сүкрот ўз одатича иш қилиши учун, яъни: ўзи жавоб бермай, балки ўзгаларнинг далилларидан айб топиши ва уларни инкор қилиши учун шундай қиласиз, деб ўйлайман?

– Ҳурматли Фрасимах, – дедим мен, – агар, биринчидан, ҳеч нарсани билмасанг ва билишни даъво қилмасанг, сўнгра эса, бу борада қандайдир фикрларга, мулоҳазаларга эга бўлсанг-у улар бунинг устига шундай зукко одам томонидан тақиқланган бўлиб, ўйлаган нарсангдан ҳеч бирини айтиш мумкин бўлмаса, у ҳолда қандай жавоб бериб бўлади? Аслида сен гапиришинг ўринли бўлади: билим соҳиби эканлигингни ва айтадиган гапинг борлигини айтмоқдасан-ку. Кўп ўйлаб ўтирганин-да, марҳамат қилиб менга жавоб бер ҳамда Главконнинг ва қолган ҳамманинг ақлини киргизиб қўйишдан бош тортма.

Мендан кейин Главкон ҳам, қолган бошқалар ҳам ундан бош тортмасликни илтимос қила бошладилар. Ўзининг билимдонлигини кўрсатишга Фрасимахнинг иштиёқи бор эди: у ўзида тайёр зўр жавоб бор, деб ҳисобларди, аммо ўзини гўёки менинг жавоб беришимни хоҳлаётгандай туттарди. Ниҳоят, у рози бўлди, сўнгра бундай деди:

– Мана, Сүкротнинг донишмандлиги: ўзи ҳеч кимга ўргатишни хоҳламайди, аммо ҳамма ерда кезиб юради, бирорлардан ўзи ўрганадио бунинг тўлови сифатида уларга миннатдорчилик билдирамайди ҳам.

– Фрасимах, мен бошқалардан ўрганишимни тўгри айтдинг, аммо менинг миннатдорчилик билдирамаслигим, бу – ёлғондир. Мен қўлимдан келганидай тўлайман. Мен фақат мақтов билан тўлайман – менда пул йўқ. Менинг фикримча, кимдир яхши гапирса, бу ишни мен қанчалик бажонидил қилишимга менга жавоб берабошлишинг биланоқ дарҳол ишонч ҳосил қиласан: яхши гапиришингга эса имоним комил.

с Энг кучлининг манфаати – Қулоқ сол. Мен тас-
сифатидаги адолат ҳақида диклаб айтаманки, адо-
лат энг кучлига яроқли нарсадир. Нега сен (фикримни) мақтамаяпсан? Ёки сенда
бунга иштиёқ йўқми?

д – Мен олдин сен айтаётган гапни тушуниб олмогим ке-
рак. Ҳозирча эса билмайман. Сен тасдиқлаб айтасанки, энг
кучлига яроқли нарса – адолатнинг ўзидир. Агар Полида-
мант кураш ва муштлашиш жангиде орамизда энг кучли
бўлса ва агар унинг бадани соглиғи учун мол гўшти яроқли
бўлса, у ҳолда, гарчи биз ундан анча ожиз бўлсақда, бизга
ҳам шундай овқатларни тайинлаш фойдали ва шу билан
бирга адолатли бўлади, шундайми?

– Суқрот, сенинг томонингдан менинг сўзларимга бун-
дай нохуш фикр берилиши – жуда хунук ишдир.

– Олижаноб Фрасимах, асло бундай эмас, лекин сен ўз
сўзларингни тушунтириб бер.

– Баъзи давлатларда тузум тираний мустабид, бошқала-
рида – демократик, учинчиларида эса – аристократик экан-
лигини наҳот сен билмасанг?

– Билмай бўладими?

– Ҳар бир давлатда ким ҳокимият тепасида бўлса, ўша
(одам) куч соҳиби эканлигини ҳамми?

– Албатта.

– Ҳар қандай ҳокимият қонунларни ўз фойдасига ўр-
натади: демократия – демократик қонунларни; тиранлик –
тиранийларни, қолган ҳолларда ҳам шунинг ўзгинаси-
дир. Қонунларни ўрнатиб, ҳокимиятга тобеларга уларни
(қонунларни) адолатли деб эълон қиласидилар – шунинг ўзи
ҳокимият учун фойдали нарсадир, қонунларга риоя қил-
майдиганини қонунларни бузувчи сифатида жазолайдилар.
Хурматли Суқрот, мен ушбуларни айтмоқчиман: барча
давлатларда бир нарса, мавжуд ҳокимиятга яроқли нарса-

гинаadolат ҳисобланади. Бу эса – күчнинг ўзидир, бундан маълум бўладики, агар кимда-ким тўгри мuloҳаза юритиб,adolat ҳамма ерда биттадир деса, у ҳолда бу нарса энг кучлига яроқли нарса бўлади.

– Сен нима деяётганингни энди тушундим. Бу тўғрими ё йўқми, тушунишга ҳаракат қилиб кўраман. Сен ўз жавобингда яроқли нарсаниadolatли деб айтдинг, гарчи менга бундай деб жавоб беришни ман қилган бўлсанг ҳам. Сен фақат бир нарсани: «энг кучлига» деган сўзларни қўшиб қўйгансан.

– Арзимас қўшимча бўлса керак-а!

– Ҳали аниқ эмас, балки у салмоқлидир. Аммо шуниси аниқки, сен ҳақмисан ё ноҳақ эканлигингни текшириб кўриш зарур. Негаки, мен ҳамadolat яроқли бир нарса деб айтиш тарафдориман. Аммо сен «энг кучлига»ни қўшмоқдасан, мен эса буни билмайман, шунинг учун буни бир кўриб чиқиш керак.

– Тезроқ кўриб чиқ.

– Албатта шундай қиласман. Менга айт-чи, ҳокимиятга бўйсунишниadolatли деб ҳисоблайсанми?

– Ҳисоблайман.

– У ёки бу давлатда ҳокимиятлар бехато ишлайдиларми ёки адашишлари ҳам мумкинми?

– Албатта, адашишлари ҳам мумкин.

– Демак, қонунларни ўрнатишда улар бир хил қонунларни тўгри, баъзиларини эса нотўгри ўрнатадилар, шундайми?

– Мен ҳам шундай деб ўйлайман, – деди Фрасимах.

– Тўгри ўрнатилганлари – ҳокимиятлар фойдасига, нотўгрилари – зараригадир. Сенинг фикринг қандай?

– Мен ҳам шундай деб ўйлайман, – деди.

– Улар (ҳокимиятдагилар) нимани ўрнатмасинлар, ҳокимиятга тобелар буни бажаришлари зарур ва буadolatли бўладими?

b

c

– Бўлмаса-чи.

– Демак, сен тасдиқлаётганинг бўйича, энг кучлига фойдали нарсани бажаришгина эмас, унинг қарама-қаршиси ни, яъни ярамайдиганини бажариш ҳамadolатli бўлади.

– Сен нималар демоқдасан ўзи?

– Менимча, сен нима деяётган бўлсанг, ўшани айтмоқдаман. Кел, яхшилаб кўриб чиқайлик: ҳокимиятлар тобеларини ўз талабларини бажаришга мажбур этаётиб, шу ҳокимиятларнинг ўзлари учун энг маъқулини танлаб олиш борасида бъязан адашишларини ва, шу билан бирга, ҳокимиятларнинг ҳар қандай талабларининг тобелар томонидан бажарилишиadolatli бўлишини биз тан олмаганимидик?

– Ҳа, шундай, биз буни тан олган эдик.

– Сен ҳокимиятлар ва умуман кучлироқ (одам)лар учун заарали нарсаларни амалга ошириш ҳамadolatli деб тан олган эдинг, шуни ўйлаб кўр: ҳокимиятлар ўз-ўзларига зарап бўлса-да, ниманидир бажариш мажбуриятини бегараз юклаганларида уларни бажаришadolatli бўлишини бари бир тасдиқлайверасан. Бундай ҳолда, донишманд Фрасимах, сен айтганларингнинг аксини бажаришadolatli бўлиб қолмасмикин? Зеро, бу ўринда бекиёс кучлига заарали бўлган нарсани бажаришни энг ожизлардан талаб этилмоқда-ку.

340 – Ҳа, Сукрот, – хитоб қилди Полемарх, – Зевс билан онт ичаманки, бу мутлақо равшан!

– Айниқса, агар Сукротга қўшилиб сен ҳам бунга гувоҳликка ўтсанг, – сухбатга қўшилди Клитофонт.

– Гувоҳлик нимаси? Зеро, Фрасимахнинг ўзи ҳокимиятлар баъзида ўзларига зиён етказувчи талабномалар қўядилар ва буларни бажариш тобе фуқаролар учунadolatli, деб ҳисобланади.

– Полемарх, ҳокимият буйругини бажаришни – худди шу нарсани Фрасимахadolatli деб ҳисоблаган.

– Клитофонт, у (Фрасимах – тарж.) энг кучлига яроқли бұлған нарсаниadolat деб ҳисоблаган. Бу икки ҳолни белгилаб қўйгач, ҳокимият соҳиблари баъзан ўзларига зиён етказувчи нарсани буюрадилар ва энг ожизлар ҳамда тобе фуқаролар буни бари бир бажаришлари зарур. Бундай фараздан келиб чиқадики, энг кучлига яроқли нарса яроқсиз нарсадан ҳеч ҳамadolatliroқ эмас экан.

– Аммо Фрасимах энг кучлига яроқли нарса, деб энг кучли (одам) ўзига яроқли нарса деб ҳисоблаган нарсани тушунган, – эътиroz билдириди Клитофонт. – Худди шуни ожиз (одам) бажариши зарур – шуни уadolatli деб тан олади.

– Йўқ, Фрасимах бундай демаган, – деди Полемарх.

– Бари бир эмасми, Полемарх, – дедим мен, – agar ҳозир Фрасимах шундай деса, биз уни худди шундай тушумиз. Сен менга айт-чи, Фрасимах, энг кучлининг ўзи учун яроқли туолган нарсалар, дарҳақиқат, у унга яроқлими ёки яроқли эмасми, бари бирadolatli деб айтмоқчи эдингми? Сенинг сўзларингни шундай тушунишимиз керакми?

– Асло бундай эмас. Наҳотки сен мени, адашаётган одами, худди у адашаётган пайтида энг кучли деб ҳисоблайди, деб ўйлайсан?

– Ҳокимият бегуноҳ эмаслигини, аксинча, баъзи бир нарсаларда адашиб туришини тан олганингдан сўнг, сенинг сўзларингнинг маъноси шундай деб ўйладим, ҳар ҳолда.

– Суқрот, мулоҳазаларинг билан шундай лўттибозсаки! Масалан, bemorlarни хато даволайдиганни шу хатолар учун шифокор, деб атайсанми сен? Ёки, ҳисобда адашганни айнан адашганида, худди шу хатоси учун ҳисоб устаси дея оласанми? Ўйлайманки, оддий тилда: «шифокор адашди», «ҳисоб устаси адашди» ёки «грамматика ўқитувчиси адашди», деб гапирамиз. Мен ўйлайманки, agar у ҳақиқатан биз айтган одам бўлса, у ҳолда ҳеч қачон хатоларга йўл қўймай-

с

д

е

ди. Сен аниқликни шунчалик яхши кўрар экансан, сўзнинг аниқ маъносига кўра, ўз ишининг ҳеч бир устаси бу ишда адашмайди. Зеро, билим етишмаслигидан, яъни маҳорат етишмаслигидан адашадилар. Шундай қилиб, у санъаткор бўладими, донишманд ёки ҳукмдор бўладими, агар ўз маҳорати соҳиби бўлса, гарчи: «шифокор адашди», «ҳукмдор адашди», деб тез-тез гапирилса ҳам, адашмайди. Мен берган жавобни сен худди шу маънода тушун. Аниқ жавоб қуийдагичадир: ҳақиқий ҳукмдор бўлгани учун ҳукмдор хато қилмайди, ўзи учун ҳаммасидан яхши бўлган нарсани у бехато аниқлаб олади ва буни унга тобе бўлганлар бажаришлари зарур. Шундай қилиб, аввал айтганимдек, мен адолат деб энг кучлига маъқул бўлган нарсани бажаришни айтаман.

– Ажабо, Фрасимах, сенинг-ча, мен лўттибозманми?

– Яна қанақанги дегин.

– Мен мулоҳаза юритганимда саволларимни ёмон ниятда бердимми?

– Бунга менинг ишончим комил. Аммо уринишларинг

b бекор: сен мендан ўз ёмон ниятингни яшиrolмайсан, бас, уни яшиrolмас экансан, у ҳолда бу сұхбатимизда мени енголмайсан.

– Мен бунга ҳаракат ҳам қилмайман, азизим. Бизда яна шунга ўхшаш бирор нарса рўй бермаслиги учун, сен ожиз (одам) кучлига маъқул нарсани ижро этиши адолатдан, деб айтганингда, «ҳукмдор» ва «энг кучли» сўзларини оддий маънода ишлатмоқдамисан ёки аниқ маънодами, шунга аниқлик кирит.

c – Мен ҳукмдор деганда бу сўзнинг энг аниқ маъносини назарда тутаман. Қўлингдан келганича энди нотўғри талқин қилавер, тухматлар қил – мен сенга заррача ён босмайман. Тўгриси, бунга сенинг кучинг етмайди.

– Сенинг-ча, мен шунчалик ақддан озганманки, арслоннинг ёлини (устарада) олишга ва Фрасимахга тухмат қилишга журъат этар эканман-да?

— Аммо сен, гарчи қувватинг етмаса ҳам, ҳозиргина бунга уриниб кўрдинг.

— Бўлар. Яхиси менга айт: сен яқиндагина эслатган, аниқ маънода шифокор деганинг одам – фақат пул ҳақида ўйлайдими ёки bemorлар ҳақида куйиб-пишадими? Гап, албатта, ҳақиқий шифокор ҳақида кетмоқда.

— У bemorлар ҳақида куйиб-пишади.

— Дарга-чи? Ҳақиқий дарга – эшкакчиларнинг бошлиги-ми ёки у ҳам эшкакчими?

— Эшкакчилар бошлиги.

— Зеро, ўйлайманки, у ҳам кемада сузаётганинингина ҳисобга олиб бўлмайди – уни эшкакчи, деб бўлмайди. Уни кемада бўлгани учун эмас, балки маҳорати ва эшкакчиларга раҳбар бўлгани учун дарга деб аташади.

— Бу тўгри.

— Демак, уларнинг ҳар бири, яъни шифокор ҳам, дарга ҳам қандайдир фойдали маълумотларга эгадирлар.

— Албатта.

— Санъат кимга нима яроқли бўлса, ўшани умуман излаб топиш ва ихтиро қилиш учун мавжуд эмасми?

— Ҳа, шунинг учун.

— Ҳар қандай санъат учун, ўзининг энг баркамоллигидан бошка бирор нарса яроқли, фойдалироқми?

— Сен нимани назарда тутмоқдасан?

— Мана буларни: агар мендан, бизнинг баданимиз ўзига ўзи кифоя қиласидими ёки яна бирор нарсага эҳтиёж сезадими, деб сўрасалар, мен: «Албатта, эҳтиёж сезади. Чунки бизда бадан баркамол бўлмагани учун шифокорлик усуллари топилган, шундай бўлганлигидан у ўзига ўзи кифоя қиласиди. Баданга яроқли нарсани бериш учун ҳам санъатга талаб пайдо бўлади», – деб жавоб қиласидим. Сенингча, мен тўгри гапирайманми, йўқми?

— Тўгри.

— Бу ёги нима бўлади? Шифокорлик санъатининг ўзи но-мукаммал эмасми? Умуман, бирон-бир санъатни, масалан,

күзни – күриш билан, қулоқни – эшитиш билан зийнатлагандек, яна қандайдир ижобий хислат билан умуман тұлдириш керакми? Яғни ҳар қандай санъатга бириңчисига нима яроқлилигини ва уни нима билан тұлдириш кераклигини ҳал қыладиган бошқа санъат құшиш керакмикин? Санъаттинг үзида қандайдир номукаммаллик яширинганми ва ҳар қандай санъат, үша бириңчисига нима фойдалы эканлигини муҳокама қыладиган яна бошқа санъатта мұхтожми? Ушбу муҳокама қылувчи санъатта эса, үз навбатида, яна бошқа шу турдаги санъат зарурми, ва бу ҳолат бенихоя давом этадими? Ёки ҳар қандай санъат унга нима яроқли эканлигини үз-үзича ҳал этадими? Ёхуд унинг камчилікларини ислох қылувчини муҳокама этиш учун унга унинг үзи ҳам, бошқа санъат ҳам даркор әмасмикин? Зоро, санъатда ҳеч қандай номукаммаллик ва камчилік, нұқсон бўлмайди ва үзининг ҳудудидан ташқарида яроқли нарсани излашга ҳожат йўқ. У тўғри бўлганидан кейин, токи у үзининг беназирлиги ва яхлитлигини сақлаб қолар экан, унда нұқсон ва бузилишлар бўлмайди. Сўзнинг сен үзинг белгилаган аниқ маъноси нұқтай назаридан бу шундайми ёки бошқачами эканлигини кўриб чиқ.

- б**
 - Шундайга ўхшайди.
 - Демак, шифокорлик шифокорликка яроқли нарсани әмас, балки баданга яроқлисини кўриб чиқади.
 - Ҳа.
 - Суворийлик ҳам – отда юришга яроқли нарса әмас, балки отларга (яроқли) нарсадир. Ҳар қандай бошқа санъат ҳам – үзига яроқли нарса әмас (зеро, бунга у мұхтож ҳам әмас), балки унинг мавзуси (предмети)га яроқли нарсадир.
 - Шундайга ўхшайди.
 - Аммо, Фрасимах, ҳар қандай санъат үзи қўлланиладиган соҳада ҳокимият ва кучdir.
- с**
 - Фрасимах унча хоҳламай бўлса-да, бу гапни тасдиқлади.

– Демак, ҳар қандай санъат энг кучлига эмас, балки ўзи раҳбарлик қилаёттан энг ожизига яроқаликни назарда тутади.

Қаршилик кўрсатишга ҳаракат қилган бўлса-да, Фрасимах охир-оқибат бунга розилик билдириди ва, у рози бўлганида, мен бундай дедим:

– Демак, шифокор-шифокор бўлгани учун – шифокорга яроқли бўлган нарсани эмас, балки беморга яроқли нарсани назарда тутади ва тайинлайди. Сўзнинг аниқ маъноси билан шифокор пулга ўч тамагир эмас, балки жисмларни бошқарувчиидир, деган фикрга розилик билдиридик-ку. Ёки биз бундай фикрга келмадикми?

Фрасимах тасдиқ билан жавоб берди.

– Демак, дарға ҳам сўзнинг асл маъноси бўйича – эшкакчи эмас, эшкакчилар бошқарувчисидир.

Фрасимах эътиroz билдиrmади.

– Шундай қилиб, бундай дарға, бошқарувчи ҳам унинг ўзи дарғага эмас, балки эшкакчига, яъни ўзига қулоқ соладиганга, фойдали нарсани назарда тутади ва тайин этади.

Фрасимах бу фикрга қийинчилик билан қўшилди.

– Демак, Фрасимах, ниманидир бошқараётган ҳар қандай одам, бошқарувчи бўлгани учун ҳам, унинг ўзига фойдали (яроқли) бўлган нарсани эмас, балки ўзига бўйсунгян одамга яроқли нарсани назарда тутади ва тайинлайди ҳамда шу одам учун нимадир яратади. У (яъни дарға – бошқарувчи – тарж.) нима деб гапирса ҳам, нимадир қилса ҳам, ўзига қарам бўлган одамга яроқли ва тўғри келадиганига аҳамият беради.

Биз ўз баҳсимизда шундай фикрга келиб, барча ҳозир бўлган одамларгаadolатга берилган аввалги изоҳ ўзининг зиддига айлангани равshan бўлгач, Фрасимах жавоб бериш ўрнига бехосдан бундай савол берди:

– Сукрот, менга айт-чи, сенинг энаганг борми?

– Нима? – дедим мен. – Бундай саволлар бериш ўрнига жавоб берганинг яхшироқ эди.

- Сенинг энаганг бурнингни артиб қўйишни унутмасин, сен қўйларни чўпонлардан ажратолмас экансан.
- Нега бундай деяпсан? – дедим мен.
- Чунки сен, чўпонлар ёки молбоқарлар уларни семиртириб, парваришилаганларида гўё қўйлар ва молларнинг манфаатлари ҳақида ғамхўрлик қиладилар ҳамда бу ишни мулқорларнинг ва ўзларининг манфаатлари учун эмас, балки бошқа бир мақсадда бажарадилар, деб ўйлайсан.
- b** Сен, гўёки давлатларда ҳукмдорлар – ҳақиқатан ҳам ҳукмдорлик қиладиганлари – ўз фуқароларига чўпонларнинг қўйларга бўлган муносабатларидан ўзгачароқ муносабатда бўладилар ва гўёки улар кундузию кечаси қаердан ўзи учун фойда олиш ҳақида эмас, бошқа бирор нарса тўғрисида ўйлайдилар, деган фикрдасан. «Адолатлилик», «адолат», «адолатсиз», «адолатсизлик» – сен булардан шу қадар узоқдасанки, ҳатто, адолат ва адолатлилик – туб маъносида
- c** бу бошқа бирорвоннинг фаровонлиги, бу – энг кучлини, ҳукмдорни қаноатлантирадиган бир нарса бўлиб, тобе ижрочига эса мутлақ зааралигини, адолатсизлик эса – бунинг акси: у содда ва шунинг учун адолатли одамлар устидан ҳукмронлик қилиш эканлигини ҳам билмайсан. Фуқаролар ҳукмдорга яроқли нарсани бажарадилар, чунки унинг қўлида куч бор. Улар (фуқаролар) яхши ижрочи бўлганлари учун у (ҳукмдор) фаровон, уларнинг ўзлари эса бундан бе баҳрадирлар.
- d** Буюк соддадил Сукрот, адолатсиз одам билан қиёслаганда, адолатли одам ҳамма ерда ютқазишига эътибор бермоқ керак. Бу ҳолат, аввало, одамлар орасидаги ўзаро муносабатлардаги мажбуриятларда қўринади: униси ва буниси қандайdir умумий ишни бирга олиб борганларида тутал ҳисоб-китобда адолатли одам адолатсиз одамдан кўпроқ олганини ҳеч қаердан тополмайсан, аксинча, у доимо камроқ олади. Сўнгра, давлат билан муносабатларда қандайdir бадал (тўлов) бериш керак бўлганида: тенг

мұлкий ҳолатда адолатли күпроқ, адолатсиз эса камроқ тұлайди ва, олиш керак бұлганида, адолатлиға ҳеч нарса тегмайди, адолатсиз эса анчагина ютади. Улар қандайдир давлат мансабини ұтаётғанларида ҳам, агар адолатли үзи бирор зарап күрмаса-да, унинг уй-рұзгори парокандалик-ка юз тутади, чунки у үз хұжалигига яхши әътибор бермайди, ва у адолатли одам бўлгани учун ижтимоий ишлардан ҳам фойда чиқара олмайди. Үз қариндошлари ва танишларига ҳам, агар адолатга зид бўлса, ҳомийлик қила олмагани учун уларнинг норозилигига дучор бўлади. Адолатсиз одамда эса булярнинг ҳаммаси айни аксинча бўлади.

Мен яқындагина айтганларимни қайтараман: ҳокимият соҳиби бўлиш катта афзалликлар келтиради. Ҳар қандай одамга шахсан үзи учун адолатли бўлишдан адолатсиз бўлиш фойдалироқ эканлигини мулоҳаза қилмоқчи бўлсанг, буни сен ҳисобга олмогинг керак. Ким адолатга хилоф иш қилган бўлса, ўша фаровон бўлганидаги ва үзи адолатсизликка дуч келса-да бари бир адолатга қарши боришга журъат этмаган одам ночор бўлган ҳолдаги адолатсизликнинг тугал кўринишини олиб қарасанг, буни тушунишинг осон бўлади. Мустабидлик шундай: у гоҳ билинтирмай, гоҳида зўравонлик билан үзига тегишли бўлмаган нарсани – ибодатхоналар ва давлат мулкларини, шахсий ва жамият мулкларини тортиб олади, буни у аста-секин эмас, бирданига амалга оширади. Агар билиб қолиши, адолатнинг қисман бузилиши жазоланади ва шарманда қилинади. (Адолатни) бундай қисман бузувчилар үзларининг ёмон ишларига қараб гоҳ шаккок, гоҳ қул ўгриси, гоҳ қулфбузар, гоҳ қароқчи, гоҳ ўгри деб аталадилар. Агар кимдир фуқароларни мулкидан маҳрум қилиш устига, яна уларни құл қилиб таҳқирласа, уни бундай номлар билан аташ ўрнига фақат ҳамюртларгина эмас, чет эмликлар ҳам омадли ва ҳузур-ҳаловатда яшовчи дейдилар, бундай дейишларининг сабаби ўша одамнинг адолатсизлик қилганини билишларидир. Зоро, адолатсиз-

ликни ёмонламайдилар, чунки улар ўзларидан хавфсирайдилар, ўзлари жабр күриб қолишдан күркәдилар. Ишлар шундай, Сукрот: етарли даражадаги адолатсизлик адолатдан кучлироқдир, унда (адолатсизликта) күпроқ күч, эркинлик ва ҳукмронлик мавжуд, адолат ҳали айтиб ўтганимдек, кучли (одамга) яроқди нарсадир, адолатсизлик эса ўз-ўзидан мақсадга мувофиқ ва яроқлидир.

Шундай деб, Фрасимах ўзининг күп сўзли нутқи сувини худди ҳаммом ходими каби бошимизга қуийб ва қулоқдари-мизни тўлдириб кетмоқчи бўлган эди, сұхбатда ҳозир бўлганлар у ўз сўзларига далил келтирсинг деб, рухсат бермадилар ва мен ҳам қолишга мажбур бўлганимдан бундай дедим:

— Фрасимах, сен ажойиб одамсан. Шундай нутқ билан бизга ташланасан-да, яна бирдан кетмоқчи бўласан, аммо на бизга етарли даражадаги ўйтит бера олдинг, на иш шу ҳолдами ёки бошқачами, ўзинг ҳам аниқламадинг. Ёки, бундай мавзуни аниқлашга интилиш, сенингча, арзимаган нарсами? Ҳаётда бу дастуриламал бўлмасмиди ва унга амал қилиб, ҳар биримиз ўзимизга энг күп фойда билан яшамасмилик?

— Ўйлашимча, — деди Фрасимах, — ана шу нарса бошқачароқдир.

— Назаримда, — дедим мен, — сенинг биз билан ишинг йўқ, сўзларингга қараганда, сен билган нарса борасида биз гафлатда қолиб, яхши яшаймизми ёки ёмонми, сенга бари бир. Аммо, азизим, буни бизга ҳам равshan қилиш меҳнатини зиммангга ол. Биз бу ерда кўпчилик йигилганмиз, агар сен меҳр-шафқат кўрсатсанг, бу иш сен учун кўп улуг иш бўларди. Менинг фикримга келсак, мен сенга айтаманки, ҳатто, адолатсизликка тўла ҳаракат эрки берилганида ҳам, гўё адолатсизлик адолатдан фойдалироқ эканлигига ишонмайман ва асло бундай деб ўйламайман. Фараз қилайлик, азизим, кимдир адолатсиздир, фараз қилайлик, у хоҳ пинҳона, хоҳ очиқ жангда адолатсиз ишлар қилиши мумкиндири, лекин бу мени адолатсизлик адолатдан фойдалироқ экан-

лигига ишонтиrolмайди. Балки, ичимизда фақат мен эмас, бошқа яна кимдир шундай таассурот олгандир. Адолатни адолатсизликдан анча юқори қўйганимизда, биз хато ўйла-ётганимизга сен бизни ишонтириш, азизим Фрасимах.

— Сени қандай ишонтириш мумкин? — деди Фрасимах. — Ҳозиргина айтганларим сени ишонтирмаганидан кейин, нима ҳам қилардим? Ўз нуқтаи назаримни сенинг руҳингга жойлаб қўяйми?

— Зевс ҳаққи, асло бундай қилма! Аввало, сен изҳор қилганинг нуқтаи назарингда тур, агар у ўзгарган бўлса, бу ҳақда очиқ гапир ва бизни алдама. Энди кўриб турибсанки, Фрасимах (кел, аввалиги айтилганларни яна мулоҳаза этиб кўрайлик): олдин ҳақиқий шифокор таърифини берганда, сен ҳақиқий чўпон ҳақида сўз борганида ҳам худди шу аниқликни сақлаш кераклигини унугтиб қўйдинг. Чўпон бўлгани учун у қўй боқади, дастурхон узра яхшилаб меҳмон бўлишга тайёрланаётган текинхўр каби ўзини тутади; қўйлар учун яхшиликни назарда тутмайди; ёки даромадлар борасида у чўпон эмас, бир юлгунчи, деб ўйлайсан. Аммо айтиш керакки, бу санъат учун албатта унинг ўзининг бирор бошқа нарсага эмас, асосий вазифасига энг яхши равишда жавоб бериши мұхимдир, шунда қўйлар ҳам энг яхши ҳолатда бўлади; токи бирор камчилиги бўлмаса, бундай маҳорат ушбу мақсад учун етарлидир. Шунинг учун ҳам мен ўйлар эдимки, ҳар қандай ҳокимият, ҳокимият бўлгани учун ҳам, ўзига тобе бўлган ва жамият ҳамда хусусий тартибда ҳомийликка олинувчилар учун эзгуликни назарда тутади. Ва, наҳотки, сен давлатни бошқарувчилар – ҳақиқий бошқарувчилар – гўё ўз хоҳишлари билан бошқарадилар, деб ўйласанг?

— Зевс билан қасам ичаманки, ўйлабгина қолмайман, аниқ биламан.

— Ростдан-а, Фрасимах? Бошқа ҳукмдорлардан ҳеч бири, ихтиёрий равишда ҳукмдорлик қилишни хоҳламайди, аммо

ҳаммаси мукофот талаб қиласи, чунки уларнинг ҳукмдорлигидан улар ўзлари эмас, уларга бўйсунгандар фойда кўради, шуни, наҳотки, сен билмасанг? Менга шуни айт: ҳар бир санъатнинг ўз вазифаси борлиги учун бир санъатни бошқасидан ажратмаймизми? Азизим, фақат фавқулодда ғалати бирор фикр билдирма – унда баҳсимиз ҳеч тутамайди.

– Ҳа, биз уларни шундан ажратамиз.

– Демак, ҳар бир санъат умумий фойда эмас, алоҳида фойда келтиради: масалан, шифокорлик – саломатликни, кема бошқариш – сузишда ҳавфсизликни таъминлашни ва ҳоказо.

b – Албатта.

– Мехнат ҳақини тўлаш санъати мукофотлашга таалуқли, зеро, у худди шунга мўлжалланган. Ёки шифокорлик ва кема бошқариш сен учун бир нарсанинг ўзими? Сенинг таклифингга кўра, сен ҳамма нарсани аниқ таърифламоқчисан; дengизда сузиш фойдали бўлиб, агар кема бошқариш билан шугулланиб, кимдир соғломлашса, шунинг учун сен кема бошқаришни шифокорлик, деб айтишга мойил бўласанми?

– Албатта, йўқ.

c – Агар кимдир ёлланиб ишлаб, соғломлашса, сен буни меҳнат ҳақини тўлаш демайсан, деб ўйлайман.

– Албатта, йўқ.

– Энди нима деймиз? Шифокор ёлланиб ишласа, шифокорликни сен ёлланиб ишлаш санъати деб атамайсанми?

– Бундай атамайман.

– Бундан келиб чиқадики, ҳар бир санъат ўзича фойдали эканлигини иккаламиз ҳам тасдиқлаймиз.

– Шундай бўла қолсин.

– Демак, у ёхуд бу усталар биргаликда қандайдир фойда кўрмасинлар, уларга фойда келтирадиган ишда қатнашаёт-ганликлари равшан бўлади.

– Шундайга ўхшайди.

– Биз айтамизки, иш ҳақи олган усталарга, улар иш ҳақи тўлаш санъатидан оладиган нафлари нима бўлса, ўша нарса фойдаидир.

Фрасимах зўрга рози бўлди.

– Демак, уларнинг ҳар бирида ана шу фойданинг ўзи, яъни ҳақ олиш, уларнинг ўз санъатларидан келиб чиқмайди. Агар буни аниқроқ мулоҳаза қилинса, у ҳолда маълум бўладики, шифокорлик саломатликка, иш ҳақи тўлаш усули – мукофотга олиб келади; бинокорлик санъати уйни яратади, ёллаш санъати эса бунга мукофотни кўшимча қиласди. Бошқа ҳамма нарсада ҳам шундай: ҳар бир санъат ўз ишини бажаради ва ўзи учун белгиланган мақсадга кўра фойда келтиради. Агар бу санъатга иш ҳақи қўшилмаса, устага бундан фойда бўладими?

– Бўлмаса керак.

– Демак, у бекорга ишлаттанида унга ҳеч қандай фойда йўқ.

– Мен шундай деб ўйлайман.

– Шундай қилиб, Фрасимах, энди ушбу нарса равшан: ҳеч қандай санъат ва ҳеч қандай бошқарув (хукмдорлик, идора қилиш) уста учун фойдани таъминламайди, аммо, биз олдин айтиб ўтганимиздек, у (санъат, бошқарув), энг кучлига эмас, энг ожизга яроқли нарсани назарда тутиб, ўзига қарам (бўйсунган)ни фойда билан таъминлайди ва белгилайди. Қадроним Фрасимах, шунинг учун ҳам мен яқиндагина, ҳеч ким ихтиёрий равишда ҳукмдор бўлишни ва ўзгаларнинг камчиликларини тузатишни хоҳламайди, аксинча, ҳар ким ҳам мукофот талаб қиласди, чунки, кимдаким ўз санъатини маъқул равишда ишлатмоқчи бўлса, ҳеч қачон ўзига яхшиликни ўйлаб ҳаракат қилмайди ва ҳукм ўтказмайди, балки фақат ўзига қарамаларнинг фаровонлиги учунгина ҳукм ўтказади, деб айтган эдим. Шунинг учун ҳукмдорлик қилишни бошловчиларга мукофот бўлиши зарур, чунки пул ё хурмат, эъзоз ёхуд ҳукмдорлик қилишдан бош тортганлар учун жазо.

– Нималар деяпсан, Суқрот? – деди Главкон. – Мукофотнинг биринчى икки турини биламан, аммо сен жазони ҳам ўзича бир мукофотта қўшдинг: мен буни ҳеч тушунмайман.

– Бошқаришга рози бўлганларида энг олижаноб инсонлар ҳукмронлик қилишларига олиб келадиган, энг яхшиларни мукофотлашни, демак, сен тушунмайсан. Шухратпарастлик ва пулга (бойликка) ҳирс қўйиш энг шармандали ишлар эканлигини билмайсанми, аслида ҳам шундай-ку.

– Биламан.

– Шундай экан, яхши одамлар на пул учун, на эъзоз-ҳурмат учун – идора қилишга, бошқаришга рози бўлмайдилар: бошқарув учун очиқасига мукофот олиб ёлланган деб ҳам, унинг (бошқарувнинг) фойдасидан пинҳона фойдаланиб ўтири, деб аталишни ҳам хоҳламайдилар; ўз навбатида, уларни эъзоз-ҳурмат ҳам қизиқтиримайди – улар шуҳратпараст эмаслар-ку. Уларнинг бошқаришга рози бўлишлари учун уларни бунга мажбур этиш ва жазолаш керак бўлади. Заруратни кутмай ҳокимиятга интилиш уятли иш эканлигининг сабаби ҳам шундадир. Энг буюк жазо – сен ўзинг бошқаришга розимик бермаганингда сендан ёмонроқ (сенчалик яхши бўлмаган. – Тарж.) одамнинг ҳукми остида бўлишидир. Менимча, олижаноб одамлар ҳокимият тепасида турганларида, худди шу жазодан хавфсираб ҳам ҳукмдорлик қиласидилар: нимадир яхши нарсага интилганлари ва ундан қаноат ҳосил қилгандар учун эмас, балки ўзларидан яхшироқ ёки ўзларига тенг бўлган бирор кимсага бу ишни топшириш имконияти бўлмаганидан, зарурат туфайли улар бошқаришга киришадилар.

Агар давлат фақат яхши одамлардан иборат бўлганида, барча, худди ҳозир ҳокимият талашгандек, ҳукмдорлик қиласликни талашган бўларди. Аслида ҳақиқий ҳукмдор ўзига яроқли (маъқул)ни эмас, балки ўзига тобе бўлганга яроқли (маъқул) нарсани назарда тутиши равshan бўлади, шунинг учун ҳар қандай тушунгандан одам бошқа бирорнинг фойдаси ҳақида

куюнмай, бошқа бирорлар унинг фойдаси ҳақида куюнишини афзал кўради. Гўёки адолат – энг кучига яроқли нарса эканлиги борасида мен Фрасимахга ҳеч қачон ён босмайман. Аммо биз буни кейин муҳокама қиласиз.

Адолат ва адолатсизлик

– Менинг учун ҳозир Фрасимах-нинг гўёки адолатсиз одамнинг ҳаёти адолатли одамнинг ҳаётидан яхшироқ, деган гапи муҳимроқ. Главкон, сен қайси бирини танлайсан? Бу икки гапдан қайси бири, сенингча, тўғрироқ?

– Менимча, – деди Главкон, – адолатли одамнинг ҳаёти фойдалироқ.

– Сен Фрасимахнинг адолатсиз одам ҳаётига қанчалар турли-туман неъматларни қўшиб қўйганини эшитдинг-а?

– Эшитдим, аммо ишонмайман.

– Агар унинг ноҳақлигини излаб топиш кўлимиздан келса, биз уни бу фикрдан қайтарамиз, хоҳлайсанми?

– Бўлмаса-чи! – деди Главкон.

– Лекин, агар биз адолатнинг неъматларини сўзма-сўз санаб, унга эътиroz билдиrsак, кейин гапирса ва яна биз гапирсақ, у ҳолда кўрсатилган неъматлар (эзгу ишлар)нинг ҳисобини олишимиз ва ўлчашимиз керак бўлади, ҳар биримиз ўз жавобида қанчалаб (далил) келтирганимизни ҳал қилиш учун эса бизга ҳакам (судья)лар даркор. Агар фикрларимиз бир хил бўлганида, ҳозиргина амалга оширганимиз тадқиқотни олиб борсак, у ҳолда биз бир вақтнинг ўзида ҳам ҳакамлар, ҳам ҳимоячилар бўлиб қоламиз.

– Албатта.

– Бу усуллардан қайси бири сенга ёқади?

– Иккинчиси.

– Қани, Фрасимах, – дедим мен, – бошқатдан бизга жавоб бер. Амалга оширилган адолатсизлик амалга оширилган адолатдан фойдалироқ деб тасдиқлайсанми?

– Албатта, мен буни тасдиқлайман ва нега шундайлиги ни ҳам айтдим.

- Ушбу масала ҳақида нима дейсан: булардан бирини яхши хислат бошқасини эса – ёмон хислат, деб атайсанми?
- Бұлмаса-чи!
- Демак, яхши хислат дебadolатни, ёмон хислат деб эсаadolatsizlikni aitasan, shundaymi?
- Худди шундай, азизим! Яна мен aйтаманки,adolatsizlik aini mudda,adolat es - йүк!
- Ана холос, унда нима бұлади?
- Аксинча-да.
- Наҳотки адолат ёмон хислат бұлса?
- Йүк, аммо у – анчагина олижаноб гүллик, бефаросат-лиkdir.
- Аммо адолatsizlikni sen jinojatkorona ёmonlik deb aitasanmi?
- Йүк, бу соглом фикрлиkdir.
- Адолatsizlар seniga okil va jahshi bulyib tukuladilarmi?
- Адолatsizlikni kamolotga etkaza oladigan va butun bir davlatlar va xalqlarни ўзига бўйсундиришга қodirlari, xar xolda, shuinday. Meni kissovurlar ҳaқida gapirmoqda deb ўylaganha ўxshaysan-a? Xarkalai, to oshkor bўlmagunicha bu ham maқsadga muvofiqdir. Ammo ularni eslamasa ham bўladi; ҳozirgina aitganchalarim boшqa gap.
- e - Bu bilan nima demoqchi ekantliging menga jahshi maъlum, ammo senining adolatsizlikni eзгуликка va donishmandlikka,adolatni es - uning ziddiga taalluқli deyi shing mени ҳайратга solmoqda.
- Albatta shuinday.
- Bu жуда кескин гап, дўстим, бу борада сенга бирор нарса дейдиган одамни топиш мушкул. Agar sen, adolatsizlik maқsadga muvofiq desang, lekin shu bilan birga, boшқалар қатори uning ёmon va sharmandali ekantligini tan olsang, umumqabul қилинган қaraшларга muvofiq ravi shda senga biror narsha deyi shga soz topardik. Endi es - senining nechun adolatsizlikni, gўzal, kuchli va ҳokazo deb tasdiqla-

шинг равшан, яъни сенadolatsizlikни яхшилик ва донишмандикка тааллуқли дейишига журъат этганингдан кейин, бизadolatга нималарни тааллуқли десак, ўшаларнинг ҳамасиниadolatsizlikка қўшасан.

– Сен аъло даражада тўғри фаҳмладинг.
 – Токи сен, мен фаҳмлаганимдек, ҳақиқатан ҳам нимани ўйлаётган бўлсанг, шуни айттаётган экансан, бу ҳолда ўз сұхбатимиизда бу масалани мукаммал кўриб чиқишидан қайтмаслигимиз керак. Менинча, Фрасимах, ҳозир сен, ҳеч бир ҳазилсиз, сенга ҳақиқат бўлиб кўринган нарсани айтмоқдасан.

– Менга шундай туюладими-йўқми, сенга бари бир эмасми? Менинг сўзларимни инкор этолмайсан-ку.

– Албатта, барибир бўлса ҳам, аммо қўшимча равища яна ушбу саволга жавоб бер:adolatли одам бошқа бирadolatли одам олдида бирор устунликка эга бўлишни хоҳлайдими?

– Ҳеч ҳам, унда ҳозир кўриб турганимиз қадар хуштакал-луф ва соддадил бўлолмасди.

– Адолат ишларида-чи?

– Ҳатто, бу ўринда ҳам.

– Адолатсиз одамга қараганда устунроқ бўлишга у даъво қиласмиди ва бу даъво адолатими? Ёки буни у адолатдан деб ҳисоблармиди?

– Шундай деб ҳисобларди ва даъво қиласди, гарчи бунга кучи етмаса ҳам.

– Аммо мен бу ҳақда сўрамадим, мен, адолатли (одам) адолатсизга қараганда кўпроқ манфаатга эга бўлишни зарур деб ҳисоблайдими ва буни хоҳлайдими, деб сўрамоқдаман.

– Ҳа, албатта, хоҳлайди.

– Адолатсиз одам-чи? Наҳотки у адолатли одамга қараганда адолат ишларида ҳам устунликка эга бўлишга даъво қиласди?

– Нега даъво қилас мас экан? Зоро, у ҳаммадан кўпроқ (нарсага) эга бўлишга даъво қиласди-ку!

– Демак, адолатсиз одам бошқа бир адолатсиз одамга нисбатан ва унинг фаолиятидан устунликка эришишни даъво қиласи ва иложи борича кўпроқ нарсани тортиб олиш учун курашади, шундайми?

– Ҳа, шундай.

– Демак, биз бундай деймиз: адолатли одам ўзига ўхшаш одам устидан эмас, балки ўзига ўхшамаган одам устидан устунликни хоҳлайди, адолатсиз кимса эса, бундай устунликни иккаласи – ҳам ўзига ўхшаган, ҳам ўзига ўхшамаган одамлар устидан устунликни хоҳлайди.

– Сен буни ажаб яхши ифодаладинг.

– Зеро, адолатсиз одам ҳар ҳолда оқил ва эътиборли бўлади, адолатлиси эса на буниси, на униси бўла олади.

– Бу (фикр) ҳам яхши айтилди.

– Демак, адолатсиз одам оқил ва эътиборли одамга ўхшайди-ю адолатлиси эса, аксинча, ўхшамайдими?

– Агар одам ўзи шундай бўлса, нега ўзига монанд одамга ўхшамас экан? Агар у бундай бўлмаса, демак, у ўхшаш ҳам эмас.

– Яхши. Демак, уларнинг ҳар бири ўзи ўхшайдиганлар қандай бўлса, шундай экан-да.

– Нима қилибди?

е – Шундай бўла қолсин. Айт-чи, Фрасимах, бир одамни мусиқа билимдони, бошқасини эса – билимдон эмас, дейсанми?

– Албатта.

– Улар қайси бири оқил, қайси бири оқил эмас?

– Мусиқа билимдони, албатта, оқил, бошқаси эса ундей эмас.

– Ростки оқил экан, демак, бу одам буюк, оқил бўлмаган одам – ҳақирми?

– Ҳа.

– Шифокор-чи? Худди шунга ўхшаш эмасми?

– Шунга ўхшаш.

– Ҳурматли Фрасимах, сенингча, мусиқа билимдони ли-
рани созлаётиб, торларни тортиш ва бўшатиш билан, бу-

нинг билимдони бўлишдан аҳамиятлироқ нарсага даъво қиладими?

– Менимча, даъво қилмайди.

– Бошқасига, билмайдиганига нисбатан бирор аҳамиятлироқ нарсага-чи?

– Бунга, албатта, даъво қилади.

– Шифокор-чи? Бирор таом ва ичимликни тайинлаётиб, бу билан у шифокор бўлиш ва шифокорлик ишини билишдан бошқа аҳамиятлироқ нарсага даъво қиладими?

– Йўқ, асло.

– Шифокор бўлмаган одам даъво қилганга қараганда кўпроқ нарсага-чи?

– Даъво қилади.

– Буни билим ва билимсизликнинг хоҳдаган соҳасига татбиқ этиб кўр. Ҳар қандай ишнинг билимдони ўз ҳаракатлари ва сўзлари билан шу ишнинг бошқа бир билимдонига қараганда кўпроқ нарсага даъво қиладими ёки ўзига ўхшаш одам шу соҳада нимага даъво қилса, ўшанга даъво қиладими, сенинг фикринг қандай?

– Мен охиргисига қўшилган бўлардим.

– Нодон-чи? У билимдон ва бошқа бир нодон билан бир хил даражада кўпроқ нарсага даъво қилмайдими? b

– Балки шундайдир.

– Билимдон одам донишмандми?

– Шундай деб ўйлайман.

– Донишманд одам фазилатлар соҳибими?

– Шундай.

– Демак, фазилатлар соҳиби бўлган одам ва, бунинг устига, у донишманд ҳам бўлса, ўзига ўхшаганга нисбатан кўпроқ нарсага даъво қилмайди, у фақат ўзига ўхшамаган, ўзига зид бўлганга нисбатан буни даъво қилади.

– Шундайлиги аниқ.

– Демак, Фрасимах, бизда адолатсиз одам унга ўхшаганга нисбатан ҳам, ўхшамаганга нисбатан ҳам кўпроқ нарсага даъво қилади. Ёки сен бундай демаганмидинг?

c

- Ҳа, шундай.
- Адолатли одам эса ўзига ўшаган одамга нисбатан ўзига ўшамаганга нисбатан эмас, балки кўпроқ нарсага даъво қиласди.
- Ҳа, шундай.
- Бундан келиб чиқадики, адолатли одам донишманд ва эътиборли одамга ўхшаш, адолатсиз одам эса – ёмон ва жоҳил одамга ўхшашдир.
- Шунга ўхшайди.

– Аммо биз, ким кимга ўхшаса, ўзи ҳам шунақалигини тан олган эдик-ку!

– Тан олгандик.

– Демак, адолатли одам – эътиборга лойик, донишманд одам, адолатсиз эса – жоҳил ва нолойик одам бўлиб чиқади.

d Гарчи Фрасимах бунга қўшилган бўлса-да, мен ҳозир баён қилганимдек осонликча эмас, балки зўрга, унча хоҳламай қўшилди. У анча терга ботди, бунинг устига суҳбат ёзда бўлаётганди. Мен шунда, ҳатто, Фрасимах ҳам хижолат чекиб қизарганини биринчи марта курдим.

Биз иккимиз, адолат – бу яхшилик ва донишмандлик, адолатсизлик эса – ёмонлик ва жоҳиллик эканлигини тан олганимиздан кейин, мен бундай дедим:

– Шундай бўла қолсин. Шундайлиги аниқланди, деб ҳисоблайлик. Аммо биз адолатсизликни кудратли деган эди. Ёки ёдингдан кўтариладими, Фрасимах?

e – Ёдимда. Аммо ҳозир сен тасдиқлаган нарсага қаноат ҳосил қилмадим ва шу муносабат билан бир гапим бор.

Зоро, агар мен гапира бошласам, ишончим комилки, сен буни сафсата деб атайсан. Шунинг учун ё мен хоҳлаган нарсани айтишга имкон бер ёки менга саволлар бер, токи мен худди эртак айтаётган кампирлардек, гоҳ тасдиқлаб, гоҳ инкор этиб бош чайқайман.

– Фақат ўз фикрингга қарши турма.

– Ҳаракат қиласман, менга сўз бермадингми, демак, мендан кўнглинг тўқ. Мендан яна нима истайсан?

— Зевс билан қасам ичаман, ҳеч нарса истамайман. Агар сен бундай қылсанг – сенинг ишиңг, мен эса сенга савол бераман.

— Беравер.

— Бизнинг мулоҳазамиз тартибли бўлиши учун яқиндагина сўраганим ҳақида сўрайман, яъни, адолат адолатсизликка қандай муносабатда бўлади? Зеро, сал олдинроқ, адолатсизлик адолатдан қудратлироқ ва кучлироқ деб айтилганди. Энди эса, ростики адолат – донишмандлик ва эзгулик экан, мен ўйлайманки, адолатсизлик жоҳилликнинг ўзи бўлгани учун адолат адолатсизликдан кучлироқлиги осон ошкор бўлади. Буни ҳар ким ҳам тушунади.

Аммо мен, Фрасимах, буни бунчалик саёз кўриб чиқмоқчи эмасман, бундай мулоҳаза қилайлик: давлат адолатсиз бўлишини ва адолатсизлик билан бошқа давлатларни асоратга солиши ва шу асоратда тутиб туриши мумкинлигини, яна кўп давлатлар асоратга солинишини тан оласанми?

— Нега шундай бўлмаслиги керак? Бу, ўз адолатсизлигига энг баркамол бўлган давлатлар ичидаги энг юқори даражадагиси томонидан амалга оширилиши мумкин.

— Тушунаман, сен шундай дегандинг. Аммо мен буни қўйидагича мулоҳаза қиламан: давлат, бошқа давлатдан кучлироқ бўла борар экан, ўз қудратини адолатга боғлиқ бўлмаган равишда қўлга киритадими ёки, албатта, адолат билан биргаликдами?

— Агар, сен боягини айтганингдек, адолат – донишмандлик бўлса, у ҳолда – адолат билан биргаликда. Агарда мен айтгандек бўлса, у ҳолда – адолатсизлик билан, биргаликда.

— Фрасимах, оддийгина «ҳа» ёки «йўқ» демай жавоб берайтганинг, яна шундай ажойиб жавоб берайтганинг мени жуда қувонтиради.

— Сенинг кўнглингни олай дедим.

— Жуда яхши қиласан. Яна ушбу нарсада ҳам лутф айла: сенингча, бирор ишга адолатсизлик билан киришаётган

давлат, ёки қүшин, ёки қароқчилар, ёки үгрилар, ёки яна қандайдыр халқ, агар бу одамлар бир-бирларига адолатсиз бўлсалар, нимадир қилиши мумкинми?

– Йўқ. Албатта, йўқ.

– Агар адолатсизлик қилмасалар, у ҳолда бу ишни амалга оширадиларми?

– Бўлмаса-чи!

– Зеро, адолатсизлик, Фрасимах, жанжал, низо, ўзаро урушларни, адолат эса – бирдамлик ва дўстликни келтириб чиқаради. Шундай эмасми?

– Баҳслашиб ўтираманми, шундай бўла қолсин.

– Бу жуда яхши, азизим. Менга ушбуни айт-чи: агар адолатсизлик, қаерда бўлмасин, ҳамма ерда нафрат чиқарса, у ҳолда у одамларда пайдо бўлиб, улар озод одамларми ёки қулларми, бари бир, уларни бир-бирларидан нафратланишга маъжбур этмайдими, низоларга олиб келмайдими, натижада биргаликда ҳаракат қилишини йўққа чиқармайдими?

– Албатта.

– Улар, ҳатто, фақат икки киши бўлсалар ҳам, агар орасида бу (низо) пайдо бўлса, улар ўз қарашларида бир-бирларидан узоқлашмайдиларми, бир-бирларини ва балки адолатли одамларни ҳам ёмон кўриб қолмайдиларми?

– Ҳа, улар (бир-бирларига) душман бўлиб қоладилар.

– Агар, ҳатто, Фрасимах, – сен гаройиб одамсан-да! – адолатсизлик уларнинг фақат биттасида кўринганида ҳам, у ўзига мансуб бўлган кучни йўқотадими? Ёки, аксинча, унга (уша кучга) ундан кам бўлмаган миқдорда эга бўладими?

– Кам бўлмай қўяқолсин.

– Кўринишича, у шундай кучга эгаки, адолатсизлик қаерда – давлатдами, улусдами, қўшиндами ёки бошқа бирор нарсада пайдо бўлмасин, – у, аввало, бу гурухларнинг хатти-ҳаракатларини йўққа чиқаради, чунки бу ҳаракатлар унинг ўзи билан (яъни адолатсизлик билан. – Тарж.) туашдир, зеро, у низоларга, келишмовчиликларга, ички ва

ташқи душманликка, шу қатори адолатли рақибга нисбатан ҳам душманликка олиб келади. Шундай эмасми?

– Албатта, шундай.

– У, ҳатто, бир одамда пайдо бўлса ҳам, ўзига хос нарсани амалга ошираверади. Аввало, уни ҳаракатсиз қилиб қўяди, чунки у ўзи билан ўзи низода бўлади ва келишолмайди, у адолатли одамларга ҳам, ўзига ҳам душмандир. Шундай эмасми?

– Ҳа.

– Дўстим, худолар ҳам адолатлидурлар-ку!

– Шундай бўла қолсин.

– Бундан келиб чиқадики, Фрасимах, адолатсиз (одам) худоларга ҳам душман, адолатли (одам) эса – дўст.

– Бу мулоҳазангни ўзингга тортиқ қилдим. Қўрқмай уни истифода этавер. Сухбатда ҳозир бўлганлар орасида душман орттириласлик учун сенга эътиroz билдиrmайман.

– Сен ҳозир қилганингдек, менинг бу фикримни яна бошқа жавоблар билан тўлдиргинчи. Маълум бўлдики, адолатли одамлар донишмандроқ, яхшироқ ва ҳаракат қилишга лаёқатлироқдирлар, адолатсизлар эса, биргаликда ҳаракат қилишга лаёқатсиздирлар. Гарчи биз, адолатсиз бўлган одамларнинг биргаликдаги ҳаракатлари туфайли нимадир амалга оширилган десак ҳам, бу ҳолатда унча тўгри гапирган бўлмаймиз. Агар улар бутунлай адолатсиз бўлганларида, бир-бирларини аямаган бўлардилар, демак, улар ўzlари кимга қарши борган бўлсалар, ўшаларни аямаганлари каби, бир-бирларини хафа қилишга халақит берадиган адолатли нимадир бор бўлганлиги равшандир. Шу туфайли улар амалга оширган нарсаларини амалга оширидилар. Уларни адолатсизликка ўzlарига хос бўлган адолатсизлик ундаған, аммо улар нотўлиқ ёмон бўлганлар, чунки жуда ёмон ва бутунлай адолатсиз одамлар ҳаракат қилишга мутлақо лаёқатли эмаслар. Мен буни сен дастлаб айтганингдек эмас, шундай тушунаман.

Бу масаладан кейин күриб чиқмоқчи бўлган нарсани, яъниadolatsizlarغا қарагандаadolatli одамлар яхшироқ яшайдиларми ва улар баҳтироқмилар, деган масалани текшириб чиқишимиз керак. Айтиб ўтилганлардан ҳозирнинг ўзида ҳам кўриниб турган бўлса-да, буни асослироқ мулоҳаза қилиб чиқиш зарур – зеро, гап арзимас нарсалар ҳақида эмас, балки қандай яшаш кераклиги ҳақида бормоқда.

- Шуни кўриб чиқавер.
- Мен шундай қилмоқдаман. Ҳа, менга айт-чи, сенингча, отнинг қандайдир вазифаси борми?
- Менимча, бор.
- Отнинг ёки бошқа ниманинг бўлса ҳам белгилаб қўйилган вазифаси (бурчи) фақат унинг ёрдамида ёки ҳар ҳолда, яххиси, у билан бажарилиши мумкин бўлган нарса, деб ҳисоблайсанми?
- Тушунмаяпман.
- Мана бундай: кўздан бошқа нарса билан кўра оласанми?
- Албатта йўқ.
- Қулоқдан бошқа нарса билан эшитасанми?
- Асло.
- Бу нарсалар (кўриш, эшитиш – тарж.) – уларнинг белгилаб қўйилган вазифа (бурч) лари дейилса, нотўғри бўладими?
- Албатта, шундай дейилса тўғри бўлади.
- Ток новдаларини боғ пичоги ва оддий пичноқ билан, яна кўп усуллар билан кесиш мумкинми?
- Албатта.
- Аммо бунинг учун ясалган маҳсус токқайчидан ташқари ҳеч нарса билан унчалик яхши кесолмайсан.
- Бу тўғри.
- Шуни токқайчининг белгиланган вазифаси, деб ҳисоблаймизми?
- Ҳисоблаймиз.
- Ўйлайманки, энди сен менинг яқинда берган саволимни яхшироқ тушунасан: кимдир ҳар бир нарсадан фақат

унинг ёрдамида ёки, ундан фойдаланиб, бошқа нарсадан фойдалангандағига қараганда яхшироқ бажарадиган иши ҳар бир нарсанинг белгиланган вазифаси бўлмайдими?

– Тушунаман. Менимча, ҳар бир нарса (ашё)нинг вазифаси айнан шу бўлади.

– Дуруст. Токи ҳар бир нарсанинг ўз белгиланган вазифаси бор экан, у ҳолда унинг ўз фазилатлари ҳам бор. Мисоллари мизга қайтайлик: кўзниг белгиланган ўз вазифаси борми?

– Бор.

– Демак, кўзниг ўз фазилати ҳам борми?

– Бу ҳам бор.

– Қулоқларнинг ҳам вазифалари борми?

– Бор.

– Демак, ўз фазилати бор.

– Бошқа ҳамма нарсалар (ашёлар) борасида ҳам шундай эмасми?

– Шундай.

– Тўхта-чи, агар кўзда унга хос фазилатлар ўрнига фақат камчиликлар бўлса, бу кўз ўзи учун белгиланган вазифани яхши адо эта оладими?

– Қандай қилиб! Кўриш ўрнига бутунлай кўрлик ҳақида гапираётганга ўхшайсан.

– Ҳа, кўриш қобилияти кўзниг фазилатидир. Аммо ҳозир мен бу ҳақда эмас, балки, кўз ўз вазифасини ўзига хос фазилатлари туфайли яхши бажарадими, камчиликлари билан эса – ёмон бажарадими – шуни сўрамоқдаман.

– Буни сен тўғри айтдинг.

– Қулоқ ҳам, ўз фазилатидан маҳрум бўлса, ўз вазифасини ёмон бажарадими?

– Албатта.

– Қолган бошқа нарсаларни ҳам шу қоидага бўйсундирамизми?

– Менинг-ча шундай қилиш керак.

– У ҳолда, энди мана бу масалани ҳам кўриб чиқ: ружнинг, мавжуд нарсалардан ҳеч қайсиси ҳеч ҳам бажара олмайдиган,

в

с

д

бу унинг вазифаси, деб айтса бўладиган қандайдир вазифаси, масалан, ғамхўрлик қилиш, бошқариш, маслаҳат қуриш ва шунга ўхшашлар борми?

Буларнинг ҳаммасини (яъни ғамхўрлик қилишни, бошқаришни. – Тарж.) тўла ишонч билан бу унинг иши деса бўладиган, руҳдан бошқа бирор нарса борми?

– Албатта.

– Демак, руҳда ўзига хос қандайдир фазилат борлигини тан оламиزمи?

– Тан оламиз.

– Ўзига хос фазилатдан маҳрум бўлиб, руҳ ўз вазифасини яхши бажара оладими ёки бу мумкин эмасми?

– Мумкин эмас.

– Демак, тубан руҳнинг бошқаруви (хукмдорлиги) ва ғамхўрлиги, албатта, ёмон бўлади, олижаноб руҳда эса бўларнинг бари яхши рўёбга чиқади.

– Шундай бўлиши муқаррар.

– Аммо биз, руҳнинг фазилати – адолатдир, камчилиги эса – адолатсизлиқдир, деб тан олгандик-ку!

– Ҳа, шундай, бўлганди.

– Демак, адолатли руҳ ва адолатли одам яхши яшайдилар, адолатсизлари эса – ёмон яшайдими?

– Сенинг мулоҳазаларингга қараганда, шунга ўхшайди.

– Аммо ким муносиб яшаса, ўша одам роҳат-фарогатда ва баҳтили, кимки номуносиб яшаса, бунинг айни акси бўлади.

– Ҳа, бошқача бўлиши мумкин эмас.

– Демак, адолатли (одам) баҳтили, адолатсизи эса – разил, манфурдир.

– Шундай бўла қолсин.

– Баҳтсиз бўлишдан наф борми? Баҳтили бўлиш бошқа гап.

– Бошқача бўлиши мумкинми?

– Бундан келиб чиқадики, Фрасимах, сен – гаройиб одамсан – ҳеч қачон адолатсизлик адолатдан фойдалироқ бўймайди.

– Сукрот, бу фикрингни ўзингга берарсин.

– Сен мулойим бўлиб қолдингми ёки жаҳл қилишдан тўхтадингми Фрасимах, фикримни ўзимга қолдирмоқсан. Айтиш керак-ки, мен ҳали баҳсга унча тўймадим, аммо бу сенинг эмас, менинг айбим. Дастурхонга қанча нарса қўйилса ҳам шириントмоқлар, гарчи аввалгисига тўймаган бўлсалар-да, татиб кўриш учун ҳар бир таомга ташлангандаридек, менимча, мен ҳам шундай қилдим: аввал мулоҳаза қилганимизга жавоб топмай туриб, яъни адолат нима деган саволга жавоб топмай, уни қолдириб, у камчилик ва жоҳиллик бўладими ёки донишмандлик ва эзгуликми (деган масалани) текширишга ошиқдим. Кейин эса, гўё адолатсизлик адолатдан фойдалироқ деган фикрга дуч келганимда, мен у масаладан бу масалага ўтишдан ўзимни тиёлмадим. Шундай бўлдики, мен бу суҳбатдан ҳеч нарса ололмадим. Мен адолат нима эканлигини билмаганимдан кейин, унда фазилатлар борми ё йўқлигини, унга эга бўлган одам баҳтсизми ёки, аксинча, баҳтлими, билишим қийинга ўхшайди.

b

c

c

c

ИККИНЧИ КИТОБ

Мен, менинг бундай сўзларимдан кейин суҳбатни давом эттиришим ортиқча, деб ўйлаган эдим, аммо аслида бу – суҳбатнинг дебочаси бўлиб чиқди. Ҳеч кимдан чекинмайдиган Главкон ҳозир ҳам Фрасимахнинг муҳокамадан бош тортаётганига чидаб туролмади-да, бундай деди:

Адолат ва адолат-сизлик (давоми) – Сукрот, гўёки бизнинг физилизни ўзгартириб, ишонтиришга эришганингдек туюлганим

b маъқулми ёки адолатли одам бўлиш ҳар қандай ҳолатда ҳам адолатсиз бўлишдан кўра яхшироқ эканлигига дарҳақиқат ишонганимиз сенга маъқулми?

– Агар менга боғлиқ бўлса, албатта, ҳақиқатан ишонтиришни афзал билардим.

– Аммо сен ўзингга маъқул ишни қилмаяпсан. Менга айтчи, бизга оқибати туфайли эмас, балки ўз-ўзича қимматли бўлган нарса маъқуллиги сенга неъмат бўлиб кўринадими? Масалан, худди қувонч ёки қандайдир оддийгина ҳузур каби – улар кейинчалик ҳеч нарса бермаса-да, одамни қувонтиради.

– Хусусан менга у (неъмат) худди шундай нарса бўлиб туюлади.

c – Сўнгра. Биз ҳам ўз-ўзича, ҳам оқибатлари учун қадрлайдиган нарса-чи? Масалан, идрок, кўриш, соғлиқ ва биз учун қимматли барча нарсани шу иккала сабаб бўйича неъмат деб ҳисоблайсанми?

– Ҳа.

— Таркибига бадантарбия, беморларга қараң, даволаш ва бошқа даромадлы машгулоттар кирадиган яна қандайдыр учинчи хил неъматга ҳам эътибор берасанми? Улар биз учун фойдали бўлса ҳам, мешақатли эканлигини тан олган бўлардик. Улар билан шунчаки шугулланмаган бўлардик, аммо улар учун ҳақ тўланади ва бошқа турли афзаликлар берилади.

— Неъматнинг бундай учинчи тури ҳам мавжуд. Нима бўлибди?

— Сенadolatни неъматнинг қайси хилига тааллуқди дейсан?

— Мен ўйлайманки, ҳам ўз-ўзича, ҳам ўз оқибатига кўра одамга, агар у баҳтга интиладиган бўлса, қимматли бўладиган энг гўзалига.

— Кўпчилик эса бошқача фикрда ва уни мешақатли турга киритадилар, фақат мукофот, ҳурмат ва шуҳрат қозониш учун у билан шугулланиш мумкин, деб ҳисоблайдилар унинг ўзи эса гўё ўз-ўзига шунчалик қийинки, яхшиси ундан қочган маъқулдир.

— Мен бундай фикрни биламан; Фрасимах неъматнинг ушбу хилини ёмонлаётгани ваadolatsizlikни юқори қўяётгани бежиз эмас. Аммо мен бефаҳмга ўхтайман.

— Тўхтаб тур, менга ҳам қулоқ сол – балки менинг сўзларимни маъқулларсан. Менимча, Фрасимах худди илонга ўхшаб, сенинг афсунингга жуда тез мойил бўлди, менинг эса масаланинг бу томонига ҳам, бошқа томонига ҳам исботларингдан кўнглим тўлмади. Мен,adolat ваadolatsizlik нима ва улар ўз-ўзларича инсон дилида бўлганларида қандай аҳамиятта эга бўлишларини эшитмоқчиман; тақдирлашлар ва оқибатларга келсак, биз уларни бир четда қолдирамиз.

Агар сен эътироуз билдирамасанг, мен бундай қиласман: мен яна Фрасимахнинг мулоҳазаларига қайтаман. Биринчидан, бундай одамларadolat ва унинг оқибатларини қан-

дай тасаввур қилишларини айтаман; иккинчидан, барча одамлар буни ўз ихтиёрларига зид ўлароқ, неъмат эмас, худди заруриятдай амалга оширишларини эслатиб ўтаман; учинчидан, худди шундай қилиш кераклигини айтаман, чунки, ишонтириб айтишларига кўра, адолатсиз одамларнинг ҳаёти адолатли одамларнинг ҳаётидан анчагина яхшироқ ўтади. Хусусан менга, Суқрот, буларнинг ҳаммаси бутунлай бошқача туюлади, аммо мен ҳайронман, иккиланмоқдаман – Фрасимах ҳам, яна минглаб одамлар ҳам гапиравериб бошимни қотириб юборищди. Мен эса ҳоҳлаганим нарсани – адолатнинг ҳимоясига далини, яъни унинг адолатсизликдан яхши эканлигини – негадир ҳеч кимдан эшитмадим. Унинг (адолатнинг – *тарж.*) ўз-ўзича мақтovини эшитишни хоҳлар эрдим. Ўйлайманки, буни, айниқса, сендан эшитиш имумкин – адолатсизликни ёмонлашни ва адолатнинг мақтовини сендан қандай эшитишни хоҳлашими сенга билдириб қўйиш учун мен атайлаб адолатсиз ҳаётни мақтайман. Сен менинг таклифимга розимисан?

е – Мутлақо. Оқил одам учун бундай мавзу ҳақида тез-тез суҳбат қуришдан ҳам лаззатлироқ бирор нарса бормикин?

– Жуда яхши. Мен аввал эслатган нарса ҳақидағи, яъни адолат нимадан иборат ва у қаердан келиши ҳақидағи гапларимга қулоқ сол.

Адолатсизлик қилиш, одатда, яхши бўлади, уни бошдан ўтказиш эса ёмон бўлади, дейишади. Аммо адолатсизликни бошдан кечиришдаги ёмонлик, уни қилаётганида бўладиган яхшиликка қараганда анча кўп. Шунинг учун, одамлар ундан ҳам, бундан ҳам татиб кўргач, яъни адолатсизлик қилганларида ҳам, адолатсизликдан азият чекканларида ҳам улар, биридан қутулишга ва бошқасига риоя қилишга кучлари етмаганидан, ҳам адолатсизлик қилмаслик, ҳам ундан дард чекмаслик учун бир-бирлари билан келишишни мақсадга мувофиқ, деб топдилар. Қонунчилик ва ўзаро шартнома худди шундан бошланган. Қонун белгилаган

нарсалар қонуний ва адолатли деган номни олди – адолатнинг бошланиши ва моҳияти шундай. Шундай қилиб, у (адолат) ўртacha жойни олади – зеро, жазосиз қолиб туриб адолатсизлик қилиш ҳаммасидан яхши, жавобини беришга кучинг етмаганида адолатсизликни бошдан кечириш – ҳаммасидан ёмондир. Адолат эса ана шу икки қирғоқнинг ўртасида жойлашган ва у неъмат бўлгани учун эмас, балки ўзлари адолатсизлик қилишга қодир бўлмаганликлари учун одамлар уни қадрлайдилар ва шу билан қаноатланишга тўтири келади. Кимнинг адолатсизлик қилишга кучи етса, яъни кимки ҳақиқий эркак бўлса, унинг хаёлига адолатсизлик қилиш ёки адолатсизликни бошдан кечириш мумкин эмаслиги ҳақида шартнома тузиш келмайди – фақат у ақдан озсагина шундай қилиши мумкин. Сукрот, адолатнинг табиати шундай – ёки тахминан шундай ва ушбу мулоҳазага кўра, у шу сабаб туфайли пайдо бўлган.

Адолатга риоя қилувчилар унга ўз ихтиёрлари билан эмас, балки адолатсизлик қилишга кучлари етмаганидан риоя қилишларини, фикран бундай қилсан, осонгина билиб оламиз: ҳар қандай одамга, адолатлига ҳам, адолатсизга ҳам хоҳлаган ишни қилишига тўла эрк берамида, кейин унинг майллари қаерга олиб боришини кузатиб борамиз. Биз адолатли одамини жиноят устида қўлга туширамиз: адолатсиз одам нима қилса, у ҳам шуни қилишга тайёр бўлади – бунинг сабаби гараздир, унга ҳар қандай табиатли одам яхшиликка интилгандаи интилади ва фақат қонун ёрдамида уни зарурый меъёрга риоя қилишга мажбур этадилар.

Агар одамларда Лиценинг аждоди қачонлардир эга бўлган қобилият бўлганида, мен айтганимдек, уларда ҳар қандай иш қилишга тўла имконият бўлар эди. У чўпон бўлган ва Лиценинг ўша замондаги ҳокими қўлида батрак (ёлланма ишчи) бўлган; бир куни, қаттиқ ёмғир ёғиб, зилзила бўлганида, у пода боқиб юрган ерда ёриқлар пайдо бўлибди. У қизиқсиниб ёрилган жойга тушади ва, айтишларича, у ерда

b

c

d

турли гаройиботларни, шулар қатори ичи ковак, дарчалари бўлган мис отни кўради. Унинг ичига қараб, бўйи одам бўйидан узунроқ бўлган мурдага кўзи тушади. Мурданинг устида ҳеч нарса йўқ, фақат қўлида олтин узук бор эди, холос. Чўпон уни олади-да, ташқарига чиқади. Поданинг аҳволи ҳақида подшоҳга ҳисобот бериш учун чўпонлар ҳар ойда йигиладиган кун келганида, у ҳам ўша ерга боради, унинг бармоғида эса узук бор эди. Шундай қилиб, у чўпонлар орасида ўтирганида бехос узукнинг кўз томонини кафти томонга айлантиради ва шу заҳотиёқ у кўринмас одамга айланиб қолади, унинг ёнида ўтирганлар эса унинг ҳақида бу ерда йўқ одам ҳақида сўз юритгандек гапирадилар. У ҳайрон бўлади ва узукнинг кўзини ташки томонга айлантиради-ю сал айлантириши билан яна кўринадиган бўлиб қолади. Бунга эътибор берган чўпон, узук ҳақиқатан ҳам шундай хусусиятга эгами ёки йўқлигини текшира бошлайди ва ҳар гал узук кўзини кафти томонга айлантирганида кўринмас бўлиб қолар, узук кўзини ташқарига айлантирганида – кўринадиган бўлар эди.

b Буни тушуниб, у шундай иш қиласидики, натижада подшоҳ ҳузурига юбориладиган хабарчилар қаторига киритилиди. Подшоҳга яқин бўлиб олиб эса, унинг хотинини йўлдан уради, малика билан биргаликда подшоҳга суиқасд ўюштиради, уни ўлдиради ва ҳокимиятни қўлга олади.

c Агар бундай узук иккита бўлиб, биттасиadolatli одам қўлида, бошқаси эсаadolatciz одам қўлида бўлганида, у ҳолда, тахмин қилиш мумкинки, улардан ҳеч бириadolatli бўлиб қолиш ва бошқаларнинг мулкини тортиб олишдан ўзини тийиб, унга (ўша мулкка – тарж.) қўл теккизмаслик учунунчалик қаттиқ турмаган бўлар эди, гарчи унисининг ҳам, бунисининг ҳам ҳеч хавфсирамай бозор майдонидаги ҳар қандай нарсани олиш, уйларга бостириб кириш ва хоҳлаган одами билан қўшилиш, ўлдириш, хоҳлаган одамини қамоқдан озод қилиш – умуман одамлар орасида ўзини

худди худодай тутиш имкониятлари бўларди. Бу йўсинда иш тутиб, узукларнинг эгалари бир-биридан ҳеч ҳам фарқ қилмасдилар: уларнинг иккалалари ҳам бир хил (адолатсиз) иш қилган бўлардилар. Ҳеч ким ўз ихтиёри билан адолатли бўлмаслигига, фақатгина мажбур қилиш орқали адолатли бўлишига энг кучли далил, исбот деб мана шуни тан олиш зарур, токи, ҳар бир одам адолатни ўз-ўзича (адолат сифатида – *тарж.*) неъмат деб ҳисобламас экан, имкон бўлган жойда адолатсизлик қиласди. Зеро, ҳар қандай одам кўнглида адолатга қараганда адолатсизликни кўпроқ фойдали деб ҳисоблади ва ким бундай нуқтаи назарни ҳимоя қиласа, ўша унинг фикрини тўғри дейди. Агар бундай ҳокимиятга эга бўлиб олган одам қачондир адолатсиз иш қилишни хоҳламаса ва ўзганинг мулкига қўл теккизмаса, гарчи одамлар – ўзлари жабр чекиб қолишлари мумкинлиги хавфи остида бир-бирлари ҳузурларида уни ёлғондан мақтай бошласалар ҳам, буни сезган ҳамма одамларга у жуда ҳам ожиз ва ақдиз бўлиб туюлади. Тўғриси шу.

Биз сўз юритаётган одамларнинг ҳаёт тарзини баҳолашга келсак, буни фақат энг адолатли одам билан энг адолатсиз одамни таққослаганимиздагина тўғри фикр юритишимиз мумкин, акс ҳолда тўғри фикр юрита олмаймиз.

Бу таққослаш нимадан иборат бўлади? Мана бундан: адолатсиз одамдан адолатсизликнинг биронта ҳам хислатини, адолатлидан эса – адолатлиликнинг биронта хислатини бартараф этиб бўлмайди, шундай қилиб, унисининг ҳам, бунисининг ҳам одатини биз мукаммал ҳолатга келтирамиз. Шундай қилиб, аввало, адолатсиз одам моҳир усталар сингари иш тутсин: маҳоратли дарга ёки шифокор ўзининг ишида нима мумкин ва нима мумкин эмаслигини билади – бирини амалга оширишга қўл уради, бошқасидан ўзини тияди: бунинг устига, у ўзининг тасодифий хатосини тузатиб олади. Адолатсиз одамда эса – у шундай бўлиш ниятида бўлганидан кейин – унинг адолатсиз ишларидаги энг яхши

усул енг ичидә иш юритишидир. Агар уни ушлаб олсалар, демак, у ожиз. Зеро, адолатсизликнинг сўнгги юқори дара-жаси – адолатли бўлмай туриб, адолатли бўлиб туюлишидир. Шундай қилиб, мутлақо адолатсиз одамга, адолатнинг бি-ронта ҳам хислатидан маҳрум этмай, баркамол адолат баҳш этмоқ керак; кимки энг буюк адолатсизлик қилса, ўша одам адолат соҳасида ўзи учун энг буюк шуҳрат қозонишни тай-ёрлаб қўйишига йўл қўймоқ керак: агар у нимададир адаш-са ҳам, тўғрилаш қўлидан келади. У гапга чечан бўлиб, агар

b унинг адолатсиз ишларидан нимадир ошкор бўлиб қол-са ҳам, одамларнинг фикрини ўзgartириш унинг қўлидан келади. Зарурат талаб қилса, зўравонлик, зулм қилишдан ҳам қайтмайди, чунки у ҳам жасоратли, ҳам кучли, бундан ташқари, у дўйстлар ва бойлик орттирган.

Адолатсиз одамни ўзимиз учун шундай тасаввур қилиб, биз ўз мулоҳазаларимизда адолатли одамни, яъни айёрликни билмайдиган ва олижаноб, Эсхилда айтилганидек, ях-шига ўхшаган одамни эмас, яхши бўлишни истаган одамни унга қарама-қарши қўямиз. Бу ерда хўжакўрсингчилликни йўқотиш керак. Чунки у хўжакўрсинга адолатли бўлса, унга иззат-икром кўрсатилади ва совғалар олиб келинади; зеро,

c у ҳаммага худди шундайга ўхшаб кўринади ҳамда у адолат учун шундайми ёхуд совға-саломлар ва иззат-икромлар учун шундайми – мавҳум бўлиб қолади. Шунинг учун, унда фақат адолатни қолдириб, бошқа ҳамма нарсани олиб қў-йиш ва уни ўша биринчи одамнинг мутлақо зиддига айлан-тириб қўйиш зарур. Адолатлилик синовига дучор бўлиш ҳамда (унинг тўгрисида) ёмон овоза тарқалиши ва бунинг натижасида нималар рўй беришига бепарво эканлигини исботлаш учун, у тубан адолатсизликлар қилмасдан, бе-ниҳоя адолатсиз одам сифатида шуҳрат топсин. У сўнгги нафасигача оғишимай ўз йўлидан борсин, ҳаётлиги даво-мида адолатсиз ҳисоблансан, гарчи аслида адолатли бўлса ҳам. Ва улар ниҳоят охирги нуқтага, бири – адолатнинг,

бошқаси – адолатсизликнинг охирги нуқтасига (чегарасига) етганларида, уларнинг қай бири баҳтироқ эканлиги ҳақида фикрласа бўлади.

– Оҳ, азизим Главкон, – дедим мен, – биз ҳукм юритишимиз учун бу икки одамдан ҳар бирига худди ҳайкални силлиқлагандек роса жило бердинг-ку!

– Кўлимдан келганича ҳаракат қилдим, – жавоб берди Главкон, – ростки улар шундай эканлар, у ҳолда, мен ўйлайманки, мулоҳаза қилиш йўли билан уларнинг ҳар бирини қандай ҳаёт кутаётганини аниқлаш қийин бўлмайди. Шуни айтиб қўйиш керакки, агар бирмунча кескинроқ бўлиб чиқса, у ҳолда, Суқрот, буни мен эмас, адолат ўрнига адолатсизликни мақтайдиганлар айтишган, деб ҳисоблагин. Улар айтадиларки, бундай адолатли одам дарра уриб жазоланади, уни қаттиқ қўйноқларга соладилар, кишанлаб қўядилар, унинг кўзларига мил тортадилар, охир-оқибатда, турли азоблардан кейин, уни қозиққа ўтқизадилар, шунда у, адолатли бўлиш эмас, фақат адолатли бўлиб туюлиш мақбул эканлигини билиб олади. Айтиш керакки, Эсхил ибораси адолатсиз одамга нисбатан қўлланилса, бирмунча тўгри бўлади. Зоро, ҳақиқатан ҳам, адолатсиз одам ҳақиқатга бегона бўлмаган иш билан шугулланади, шуҳрат учун яшамайди, адолатсиз бўлиб туюлишни эмас, балки аслида ҳам шундай (адолатсиз) бўлишни хоҳлайди, деб айтишлари аниқ:

*Ўз ақлини (ер ҳайдагандек) ҳайдаб юмшатди,
Ундан доно қарорлар ўсиб чиқажак.*

Адолатли бўлиб кўрингани учун, аввало, давлат ҳокимияти унинг қўлига ўтади, кейин ўзи хоҳлаган оиласдан уйланади, ўз қизларини ўзи хоҳлаган одамга узатади, ўзига маъқул одамлар билан алоқа боғлайди ва мулоҳотда бўлади, бунинг устига буларнинг ҳаммасидан яна

фойда ҳам топади, чунки у адолатсизликдан ҳеч ҳам жирканмайды. Агар шахсий ёки ижтимоий баҳсга киришишга тұғри келса, унинг құли баланд келади ва үз душманларини енгади, уларни енгізбек эса янада бойиб кетади, үз дүстларига хайрли ишлар қилади ва душманларини таъқиб этади, худоларга у жуда күп ва ҳашаматлы қурбонликлар қилади, яъни худоларга ва одамлар орасидан кимни хоҳласа үшанга адолатли одамга қараганда анчагина яхшироқ сұрмат-әхтиром күрсатади, шундай қилиб, ҳар ҳолда, адолатли одамларга қараганда күпроқ у худоларга маъқул бўлиши эҳтимоли бор. Суқрот, худолар тарафидан ва одамлар тарафидан адолатли одамга қараганда адолатсиз одамга яхшироқ ҳаёт тайёрлаб қўйилганлиги ҳақидаги тасдиқланган фикр мана шу нарса (яъни юқорида айтиб ўтилганлар – *тарж.*) билан асосланади.

Главкон сўзини тутатганида, унга эътиroz билдириш учун фикримни жамлаган эдим, аммо унинг биродари Адимант менга бундай деб мурожаат қилди:

– Сен, Суқрот, албатта, айтилган гаплар баҳсли масалани ҳал қилади, деб ҳисобламассан?

– Нима демоқчисан?

– Айтилиши керак бўлганидан асосийси айтилмай қолди.

– Демак, «Биродар, биродарингга ёрдам бер» мақолига кўра, Главкон бирор нарсани айтмаган бўлса, сенинг ишинг унга ёрдам беришдир. Калтак еган бўлиб қолиш ва адолатга ёрдам кўрсатиш имкониятидан маҳрум бўлиш учун менга унинг айтганларининг ўзи ҳам етарли.

– Гапинг куруқ сафсата, – деди Адимант, – аммо мана бунга ҳам қулоқ сол: Главконнинг айтганларига зид бўлган ва адолат маъқулланадиган ҳамда адолатсизлик ёмонлана-диган далилларни ҳам биз муҳокама этишимиз керак, шунда, менимча, Главконнинг нияти равшанроқ бўлади. Оталар ҳам, үз ўтилларига адолатли бўлиш керак, деб айтган ва уқтирган пайтларида ҳамда кимларгадир васийлик қилади-

ғанларнинг ҳаммаси ҳам, адолатли деб ҳисобланган одамга давлат мансаблари ҳам, никоҳдаги фойдалар ҳам, яъни ҳозир Главкон яхши ном соҳиби (гарчи адолатсиз бўлса-да) бўлган одам ҳақида гапирганида эслатган барча нарсалар ҳам муяссар бўлиши учун, адолатнинг ўзини эмас, балки унга боғлиқ бўлган эзгу номни маъқуллайдилар. Бу одамлар эзгу номнинг яна бошқа афзалликларини ҳам кўрсатиб ўтадилар. Улар айтадиларки, худоларнинг хайриҳоҳлигига ноил бўлган одамлар улардан (худолардан – тарж.) эзгулик оладилар, улар, бу яхшиликларни худолар муттақий, художўй одамларга тухфа этадилар, деб ҳисоблайдилар. Бу ҳақда Гесиоддай улуғвор шоир, яна Гомер ҳам айтиб ўтган. Гесиод бўйича, ҳақиқатгўйлар учун худолар эманларни яратганлар, токи

*Тепасидан чўчқаёнгөк, ўртасидан бол берсин деб;
Кўйлар ажаб қалин юнг билан юкли бўлганлар.*

Худолар бунга қўшимча қилиб яна кўп неъматлар яратганлар. Гомерда ҳам деярли шунинг ўзи:

*Сен покдомон подшоҳга ўҳшашинг мумкин,
Худодан қўрқувчи [ва кўп одамларнинг қудратлии ҳўқимдори],
У ҳақиқатгўй, унинг вилоятларида серҳосил
Жавдар ва арпа ва тарик, мевалардан дараҳтлар
Шохи эгик, яйловда чорва кўпаяр, сувларида балиқ сероб...*

Мусей ва унинг ўғли эса, худолардан ҳақиқатгўйларга янада ажойиброқ неъматларни, фаровонылкларнираво кўрадилар. Уларнинг ҳикояларида, мўминаар Аидга тушгандарида, уларни юмшоқ ўриндиқларга ўтқизадилар, бу муттақий одамларга базмлар уюштирадилар ва шундай қиласадиларки, улар қолган вақтларини бошларида чамбар билан сархуш ҳолатда ўтказадилар. Эзгу иш учун энг гўзал мукофот – абадий сармастлик, деб ҳисобласа керак Мусей.

b

c

d

e

61

Бошқа таълимотларга кўра, худолар ҳадя этадиган мукофотлар янада узоқ давом этади: художўй ва қасамига содик одамдан кейин унинг болаларининг болалари ва барча авлоди қолади. Мана шунинг учун – ва шунга ўншаш бошқа нарсалар учун ҳам – улар адолатни васф этадилар. Виждонсиз ва ҳақиқатгўй бўлмаган одамларни улар Аиддаги қандайдир ботқоқликка тушириб, галвирида сув ташишга мажбур этадилар. Бундай одамлар ҳаётликларида ҳам ёмон ном топадилар: Главкон адолатсиз деб донг чиқарган адолатли одамлар ҳақида гапириб эслатгани ўша жазо бўлади. Адолатсиз одамлар билан худди шу нарса рўй беради. Булар ҳақида айтиладигани шунинг ўзиdir. Уларга ва бошқаларга мақтов ва танбеҳ шундайдир.

Бундан ташқари, Суқрот, адолат ва адолатсизлик борасида, оддий гапларда ҳам, шоирларда ҳам учраб турадиган бошқа фикрларни ҳам кўриб чиқ. Улар мулоҳазалилик ва адолат – гўзал бир нарса, аммо шу билан бирга машақчали ва қийиндир, бебош ва адолатсиз бўлиш эса осон ва хуш ёқади, фақат умумий фикрлар ва қонун туфайли бу нарса уятли ҳисобланади, деб бир овоздан таъкидлайдилар. Айтиладиларки, адолатсиз хатти-ҳаракат адолатли ишларга қараганда мақсадга мувофиқроқдир; одамлар разилларни, агар улар бой ва нуфузли бўлсалар, ижтимоий ҳаётда ҳам, шахсий рўзгорда ҳам баҳтли деб ҳисоблаш ва ҳурмат қилишга ҳамда қандайдир ожиз факирларни, уларнинг бойлардан яхши эканликларини тан олиб турсалар-да, менсимаслик ва улардан жирканишга осонлийча мойил бўладилар.

b Буларнинг орасида худолар ва эзгулик борасида айтиладиган нуқтаи назарлар – гўёки худолар ҳам кўпгина яхши одамларга баҳтсизлик ва ёмон ҳаётни, уларнинг зидди бўлган одамларга эса – аксини раво кўрадилар, деган нуқтаи назарлар жуда ғалатидилар. Мискин кароматгўйлар бойларнинг остонасида ивирсиб юрадилар, улар, гўёки худо-

лардан олган, биронталарининг ёки уларнинг аждоддларининг бүйнида бұлған айбни қурбонликлар ва афсунлар билан ювиб ташлаш қобилиятига эгалигига ишонтирадилар, қарангки, бу иш жуда хуш ёқадиган тарзда, байрамлар асносида қилинди. Агар кимдир үз душманига зарар етказмоқчи бұлса, у ҳолда озгина сарф-харажат билан уadolатсиз одамга қанча зарар етказадиган бұлса, адолатли одамга ҳам шу даражада зарар етказиши мумкин; улар, қандайдир афсунлар ва түгүнлар ёрдамида худоларни үзларига хизмат қилишга мойил этишларига ишонтирадилар. Буларнинг ҳаммасининг исботи учун ёмонликка эришиш осон эканлиги ҳақида шоиrlар бундай шаҳодат берадилар:

*Одамларга ёмонликни танлаш имконияти күп ва
осон берилған*

Бунинг йўли равон ва манзили яқиндир.

*Жасорат остонаси этиб меҳнатни тайин қилмиш
худолар,
унга борадиган йўл ҳам машақатли, ҳам хавфли.*

Одамлар худоларни мойил этишга қодир эканликларига далил қилиб, Гомерга мурожаат этадилар, чунки у ҳам «худолар ҳам кўнувчиidlар» деган:

*Аммо боқий худоларни ҳам хушбўй нарсалар, мулойим
дую билан,
Шароб қўйилиши ва куйдиралаётган қурбонлик ёги билан,
Улар олдида айбдор ва гуножкор илтижо қилувчи банда
юмишатади.*

Айтишларича, коҳинларнинг қўллари остида Селена ва Музаларнинг авлодлари бўлмиш Мусей ва Орфейнинг тўп-тўп китоблари бор, улар үзларининг маросимларини шу китоблар бўйича ўтказадилар, бу билан улар нафақат ай-

d

e

рим шахсларни, балки, ҳатто, бутун-бутун ҳалқларни гүёки ҳали тириклар учун ҳам, вафот этганлар учун ҳам ёмонлик, оғатдан қутулиш ва покланиш бор, деб ишонтирадилар: у (қутулиш ва покланиш – *тарж.*), улар сирли ибодатларга багишлов деб атайдиганлари қурбонликлар ва күнгилга хуш келадиган эрмаклардан иборатдир; у бизни гүёки нариги дунё азобларидан қутқаради, қурбонлик қилмаганларни эса бало-оғатлар кутади.

Қадрдоним Сүқрот, эзгу иш ва ахлоқсизлик борасида ва улар одамлар ҳамда худолар томонидан қандай баҳоланиши ҳақида бундай нарсалар беҳисоб күп! Ёшларнинг диллари буларнинг таассуроти остида нима қилиши керак, деймиз биз? Ўзларининг яхши табиий қобилиятлари борлигига қарамай, худди (қушлар) тузоққа қўйилган хўракка учиб келганидай, улар бундай ҳикояларга учиб келадилар ва ўз ҳаёт йўлинни имкони борича яхши босиб ўтиши учун одам қандай бўлиши ва у қандай йўналишни танлаши кераклиги ҳақида ўша ҳикоялар бўйича хуроса чиқарадилар.

б Йигитнинг Пиндарга ўхшаб, ўзига ўзи савол бериши эҳтимоли бор:

*Ҳақиқат бирла кўтарилими олий қасрга
Ёки алдаш ва эгрилик билан –*

ва уларнинг (алдаш ва эгриликнинг – *тарж.*) ҳимоясида ҳаёт кечирайми? Бу ҳикояларга қараганда, агар мен адолатли бўлсан – мени эса бундай деб ҳисобламайдилар – ишонтириб айтишларича, менга бундан ҳеч қандай наф бўлмайди, фақат машаққатлар тортаман ва аниқ зиён кўраман. Адолатли деган ном қозонган адолатсиз одам эса, таъкидлашларича, ажойиб ҳаёт кечиради. Бундан маълум бўладики, донишманд одамлар менга тушунтирганлари-дек, токи хўжакўрсинга қилинган иш (зоҳирий кўриниш), ҳатто, ҳақиқатан ҳам кучлироқ бўлиб чиқар өтказади.

с

дек, токи хўжакўрсинга қилинган иш (зоҳирий кўриниш), ҳатто, ҳақиқатан ҳам кучлироқ бўлиб чиқар өтказади.

вонликнинг асосий шарти бўлиб хизмат қилар экан, мен бор эътиборимни худди шунга қаратишим керак бўлади: аввало, мен нимадир қилиб яхшилик (эзгулик)нинг чиройли сурати билан ўзимни иҳоталаб олишим зарур ва унинг ортидан донишманд Архилохнинг этпчил ва тутқич бермас тулкисини олиб ўтишим керак. Аммо, кимдир, ўз ахлоқсизлигини доим ҳам яшириб бўлмайди, дейди. Зеро, буюк нарсаларнинг ҳеч бири меҳнат-машаққатсиз бўлмайди, деб жавоб берамиз биз. Шундай бўлса ҳам, агар биз баҳт-саодат, фаровонлика интиладиган бўлсан, ушбу мулоҳазалар олиб борадиган йўл билан юришимиз керак. Бу сир бўлиб қолиши учун биз уюшмалар ва жамиятлар тузамиз; ишонтириш санъатида устозлар ҳам мавжуддир, улардан ҳакамлик билимдонлигини ва ҳалқ йигинларида фаолият кўрсатиш маҳоратини ўрганиш мумкин: шундай қилиб, биз доимо устун бўлиш ва жазодан қутулиб қолиш учун, гоҳ ишонтиришни, гоҳ зўравонликни қўллаймиз.

Лекин дейдилар бизга, худолардан на беркиниб бўлади, на уларга куч ишлатиб (зўравонлик қилиб) бўлади. Агар худолар мавжуд бўлмасалар ёки улар инсонларнинг ишлари ҳақида ҳеч гамхўрлик қилмасалар, у ҳолда бизга ҳам улардан яшириниш ҳақида ғам ейишга ҳожат қолмайди. Агардаки худолар мавжуд бўлсалар ва бизнинг ҳақимизда ғамхўрлик қилсалар, бу ҳақда биз ривоятлардан ва худоларнинг шажрасини баён қилган шоирлардангина эшитганмиз. Аммо ўша манбаларнинг ўzlари қурбониклар, «мутеларча дуолар» ва тужфалар билан ўз томонимизга жалб этиш орқали худоларни фикрларидан қайтариш мумкинлигини тасдиқ этадилар. Бу ўринда ё унисига ҳам, бунисига ҳам ишониш, ёки умуман ишонмаслик керак бўлади. Агар ишониладиган бўлса, у ҳолда аввал адолатсиз бўлмоқ керак, кейин эса ўзининг адолатсиз ишлари учун худоларга қурбониклар қилиш керак. Зеро, биз адолат йўлини тутиб, ҳақиқатда худолар томонидан жазоланмаймиз, аммо адолатсизлик

келтириши мүмкін бўлган фойдадан маҳрум бўламиз. Адолатсизликка риоя қилиш эса бизга фойдалиdir, бизнинг жиноятларимиз ва хатоларимизга келсак, қаттиқ илтижолар билан худоларни фикрларидан қайтарамиз ва жазодан қутулиб қоламиз. Бироқ Аидда (дейдилар бизга) ё бизнинг ўзимизни, ёки болаларимизнинг болаларини бу дунёда қилган адолатсиз ишларимиз учун жазо кутади. Дўстим, шундай бўлса ҳам, дейди эҳтиёткор одам, худди шу ўринда сирли ибодатларга бағишловлар ва халоскор худолар буюк куч-кудратга эгадирлар, энг катта давлатлар ҳам, худоларнинг шоир ва пайгамбар бўлиб қолган болалари ҳам худди шунга риоя қиласидар: улар иш худди шундайлигини кўрсатадилар.

Биз қайси асосда ўзимизга ўта адолатсизлик ўрнига адолатни танлардик? Зеро, агар биз мунофиқона одоб қўшилиб кетган адолатсизликка эришсак, бизнинг хатти-ҳаракатларимиз ҳам, худолар ҳам ҳаётлигимизда, вафот этганимиздан кейин ҳам ақдага тўғри келади – кўпчилик буюк одамларнинг нуқтаи назарлари ана шундай. Ушбу айтилган сўзлардан кейин, Сукрот, руҳий ва жисмоний куч соҳиби бўлган, бой ва аслзода одам адолатни кўкка кўтараётгандарини эшлитиб кулиб юбориш ўрнига, адолатни ҳурмат қилиши мумкинми? Биз ҳозиргина айтган гапларимизнинг ҳаммасини инкор қила оладиган кимса ҳам, ва, ҳатто, энг яхшиси – адолатдир деб қаттиқ ишонган кимса ҳам, табиатан илоҳий одамгина адолатсизликдан газабланиши, нафратланиши мумкинлигини ҳамда билим соҳиби бўлган одамгина ундан ўзини тиши мумкинлигини идрок этиб, адолатсиз одамларни кечиришга жуда мойил бўлади, умуман айтганда эса, ҳеч ким ўз ихтиёри билан адолатга риоя қилмайди: ҳар қандай одам ҳам ўзининг журъатсизлиги, қарилиги ёки яна қандайдир ожизлиги туфайли адолатсизликни қоралайди, яъни адолатсизлик қилишга кучи етмагани учун адолатсизлик қилмайди. Шундайлиги аниқ. Зеро, бундай

одамлардан қайси бири күчга кирса, у биринчи бўлиб, қўлидан келганичаadolatsiz бўлади. Бизнинг мулоҳазаларимиз нимадан келиб чиқсан бўлса, бунинг сабаби ҳам ўшанинг ўзидир. Шундай қилиб Фрасимах ҳам, мен ҳам, биз иккимиз, Суқрот, сенга бундай деймиз: «Сен ажойиб одамсан! Адолатни қадрловчи, эъзозловчилармиз дейдиганлар қанча бўлсангиз ҳам, дастлабки қаҳрамонлардан бошлаб – зеро, уларнинг кўпгина фикрлари сақланиб қолган – бизнинг замондошларимизгача ҳеч ким, ҳеч қачонadolatsizликнинг ўзини ёмонламаганлар ваadolatни мақтамаганлар, фақат улардан келиб чиқадиган шон-шухрат, хурмат-эҳтиром ва тухфалар учун ёмонлаганлар ва мақтаганлар. Адолат ваadolatsizликнинг ўзини, уларга эгалик қилган кимсанинг қалбига таъсирини гарчи у (таъсир) худолар ва одамлардан яширин бўлса ҳам, ҳали ҳеч ким, ҳеч қачон на шеърларда, на оддий сұхбатларда етарли таҳлил қилмаган ваadolatsizlik – руҳда бўлиши мумкин бўлган энг катта оғат, бало,adolat эса – энг буюк яхшилик эканлигини ҳеч ким айтмаган. Агар сизлар бошидан шундай деганингизда ва бизни ёшлигимиздан бунга ишонтирганингизда, бизлар бир-биримизниadolatsiz ишлардан эҳтиёт қилишимизга эҳтиёж қолмас эди, ҳар ким агарadolatsizlik қиласа, энг катта бало, оғат, ёмонликнинг сафдоши бўлиб қолишдан қўрқиб, ўзининг хусусий соқчиси бўлиб қоларди».

Менинг назаримда,adolat ваadolatsizликнинг моҳиятини қўпол бузиб, Фрасимах – ёки яна кимдир – улар ҳақидаги шу гапни, балки ундан ҳам ортикроқ гапни айтган бўлар эди. Аммо мен – сендан яширадиган фикр йўқ – сендан буни инкор этишингни сидқидилдан хоҳлайман, шунинг учун қуйиниб сўзламоқдаман. Шундай қилиб, сен ўз жавобингда бизга фақатadolatcizlikдан яхшилигининг ўзини кўрсатиб қолмасдан, балки яна униси ҳамда буниси – ёмонлик ва эзгулик ўз-ўзича инсонга қандай таъ-

сир ўтказишини кўрсатиб бер. Главкон маслаҳат берганидай, адолат ва адолатсизлик ҳақидаги фикрларни баён этма. Зеро, сен иккала ҳолда ҳам ҳақиқий фикрларни сақлаб қолсанг, яна уларга сохталарини ҳам қўшадиган бўлсанг, у ҳолда биз сени адолатни эмас, адолатнинг юзаки, зоҳирий томонини мақтамоқдасан деймиз, сенинг танбеҳинг эса адолатсизликка эмас, балки унинг ҳақидаги фикрга тааллуқли, деб айтамиз. Бундан келиб чиқадики, сен адолатсиз одамга яширинишни маслаҳат берасан ва Фрасимахнинг адолат – бошқа бирорвнинг эзгу иши, унинг, ўзининг шахсий адолатсизлиги яроқли ва мақсадга мувофиқ бўлган энг кучлига яроқли деган гапига қўшилмоқдасан. Адолат энг буюк эзгуликлар, яхшиликларга тааллуқли эканлигини ва бундан келиб чиқадиган нарсалар учун ҳам, ундан ҳам кўпроқ, уларнинг ўзлари учун ҳам – одамлар фикрича эмас, балки ўзининг табиати бўйича ҳақиқий бўлган кўриш, эшитиш, ақл, саломатлик ва бошқа турли яхшиликлар – уларга эга бўлиш кераклигини тан олганингдан кейин, адолатнинг ана шу томонини мақтагин, агар инсон унга риоя қилса, у одамга ёрдам беради, адолатсизлик эса, аксинча, зарар келтиради, деб айт. Адолат пул ва шуҳрат билан тақдирланнишини мақташни бошқаларга қўйиб бер. Шон-шуҳрат ва мукофотларни мақтаб ёки уларни ёмонлаб, адолатни васф этиб, адолатсизликни қоралаганида, бошқа одамларга чидайман, аммо сен шундай қилсанг чидамайман – агар талаб қилсанг бошқа гап – чунки сен умр бўйи бундан бошқа нарсани тадқиқ қилмагансан. Шундай қилиб, сен ўз жавобингда фақат адолат адолатсизликдан яхши эканлигининг ўзини кўрсатиб қолмай, балки униси ёки буниси ўз-ўзича (ўзлигича) инсонда мавжуд бўлганида – бу худолардан ва одамлардан яширилганми ёки йўқми, бари бир – яна нега улардан бири – эзгу иш, бошқаси эса – ёмонлик эканлигини ҳам бизга кўрсат.

Адимантнинг бу сўзлари, гарчи унинг ва Главконнинг табиий қобилиятларига доимо қойил қолган бўлсам ҳам, ўшанда мени жуда хурсанд қилди.

– Сизлар дарҳақиқат ўзингизнинг шавкатли отангизнинг ўғлонларисиз, – дедим мен, – ва Мегара остонасидағи жангда сизлар жасорат кўрсатганингизда Главконнинг муҳлиси сизларга мурожаат қилиб айтган элигиянинг бошланиши яхши чиққан:

Шавкатли Аристоннинг илоҳий насли – унинг болалари

Дўстлар, менимча, бу яхши. Гарчи нутқларингизда гўё адолатсизлик адолатдан яхши деб айтсангиз ҳам, бундай нұқтаи назарда турмас экансизлар, сизлар ҳис этаётган ҳолат илоҳий ҳолатдир. Назаримда, сизлар ҳақиқатан ҳам бундай фикрда эмассизлар. Сизнинг ўзингизни тутишингизга қараб шундай хуносага келдим, чунки мен сизнинг қуруқ сўзларингизга ишонмаган бўлар эдим. Аммо мен сизларга қанча кўп ишонсам, нима қилишга шунча кўп ҳайронман, сизларга нима билан ёрдам беришни билмайман ва ўзимнинг noctorligimni тан оламан. Ушбу нарса менга белги бўлиб хизмат қиласи: ўйлашимча, менинг Фрасимахга қарши адолат адолатсизликдан яхшилигини кўрсатиб турган далилларимни сизлар қабул этмадингиз. Бошқа томондан, мен ўзимнинг фикрларимни ҳимоя қилмай туролмайман. Зоро, токи сен нафас олиб турган экансан ва овоз чиқаришга кучинг етар экан, адолат оёқ ости қилинаётганида ҳозир бўла туриб, унга ёрдам беришдан қочиш, муртадлик, гуноҳ иш деб кўрқаман. Энг яххиси – куч етганича унинг тарафи ни олишдир.

Шунда Главкон ва қолганлар ҳар қандай усул билан бўлса ҳам ёрдам бериш ва мулоҳазаларни ташлаб қўймай, аксинча, адолат ва адолатсизлик нима эканлигини ҳамда уларнинг ҳақиқий фойдалилиги қандай ҳолда эканлигини

b

c

синчковлик билан тадқиқ этишни сұрай бошладилар. Ва мен ўз фикримни айтдим:

– Биз амалга оширган тадқиқот – жуда мұхым иш, менимча, у фақат күзи ўткир, синчков одамнинггина қўлидан келади. Бундай текширув ишларини олиб бориш учун биз, менимча, унчалик моҳир эмасмиз, бу худди күзи унча ўткир бўлмаган одамларни майда ёзилган ҳарфларни узоқдан ўқишига мажбур этганга ўхшайди. Шу онда, улардан бири, қаердадир катта ёзувода ўша ҳарфларнинг ўзи йирик бўлиши мумкинлигини тушуниб қолади! Мен ўйлайманки, агар бир хилда бўлса, аввал йирик ҳарфлар ўқиласа, сўнгра майдаси кўриб чиқилса, қандай ажойиб иш бўлар эди.

d – Албатта, – деди Адимант, – аммо адолатта тегишли бу изланишларда сен, Суқрот, қандай ўхшашлиknи назарда тутмоқдасан?

– Сенга айтаман. Бизнинг фикримизча, адолат бир одамга ҳам, баъзан эса бутун бир давлатга ҳам хос бўлади.

– Албатта.

– Давлат айрим бир одамдан катта-ку?

– Катта.

Хусусий адолатни билиш учун давлат тажрибаси- дан фойдаланиш

– Катта нарсада, ҳар ҳолда, адолат ҳам катта ўлчовда бўлади ва уни ўшандა ўрганиш осонроқ.

Шунинг учун, агар хоҳласангиз, адолат нималигини аввал давлатларда тадқиқ этамиз, сўнгра худди шундай равишда уни оддий одамда ҳам кўриб чиқамиз, яъни кичик нарса катта нарсага нимаси билан ўхшашлигини кўриб чиқамиз.

– Менимча, бу яхши таклиф.

– Агар биз пайдо бўлаётган давлатни хаёлан тасаввур қилиб кўрсак, биз у ерда адолат ва адолатсизлик куртаклари ни кўрамиз, тўғрими?

– Шундай бўлса керак.

– Бунда биз истаёттани пайқаш осон бўлади, деган умид бор.
– Албатта.

– Менимча, бунга эришишга ҳаракат қилиб кўриш зарур. Ўйлайманки, бу борада ишимиз бошимиздан ошиб ётибди. Ўзингиз ҳал қилинг.

Идеал давлатда талаб ва табиий иқтидорга кўра меҳнат тақсимоти

– Ҳал бўлди, – деди Адимант.

– Бошлайқол.

– Давлат, – дедим мен,

– ўйлашимча, бизнинг ҳар

биrimiz ўзимизни ўзимиз қондира олмаганимизда, аммо ҳали кўп нарсага эҳтиёжманд бўлганимизда пайдо бўлади. Ёки бошқа бир нарсага боғлиқ дейсанми?

– Йўқ, бошқа ҳеч нарсага боғлиқ эмас.

– Шундай қилиб, ҳар бир одам, у ёки бу эҳтиёжини қондирish учун гоҳу, гоҳ бу одамни жалб этади. Кўп нарсага муҳтожликдан биргаликда яшаш ва бир-бирига ёрдам бериш учун кўп одамлар бир бўлиб уюшадилар: ана шундай биргаликда тузилган манзилгоҳ бизда давлат номини олади, тўгрими?

– Албатта.

– Кел, – дедим мен, – хаёлан давлат қурилишини ибтиодисдан бошлаб кўрамиз. Кўриниб турибдики, уни бизнинг эҳтиёжларимиз барпо этадилар.

– Шубҳасиз.

– Биринчи ва энг катта эҳтиёж – яшаш ва тирикчилик қилиш учун овқат топишдир.

– Сўзсиз, шундай.

– Иккинчи эҳтиёж – турар жой, учинчиси кийим ва ҳоказо.

– Тўгри.

– Ўйлаб кўр, – дедим мен, – давлат ўзини қандай қилиб буларнинг ҳаммаси билан таъминлайди: кимдир дехқон бўлиб, бошқа бирор – бинокор бўлиб, учинчиси – тўкувчи бўлиб эмасми? Бунга биз яна косиб ва жисмоний эҳтиёжларимиз учун хизмат қиласиган кимнидир ҳам қўшишимиз керакми?

e

– Албатта.

– Энг камида давлат тўрт ёки бешта одамдан иборат бўлмоғи зарур.

– Шундайга ўхшайди.

– Айт-чи, уларнинг ҳар бири ўз ишини ҳаммани ҳисобга олиб бажариши керакми? Масалан, дежқон, гарчи ўзи битта бўлса ҳам, тўртта одамга ғалла етишириши, тўрт баробар кўп вақт ва меҳнат сарф этиши ва ўзи етиширган нарсадан бошқаларга ҳам ажратиб бериши керакми, ёки бошқаларга ғамхўрлик қилмай, бу ғалланинг фақат тўртдан бирини, ўзига етарлисини етишириши ва бунинг учун ўзининг тўртдан бирicha вақтини сарфлаб, қолган уч қисмини уй қуриш, кийим, пойабзал тикишга ишлатиши ҳамда бошқалар учун жон куйдирмай ҳамма нарсани ўз кучи билан ва ўзи учун қилиши керакми?

– Менимча, Сукрот, – деди Адимант, – бунга қарагандা биринчиси осонроқ бўлади.

b

– Зевс билан онт ичаманки, бу ерда ажабланадиган ҳеч нарса йўқ. Сенинг, одамлар бир-бирларига учча ўхшамай туғиладилар, уларнинг табиатлари ҳар хил, шунинг учун улар у ёки бу нарсада турли қобилиятга эгалар, деб айтган сўзларингга олдин ҳам эътибор берган эдим. Сенинг фикринг шундай эмасми?

– Ҳа, шундай.

– Яна нима десак экан? Ким яхши ишлайди – кўп санъатлар (хунарлар) эгасими ёки бир хунар эгасими?

– Бир хунар соҳиби.

– Шуниси ҳам равшанки, бирор ишнинг вақти ўтказиб юборилса, ҳеч нарса чиқмайди.

– Албатта, шундай.

– Менимча, ишчининг қўли тегадиган вақт пайдо бўлишини кутишни ҳеч қандай иш хоҳламайди: аксинча, у шунчаки шугулланмасдан, доимо ишга эътибор кўрсатиши даркор.

c

– Бошқача бўлиши мумкин эмас.

– Шунинг учун, агар бирор ишни ўзининг табиий қобиляйтларига монанд ва бунинг устига бошқа ишларга чалғимай ўз вақтида бажарса, ҳамма нарсани кўпроқ, яхшироқ ва осонроқ қилиш мумкин бўлади.

– Бунга шубҳа йўқ.

– Шундай қилиб, Адимант, биз айтган нарса билан таъминлаш учун давлатнинг тўрттадан зиёд аъзоси бўлиши зарур. Зоро, агар яхши омоч ёки дастаки сўқа ва бошқа дехқончилик асбоблари керак бўлса, дехқон ўзи ўзига ясад олмайди-ку. Ўз навбатида, бинокорга ҳам кўп нарса керак. Худди шунга ўхшаш, тўқувчига ҳам, косибга ҳам. Шундай эмасми?

– Бу тўғри.

– Дурадгорлар, темирчилар ва шунга ўхшаш усталар, агар уларни ҳам бизнинг кичик давлатимизга қўшиласа, уни кўп одамлар бўлган давлатга айлантирадилар.

– Анчагина катта бўлади.

– Ҳаттоқи, биз уларга дехқонларда ер ҳайдаш учун хўкиз, дехқонлар билан қурувчиларда – юк ташувчи ҳайвонлар, тўқувчилар ва косибларда – тери ва юнг бўлиши учун молбоқарлар, қўйчивонлар ва бошқа чўпонларни қўшадиган бўлсак ҳам, давлат унчалик катта бўлмайди.

– Аммо буларнинг ҳаммаси бўлган давлат кичкина ҳам бўлмайди.

– Лекин бундай давлатни бошқа ерлардан нарсалар келтиришга ҳожат бўлмайдиган жойда жойлаштириш имконияти ҳам йўқ.

– Бунинг иложи йўқ.

– Демак, бошқа мамлакатдан зарур нарсани олиб келиш учун яна одамлар керак бўлади.

– Керак бўлади.

– Бироқ агарда шундай воситачи, бошқа юртга у ердаги одамларга керак нарсани олмай, бу ерда керак бўлган нарсани олиш учун қуп-куруқ жўнаса, у ҳолда уларнинг ҳузурларидан ҳам ҳеч нарса ололмай қайтади.

d

e

371

- Менимча, шундай бўлади.
- Бундан келиб чиқадики, бу ерда барча нарсани нафақат ўзлари учун етарли миқдорда, балки у ерда ҳам қанча талаб бўлса шунча ишлаб чиқариш керак бўлади.
- Ҳа, шундай бўлиши керак.
- Бизнинг жамоамизга кўпроқ деҳқонлар ва турли ҳунармандлар зарур.
- Ҳа, кўпроқ.
- Ва ҳар турли нарсаларни олиб келиш (импорт) ва олиб бориш (экспорт) учун воситачилар зарур. Зоро, булар – савдогарлардир. Шундай эмасми?
- Ҳа, шундай.
- Демак, бизга савдогарлар, тижоратчилар ҳам керак.
- Албатта.
- b** - Агар бу денгиз савдоси бўлса, у ҳолда қўшимча равишда яна денгиз ишларини билувчи кўпгина одамлар зарур.
- Ҳа, кўпгина керак.
- Хўш, ҳар бир одам ишлаб чиқарган нарсани улар давлатнинг ўзининг ичида бир-бирларига қандай берадилар? Зоро, биз, одамлар бир-бирлари билан алоқа қилинлар, мулоқотда бўлсинлар, деб давлат барпо қилдик-ку!
- Улар сотадилар ва оладилар-да.
- Бизда бундан бозор ҳам, алмashiш воситаси – танга ҳам пайдо бўлади.
- Албатта.
- c** - Агар деҳқон ёки ҳунармандлардан биронтаси ўзи ишлаб чиқарган нарсасини бозорга етказганида, у билан алмашув ўтказувчи одамлар билан бир вақтда келмай қолса, у ҳолда, наҳотки, у ўзининг иши (декончилиги, ҳунармандчилиги – тарж.) учун зарур вақтни бозорда ўтириб ўтказади?
- Йўқ, бундай бўлмайди, – деди Адимант. – Чунки бундан огоҳ одамлар топилиб, унга ўзларининг хизматларини таклиф этадилар. Фаровон давлатларда улар энг нотавон, жисмонан ожиз ва бошқа бирор ишга ярамайдиган одам-

лардир. Улар ўз нарсасини сотмоқчи бўлганлардан бирор нарсани пулга сотиб олиш ва уни яна бирор нарса сотиб олмоқчи бўлганларга пулга алмаштириш учун ўша ерда, бозорда ўтирадилар.

– Бизнинг шаҳарда, ана шу эҳтиёж туфайли чакана савдо билан шугулланувчи боққоллар пайдо бўладилар. Бозорларда ўтирган, олиш ва сотишда воситачиларини биз шундай деб атамаймизми? Шаҳарларни кезиб юрадиганларни эса савдогарлар, деб атаймиз.

– Албатта.

– Ўйлашимча, яна бошқа воситачилар ҳам бор: уларнинг фаҳм-фаросатлари шундайки, улар билан мулоқот қилиш арзимайди, аммо улар оғир иш бажариш учун етарли жисмоний кучга эгалар. Улар ўз кучларини ижарага сотадилар ва бу ижара баҳосини иш ҳақи деб атайдилар, шунинг учун, мен ўйлайманки, уларни ёлланма ишчилар деб атайдилар. Шундай эмасми?

– Албатта, шундай.

– Давлат тўлақонли бўлиши учун ёлланма ишчилар ҳам керакка ўхшайди.

– Менимча ҳам шундай.

– Адимант, давлат бизда шундай кенгайиб кетдики, уни энди мукаммал десак ҳам бўлар?

– Бўлса керак.

– Унда (бу давлатда) адолат ва адолатсизликнинг ўрни қаерда бўларкин? Биз таҳдил қилганларимиздан қайси биррида улар намоён бўлади?

– Шахсан мен билмадим, Сукрот. Эҳтимол, ана шу машғулотларнинг қандайдир ўзаро алоқасидадир.

– Балки сен ҳақдирсан. Яхшилаб тадқиқ этиш, ортга қайтмаслик керак. Аввало, бундай тайёрланган одамларнинг ҳаёт тарзларини кўриб чиқамиз. Улар галла етиштирадилар, шароб, кийим, пойабзал ишлаб чиқарадилар, уй қурадилар, ёзда кўпчиликлари ялангоч ва пойабзалсиз, қишида

эса етарли даражада кийинган ҳолда ишлайдилар. Улар ўзларига арпадан ёрма ва бутгойдан ун тайёрлаб овқатланадилар. Ёрмани қайнатадилар ва хамир қилиб, ундан ажойиб ноналар тайёрлайдилар, уларни қамишлар ёки покиза барглар устига қатор қилиб терадилар. Хушбўй кўкатлар сочилик тўшакларда ёнбошлаб, бир-бирлари билан шод сужбатлар қилиб базм қурадилар, ўзлари ҳам, уларнинг болалари ҳам май ичиб, ўзларини гулчамбарлар билан безайдилар ва худоларни васф этадилар; камбағаллик ва урушдан эҳтиёт бўлиб, бойликлари йўл қўядиган даражадан кўп бўлмаган миқдорда фарзанд кўрадилар ҳам.

с

Шу ерда Главкон менинг сўзимни бўлди:

– Сен бу одамларни ҳеч қандай зираворсиз овқат ейишга мажбур этмоқдасан шекилли?

– Гапинг тўғри, – дедим мен, – уларда зираворлар ҳам бўлиши ёдимдан бутунлай кўтарилиди. Уларга туз ҳам, зайдун ҳам, пишлоқ ҳам, пиёз ҳам, сабзавотлар ҳам: анжир, нўхот, ловия қўшиб берамиз; мирта (хушбўй бута) мева-си ва қора қайнин ёнғонини қовуриб, меъерида шароб ичадилар. Улар ҳаётларини тинчлик ва саломатликда шундай ўтказадилар ва, эҳтимолки, қариб-қартайиб, авлодларига шундай ҳаёт тарзини васият қилиб, вафот этарлар.

д

– Сукрот, – эътироz билдириди Главкон, – агар сен тартиб бергаётган давлат чўчқалардан иборат бўлса, ана шу емдан бўлмаса, бошқа яна қандай ем берардинг?

– Главкон, бошқа нима талаб этилади?

– Одатда, қабул қилингган нарсани: ўриндиқларда ёнбошлаш, хонтахта атрофида овқатланиш, ҳозирги одамларда мавжуд бўлган таомлар ва ширинликларни ейиш, – фақирликдан азоб чекмаслик учун, менимча ана шулар зарур.

е

– Яхши, – дедим мен, – тушунаман. Биз нафақат пайдо бўлаётган, балки бой давлатни ҳам кўриб чиқмоқдамиз шекилли. Балки бу ёмон эмасдир. Зоро, биз бундай давлатни ҳам муҳокама этаётиб, эҳтимол, давлатларда адолат

ваadolatsizlik қандай пайдо бўлишини илғаб олармиз. Биз таҳлил қилган ўша давлат, менинг назаримда, ҳақиқий, яъни соғлом бўлиб туюлади. Агар сиз хоҳласангиз, алғов-дағов давлатга ҳам бир назар ташлашга ҳеч нарса халал бермайди. Дарҳақиқат, баъзиларни буларнинг ҳаммаси ва бундай ҳаёт тарзи қониқтирумайдиганга ўхшайди – уларга юмшоқ ўриндиқлар ҳам, хонтахталар ҳам, турли буюмлар ҳам, таомлар ҳам, малҳамлар ва хушбўй нарсалар ҳам, яна гўзаллар, хуштаъм ширин нонлар тортсанг, бунинг устига бу нарсалар кўпроқ бўлса. Бундан келиб чиқадики, бошида айтиб ўтганимиз уйлар, пойабзаллар, кийимларни зарурий деб ҳисобламай, энди биз рангтасвир асарлари, безаклар, олтин ва фил суюгини талаб қиласми – буларнинг ҳаммаси бизга зарур. Шундай эмасми?

– Ҳа, шундай.

– Шундай экан, энди давлатни катталаштириш керак бўлмайдими? Ўша, соғлом давлат энди етарли эмас, уни давлатда иштирок этишга ҳеч қандай зарурат бўлмаган бир тўда одамлар билан тўлдириш керак; масалан, ҳар хил овчилар ҳамда муқаллидлар – улар расмлар ва бўёқлар борасида бисёрдирлар, яна мусиқа санъатида ҳам улар кўпдирлар: шоирлар ва уларнинг (асарларини) ижро этувчилар, рапсодлар, актёrlар, хор қатнашчилари, ёлланма ишчилар, турли рўзгор буюмларини, турли-туман нарсаларни, аёллар безакларини ясовчи усталар шундай одамлардир. Воситачилар ҳам кўпроқ керак бўладилар: ундай давлатда, сенингча, болаларга устозлар, энагалар, тарбиячилар, чўрилар, сартарошлар ҳамда қандолатчилар ва ошпазлар керак эмасми? Бизга чўчқабоқарлар ҳам керак бўлади. Булар бизнинг аввалги давлатимизда йўқ эди, чунки бундайларга талаб йўқ эди. Бу мамлакатда эса булар ҳамда яна кўп, ҳар хил чорва моллари керак бўлади, негаки овқатта гўшт ишлатилади. Шундай эмасми?

– Албатта, шундай.

b

c

– Бундай ҳаёт тарзида бизда шифокорларга бўлган эҳтиёж олдингига қараганда кўпроқ бўлади.

– Анча кўп бўлади.

– Аҳолини боқиш учун ўшанда етарли бўлган давлат, энди кичик бўлиб қолади. Ё ундан эмасми?

– Худди шундай.

– Демак, агар биз етарли даражада яйловлар ва ҳайдала-диган ерларга эга бўлишни истасак, қўшни мамлакатдан бир қисмини ажратиб олишимизга тўгри келади, ўз навбатида, бизнинг қўшниларимиз ҳам агар зарурат чегараларидан ўтиб, беҳисоб тамагирлик йўлини тутсалар, бизнинг мамлакатдан бир қисмини тортиб олишни хоҳлаб қоладилар.

е – Шундай бўлиши аниқ, Суқрот.

– Натижада, Главкон, биз уруш қиласиз, ёки бошқача бўладими?

– Ҳа, уруш қилишга тўгри келади.

– Ҳозирча биз, уруш офатми ёки яхшилик келтирадими – бунинг ҳақида сўз юритмаймиз, фақат биз урушнинг – у олиб борилганида шахсий ва ижтимоий балолар манбанинг сабабини каашф этдик деймиз, холос.

– Албатта.

– Бунинг устига, дўстим, давлатимизни қандайдир арзимас миқдорда эмас, бутун бир қўшинга катталаштиришимиш (яъни қўшин тузишимиз – *марж.*) зарур: бу қўшин бор бойликнинг ҳимоясига, биз ҳозир айтган нарсаларнинг ҳимоясига шай туради ва ҳужумни қайтаради.

– Нега? Биз ўзимиз бунга қодир эмасмизми?

Ўзимизнинг хаёлий давлатимизни қураётганимизда, агар биз бу масалани тўгри ҳал қилган бўлсак, қодир эмасмиз. Эсингда бўлса, бир одамнинг кўп санъатлар билан муваффақиятли шуғулланиши мумкин эмас, деб айтган эдик.

– Сен ҳақ гапни айтмоқдасан.

в – Хўш, сенингча, ҳарбий ҳаракатлар санъат талаб қилмайдими?

– Жуда талаб қилади-да.

– Ҳарбий санъат эмас, косиблик (санъати) ҳақида күпроқ қайғуриш керакми?

– Асло бундай эмас.

– Бизда косиблик (этикдүзлик) санъати яхши бўлиши учун, биз косибга дехқон ёки тўқувчи ёхуд бинокор бўлишга ҳаракат қилишни ҳам ман этдик; худди шундай тарзда, бошқа ҳар кимга ҳам, ӯзининг табиий қобилиятига кўра лойиқ бўлган фақат бир ишни топширдик, бу иш билан у бутун умр бўйи, бошқа ҳеч нарсага чалгимай шугулланади ва, агар вақтни ўтказиб юбормаса, у муваффақиятга эришади. Ҳарбий ишга тааллуқли ҳамма ишни яхши адо этиш муҳим эмасми? Ёки у шунчалик осонки, дехқон, косиб, бошқа хоҳлаган ҳунарманд ўз иши билан биргаликда, жангчи ҳам бўладими? Агар болалиқдан шугулланмаса, шунчаки ўйнаб юрса, шашка ёки ошиқ ўйинига ҳеч ким яхши ўрганолмайди. Наҳотки, қалқон ёки бошқа қуролни олиб ва ҳарбий аслаҳа-анжом йигиб олиш билан – дарҳол гоплитлар ёки бошқа жангчилар сафида жанг қилишга қодир бўласан, киши? Ҳеч қандай қурол, кимнингдир қўлига тушиб қолиши билангина ўша одамни, агар у одам қурол билан муомала қилишни билмаса ва етарли даражада шугулланмаган бўлса, дарҳол моҳир уста ва паҳлавон этиб қўймайди.

– Акс ҳолда ушбу қуроллар бебаҳо бўлар эди.

Соқчилар тоифасининг идеал давлатда тутган ўрни

уни бошқа машгулотлар билан бирга олиб бориш жоиз эмас.

– Шундай.

– Ушбу машгулот учун унга монанд табиий қобилияtlар эгаси бўлиш талаб этилади.

– Албатта.

– Демак, соқчилар-нинг иши катта маҳорат ва қунт талаб этгани учун ҳам муҳим,

– Агар қўлимииздан келганида, ўз табиий хислатлари билан давлат ҳимоясига яроқли бўлганларни танлаб олиш бизнинг ишимиз бўларди.

– Албатта, бу бизнинг ишимиз.

– Зевс билан қасам ичаман, биз мураккаб мавзуга кўнгил қўйдик! Ҳар ҳолда, кучимиз етганича журъатсизликка изн бермаслигимиз зарур.

– Равшанки, бунга йўл қўймаслик керак.

– Сенингча қандай, соқчилик ишида зотдор кучукча билан насаби яхши бўлган йигитнинг табиий хислатлари орасида фарқ борми?

– Қандай хислатлар ҳақида гапирмоқдасан?

– Униси ҳам, буниси ҳам сезиб қолган нарсаларини яхши идрок этишлари, эпчиллик билан уни таъқиб қилишлари ва, агар етиб олсалар, астойдил жанг қилишлари зарур.

– Буларнинг ҳаммаси ҳақиқатан керак.

– Ва яхши жанг қилиш учун мард бўлмоқ даркор.

– Бошқача бўлиши мумкинми?

– Кимда – у от бўладими, итми ёки бошқа бир қандайдир ҳайвонми – шиддатли, ғазабнок рух бўлмаса, у мардана бўлишни истармикин? Ғазабнок, шиддатли рух қандай енгилемас ва зўр бўлишини сезмадингми: у бор бўлганида ҳар қандай дил (нафс, жон) ҳеч нарсадан қўрқмайди ва ҳеч нарса олдида чекинмайди?

– Сездим.

– Шундай қилиб, бундай соқчи қандай жисмоний хислатларга эга бўлиши кераклиги равшан.

– Ҳа.

– Яна руҳий хислатлар, яъни ғазабнок рух.

– Бу ҳам равшан.

– Лекин Главкон, агар соқчилар ўз табиатларига кўра шундай бўлсалар, у ҳолда улар бир-бирлари билан ҳам ва бошқа фуқаролар билан ҳам ёвуз бўлмайдиларми?

b

– Зевс билан онт ичаманки, бу саволга жавоб бериш осон эмас.

– Айни вактда улар ўз одамларига мулойим ва душманга шафқатсиз бўлмоқликлари лозим. Акс ҳолда улар ўзларини кимдир қириб ташлашини кутмасалар ҳам бўлади: бу ишни улар ўзлари қиладилар ва ўзларини ҳалок этадилар.

– Тўгри, шундай бўлади.

– Нима қилмоқ керак? Ҳам ҳалим, шу билан бирга жасур феъл-атворни қаердан топамиз? Зеро, ҳалим, мулойим феъл руҳ ғазабига зиддир.

– Бу аниқ.

– Агар кимда униси ҳам, буниси ҳам бўлмаса, у яхши соқчи бўлолмайди. Ушбу талабни амалга ошириб бўлмайдиганга ўхшайди, шундай қилиб яхши соқчи бўлишнинг имкони йўқ бўлиб чиқади.

– Шунга ўхшайди, – деди Главкон.

Мен тараффудда қолдим ва олдин айтилганларни хаёлан эсладим.

– Дўстим, – дедим мен, – бизнинг ҳайрон бўлаётганимиз адолатдандир, чунки биз ўзимиз таклиф этган ўша тимсолдан четга чиқдик.

– Сен нимани назарда тутмоқдасан?

– Биз, ўзимиз ўйлаб ҳам кўрмаган феъл-атворлар бўлишини фаҳмламадик, аммо уларда ана шу зиддиятли хислатлар бор.

– Қайси феъл-атворларда?

– Бу бошқа ҳайвонларда ҳам учрайди, аммо биз ўзимизнинг соқчимиз билан таққослаганимизда яхшироқ намоён бўлади. Сен зотдор итларни биласан, уларнинг хислатлари – кимга ўрганган ва кимни билсалар ўшалар билан жуда ҳам мулойим бўлиш, аммо нотанишлар билан бунинг акси бўлишдир.

– Албатта, биламан.

- Демак, бу мумкин бўлган нарса ва бундай хислатли соқчилар табиатга зид эмас.
- Зид эмасга ўхшайди.
- Бўлгуси соқчи яна ушбу нарсага муҳтож бўлиб туюл-маяптими сенга: у шиддатли, газабнокликдан ташқари, ўз табиатига кўра донишмандликка ҳам интилиши зарур.
- Қандай? Мен тушунмадим.
- Ва бу хусусиятни сен итларда кўрасан, бу ҳолат ҳайвонда бўлиши гаройибdir.
- Қайси хусусият?
- Нотанишни кўриб гарчи у ўзини ҳали хафа қилмаган бўлса ҳам, итнинг жаҳди чиқади, танишни кўриб эса эркаланади, гарчи бу таниш, унга (итга) ҳеч қачон яхшилик қилмаган бўлса ҳам. Бу сени ҳайратлантирмаганми?
- b** – Шу пайтгача мен бунга унчалик эътибор бермаганман, аммо ит ўзини шундай тутиши аниқ.
- Унинг табиатидаги бу хислат жуда ажойиб ва, ҳатто, ҳақиқий фалсафийдир.
- Қандай маънода?
- Ит ўзи кўрган одамнинг дўстлиги ёки душманлигини у одамни таниши ёки танимаслигига қараб билади. Яқин одамни ёки бегонани аниқлаш, тушуниш ёхуд, аксинча, тушунмаслик асосида амалга оширилишида билишга бўлган интилиш йўқми?
- Буни инкор этиб бўлмайди.
- Зеро, билишга интилиш ва ақлу донишга интилиш – бир нарсанинг ўзи-ку.
- Ҳа, бир нарсанинг ўзи.
- c** – Демак, худди шунинг ўзини одамда ҳам бўлишини бемалол фарз қилишимиз мумкин: агар у ўзининг танишлари ва яқинлари билан мулоийм бўлса, демак, у ўз табиати бўйича ақлу дониш ва билимга интилишга эга бўлиши зарур.
- Шундай ҳам дейлик.

— Шундай қилиб, давлатнинг беназир соқчиси бизда ўз табиатига кўра ҳам заковатга, ҳам билимга интилади ҳамда элчи ва кучли бўлади.

— Жуда тўгри.

— Шундай бўла қолсин. Аммо биз соқчиларни қандай етиширамиз ва тарбиялаймиз? Бунинг муҳокамаси бизда, ҳамма нарсани қайси ниятда кўриб чиқаётган бўлсак, ўшанга ёрдам бера оладими, яъни, жамиятда адолат ва адолатсизлик қай тарзда пайдо бўлишини пайқаймизми? Суҳбатимиз мақсадини унутмасак ва суҳбатни ҳаддан ташқари чўзиб юбормасак бўлгани.

Бунга Главконнинг биродари:

— Бундай муҳокама бизнинг суҳбатимиз учун долзарб деб умид қиласман, деди.

— Зевс билан қасам ичаман, азизим Адимант, — дедим мен, — демак, ҳатто, чўзилиб кетса ҳам, бу муҳокамани қолдирмаслик керак.

— Ҳа, давом эттирмоқ лозим.

— Кел бўлмаса, қиссагўйлар сингари шошилмай ушбу одамларни тарбиялашга – сўз билан бўлса-да – киришайлик.

— Шундай қилиш зарур.

Соқчиларни икки хил: музиқий ва гимнастик тарбиялаш

қийин. Бадан учун – гимнастик, руҳ (нафс, жон) учун эса – мусиқий тарбия.

— Ҳа, шундай.

— Бизда мусиқий тарбия гимнастик тарбиядан олдин бўлади.

— Бошқача бўлиши мумкинми?

— Мусиқий тарбия ҳақида гапирганда сен унга адабиётни ҳам қўшмоқдасан, тўгрими?

— Мен – ҳа.

— Тарбия қандай бўлади? Айтиш керакки, энг қадимги замонларда топилганидан яхшироғини топиш

**Адабиётнинг икки
ҳақиқий ва ёлғон тури.
Соқчиларни тарбия-
лашда ривоятларнинг
тутган ўрни**

лаш керак, аммо олдин – ёлғонида, шундайми?

– Нима демоқсан, тушунмаяпман.

– Гүдакларга биз аввал ривоятлар айтиб беришимизни тушунмайсанми? Ривоятлар, умуман айтганда, ёлғон нарсалар, аммо уларда ҳақиқат ҳам бор. Болалар билан ишлаганда аввал биз ривоятларга мурожаат қиласиз, кейин гимнастикага.

– Ҳа, шундай.

– Шунинг учун мен, аввал мусиқий санъат билан, кейин гимнастик санъат билан шугулланиш керак, деган эдим.

– Тұғри.

– Ҳар қандай ишда энг асосийси – бу ибтидо, бошланиш эканлигини билмасмидинг? Айниңса, агар бу навқирон ва нозик бир нарсага тааллуқли бұлса? Ўшанда, унга кимдир муҳрлаб қўймоқчи бұлган хислатлар ишончлироқ шаклланади ва мустаҳкам ўрнашиб қолади.

– Адолатли фикр бу.

– Ҳар хил одамлар томонидан ҳар қанақасига ўйлаб то-
пилган кўпчилиги болалар балогатта етганларида уларда бўлиши керак деб ҳисоблайдиганимиз фикрларга зид бўл-
ган, ҳар қандай ривоятни бизнинг болаларимиз жон деб эшлишилари ва улардан таъсирланишларига осонликча
йўл қўямызми?

– Биз бунга асло йўл қўймаймиз.

– Аввало, биз ривоятларнинг ижодкорларига қарашимиз керак: агар уларнинг асарлари яхши бўлса, уни қабул қиласиз, ёмон бўлса – рад этамиз. Ривоятлар ёрдамида болаларнинг жисмини қўл билан шакллантиришдан ол-

– Оғзаки ва ёзма адабиётда икки тур бор: бири – ҳақиқий, бошқаси эса – ёлғон.

– Ҳа, шундай.

– Ва иккала турда тарбия-

дин рухини шакллантириш учун биз энагалар ва оналарни болаларга фақат тан олинган ривоятларни айтиб беришга күндирамиз. Улар ҳозир айтиб берәётгандар ривоятлардан күпини йўқотиш зарур.

– Қайсиларини?

– Аҳамиятироқ ривоятлар бўйича биз иккинчи даражалилари ҳақида ҳам фикр билдиrsак бўлади: зеро, униси ҳам, буниси ҳам бир хил сифатлар ва бир хилдаги таъсир кучига эга бўлиши керак. Ё сен бунга эътиroz билдирасанми?

– Эътиrozим йўқ, бу фикрга қўшиламан, аммо қандай аҳамиятили ривоятлар ҳақида гапираётганингни тушунмаяпман.

– Гесиод, Гомер ва бошқа шоирлар айтиб беришганлари ҳақида. Улар одамлар учун ёлғон достонлар тузиб, шуларни айтиб бера бошладилар, ҳозиргача ҳам айтиб беришмоқда.

– Қандайларини? Сен уларга нимани таъна қилмоқдасан?

– Ҳаммасидан один ва асосан нимага таъна қилинса, айниқса, агар кимнингдир тўқиб чиқаргани муваффақиятсиз бўлса, ўшанга.

– Тушунмадим. Нима демоқчисан?

– Худди кимларнингдир ўхшашини тасвирламоқчи бўлиб, уларга ўхшата олмай чизган рассом каби, қачонки кимда-ким, худолар ва қаҳрамонлар ҳақида гапираётиб, уларни (худолар ва қаҳрамонларни – тарж.) ёмон тасвирлаганини.

– Бундай таъна тўғри, аммо бундан биз нимани тушунишимиш керак?

– Энг аввало, ўтакетган ёлғонни, айтиш керакки, энг буюк нарса ҳақидаги (ёлғонни) тушуниш даркор, гўё Уран, Гесиод томонидан эслатиб ўтилган ножўя ишни қилган ва, гўёки Кронос ундан қасос олган, деб айтган одам буни яхши ўйлаб топмаган. Кроноснинг ишлари ҳақида ва у ўз-ўзидан тортган азиятлар ҳақида, гарчи бу ҳақиқат бўлса ҳам, ҳали ақли кирмаган ва ёш одамларга бемалол ҳикоя қилиш мумкин эмас, деб ҳисоблар эдим – буни айтмаган маъқул, агар

бирор сабаб билан айтиш керак бўлса, у ҳолда, буни камроқ одам яширинча этишсин ҳамда чўчқа боласини эмас, бирор каттароқ ва эришиш қийинроқ нарсани қурбонлик қиласинглар, токи ҳикояни иложи борича камроқ одам эшитсин.

b – Дарҳақиқат, булар ҳақида ҳикоя қилиш қийин.
 – Адимант, бизнинг давлатда уларни ҳикоя қилмаслик керак. Агар, ҳатто, ўтаadolatsiz иш қилиб, ёмон иш қилиб кўйган отасини жазоласа ва у шунчаки дастлабки, энг буюк худолар қиласиган ишни қилаётган бўлса ҳам, у ҳеч қандай ёмонлик қилаётгани йўқ, деб навқирон йигиттага ҳикоя қилиб бўлмайди.

– Зевс билан онт ичаман, менинг ўзимга ҳам буларни айтиб бўлмайдигандай туюлмоқда.

c – Худоларнинг худолар билан уришишлари, бир-бирла-рига макр-ҳийла ишлатишлари, жанг қилишлари ҳақида ҳикоя қилмаслик зарур ва бу тўғри ҳам эмас; зоро, агар ўзаро душманлик бундай осон пайдо бўладиган бўлса, давлатни қўриқлашлари керак бўлганлар буни энг катта шармандалик деб ҳисоблашлари керак. Паҳдавон (гигант)ларнинг жанглари ва худолар ҳамда қаҳрамонларнинг уларнинг ўз қариндошлари ва яқинлари билан бошқа жуда кўп жаңжаларини баён қилиш ва кўз-кўз қилиш ҳеч ҳам керак эмас, аксинча, агар биз, ҳеч ким ҳеч қачон бошқа одамга душманлик қилмаслиги кераклигини ва душманлик қилиш имондан эмаслигини ўз фуқароларимизга сингдирмоқчи бўлсак, у ҳолда чоллар ҳам, кампирлар ҳам бу ҳақда болаларга, ҳатто, кейин бу болалар катта бўлганларида ҳам, дарҳол ва кўпроқ ҳикоя қилишлари керак; ва шоирларни ҳам ўз давлатида булар ҳақида ёзишга мажбур этиш зарур. Герани ўғли кишинлагани, Гефестнинг онасини отаси ураётганида Гефест онасининг (Геранинг – тарж.) тарафини олмоқчи бўлгани учун отаси Гефестни Олимпдан ташлаб юборгани ёки худоларнинг Гомер ёзган жанглари – улар бирор ишора билан ёки ишорасиз бўладими, бари бир – бизнинг давла-

d таржидан ташлаб юборганини ўзининг ҳамда бирор ишора билан ёки ишорасиз бўладими, бари бир – бизнинг давла-

е

тимизда бундай ҳикоялар айтиш мүмкін эмас, асло мүмкін эмас. Бола қаерда мажоз бору қаерда йўқлигини ажратада олмайды ва у бундай навқирон ёшда ўзига сингдирған фикрлар, мулоҳазалар, одатда, ўчмас ва ўзгармас бўлиб қолади. Шунинг учун, айтиш керакки, болалар даставвал эшитадиган афсоналар ғамжўрлик билан эзгуликка йўналтирилган бўлишига ҳаммасидан кўпроқ эришмоқ даркор.

– Бу оқил муносабат. Лекин кимдир бизнинг – булар қандай афсоналар ва улар нима ҳақида эканлигини сўраса – қайси афсоналарни айтишимиз мүмкін бўлади?

– Адимант, – дедим мен, – биз ҳозир шоирлар эмасми, балки давлатнинг асосчиларимиз. Афсоналар тўкиш асос солувчиларнинг иши эмас, шеърий ижодиётнинг асосий хусусиятлари қандай бўлиши кераклигини билиш ва уларнинг бузилишига йўл қўймасликнинг ўзи етарлидир.

– Тўгри. Аммо худолар ҳақидаги таълимотда ушбу асосий хусусиятлар қандай?

– Айтайлик, мана бундай; худо эпик шеъриятда тасвирланадими, қўшиқдами ёки фожиадами, (бари бир) у қандай бўлса, ҳамма вақт шундай тасвирланиши даркор.

– Ҳа, шундай қилиш зарур.

– Нима, ўз моҳияти бўйича худо эзгу эмасми ва унинг ҳақида худди шуни тасдиқлаш керак эмасми?

– Бошқача бўлиши мүмкинми?

– Аммо ҳеч қандай эзгулик зарарли эмас, шундайми.

– Менимча шундай.

– Зарарли бўлмаган нарса зарап келтирадими?

– Ҳеч ҳам.

– Зарар келтирмайдиган нарса, қандайдир ёмонлик, бало келтириб чиқарадими?

– Йўқ.

– Ҳеч қандай ёмонлик қилмаса, (у ҳолда) қандайдир ёмонлик (офат, бало)нинг сабабчиси ҳам бўлмайди?

– Шундай бўлиши мүмкинми?

- Нима деймиз? Эзгулик – фойдами?
 - Ҳа.
 - Демак, у – тўғри ҳаракат тарзининг сабабчисидир, шундайми?
 - Шундай.
 - Демак, эзгулик – ҳар қандай ҳаракатнинг эмас, балки фақат тўғри ҳаракатнинг сабабчисидир, шундай-а? Ёмонлик, бало-офтада у айбдор эмас.
 - Албатта.
 - Демак, худо ҳам эзгулик бўлганидан кейин, кўпчилик айтадиганига хилоф равишда ҳамма нарса (иш)нинг сабаби бўлиши мумкин эмас. У одамлар учун яратилган фақат озгина нарсаларнинг сабабчисидир, кўп нарсага эса унинг ҳеч қандай алоқаси йўқ: зеро, бизда яхши нарса ёмонига қараганда анча камдир. Эзгуликнинг сабабчиси деб худодан бошқани ҳисобламаслик керак, аммо ёмонликнинг сабабларини бошқа нарсалардан излаш зарур, бироқ худодан кўрмаслик керак.
 - Менимча сен мутлақо ҳақсан.
 - Демак, Гомернинг ёки бошқа шоирнинг худолар борасидаги адашишларини қабул қиласлик керак: Гомер, икки катта жом (идиш)

Зевснинг буюк уйи

Тұхфаларга тұла: бири – баҳт келтирувчи, бошқаси эса – бадбахтлик, деганида жуда адашған әди. Ва кимга Зевс бу иккисини аралаشتариб берса, у

Үз ҳаётида гоҳ алам, ғам топади, гоҳида қувонч,

Агар кимга аралаштырмай, фақат иккинчи жомдан тұтса, у ҳолда

Уни құтурған очлик илохий ер бүйлаб қувиб юради.

Яна, гүёки Зевс бизда

Эзгуликлар ҳамда ёмонлик

Берувчи бўлиб чиқиши ҳам хатодир.

Агар кимдир, Афина ва Зевс Пандарни қасамлар ва шартномаларни бузишга ундалилар, деб айтса, биз буни маъқулламаймиз. Фемида ва Зевс томонларидан келтириб чиқарилган худоларнинг жанглари ва уларнинг низолари борасида ҳам худди шундай қиласиз.

Яна Эсхил айтганни ҳам ёшларга эшишишга йўл қўймаслик керак:

*Қачонки кимнингдир уйини барбод этмоқчи бўлса,
Худо бандаларга сабаб яратади.*

Агар қандайдир асарда шундай ямбий шеърлар учраса ва Ниоблар ёки Пелопидларга келган оғатлар, ёки Троя воқеалари, ёки шунга ўхшаш бирор нарса тасвирланган бўлса, у ҳолда буларнинг ҳаммасини ё худонинг иши деб тан олмаслик зарур, ёки агар бу худодан бўлса, биз ҳозир истаётган маънони ошкор этиш ва худо фақат адолатли ва эзгу ишларни қилишини, бу одамларга келган жазо эса, уларнинг ўзларининг фойдаларига эканлигини уқтириш керак. Аммо шоирга, улар жазоланиб мушкул аҳволга солингандар ва бунинг сабабчиси – худодир, деб айтишларига йўл қўймаслик керак. Аммо, агар шоирлар, бу одамлар жазога муҳтож эдилар ва жазоланиш борасида улар худодан ўзлари учун фойда топадиган фақат ёмон хуљи одамлардирлар, деб айтсалар, бунга йўл қўйиш мумкин. Аммо шоирлар, худо эзгулик бўлса-да ким учундир оғат манбай бўлиб қолади, десалар, бундай фикрга қарши курашмоқ керак: ҳеч ким – на ўспирин, на катта ёщдаги одам, агар ўз давлатида қонунийликка интиладиган бўлса – бунинг ҳақида гапирмаслиги, на шеърий, на насрый баёнда (уни) эшиитмаслиги керак, чунки бундай деб тасдиқлаш гуноҳ иш бўлиб, бизга ҳеч фойдаси йўқ ва ўзига ўзи зиддир.

– Мен сен билан биргаликда ушбу қонунга овоз бераман – у менга ёқади.

– Бу қонунлардан бири бўлар эди ва худолар борасидаги олдиндан белгиланган нарсалардан бири бўларди: унга кўра нутқларда ҳам, шеърий асарларда ҳам худо – ҳамма нарсанинг эмас, фақат эзгуликнинг сабабидир, деб таъкидлаш керак.

– Шундай бўлгани яхши.

– Иккинчи қонун тўғрисида нима деймиз? Нима, сенингча, худо – сеҳргарми ва, худди атайн қилганидай, гоҳ бу, гоҳида бошқа хилларда намоён бўладими: гоҳ у ўзининг қиёфаси ўрнига бошқа шаклларни олиб ўзгаради, баъзида унинг ҳақида бир нарсани, баъзида бошқа нарсани ўйлашимиизга мажбур этиб, бизни адаштиради холосми? Ёки худо оддийгина нимадир нарса ва ўз кўринишидан жуда кам оғадими?

– Мен бунга бирданига жавоб беролмайман.

– Бунгачи: агар нимадир нарса ўз қиёфасидан четга чиқса, у ҳолда унинг ё ўз-ўзидан, ёки бошқа нарсанинг таъсири остида ўзгариши шартми?

– Шарт.

– Аммо нимаки энг яхши ҳолатда бўлса, ўша нарса жуда кам ўзгаради ва бошқасининг таъсири остида нарига жуда кам сурилади. Масалан, саломатлик ва куч билан ажралиб турган жисм овқат, ичимлик ва меҳнат таъсирида, ёки ҳар қандай ўсимлик – қуёш иссиқлиги, шамол ва шунга ўхшашлар таъсирида ўзгаришга жуда қийинчилик билан мояил бўлмайдими?

– Албатта.

– Рухни ҳам – ҳар ҳолда энг мардона ва оқилини – қандайдир ташки ўзгариш жуда кам буза олади ва ўзгартира олади.

– Ҳа, шундай.

– Ҳаттоқи, турли йигма буюмлар – рўзгор асбоблари, бино, кийим, агар улар яхши ясалган бўлса ва тартиб билан

сақланса – ўша сабаб билан вақт ва бошқа таъсирлар остида жуда кам ўзгаради.

– Шундай.
– Табиатдан ва санъат туфайли ҳамда у ва бошқаси туфайли нимаики яхши бўлса, ҳаммаси бошқа нарсанинг таъсири остида жуда кам ўзгаради.

– Шундай бўлса керак.
– Аммо худо ва унга алоқадор нимаики бўлса, ўша нарса ҳар томонлама энг яхшидир.

– Албатта.
– Шу сабабли худо турли шаклларни жуда кам қабул қилиши керак.

– Худди шундай.
– Эҳтимол, у ўзини ўзи бошқа нарсага айлантирап ва ўзгартирап?

– Агарда у ўзгарадиган бўлса, шундай бўлиши керак.
– У ўзини яхшироқ ва зебороқ бирон нарсага ё ёмонроқ ва хунукроқ бошқа нарсага айлантирадими?

– Агарда у ўзгарса, ёмонига ўзгариши аниқ. Зеро, худо чирой ва эзгулиқда камчилик сезади деб айтиб бўлмайди-ку.

– Сен мутлақо ҳақсан. Аммо ҳамон шундай экан, Адимант, худо бўладими ёки инсон бўладими, кимдир қандайдир бир нарса борасида ўзини ихтиёрий равишда ёмонроқ қиласди, деб ҳисоблайсанми?

– Бундай бўлиши мумкин эмас.
– Демак, худонинг ўзини ўзи ўзгартиришни хоҳдаши ҳам мумкин эмас, аммо ҳар қандай худо энг олий мақомда мумкин қадар зебо ва юксак бўлиб, ўз шаклида туриши равшандир.

– Менимча, албатта шундай бўлиши керак.
– Даъстим, шоирлардан ҳеч ким бизга гўё:

*Кўпинча худолар ажнабий одамлар тимсолида,
Ўзгалар уйига кирадилар...*

деб асло ҳикоя қилмасынлар, Протей ҳамда Фетидаларга туралы туҳматлар түқимасынлар ва фожиалар ҳамда ҳар хил бошқа асарларда

*Дарё аргосликнинг ўғиллари –
Инахнинг ҳаётбахи болаларига*

садақа йигувчи коҳинаага айланган Герани тасвиrlамасынлар ва умуман бундай ёлғонни ўйлаб топмасынлар. Ўз навбатида, оналар ҳам уларга ишониб, болаларни гўёки қандайдир худолар турли ажнабийлар суратида кечалари дайдиб юрадилар, деган уйдирма, ёлғон-яшиқлар билан қўрқитмасынлар; бу худоларга туҳмат, бунинг устига болалар ҳам қўрқоқ бўлиб қоладилар.

- Ҳа, бунга йўл қўйиб бўлмайди.
- Демак, худоларнинг ўзлари ўзгармайдилар. Аммо балки улар бизга ўзларининг турли қиёфалари ҳақида тасаввурларни сингдириб ва бизни бунга ишонтириб, афсун билан алдарлар?
- Бўлиши мумкин.
- Нима десак экан? Бизнинг ҳузуримизда худо бор-йўғи шарпани намоён этиб – сўз биланми ёки амалдами ёлғон ишлатишни хоҳладидими?
- Билмайман.
- Ҳақиқий ёлғонни – агар шундай деб бўлса – барча худолар ва одамлар ёмон кўришларини биласан-а!?
- Нималар деялсан ўзи?
- Демоқчиманки, ўзи учун энг муҳим нарсалар ва энг муҳим мавзулар ҳақида ҳеч ким биронни алдашни ва ўзи ҳам алданиб қолишини хоҳламайди – бу ўринда ҳар қандай одам ҳам ёлғондан эҳтиёт бўлади.

- b - Мен ҳали ҳам ҳеч нарсани тушунмадим.
- Мени одатдан ташқари қандайдир фикрни айтмоқда, деб ўйлаяпсанми? Мен фақат айтмоқчиманки, ҳақиқий

воқелик борасида ўз руҳини ёлғонга гирифтор қилиш, уни гумроҳликка ташлаб қўйиш ва ўзини жаҳолат ҳамда ёлғон ичида қолдириш – бу ҳеч ким учун маъқул иш эмас: бу ҳаммада ҳам ёлғон нафрат уйғотади.

– Албатта шундай.

– Шундай қилиб, мен ҳозиргина айтганимни бемалол, ишонч билан ҳақиқий ёлғон деса бўлади: бу гафлатда қолган одамга хос, руҳга мустаҳкам ўрнашиб олган жаҳолатдир. Сўздаги ёлғон эса – руҳий ҳолатнинг акс эттирилиши, унинг намоён бўлишидир ва бу энди тоза ҳолдаги ҳеч нарса аралашмаган ёлғон бўлмайди. Шундай эмасми?

– Албатта, шундай.

– Ҳақиқий ёлғон худолар учунгина эмас, одамлар учун ҳам манфурдир.

– Менимча шундай.

– Хўш, сўздаги ёлғон баъзида нимагадир фойдали ҳам бўлмайдими, балки уни ёмон кўриб бўлмас? Масалан, душманга нисбатан ва кимни биз дўст деб атасак ўшанга нисбатан бўлган ёлғон? Жазавага тушиб ёки эсидан оғиб, нимадир ёмон иш қилмоқчи бўлганларида ёлғон худди дорига ўхшаб фойдали, уларни тўхтатадиган нарса, восита бўлмайдими? Биз ҳозиргина гапириб ўтганимиз ривоятларда ҳам, қадим замонларда аслида қандай бўлганини билмаганимиздан кейин, ёлғонни иложи борича ҳақиқатга ўхшатганимизда биз ёлғонни фойдали қилиб қўймаяпмизми?

– Албатта, шундай деса бўлади.

– Лекин бу муносабатлардан қайси бирида ёлғон худо учун фойдали бўлиши мумкин? Балки қадим замонлар ҳақида маълумотларга эга бўлмагани учун у ўхшатиш ёрдамида алдаётгандир?

– Бу кулгили бўлар эди.

– Демак, худода ёлғончи шоир мавжуд эмас.

– Менимча шундай.

c

d

- Душманлардан қўрққанидан худо алдаши мумкинми?
- Бундай бўлиши мумкин эмас.
- Унга яқин бўлганларнинг ақлсизлиги ёки эсидан оғанлигидан-чи?
- Ҳеч қандай ақлсизлар ёки эсидан оғанлар худога хуш келмайди.
- Демак, алдашига арзийдиган ҳеч нарса йўқ.
- Ҳеч нарса.
- Демак, ҳар қандай илоҳий ибтидога ёлгон ётдир.
- Мутлақо ёт.
- Демак, худо – сўзда ҳам, амалда ҳам бутунлай оддий ва тўгри бир нарса; у ўзи ҳам ўзгармайди ва на сўзда, на ўнгда, на тушда – башоратлар юбориб, ўзгаларни адаштирумайди.

383

- Сенинг сўзларингдан менга бу равшан бўлмоқда.
- Демак, агар худоларга тааллуқли бўлса, мулоҳаза қилишга ҳам, ижодга ҳам, иккинчи қонун мажбурий (шарт) бўлади: худолар, ўз кўринишларини ўзгартириш ва сўз ёки иш билан бизни алдаш учун жодугар эмаслар.

– Бу гапга қўшиламан.

- Демак, Гомер (ижодида) кўп нарсани маъқуллаб, биз, шу билан бирга, Зевс Агамемнонга юборган тушни маъқулламаймиз; яна биз Эсхилдаги, Фетиданинг Аполлон унга болалари орқали баҳт тилаб тўйида қўшиқ айтгани ҳақида ёзилган жойни маъқул кўрмаймиз.

(Фетида бундай дейди):

*Уларнинг касалликлари ўтади, аср узун бўлар –
Сенинг тақдиринг, деди у, худоларга қадрли.
Шундай қўшиқ билан у мени муборакбод этди,
Илоҳий сўзларга ва Феб кароматларига
Ёлгон бегона деб умид қиласадим.
У ўзи шундай куйлади, ўзи базмда қатнашди,
Ўзи шундай башорат қилди, ва ўзи менинг ўглимнинг
қотили бўлди.*

Бизда ҳам, кимда-ким худолар ҳақида бундай нарсаларни гапирган бўлса, ундан одам нафрат уйготади, биз унга хорни (ишониб) топширмаймиз ва ёшларни тарбиялашда ўқитувчилар бундай асарлардан фойдаланишларига йўл кўймаймиз, чунки биздаги соқчилар инсон кучи етадиган даражада диёнатли ва илоҳий бўлишлари даркор.

— Мен бу қоидаларга тўла қўшиламан ва улардан қонунлар сифатида фойдаланишга тайёрман.

2002 й, 7 октябрь

285

d
387

3

9

УЧИНЧИ КИТОБ

386 Соқчиларни тарбиялашда шеъриятнинг тутган ўрни

– Шундай қилиб, – дедим мен, – худоларга келганда, ё болаликдан худоларни ва ота-оналарини қадрлаб, эъзозловчи ҳамда одамлар ора-

сидағи дўстликнинг аҳамиятини камситмайдиган одамлардан эшитиш керак ёки, аксинча.

– Мен ҳам ўйлайманки, – деди Адимант, – бу бизнинг тўгри нуқтаи назаримиздир.

b – Яна нима деймиз? Агар улар мард бўлишлари керак бўлса, уларни ўлимдан ҳеч ҳам қўрқмайдиган қилиб тарбияловчи барча нарсалар билан таништириш керак эмасмикин? Сенингча, бундай қўрқинч туйгусига эга одам мард бўла оладими?

– Зевс билан онт ичаман, менимча бўла олмайди.

– Хўш? Кимда-ким Аид мавжуд деб ҳисобласа ва уни даҳшатли деб билса, унга ўлим қўрқинчи ёт бўладими ҳамда у мағлубият ва қулликдан жангдаги ўлимни афзал кўрадими?

– Ҳеч қачон.

c – Бундан маълум бўладики, биз ана шундай афсоналар ҳақида ҳам ғамхўрлик қилишимиз ва уларни баён қилмоқчи бўлганлардан Аидда бор ҳамма нарсани ёмонламасликларини, аксинча, мақташларини талаб этишимиз керак: зеро, улар ўз танбеҳларида ноҳақлар, бунинг устига бу бўлгуси аскарларга ҳам наф келтирмайди.

– Ҳа, бу иш билан шүғулланиш даркор.

– Қүйидагига ўхшашларни биринчи мисрадан бошлаб үчириб ташлаймиз:

*Кунбай ишловчидек далада ишилаб, тирик қолганим яхши,
Камбагал дөхқон хизматида, бир парча нон топсам
Яхшироқ, бу ерда ўликларга ўлик шоҳ бўлгандан кўра;*

яна:

*Коронгу, даҳшатли, худоларнинг ўзлари ҳам титрайдиган
Унинг уйларини боқийлар ва бандаларга очмасдим;*

ёки:

*Худолар! Аиднинг ер ости уйида худди ўзидаи
Бор инсон руҳи ва тимсоли, аммо у мутлақ бежисм;*

яна:

Фақат унда ақл бор, қолганлар жинни соядек юрарлар;

ёки:

*Ғамгин қисматдан йиглаб, қалъа ва ёшликтин ташлаб
Руҳ жимгина жисмдан учиб Аидга тушар.*

яна:

*...[Менетиднинг] руҳи, тутундай, ерни ёриб,
Дод солиб кетди;*

ёки:

*...Чуқур гор тубида кўршапалаклардай,
Деворларга занжирбанд, – бири узилиб,
Қоядан ерга тушгач, чийилаб, бетартиб қанот қоқиб
Кетгандай қийқириб учиб кетдилар...*

Биз Гомер ва бошқа шоирлардан узрлар сўраймиз – шеърлари кўпчилик эшитувчиларга нохушлиги ҳамда нафис бўлмагани учун эмас, ушбу сатрлар ва уларга ўхшаши – шеърларни ўчириб ташласак, улар хафа бўлмасинлар, йўқ, аксинча: шеърлар қанча нафис бўлса, болалар ҳам, катталар ҳам шунча кам эшитишлари керак, ростки инсон эркин бўлиши кераклиги ва қулликдан, ўлимдан кўра кўпроқ қўрқиши маъқул бўлса, шундай қилишимиз керак.

– Мутлақо тўғри.

– Бундан ташқари, у билан боғлиқ барча даҳшатли, ваҳима солувчи, ҳамма эшитганларнинг сочини тикка қиласидиган – «Кокит», «Стикс», «майитлар», «марҳумлар» ва ҳоказо сўзларни йўқотиш керак бўлади. Эҳтимол, буларнинг ҳаммаси бошқа қандайдир мақсадга яроқлидир, аммо биз ўз соқчиларимиздан хавотирдамиз, улар бундай изтироблардан ортиқча ҳаяжонланадиган ва таъсирчан бўлиб қолмасинлар, деб қўрқамиз.

– Хавотирланишимиз тўғри.

– Демак, уни рад этмоқ керак.

– Ҳа.

– Ба, қиссагўйликлар ҳамда шеърлар учун унга зид бўлган бошқа намуна бериш зарур.

– Шундайлиги аниқ.

– Демак, биз шуҳратли қаҳрамонларнинг нола-ҳасратлари ва дод-войларини ўчириб ташлаймиз.

– Олдин айтилганларга риоя қилинадиган бўлса, шундай қилиш шарт.

– Эътибор бер, – дедим мен, – бундай нарсаларни йўқотиб, биз тўғри иш қилаяпмизми ё йўқми? Биз муносиб, олижаноб одам, олижаноб бўлган бошқа одамнинг вафотини, гарчи унинг дўсти бўлса ҳам, даҳшатли бир нарса деб ҳисобламайди, деб айтамиз.

– Ҳа, биз шундай деймиз.

c

d

– Демак у, гүё унинг бошига даҳшатли иш тушгандек ағасу-надоматлар чекмайди.

– Албатта, бундай қилмайди.

– Биз яна, бундай одам бошқа кимгadir қараганда ўзига ўзи кўпроқ етарлидир, чунки муносиб ҳаёт кечиради ва қолган ҳаммадан фарқли равишда бошқа бир одамга жуда кам эҳтиёж сезади.

– Шундай.

– Демак, унинг учун ўғлидан, акасидан, ёки мулкидан, ёхуд шунга ўхшаш нимадир бошқа нарсадан ажралса унинг учун даҳшатли эмас.

– Ҳеч даҳшатли эмас.

– Демак, у ҳасрат қилмайди ва бошига тушган баҳтсизликка жуда ювошлик билан кўнади.

– Жуда ювошлик билан.

– Демак, биз машхур қаҳрамонларнинг йиги-сигисини истисно этиб, йиғлашни аёлларга, шунда ҳам жиддий бўлмаганларига ва яна, балки ҳеч нарсага арзимас эркакларга кўйиб берамиз. Шундай қилиб, айтиб ўтилганидай, мамлакатни қўриқлаш учун кимларни тайёрлаётган бўлсан, ўшалар бундай йиғлашни ярамас (одат) деб ҳисоблар эдилар.

– Тўғри.

– Яна биз Гомер ва бошқа шоирлардан Ахиллни, маъбуданинг ўғли бўлганлиги учун ҳам, «гоҳ чалқанча ... гоҳ ёнбошлаб» ётишга, «гоҳ бағрини ерга беришга», ёки у «охири тўшагини қолдириб... дengiz қирғозида маҳзун кезишишга» ва «тезда икки қўллаб нопок кулни бошига ... сочишга» мажбур қилмасинлар. Гомер кўпинча ўйлаб топганидек, бошқа сабаблар билан ҳам у йиғлаб ва нола қилиб юрмасин; таваллуди бўйича худоларга яқин Приам

балчиқда юмалаб,

ялинмас эди,

ҳар бир эрнинг номини айтиб.

Яна биз Гомердан худоларни қайғуга чўмишга мажбур этмасликни,

«Қаҳрамонни туққан мен бечоранинг, баҳти қаро-
нинг, ҳолигавой»,

деб фарёд қилишга мажбур этмасликни сўраймиз.

Агар худоларни умуман бундай тасвиirlаб бўлмаса, у ҳолда худолардан энг буюгини шунчалик ўзига ўхшамайдиган қилиб кўрсатиш учун қандай журъатга эга бўлиш керакки, у, ҳатто,

«Оҳ, фалокат! Шаҳар яқинида қувгин азиз ул мардни,
Кўзларим кўрмоқдалар, ва касаллик қалбимни додлар»;

ёки:

«Во ҳасрато! Мен кўраяпман, бандалар ичида мен учун азиз Сарпедонни, Патрокл қўлидан мағлуб бўлишга маҳкумлигини», – дейди.

Азизим Адимант, агар бизнинг ёшларимиз бундай уй-
дирмаларни жиiddий қабул қилсалар ва уларнинг устидан қандайдир номуносиб нарса сифатида кулмасалар, у ҳолда кимдир оддий одам бўлгани ҳолда, шунга ўхшаш ниманидир қиласидиган бўлса, ўз обрў-эътиборига нолойиқ деб ҳисоблаши ва ўзига танбеҳ бериши даргумондир, аксинча, – у ҳеч уялмасдан ва арзимас сабаб билан йиглаб ҳамда марсиялар айтиб юриши мумкин.

– Жуда тўғри.

– Бизнинг мулоҳазаларимизда ҳозиргина аниқланганин-
дек, бундай бўлиши мумкин эмас ва бошқа, яхшироқ далиллар келтирилмагунича ўша мулоҳазаларга суюнмоқ керак бўлади.

– Бунга қўшиламан.

– Аммо бизнинг ёшлар қулгига ҳаддан ташқари мойил бўймасликлари лозим: деярли ҳамма вақт қаттиқ қулги бутунлай бошқа хиссиёт билан алмашади.

– Ҳа, менга ҳам шундай туюлади.

– Демак, қулги қандай қилиб олижаноб одамлардан устун келишини тасвирлашга йўл қўймаслик даркор, айниқса, худолар борасида бу муҳимдир..

– Албатта, шундай.

– Шундай қилиб, биз Гомернинг худолар ҳақидаги ушбу ибораларига ҳам йўл қўймаймиз:

*Гефест қўлда жом билан кўшида юришин кўриб,
Осмоннинг эзгу аҳли ажаб қулги кўтардилар.*

– Сенинг сўзларингга қараганда, бунга йўл қўйиб бўлмайди.

– Шундай, агар сени менинг фикрим қизиқтираётган бўлса, ҳақиқатан ҳам бунга йўл қўймаслик керак.

– Зоро, ҳақиқатни энг юқори қўймоқ керак. Агар биз яқиндагина ёлғон худоларга моҳиятан фойдасизлигини тўғри айтган бўлсак, одамларга эса у шифо воситаси, дори сифатида фойдалидир, шуниси аниқки, бундай воситани шифокорлар ишлатишлари мумкин, (шифокорликдан) бехабар одамлар эса унга қўл теккизмасликлари керак.

– Ҳа, шундайлиги аниқ.

– Айтиш керакки, давлат ҳукмдорлари ёлғонни душманга қарши ҳам, ўз фуқаролари учун ҳам – давлат фойдасини кўзлаб ишлатишлари керак, аммо бошқаларнинг ундан фойдаланишлари мумкин эмас. Агар бирор шахс ўз ҳукмдорларига ёлғон гапирса, биз буни худди касалнинг шифокорга ёлғон гапиришидан ҳам, ёки гимнастик машқлар билан шугулланувчи ўз устозига ўз баданининг ҳолати ҳақида тўғри гапни айтмаган пайтдагидан ёки эшкакчи кема ва эшкакчилар ҳақида, аслида унинг ўзи ва бошқа эшкакчилар

b

c

билан нима бўлаётганини айтмай, бошқа гап айтган пайтдагидан ҳам ёмонроқ иш, деб ҳисоблаймиз.

– Мутлақо тўғри.

д Демак, агар ҳукмдор фуқаролар орасидан, иши учун кепрак бўлган фолбинлар, ё шифокорлар, ёки моҳир меъморлардан кимки ёлғон гапирганини билиб қолса, давлатни кемадай тўнтариб юборувчи ҳалокатли одатни жорий этишида айблаб, унга жазо беради.

– Айниқса, сўзлар ишлар билан якунланганида.
– Давом этамиз. Бизнинг ёшларга мулоҳазалилик, андишалилик керак эмасми?

– Нега керак бўлмас экан?
е – Андишалилик нафақат ҳукмдорларга бўйсунишда, балки бизга овқат, ичимлик ва ишқий эрмаклар берадиган хузурлар устидан ўзимизнинг ҳукмдор бўлиши мизда ҳам намоён бўлади.

– Менимча, шундай.
– Ўйлайманки, Гомерда Диомед айтган сўзларни биз муваффақиятли чиққан, деб тан оламиз:

Жим тур [Капанид] менинг маслаҳатимга бўйсуниб,
ва яна мазмуни билан яқин ушбу мисраларни:

куч билан нафас олиб, яқинлашар ахеяликлар,
Жим борардилар ўз сардорларидан қўрқиб...

Буларга ўхшаш бошқаларини ҳам маъқуллаймиз.

– Жуда яхши.
– Аммо, мана бучи:

Ит кўзли, оҳу юракли манфур шаробхўр!

390 ва ундан кейинги мисраларни уларни яхши деб бўладими? Умуман, одий одамлардан бири ўз нутқида ёки шеърида ҳукмдорлар борасида шундай дейиши яхшими?

– Йўқ, жуда ёмон.

– Ўйлайманки, агар ёшлар бундай сўзларни эшитсалар, бу сўзлар уларнинг андишали бўлишларига ёрдам бермайди. Айтиш керакки, бундай нарсалар ҳузурбахш бўлиши мумкин, бунда ҳайрон қоларли нарса йўқ. Ёки сенга бошқача туюладими?

– Худди шундай.

– Бунга нима дейсан?

Нон ва гўшт тўла тўкин дастурхон

Атрофифа ўтиарлар... кўзалардан ҳаётбахш май

Қуяди соқий ва кўпирган қадаҳларда узатар уни...

b

ва бу гўзал, деган донишманд шеърда тасвирланса, у бу сўзларни эшитаётган ёш йигитнинг сабр-қаноатли бўлишига ёрдам берадими? Ёки мана бу:

Аммо очликда ўлишдан ёмони йўқ бизга,

ёки, Зевс ҳақида ҳикоя қилиб, гўёки барча худолар ва одамлар ухлаб ётганларида ва фақат у бедор бўлганида, барча ўйлаб қўйган нарсаларини ишқ иштиёқида унугиб, Герани кўриши билан эҳтирос ўтида шундай куйдики, ҳатто, хобхонага кирмай ҳам, шу заҳоти ерда у билан қовушишни хоҳлади ва бундай эҳтирос ҳатто «мехрибон ота-оналардан яширинча» ўтган илк висол чогида ҳам бўлмаганига икror бўлди. Арес ва Афродита ҳам худди шундай сабаб билан Гефест томонидан биргалиқда занжирбанд этилган эдилар.

c

– Зевс билан онт ичаман, буларнинг ҳаммаси номуносиб тулоамоқда.

– Аммо машҳур одамлар томонидан кўрсатиб ўтилган ва эслатиладиган матонат ўрнакларини кўриш ҳам, эшитиш ҳам зарур, масалан, мана буни:

d

*Күкрагига уриб у [безовта] юракка деди:
Юрак, итоат қил: сен энг пасткашиликка ҳам чидайсан.*

- Мутлақо түгри.
- Бизнинг тарбияланувчиликимиз порахўр ва манфаатпараст бўлишларига ҳам йўл қўймаслик лозим.
- Ҳеч ҳам.
- Қўшиқларда:

Туҳфалар худоларни ҳам, буюк шоҳларни ҳам хурсанд қиласди,

деб кўйланишини улар эшиитмасликлари керак.

Туҳфаларни қабул қилиш ва ахеяликларга ёрдам бериш, агар туҳфалар бўлмаса, ғазабдан қолмаслик ҳақида Ахиллга гўё оқилона маслаҳат берган Ахиллнинг мураббийси Фениксни ҳам мақтаб бўлмайди. Биз яна Ахиллга номуносиб бўлган барча нарсалар билан ҳам келиша олмаймиз, масалан, гўёки у шунчалик манфаатпараст бўлганки, Агамемонидан туҳфалар олган, ёки эваз пули олиб, майит танасини берган, бўлмаса бундай қилмас эди, деганлари билан қўшилмаймиз.

- Бундай ишлар мақтовга сазовор эмас.
- Аммо бу Гомер бўлгани учун, Ахиллни бундай тасвирлаш гуноҳлигини айтишга ва бу ҳол бошқа шоирлар томонидан ҳам тасдиқланишига ишонишга журъат қилолмайман. Аммо, қаранг, Ахилл Аполлонга мана бундай дейди:

Сен мени алдадинг, оҳ, худолар аро энг ёмони!

.....
Ўч олардим сендан, агар бўлганида имкони!

b *Ҳаттоти, оқимга ҳам – зеро, у худо-ку, – Ахилл бўйсунмади ва у билан жанг қилишга тайёр эди. Яна, бошқа бир*

оқим, Сперхейга назр қилинган кокиллари ҳақида Ахилл бундай деди:

Жасур Патрокл Ахиллнинг кокилларин олиб кетади,

Патрокл эса ўшанда ўлган эди. Ахилл бундай деганига ишониб бўлмайди. Гўёки Ахилл Патроклнинг қабри атрофидаги Гекторни судраб юргани, гўё у дағн гулханига қалаш учун асиirlарни сўйгани ҳақидаги ҳикояларнинг ҳаммасини ёлғон деган бўлардик. Бизнинг ёшларимиз, гўёки Ахилл, маъбуда ва Пелейнинг – жуда мулоҳазали инсоннинг ўғли ва бунинг устига Зевснинг набирасининг – донишманд Хирон тарбиялаган Ахиллнинг, ўзида бирданнига иккита бир-бирига қарама-қарши иллатни – манфаатпарастлик билан тубанликни, бошқа тарафдан эса, худолар ва одамларни менсимасликни қўллаб-куvvatлайдиган гулгулага шунчалик тўлиб-тошганига ишонишларига йўл қўймаймиз.

– Сен ҳақсан.

– Гўёки Посейдоннинг ўғли Тесей ва Зевснинг ўғли Пирифий даҳшатли қароқчилик қилишга журъат қиласланларига ва умуман гўёки худолар ва қаҳрамонларнинг ўғилларидан кимдир даҳшатли, қабиҳ ишлар қилишига, ҳозир уларга шундай тухматлар қилинмоқда, биз ҳеч ҳам ишонмаймиз ва бундай ҳикояларга йўл қўймаймиз. Бундан ташқари: биз шоирларни, ё ушбу ишлар бошқа одамлар томонидан қилинган ёки агар улар қилган бўлса-да, улар худоларнинг болалари эмас, деб тасдиқлашга ва бундан кейин бошқача ҳикоя қилмасликка мажбур этамиз. Гўёки худолар бало-офат тугдирадилар ва гўёки қаҳрамонлар одамлардан ҳеч қанча ҳам яхши эмаслар, деган эътиқодга бизда ёшларни ишонтиришга ҳаракат ҳам қилмасинлар. Биз, олдин ҳам айтиб ўтганимиздек, бу гуноҳ иш ва нотўгридир – зеро, биз, худолар бало-офат (ёмонлик) тугдира олмайдилар, деб исбот қилдик.

– Албатта.

– Бунинг ҳақида эшитиш ҳам зарарли: ҳар ким ҳам унда ўзидағи ёмонликни кечиради, чунки унинг ишончи комилки, бундай ишларни қиладилар ва қылғанлар.

Худоларга қариндош бўлганлар,
 Ва Зевсга яқинлар; Идей тоғлари аро
 У ерда оталари Зевснинг қурбонлик бериладиган жойи
 Уларда аждодлари генийлар қони қуриб қолмаган.

392

Бизнинг ёшларда иллатларга мойиллик тұғдирмасынлар деб ушбу афсоналарни ҳикоя қилишни тұхтатишимиз керак.

– Мутлақо түгри.

– Нима ҳақда гапириш ва нима ҳақда гапирмаслық кераклигини аниқлаш учун бизда асарларнинг яна қайси хили қолди? Худолар ҳақида, генийлар, қаҳрамонлар ҳақида ва ким Аидда бўлса, ўшалар ҳақида нималар дейиш кераклигини айтиб бўлдик.

– Айтилди.

– Одамлар ҳақида айтишимиз қолди шекилли?

– Шунақага ўхшайди.

– Аммо, дўстим, ҳозирча буни аниқлашимизнинг имко-
 ни йўқ.

– Нега?

– Унда, менимча, биз, шоирларнинг ҳам, насрда ёзади-
 ганларнинг ҳам кўпчилиги одамлар ҳақида нотўғри фикр-
 да эканликларини айтишимизга түгри келади; улар, гўёки,
 адолатсиз одамлар кўпинча баҳтли, адолатлилар эса – баҳт-
 сиздирлар; гўёки, адолатсиз иш қилиш – мақсадга мувофиқ,
 фақат у сир сақланса бўлди ва адолатлилар – бошқа одам
 учун эзгу иш, унинг соҳибиға эса – жазодир, деб ҳисоблай-
 дилар. Бундай фикрлашни биз ман этамиз ва қўшиқларда
 ҳам, ривоятларда ҳам айни аксини баён қилишни талаб қи-
 ламиз. Ёки, сенингча, бошқачами?

– Йўқ, шундай, бунга ишончим комил.

– Агар менинг ҳақ эканлигимга сен розилик билдиранг, у ҳолда, бизнинг олдинги мулоҳазаларимизга ҳам сени рози деб ҳисоблайман.

– Сенинг таклифинг тўғри.

– Одамлар борасидаги фикрлар бундай бўлмаслиги кераклигини,adolat нима эканлигини ва унга риоя қилувчи учун, одамлар уни адолатли ҳисоблайдиларми ёки йўқми, бари бир, ундан қандай фойда келиб чиқишини аниқлаганимизда билиб оламиз.

– Шундай.

Шеърий санъатнинг ифода усуллари ёки услублари

ифода усулларига бир нигоҳ ташлаш керак – шунда нимани гапириш ва қандай гапириш кераклиги ҳақидаги масала тўла кўриб чиқилган бўлади.

Шунда Адимант:

– Мен сенинг сўзларингни тушунмадим, – деди.

– Аммо сен тушунишинг керак, – дедим мен. Балки мана бундай десак осонроқ тушунарсан: ровийлар ва шоирлар нималар ҳақида гапирмасинлар, ҳаммаси ўтган, ҳозирги ва ёки келаси (замон) ҳақидаги қиссадир, шундай эмасми?

– Бошқача бўлиши мумкинми?

– Улар буни ё оддий ҳикоя қилиш билан ёки тақлид воситасида ёхуд унисидан ҳам, бунисидан ҳам (фойдаланиб) амалга оширадилар, шундай эмасми?

– Соддароқ тушунтириш.

– Кўриниб турибдики, мен ношуд ва уқувсиз ўқитувчи, устозман. Шунинг учун, баён қилишни билмайдиганларга ўҳшаб, мен ҳаммасини бутуничча эмас, балки қандайдир айрим бир ҳолни оламан ва унинг мисолида хоҳлаётганим нарсани тушунтиришга уриниб кўраман. Менга айт-чи, сен

«Илиада»нинг бошланишини, Хрис қизини қўйиб юбориши Агамемнондан қандай сўраганини, у қандай газабланганини ва Хрис мақсадига етолмай, ахеяликлардан ўчишлини худога қандай илтижо қилганини шоир баён этган жойини биласанми?

– Ҳа, биламан.

– Демак, сен биласанки.

*Барча ахеяликларга, хусусан ахея қўшинини тузган,
Кудратли Атридларга ялиниб ёлворди.*

деган мисралар билан тугатаркан, фақат шоирнинг ўзи гапиради ва гўё бу ерда шоирнинг ўзи эмас, бошқа кимдир гапирайтгандай тасвирлаб, бизни чалкаштиришга ҳаракат ҳам қилмайди. Шундан кейин эса, гўё унинг ўзи Хрисдек гапиради ва бор кучи билан, бу гапираётган Гомер эмас, балки коҳин чол эканлигига бизни ишонишга мажбур қилмоқчи бўлади. Ва қолган барча қиссагўйликни, бу хоҳ Илиондаги, Итакадаги ёки «Одиссея»да баён этилган бошқа жойларда рўй берган воқеа бўлсин, худди шу тарзда олиб боради.

– Шундай.

– Шундай қилиб, у ўзгаларнинг нутқларини (гапларини) келтирганида ҳам, улар (яъни, ўзгаларнинг нутқлари – тарж.) орасида ўз номидан гапирганида ҳам, бу бари бир ҳикоя қилиш (қисса айтиш) бўлади, шундайми?

– Бўлмаса-чи!?

– Аммо у ўзга шахс номидан қандайдир нутқни келтираётганида, биз, у кимнинг нутқи деб огоҳдантирган бўлса, ўшанинг нутқига ўз нутқини иложи борича кўпроқ ўшшатмоқчи, демаймизми?

– Ҳа, биз шундай деймиз.

– Бошқа одамга – овоз ёки қиёфа билан бошқа одамга ўшшаган бўлиш – кимга ўхшамоқчи бўлсанг, ўшангага тақлид қилишни англатмайдими?

– Нима демоқчисан?

– Бундай ҳолатда Гомер ҳам, бошқа шоирлар ҳам тақлид ёрдамида ҳикоя қиладиганга ўхшайдилар.

– Албатта.

– Агар шоир ҳеч қаерда яширинмаганида, унинг барча ижоди ва ҳикоя, қиссаси тақлиддан холи бўлар эди. Сен, яна тушунмаяпман, демаслигинг учун, бу қандай рўй беришини сенга тушунтираман. Агар Гомер, Хрис келди, қизи учун тўлашга эваз келтирди ва ахеяликларга, айниқса, подшоҳдарга ялинди, деганидан кейин, ўз ҳикоясини у худди Хрис бўлиб қолгандай гапирмай, балки Гомер бўлиб давом эттирганида, бу тақлид эмас, балки оддий ҳикоя қилиш эканлигини тушунасан. Ва тахминан мана бундай бўларди (шеър билан айтмайман, зоро, мен шеъриятдан узоқман): «Коҳин келди ва худолар уларга Трояни олиб, ўзлари бешикаст қолишларини ва ахеяликлар эваз олиб ҳамда худолардан хижолат бўлиб, унга қизини қайтариб беришларини сўраб дуолар қилди, коҳин буларни айтганида, ҳаммалари унга эҳтиром кўрсатдилар ва рози бўлдилар, аммо Агамемон н ғазабланди ҳамда дарҳол кетишини ва бошқа келмасликни буюрди, акс ҳолда коҳинни асо ҳам, илоҳий тож ҳам ҳимоя қилолмаслигини билдириди. Унинг қизи ҳақида эса, уни озод этишдан олдин, қиз у билан биргалиқда Аргосда қариб кетишини айтди. Агар коҳин уйига бешикаст етиб олишни истаса, (ҳозироқ) кетишини ва ғашига тегмасликни буюрди. Буни эшитиб чол қўрқиб кетди ва индамай йўлга равона бўлди, қароргоҳдан чиққанидан кейин эса, Аполлонга, унинг барча исмларига мурожаат этиб ва ибодатхоналар учун ҳам, муқаддас қурбонликлар учун ҳам қилинган тухфаларни унга эслатиб, астойдил сифина бошлади, дуолар қила бошлади. Булар учун (яъни Аполлонга қилинган тухфалар учун – тарж.) мукофот сифатида, бу кўз ёшлари ҳаққи Аполлон ўз камон ўқлари билан ахеяликлардан ўч олишини сўради». Дўйстим, тақлиидсиз оддий ҳикоя қилиш мана бундай бўлади.

- Тушунаман.
- Бунинг зидди ҳам бўлиши энди сенга тушунарли: нутқлар орасида шоир ўз номидан айғанларини олиб ташланса ва фақат нутқ алмашиб қолдирилса, қарама-қарши ҳолат бўлади.
- Буни ҳам тушунаман – фожиаларда шундай бўлади.
- Менинг фикримни сен жуда тўгри англадинг, шунинг учун ўйлайманки, аввал тушунтиrolмаганимни эди сенга тушунтира олдим, яъни: шеъриятнинг ва афсоналар ижод этишнинг бир тури бутунича тақлиддан ташкил топади – бу сен айтганингдек, фожиа (трагедия) ва кулгили саҳна асари (комедия)дир; бошқа тур шоирнинг ўзининг гапларидан иборат бўлади – буни сен асосан дифирамба (қасида)лардан топасан; эпик шеърият (достонлар)да ва бошқа кўп турларда эса – агар мени тушунган бўлсанг – уша иккала усулни (топасан).
- Ҳали нима деганингни энди тушундим.
- Олдин нималар ҳақида гапирганимизни бир эсла: шеъриядда нималар дейилиши айтиб ўтилди, аммо яна ўшалар ҳақида қандай гапириш кераклигини кўриб чиқиш зарур.
- Эсимда.
- Биз келишиб олишимиз керак, деб худди шуни айтмоқда эдим, шеърий асарларда тақлидга йўл қўянимизни ёки фақат уларнинг баъзиларида тақлидга рухсат бериб, бошқаларида эса, ва айнан қайсиларида рухсат бермаймиз ёки тақлидни умуман чиқариб қўянимизми?
- Бизнинг давлатимида фожиа ва кулгили асарлар бўлишига йўл қўйиш керакмикин, деб ўйлаёттанингни пайқадим.
- Балки, – дедим мен, – эҳтимол мен шу билан чекланиб қолмасман, мен ҳали билмайман: сўз, худди шамолга ўхшаб қаерга учириб бораркин.
- Ажойиб сўзлар!
- Адимант, сен мана буни ҳал қил: соқчилар бизда тақлидчи бўлиши керакми ёки керак эмасми? Айтиш ке-

ракки, бу ҳам олдинги мулоҳазалардан келиб чиқади – зеро, ҳар ким кўп ишлар билан эмас, фақат бир иш билан яхши шугуланиши мумкин, агар у кўп нарса билан машғул бўлишни истаса, ҳеч нарса қилолмайди ва ҳеч нарсада ўзини кўрсатолмайди.

– Ҳа, шундай бўлади.

– Тақлид борасида ҳам шундай далил бўлиши мумкинми? Бир одамнинг ўзи, бир вақтда кўп нарсаларга, гўё уларнинг ҳаммаси, – бир нарсанинг ўзи бўлганидай, – муваффакиятли тақлид қилолмайди.

– Ҳа, шундай.

– Кимдир, ҳақиқатан тақлидчи бўлиш учун, эслашга арзийдиган бирор ишни ҳар хил тақлид билан биргаликда олиб бора олиши даргумон. Чунки икки турдаги тақлид бир-бирига яқин туюлгани ҳолда ҳам, бир шахснинг, масалан, ҳам фожиа, ҳам комедия ёзадиганларнинг ўзининг қўлидан келмайди. Сен ҳозиргина унисини ҳам, бунисини ҳам тақлид демаганимидинг?

– Албатта шундай, бир шахснинг ўзи бир вақтнинг ўзида унга ҳам, бунга ҳам қодир эмас.

– Рапсоллар ҳам бир вақтнинг ўзида актёр ҳам бўломайдилар.

– Тўғри.

– Бир актёрнинг ўзи комик ва фожеий шоирлар учун, гарчи униси ҳам, буниси ҳам тақлид бўлса-да – тўғри келмайдилар. Шундай эмасми?

– Ҳа, бу тақлидdir.

– Адимант, яна айтиб ўтиш керакки, инсон табиатида кўп майда хислатлар борки, кўпинча тақлиднинг ўхшashi бўлиб хизмат қиласидиган барча нарсани ҳам акс эттириш ва бажариш мумкин бўлмайди.

– Бу олий даражада тўғри.

– Демак, агар биз ўзимизнинг аввалги мулоҳазамизни кучида сақлаб қоладиган бўлсак, бизнинг соқчиларимиз

b

c

қолган барча машгулотларни бир четга суриб қўйишлари ва давлат эркинлигини сақлаш билан ўта синчковлик ила ҳамда бошқа нарсаларга чағимай шугулланишлари даркор. Улар бошқа ҳеч қандай иш қиласликлари ёки бошқа бирор нарсага тақлид этмасликлари лозим бўлади. Агар тақлид қилинадиган бўлса, фақат уларга, муносиб нарсага тақлид қиласинлар, яъни ёшлиқдан бошлаб мард, ақли, эркин ва ҳоказо одамларга тақлид қиласинлар. Эркин одамга хос бўлмаган ва умуман уятли нима иш бўлса, ўшани (тақлид туфайли уларда (соқчиларда) ҳақиқатан ҳам шундай бўлишга мойиллик пайдо бўлмаслиги учун) қиласликлари керак. Ё тақлид, агар у билан болалиқдан шугулланилса, инсонга одат бўлиб қолишини ва табиатига сингиб кетишини – ташки кўриниш ҳам, овоз ҳам, руҳий ҳолат ҳам ўзгаришини сезмаганмисан?

– Ҳа сезганман.

– Биз ким ҳақида ғамхўрлик қилаётган бўлсан, ўшалар ва ким фазилатли бўлиши керак бўлса, ўшалар, гарчи ўzlари эркак бўлсалар ҳам, аёлга тақлид қилишларига йўл қўймаймиз – аёл ёшми ёки қарими, эри билан уришадими ёки ўзини баҳтли хаёл қилиб, худолар билан баҳслашадими, ёхуд, аксинча, мусибат чекиб, ўз ғам-андуҳини шикоятомуз қўшиқларда изҳор этадими, бари бир – ҳаммасини ҳам олдиндан назарда тутолмайсан.

– Албатта.

– Чўрилар ва қулларга ҳам тақлид қилиш ярамайди – зеро, улар қуллар бажариши зарур бўлган ишларни бажарадилар.

– Ҳа, бу ҳам ярамайди.

– Ёки ёмон, аҳмоқ одамларга тақлид қилиб бўлмайди, чунки улар асосан қўрқоқдиrlар ҳамда биз ҳозиргина айтиб ўтганимизга хилоф равища ҳаракат (иш) қиладилар,

– гийбат қиладилар, бир-бирларининг устидан куладилар, маст ҳолда ҳам, ҳушёрликда ҳам сўқинадилар, беҳаёлик қиладилар ва умуман улар ўзларига нисбатан ҳам, бошқа

одамларга нисбатан ҳам сўз ва ишда қандай ёмонликлар қилмайдилар! Бизнинг соқчиларимиз, сўзда ҳам, ишда ҳам ақдан озган, телба одамларга ўхшаш бўлишга одатланишлари мумкин эмас, деб ҳисоблайман. Эркаклар бўладими ёки аёллар бўладими, савдои ва бузук одамларни фарқлаб, аниқлаб олишни билиш зарур ва шунга ўхшаш бирор ишни қилиш ҳам, уларга тақлид этиш ҳам мумкин эмас.

- Айни ҳақиқат.
- Яна. Темирчиларга, турли ҳунармандларга, кемалар эшкакчиларига ва уларнинг бошлиқларига, умуман, ким шунга ўхшаш бирор иш билан шуғулланса, ўшаларга тақлид қилиш керакми?
- Йўғ-е! Бизнинг соқчиларимиз буларнинг ҳеч қайсисига эътибор бермасликлари лозим-ку.
- Яна. Улар отларнинг кишинашига, буқаларнинг ўкиришига, сувларнинг жилдирашига, денгиз шовқинига, момақалдироққа ва бошқа шунга ўхшашларга тақлид қиласидиларми?
- Аммо уларга телбаланиш ва ақдан озганларга ўхшашлик ман этилган-ку.

– Агар мен сенинг сўзларингни тўғри тушунган бўлсанм, баён ёки ҳикоя қилишнинг ҳақиқатан ҳам беназир одам бирор нарсадан хабар бермоқчи бўлганида фойдаланиши мумкин бўлган тури бор; аммо (беназир одамга) қарама-қарши табиий қобилият ва тарбияяга эга одам ўз ҳикоясида қўллаши мумкин бўлган, бунга ҳеч ўхшамаган бошқа тури ҳам бор-да.

- Бу қайси тур?
- Менимча, мўътадил одам ҳикоя қиласар экан, яхши фазилатли одамнинг қандайдир фикри ёки ҳаракати (иши)га келганида, буни у, гўёки, бу одам унинг ўзи бўлгандай кўрсатишни хоҳлаб қолади; бундай тақлид уят бўлмайди. Яхши одамнинг маъқул ва оқилона хатти-ҳаракатларига тақлид қилинаётганида бундай хоҳиш, анча кучли ва саломатлигини йўқотган ёки булҳаваслиги (тез севиб қолувчанлиги),

шаробхўрлиги ёхуд қандайдир бошқа мусибатлар туфайли иродасиз, бекарор бўлиб қолган одамга тақлид қилинаётганданда эса анчагина заиф бўлади. Ҳикоя қилувчи ўзига нолойиқ одамга дуч келиб қолганида, ярамас одамга жиддий тақлид қилишни хоҳламайди, агар бу ярамас ҳарқалай нимадир арзигулик иш қилган бўлса, озроқ муддатга кўниши мумкиндири. Бундай одамларга тақлид қилишда ҳикоя қилувчи тажрибасиздир ва унга, ўзининг руҳий ҳолати бўйича ҳурмат қиломайдиган – ҳурмат қиласа ҳам, ҳазил йўсинида ҳурмат қиладиган – одамларнинг қиёфасини ўзидан воз кечиб олиш уятли ва шу билан бирга жирканчdir.

– Бу табиий.

– Демак, у ўз ҳикоясида (қиссасида), бизнинг ҳозиргина Гомер шеърлари борасида айтган фикрларимиздан фойдаланади: унинг баёни ҳам у, ҳам бошқа усул билан бўлади, яъни ҳам тақлид воситасида, ҳам ҳикоя қилиш воситасида бўлади, аммо, агар унинг асари яхлитлигича олинса, тақлид улуши озгина бўлади, холос. Ёки мен ноҳақманми?

– Албатта, ушбу ҳикоя қилувчида шундай услублар бўлади.

– Демак, бунга ўхшамаган ёмонроқ бошқасида, у қанча ёмон бўлса, турли-туман тақлиidlар шунча кўп бўлади: бундайлар ҳеч нарсадан жирканмайди, кўп сонли эшитувчилар ҳузурида ҳамма нарсага жиддий тақлид қилишга ҳаракат қилади: яъни биз айтиб ўтганимиздек, момақалдироқقا ҳам, шамол ва дўл шовқинига ҳам, ўқ ва ғилдирак гичирлашига ҳам, карнай, флейта (найсимон мусиқа асбоби – тарж.) ва бургуга – ҳар қандай чолғу садосига ҳам, яна, ҳатто, ит ҳуриши, қўйнинг маъраши ва қушлар сайрашига ҳам (тақлид қилади). Унинг баёни буткул товушлар ва ташки қиёфага тақлиiddан иборат бўлади, агар унда ҳикоя бўлса ҳам, жуда оз бўлади.

– Шундай бўлиши муқаррар.

– Шунинг ўзи баённинг мен айтиб ўтган икки туридир.

– Ҳақиқатан шундай.

– Бу турлардан бири фақат озгина оғишиң йўл қўяди ва, агар бу баёнга мувофиқ уйғунлик (гармония) ҳамда усул (ритм) берилса, уни тўғри қўллайдиганларда деярли бир тахлитдаги мавзун, хушбичим айнан бир бўғин (хижо) ҳосил бўлади – зеро, бу ерда оғиш катта эмас; усул (ритм) билан ҳам тахминан шу ҳолатнинг ўзидири.

– Албатта, шундай.

– Бошқа турда қандай бўлади? У айни ўзининг зиддини, яъни эшитувчиларга муносиб тарзда таъсир ўтказиш учун усульнинг барча турлари ва созликни талаб қилмайдими? Зеро, бу ерда ўзгаришларнинг турли шакллари бўлиши мумкин.

– Тўғри.

– Айтиш керакки, эшитувчилар ҳузурларида қандайдир чиқиш қилаётган шоирлар ёки умуман одамлар ушбу баён усулларидан ё буниси, ёки бошқасига, ёхуд ниҳоят, уларнинг қандайдир бирикмасига мурожаат қиласди.

– Иложсиз шундай бўлади.

– Шундай экан, биз нима қиласми? Бизнинг давлатимизда ушбу барча турларга йўл қўямизми ёки аралашмаган бир турга, ёки, аксинча, аралашган турга йўл қўйиб берамиزمи?

– Агар менинг фикрим устун бўлганида, бу – шоир андишали, виждонли одамга тақлид қиласдиган, аралашмаган тур бўлар эди.

– Аммо Адимант, аралаш тур ҳам ёқимли Болалар ва устозларга сен танлаётган турга қарама-қарши бўлгани кўпроқ хуш ёқади; оломоннинг кўпчилик қисмига ҳам шундай.

– Ҳа, уларга у маъқулоқ.

– Аммо, эҳтимол, у биздаги давлат тузилишига мувофиқ эмас, дерсан, чунки бизда инсон, модомики, бир иш қилас экан, у на икки хил, на кўп миқдорда бўлиши мумкин.

– Ҳа, бир-бири билан қовушмайди.

– Шунинг учун, этиқдўз – этиқдўзлигича қолиб, этиқдўзликка қўшимча дарга эмас; дехқон – дехқон бўлиб, дехқон-

c

d

e

399

чилик мәхнатига құшымча равища ҳакам (судья) эмас ва ҳарбий одам – ҳарбийлигида туриб, ҳарбий машқларига құшымча равища корчалон эмас ва ҳоказо.

– Бу түгри.

– Агар янги (бошқа) қиёфага киришга ва истаган нарсасига тақлид қилиш қобилятига эга одам, ўз асарларини бизга құрсатишни хоҳлаб ўзи бизнинг давлатимизга келдиган бұлса, биз үнга, муқаддас, ажойиб ва ёқимли бир нарса олдида таъзим қылғандек таъзим бажо көлтирамиз, аммо бундай одам бизнинг давлатимизда йўқ ва бундайларга бу ерда туриш ман этилган, деб айтамизда, унинг бошига хушбүй нарсалар суртиб, жун пешонабог билан боғлаб, бошқа давлатга жұнатыб юборамиз, ўзимиз эса, ўз фойдамизни ўйлаб, үнча ёқимли бўлмаса-да, жиҳдийроқ, инсофли, андишали одамнинг фикрлаш (сўзлаш) услубига тақлид қилувчи ва нима ҳақда гапирса ҳам, ўша гапини биз аввал жангчиларни тарбиялаш билан шугулланаётганимизда ўзимиз белгилаб, аниқлаб қўйган намуналарга мувофиқ равища баён этувчи шоир ва ривоятлар, қиссалар ижодкори билан қаноатланамиз.

– Агар бу бизга боғлиқ бұлса, (албатта), шундай қилар эдик.

– Энди, дүстим, мусиқий санъатнинг асарлар ёзиш ва ривоятлар, достонлар (айтиш)га тегишли бўлган қисмини тутгалладик: нималар ҳақида ва қандай гапириш кераклиги аниқланди.

– Менга ҳам шундай туюлмоқда.

с – Демак, – дедим мен, – қўшиқлар айтиш ва мелос (мусиқий) шеърият хусусиятларини кўриб чиқиш қолди.

– Шундай.

– Агар биз мантиқан изчил бўлсак, улар қандай бўлиши ва улар ҳақида биз нималар дейишимиз керак – буларни ҳамма олдин айтилганидан топиб олади.

Главкон табассум қилди.

– Сүкрот, шахсан мен, – деди у, – ҳар ҳолда, ҳамма жумла-сидан эмасман, чунки ҳозир биз нимани тасдиқлашимиз ке- раклигини унча англамадим. Лекин пайқаётганга ўхшайман.

– Ҳар ҳолда, – дедим мен, – мелосда уч қисм: сўз, уйғун-лик (гармония) ва усул (ритм) борлигини бемалол тас-диқласанг бўлади.

– Ҳа, буни албатта тасдиқлай оламан.

– Унда сўз бўлганлиги учун бу борада мелос қўшиқсиз сўз-лардан ҳеч фарқ қилмайди, яъни биз ҳозиргина айтиб ўтгани-миз баён қилиш намуналарига мувофиқ бўлиши керак.

– Бу тўгри.

– Ва сўзлар уйғунлик (гармония) ҳамда усул (ритм) журлигида бўлиши зарур.

– Бошқача бўлиши мумкинми?

– Аммо биз, шеъриятда гиря ва ҳасрат бўлмаслиги ке- раклигини тан олдик.

– Ҳа, бўлмаслиги керак.

– Гиряларга қандай пардалар хос? Сен мусиқани билан-санку, менга шуни айтиб бер.

– Арапаш лидия пардаси жиддий лидия пардаси ва шун-га ўхшаш баъзи пардалар хос.

– Демак, уларни олиб ташлаш керак, – дедим мен, – улар, эркаклар учунгина эмас, виждонли, покдомон бўлишлари лозим эканлиги учун, ҳатто, аёлларга ҳам тўғри келмайди.

– Албатта.

– Соқчиларга сармастилик, нозиклик ва бекорчилик асло тўғри келмайди.

– Шундай.

– Қандай пардалар нозиклаштиради ва зиёфатбоп қў-шиқларга хос?

– Иония ва лидия пардалари – улар бўшаштирувчи деб аталади.

– Дўстим, улардан жанговар одамлар фойдаланишлари мумкинми?

– Асло. Аммо сенда дория ва фригия пардалари ҳам бор.

– Мен мусиқий пардаларни билмайман, аммо сен ҳарбий ҳаракатларда қатнашаётган ва омадсизлик келганида, ярадорлигида, ё жонини аямай жангга кирганида, ёки бошқа бир баҳтсизлик бошига түшганида матонат билан тақдирга тан берувчи, турли қийинчилекларни енгиб үтишга мажбур бўлган одамнинг овози ва таронасига тақлид қилювчи (парда) ни қолдир.

Яна бошқа мусиқий пардани, тинчлик вақтида мажбурий эмас, ихтиёрий фаолият билан машғул бўлган, ўз дуолари билан худоними ё панд-насиҳатлари билан бирор одамни нимагадир ишонтираётган, ёки ўзи бошқа одамнинг илтимосиними, ёхуд панд-насиҳатлариними ё далиллариними эшитаётган, шу боис тўғри йўл тутаётган, керилмаётган, аммо барча ишни мулоҳаза билан, меъёрни билиб бажараётган ва натижа қандай бўлса ҳам ўshanга кўнаётган одамга қолдиргин.

c Мана шу икки – «мажбурий» ва «ихтиёрий» пардаларни менга қолдир: улар баҳтсиз, баҳтиёр, оқил, мард одамларнинг овозларига жуда яхши тақлид қиласди.

– Аммо сен, менинг ҳозиргина айтиб ўтганим пардаларнинг ўзинигина қолдиришни илтимос қилмоқдасан.

– Шундай қилиб, қўшиқ айтиш ва мелос шеъриятда на кўповозлилик на барча пардаларнинг аралашиб кетиши талаб қилинадими?

– Йўқ, менинчча, талаб қилинмайди.

– Демак, биз, тригонлар, пектиidlар ва бошқа кўп тор ва кўп пардали чолғу асбобларини ясовчи усталарни тайёрламаймиз.

– Шундайга ўхшайди.

– Бизнинг давлатимизга флейта ясовчи усталарни ва флейта чалувчиларни қўяссанми? Бу энг кўповозли асбоб эмасми, шунинг учун, ҳатто, барча пардаларнинг аралashiши ҳам – флейтада куй чалишга тақлид эмасми?

– Шундайлиги аниқ.

– Сенда лира ва кифара қолади – улар шаҳарга ярайди, қишлоқларда, чўпонларда эса най бўлгани маъқулга ўхшайди.

– Бизнинг мулоҳазамиз шуни кўрсатмоқда.

– Биз Аполлон ва унинг мусиқий асбобларини Марсий ва унинг асбобларидан устунроқ қўйсак, – дедим мен, – гайриоддий иш қилмаган бўламиз.

– Зевс билан онт ичаман, – жавоб берди у, – шундайлиги аниқ.

– Ва ит билан онт ичаманки, – дедим мен, – биз яқинда нозиклашиб кетган, деб атаган давлатни қанчалик пок қилиб қўйганимизни ўзимиз ҳам сезмай қолдик.

– Чунки мулоҳаза билан иш қилмоқдамиз-да, – деди у.

– Кел, қолганларини ҳам тозалайлик. Уйғуналик (гармония)лардан сўнг усул (ритм)лар ҳақидаги масала – уларнинг турли-туманлиги ва ҳар хил ўлчовда бўлишига интилмаслик, аксинча, қайси усуllар тартибли ва мардона ҳаётга мувофиқ эканлигини аниқлаш кераклиги ҳақидаги масала юзага келар эди. Буни аниқдаб олгач, шундай қилиш керакки, сўзлар усул (ритм) ва оҳангдан кейин эмас, тегишли сўзлардан кейин усул ва оҳанг келсин. Сенинг ишинг олдин мусиқий пардалар борасида нима қилган бўлсанг, ўшани қайтариш, яъни бу усуllар қандайлигини кўрсатиш бўлади.

– Аммо Зевс билан қасам ичаманки, мен тушунтириши билмайман. Синчиклаб қараб, туроқнинг уч тури борлигини, худди барча пардалар тўртта садодан ташкил топганларидай, улар (туроқнинг уч тури – *тарж.*)дан шеърий ўлчовлар вужудга келадилар, деб айтишим мумкин, аммо қандай ҳаётга уларнинг қандайлари тақдиш қилишини айттолмайман.

– Булар ҳақида, – дедим мен, – биз Дамон билан маслаҳатлашамиз, яъни тубанлик, сурбетлик, ақлдан озиш ва бошқа ёмон хислатларни ифодалашга қайси туроқлар тўгри келишини, қарама-қарши ҳолатларни ифодалаш учун қайси усул

(ритм)ларни қолдиришни маслағатлашамиз. Дамон бир вақтнинг ўзида ҳам дактилик, ҳам қаҳрамонона бўлган, ҳарбий рақсли йиғма қандайдир туроқни айтганини эшигтагнимни гира-шира эслайман, аммо, қисқалик ва узунликдан таркиб топувчи шеърдаги кўтарилиш ва пасайиш маромига қандай эришгани ва уни қурганини билмайман. Дамон ямни ҳам, яна қандайдир бошқа туроқни ҳам – янгишмасам, узунликлар ва қисқаликлар уйғунлашган трохейни гапирганини эслайман. Баъзи туроқнинг суръатига бўлган с унинг танбеҳи ёки мақтови усул (ритм)ларга бўлган танбеҳ ва мақтовдан кам бўлмас эди, ёки уларнинг иккисига ҳам тааллуқли бўларди, яхшиси, мен буни тушунтиrolmasлигимни айтишим керак. Айтганимдек, буларнинг ҳаммасини Дамонга ҳавола қиласмиш – зеро, бу узоқ муҳокамани талаб этади. Ёки сен бошқа фикрдамисан?

– Зевс билан онт ичаманки, ийқ.

– Аммо, ҳеч бўлмаса, ушбуни: бир томондан, файз ва усулаликнинг, бошқа томондан, хунуклик ва усуслизликнинг бир-бирига мувофиқлигини таъкидлаб ўтишинг мумкин.

d – Ҳа, албатта. –

– Худди шу тарзда услублиллик нутқнинг яхши ҳижкосига, ноуслублиллик эса – унинг зиддига мос келади. Яхши ёки ёмон уйғунлик (гармония) билан ҳам худди шунинг ўзидир, зеро, яқинда айтиб ўтилганидек, нутқ усул ва парда ортидан эмас, улар нутқ ортидан боришлари зарур.

– Ҳақиқатан, улар туроқ билан мослашишлари лозим.

– Ифода усули ва нутқнинг ўзи инсон руҳияти тарзига мос келмайдими?

– Албатта, мос келади.

– Лекин бошқа ҳаммаси ҳам нутқча мос-ку.

– Шундай.

e – Демак, равон нутқ, хушоҳанглик, файз ва равон услуб – соддадиллик оқибатидир: биз соддадиллик деб атайдига-

нимиз фаҳмсизлик эмас, балки ҳақиқий беназир ахлоқий-рухий тузилиш оқибатидир.

– Шундай.

– Ёшлар, агар ўз вазифаларини бажариш ниятида бўлсалар, бор кучлари билан бунга интилишлари керак эмасми?

– Керак.

– Чунки у ёки бу йўсинда тасвирий санъат ҳам, шу каби бошқа маҳоратлар – тўқимачилик, каштачилик ҳам, қурилиш ҳам, турли рўзгор буюмлари ҳам, бунга қўшимча яна жисмлар ва ўсимликлар табиати ҳам – бу ердаги ҳамма нарса файз ва хунуклик, ахлоқсизлик билан тўлиқдир. Ахлоқсизлик, усуслизлик, уйғунликнинг бузилиши, носозлик – пиchinг, киноя ва бадхулқликнинг яқин қариндошлариidlар, уларнинг қарама-қаршилари эса, аксинча – мулоҳазалик ва яхши ахлоққа яқин тақлидидир.

– Сўзсиз шундай.

– Шундай қилиб, наҳотки фақат шоирларга қараш керак ва уларни ўз асарларида ахлоқ намуналарини тасвирлашга ёки бизда ижод қилишдан умуман воз кечишга мажбур этиш зарур? Бошқа маҳорат соҳибларига ҳам қараш ва улар тирик жонзотлар тимсолларини яратиш, қурилишларда ёки ҳар қандай ўз ишида ахлоқсиз, ўзбошимча, тубан ва файзсиз нарсаларни тасвирлашларига қаршилик кўрсатиш керак эмасми? Ким ушбу талабни бажара олмайдиган бўлса, унга ўз санъати (ҳунари) билан шугулланишга йўл қўй-маслигимиз даркор, акс ҳолда бизнинг соқчиларимиз иллат тасвирларида тарбияланиб, худди ярамас яйловда бўлганидай, ҳар куни, оз-оздан, майда-чуйдалаб, аммо жуда кўп намуналарда анчагина ёмонликларни йигиб оладилар ва ютиб юборадилар ва бундан, улар билмагани ҳолда, рухларида ягона улкан бало таркиб топади. Йўқ, ўз истеъоддлари бўйича гўзаллик ва файзли нарсаларнинг табиатини кузатишга қодир маҳорат соҳибларини излаб топишимиз ке-

b

c

d

рак, токи ёшларимиз нигоҳига ёки тушган ёки қулогига етган ҳар қандай гўзал нарса, соғлом ерлар аҳолисига ўҳшаб фойдали бўлсин: бу бамисоли хайр-баракали ўлкалардан эсадиган, ўзи билан саломатлик келтирадиган ва ёшларни болаликдан билинтирмай гўзал, зебо сўзга ошно қиладиган ва у билан (зебо, яхши сўз билан – *тарж.*) дўстлик ҳамда аҳилликка олиб борадиган муаттар шаббодадир.

– Бундай тарбия қанчалик яхши бўларди!

– Шундай қилиб, Главкон, – дедим мен, – мусиқий санъатнинг асосий тарбиявий аҳамияти шунда: у руҳга бошқа ҳамма нарсадан чукурроқ кириб боради ва ҳамма нарсадан кўпроқ таъсир қилади; усул (ритм) ва уйғуналик (гармония) ўзлари билан файз келтирадилар, файз эса одамни ҳам, агар у тўғри тарбияланган бўлса файзли қилади, ундан бўлмаса, акси бўлади. Кимки бу соҳада маъқул тарбияланган бўлса, у табиатдаги ва санъатдаги турли камчиликлар ва хатоларни тез фаҳмлайди. Унинг норозилиги ёки, аксинча, ҳузурланиши тўғри бўлади; зебо нарсани у васф этади ва уни ўз дилига жо қилиб, ундан озиқданади, натижада ўзи ҳам беназир одам бўлади; хунуклик, ахлоқсизликни у тўғри айблайди ва ёшлик чоғидан бошлаб, балки, ҳатто, оқилона нутқни тушунишдан ҳам олдинроқ ёмон кўриб қолади; бундай (оқилона) нутқ, фурсати келганда, оқилона нутқ тарбияси бўйича хос эканлигини идрок этиб, яхши кўриб қолади.

– Менимча, – деди Главкон, – мусиқий санъатнинг тарбия учун аҳамияти ҳам шундан бўлса керак.

– Ўқишни билиш ҳам шу каби, – дедим мен. – Қачонки бизга, ҳар хил ҳарфлар қаерда учраса ҳам, барчасида унча кўп эмаслиги маълум бўлса, бизнинг унга кучимиз этади, деймиз. Шунга қарамай, биз кичкинасида ҳам, улканида ҳам уларга, (ҳарфларга) гўё улар эътиборга арзимасдек, бепарво бўлмаймиз, аммо ҳамма жойда аниқлаб олишга ҳаракат қиласиз ва буни билиб олганимиздан кейингина ўқишни ўрганамиз.

– Түгри.

– Демак, ҳарфларнинг сувдагими ёки кўзгудагими – қаердагидир тасвиirlарини, ҳарфларни ўзини билмасдан оддин таний олмаймиз, айтиш керакки, бу ўша санъат ва машқни талаб қиласди.

– Сўзсиз шундай.

– Худолар билан онт ичаманки, мен худди шуни таъкидламоқдаман: то биз мулоқазалилик, мардлик, олижаноб фикрлаш тарзи, ҳиммат ва уларга ўхшаш барча нарсани ҳамда уларнинг зиддини аниқлаб олмагунимизча, токи биз буларнинг ҳаммаси ўз-ўзичами ёки тасвиirlардами – қаерда мавжуд бўлса ўша ерда кўрмагунимизча, на ўзимиз, на тарбияломақчи бўлганимиз соқчилар – худди шунга (яъни ўша ҳарфларни таниш ва ўқишни ўрганишга – тарж.) ўхшаб, мусиқий санъатни эгаллай олмаймиз; кичигида ҳам, улканида ҳам биз бунга бепарво бўлмаймиз, аммо бу ерда ўшанинг ўзи – санъат ва машқ талаб қилинади, деб ҳисоблаймиз.

– Бу, албатта, зарур.

– Демак, – дедим мен, – агарда қандайдир бир одамнинг дилида яшириниб ётган гўзал ахлоқий хусусиятлар унинг ташки қўриниши билан мувофиқлашса, улар бир турга мансуб бўлгандари туфайли, кўриш (фаҳмлаш)га қодир одам учун бу энг гўзал манзара бўлади.

– Албатта.

– Зеро, олий гўзаллик олий даражада жозибалидир.

– Бўлмаса-чи!

– Мусиқий санъатга содик одам худди шундай инсонларни ҳамма нарсадан кўпроқ яхши кўради. Бундай уйғунлик бўлмаганларни эса яхши кўрмаган бўларди.

– Бу камчилик руҳий бўлганида, албатта, яхши кўрмас эди, агар жисмоний бўлса, у ҳолда чидаса ва учрашувларни ёқимли деб ҳисобласа бўлади.

– Тушунаман, – дедим мен, – ё сенинг шундай ҳабибинг бор ёки олдин бўлган, шунинг учун эътиroz билдиrmайман. Аммо менга шуни айт-чи, мулоҳазакорлик билан лаззатдаги ҳаддан ошиш орасида бирон-бир умумийлик борми?

– Нималар деяпсан? Дард чекиб ақддан озишга қараганда, улардан (мулоҳазалар билан лаззатдаги ҳаддан ошишдан – *тарж.*) кўпроқ ақддан озадилар.

– Унинг (ҳаддан ортиқ лаззатнинг – *тарж.*) билан бошқа бир эзгу ишда умумийлик борми?

– Асло йўқ.

– Масалан, суллоҳлик ва бебошлик билан-чи?

– Улар билан умумийлик анчагина.

– Ишқий эрмаклардан ҳам кучлироқ ва ўткирроқ (бирор) лаззатни айта оласанми?

– Айтолмайман, (улардан) ортиқ телбалик йўқ.

– Айтиш керакки, ҳаққоний муҳаббатга камтар ва гўзал нарсани, оқилона ва уйғунликда севиш хосдир.

– Албатта.

– Демак, ҳаққоний муҳаббатга жунбишга келиш ва бебошликка ўхшаш ҳеч нарсани қўшиб бўлмайди.

– Қўшиб бўлмайди.

– Демак, лаззатни ҳам қўшмаслик керак: ҳаққоний севувчи ва севилувчида, яъни на муҳибда, на ҳабибда у (лаззат) билан умумий ҳеч нарса бўлмаслиги даркор.

– Ҳа, Суқрот, Зевс билан қасам ичаман, бунга лаззатлашини қўшиб бўлмайди.

– Биз бунёд этаётган давлатда сен, муҳибни ўз ҳабибининг дўсти, вақтини у билан ўтказадиган ва, агар ҳабиби рози бўлса, гўзаллик хурмати учун унга, худди ўғлига бўлгандек муносабатда бўлувчи этиб тайинлайсан. Бошқа муносабатларда у ўзи кўнглини олмоқчи бўлгани билан шундай муомала қилсинки, ҳеч қачон, улар орасида бундан ортиқроқ нимадир борлигига шубҳа ҳам пайдо бўлмасин.

Акс ҳолда у қўполлиқда айбланиб ва гўзалликни тушунмайдиган одам деб танбеҳ олади.

– Ҳа, шундай бўлади.

– Бизнинг мусиқа санъати ҳақидаги мулоҳазаларимиз, поёнига етганга ўхшамаяптими сенга? – дедим мен.

– У нима билан тугаши керак бўлса, ўша билан тугади, – зеро, мусиқий санъатга тааллуқли ҳамма нарса гўзалликка меҳр-муҳаббат билан яқунланиши керак.

– Бу гапингга қўшиламан, – деди Гловкон.

Мусиқий ва гимнастик тарбиянинг ўз аро боғлиқдиги

– Ёшлар мусиқий санъатдан кейин гимнастикани ўрганишлари керак.

– Албатта.

– Бу борада ҳам болаликдан бошлаб бутун ҳаёти давомида астойдил тарбиялаш зарур. Бу ерда иш бундай (буни сен ҳам ҳал қилганинг яхши): одамнинг жисми яхши бўлса, у эзгу фазилатлари билан дуруст руҳий ҳолатни келтириб чиқаради, деб ҳисобламайман; менимча, аксинча бўлади, яхши руҳий ҳолат ўзининг эзгу сифатлари билан жисм энг яхши ҳолатда бўлишини келтириб чиқаради. Сенингча, қандай?

– Менимча ҳам шундай.

– Шундай қилиб, агар биз соқчиларимизнинг маънавий қиёфалари ҳақида етарли даражада ғамхўрлик қилсак ва кейин уларнинг ақл-идрокларига, жисмга яхши, астойдил тарбия беришни буюрсак, ўзимиз эса кўп гапиришдан сақланиб, бир нечта намуналар кўрсатиш билан чеклансанак, тўғри иш қилган бўламиزمи?

– Албатта.

– Уларнинг маст бўлиб қолишдан сақланишлари кераклиги ҳақида гапириб ўтдик. Ўзингнинг, ҳатто, қаердалигинги ни ҳам билмайдиган бўлиб ичиб олиш бошқа бир одамга мумкиндиру, бироқ соқчига мутлақо мумкин эмас.

d

e

405

3

— Агар соқчининг ўзи соқчига мұхтож бўлса, кулгили бўларди.

— Уларнинг озиқ-овқати-чи? Зеро, бу одамлар – энг буюк мусобақанинг қатнашчилари. Шундай эмасми?

— Ҳа, шундай.

— Атлетларнинг ҳаёт шароитлари уларга тўғри келадими?

— Эҳтимол.

— Лекин бу серуйқуликка олиб келади ва саломатлик учун хавфли-ку. Бу полвонлар умр бўйи ухлайдилар ва уларга тайинланган тартиботни бузишлари билан қаттиқ касал бўлиб қолишларини сезмаганимисан?

— Ҳа, мен буни кузатиб тураман.

— Ҳарбий атлетлар янада мукаммалроқ тайёргарликка мұхтождирлар: улар итники каби сезигига, жуда ўткир кўзга, яхши эшитиш қобилиятига эга бўлишлари ва ҳарбий юришларда сувнинг ўзгариши, турли овқатлар, жазира маёни серёгин кунлар уларнинг саломатлигига путур етказмаслиги учун жуда соғлом бўлишлари зарур.

b

— Менга ҳам шундай туюлади.

— Аммо энг яхши гимнастик тарбия биз ҳозиргина таҳлил этганимиз мусиқа санъатига яқин эмасми?

— Буни сен қандай тушунасан?

— Бундай тарбия, айниқса, ҳарбий иш борасида, оддий ва муносиб бўлиши керак.

— Тушунмадим.

— Буни, ҳатто, Гомердан ҳам билса бўлади. Сен биласанки, ҳарбий юриш пайтида Гомер қаҳрамонларни, гарчи бу

c

Геллеспонтда, дengиз бўйида рўй берётган бўлса ҳам, на балиқ билан, на қайнатилган гўшт билан овқатлантирмайди, балки фақат қовурилган гўшт беради, бу эса аскарларга қулайдир: зеро, айтиш керакки, оловни ҳамма жойда ҳам топса бўлади, идиш олиб юришга ҳожат қолмайди.

— Ҳа, бу анча қулай.

– Билишимча, Гомер зираворларни ҳам ҳеч тилга олмайди. Айтиш керакки, атлетлар ҳам буни биладилар: кимдаким үз танини яхши ҳолатда ушлаб турмоқчи бўлса, бу нарсалардан у ўзини тийиши зарур.

– Тўгри, улар буни биладилар ва ундан ўзларини сақладилар.

– Кўриниб турибдики, сен буни тўгри, деб хисоблар экансан, демак, сиракуза дастурхонини ва сицилияча турли-туман таомларни маъқул топмайсан, шундайми?

– Маъқул топмайман.

– Демак, агар үз танини яхши ҳолатда сақлашни хоҳласаю коринфлик қиз унга ёқиб қолса, сен буни хуш кўрмайсан?

– Албатта, шундай.

– Ва гарчи хуштаъмлиги билан машҳур бўлсаларда аттика пишириқларини ҳам маъқул топмайсан?

– Албатта.

– Ўйлайманки, бундай овқатланиш ва ҳаёт тарзини, бир пайтнинг ўзида барча мусиқий пардалар ва барча усул (ритм) ларда ёзилган мелос шеърият ёки қўшиқقا тўгри ўжшатдик.

– Албатта.

– Ранг-баранглик у ерда бебошликни, бу ерда эса – қасалликни келтириб чиқаради. Оддийлик эса мусиқий санъатда рухга вазминлик, яхши феъл, гимнастика соҳасида – тан саломатлигини беради.

– Мутлақо тўгри.

– Давлатда ахлоқсизлик ва қасалликлар авж олганида, кўпгина суд маҳкамалари ва қасалхоналар очишга тўгри келмайдими? Кўпгина олижаноб одамлар жиiddий шугуллансалар, суд маҳкамаси иши ва шифокорлик ҳурмат топмайдими?

– Ҳа, шундай бўлиб чиқади.

– Агар шифокорлар ва моҳир ҳакамлар (судялар)га нафакат ёмон одамлар ва ҳунармандлар, балки эзгулик йўсинида тарбия олганликларига даъво қиласидиганлар ҳам эҳтиёжманд

бўлсалар, фуқароларнинг ёмон ва уятли тарбия олганлари га бундан ҳам кучлироқ, каттароқ далил келтира оласанми? Адолат ҳакида ўзининг шахсий тушунчалари бўлмагани учун бегона одамларнинг қарорларидан, худди улар (қарорлар) қандайдир ҳукмдорлар ҳамма нарсани ҳал қила оладигандай фойдаланиш эҳтиёжи, сенингча, шармандалик ва тарбиясизликнинг аниқ белгиси эмасми?

– Бу энг шармандали ҳолдир.

– Инсон ўз умрининг кўп қисмини суд маҳкамаларида жавобгар ёки даъвогар сифатида ўтказиши, аммо ўзининг тарбиясизлиги туфайли адолатсизлик қилишга уста, жазодан сақланиб қолиш учун турли ҳийалалар ҳамда ноқонуний йўлларни биладиган одамман, деган ишонч билан яна кеккайиб юриши ва буларнинг ҳаммаси арзимас, асти қиммати йўқ иш учун бўлиши сенга янада шармандалироқ ҳолат бўлиб туюлмайдими? Ўз ҳаётини мудраб, бошини кўтаролмайдиган ҳакам (судя)га иши тушмайдиган тарзда куриш қанчалик гўзал ва яхши эканлиги унга номаълумдир.

– Ҳа, бу янада шармандали ҳолдир.

– Яраланиб олинган жароҳатлар ёки қандайдир йил саин қайтарилиб турадиган касалликлар туфайли эмас, балки, бекорчилик ва биз олдин эслатиб ўтганимиз бебок ҳаёт тарзидан пайдо бўлган даволанишга эҳтиёж шармандалик эмасми? У ҳолда намлик ва бугланиш худди ботқоқлиқдаги сингари туриб қолади ва бу, топқир Асклепиадларнинг касалликларга «шамол» ва «ҳолсизланиш» деб ном беришларига ундаиди.

– Ҳақиқатан ҳам, булар касалликларнинг янги ва бемаъни номлариидир.

– Асклепий даврида мавжуд бўлмаган касалликларнинг номи, деб ўйлайман. Троя остонасида унинг ўғиллари, яранланган Еврипилга, менимча, шилимшиқ яллигланиш келтириб чиқарадиган, кўпгина арпа ёрмаси ва қиргичланган пишлоқдан солиб прамний шаробидан ичирган аёлга тан-

бек бермаганлар. Асклепийнинг ўгиллари Патроклнинг даволаш тадбирларига ҳам эътиroz билдиrmаганлар.

– Шундай аҳволда бўлган одам учун ҳақиқатан ғалати ичимлик бу!

– Агар сен, у пайтларда, Геродикнинг пайдо бўлишидан олдин, айтишларича, Асклепиадлар касалликни ҳозирги даволаш услубини билмаганларини ҳисобга олсанг, унчалик ғалати бўлмайди. Геродик эса гимнастика ўқитувчиси бўлган. Касал бўлиб қолганида у даволаниш учун гимнастик машқларни қўллаган; олдин бу билан у ўзини ўзи, кейин эса яна кўп бошқа одамларни қийнаган.

– Қай тарзда?

– У ўз ажалини нарига сурди; у ўз касалига қанча қарамасин, унинг оқибати ўлим эди ва, ўйлайманки, даволанишга ҳам кучи етмасди, шунинг учун у ҳеч нарса билан шугулланмай, фақат даволаниб ва мاشаққат чекиб яшарди, бу билан у ўзига одат бўлиб қолган ҳаёт тарзини бузмасликка ҳаракат қиласди. Ана шундай, узлуксиз ўлиш ҳолатида, у ўзининг донолиги шарофати билан кексайиб, қариб-қартайгунича яшади.

– Эгаллаган санъати уни яхши мукофотлабди!

– Асклепий гофилиқдан ёки тажрибасизликдан ўз авлодларига даволашнинг бу тури ҳақида ҳеч нарса айтмаганини фахмламаган одам ана шундай, қилимишига яраша топади. Қонуний тартибга риоя қиласидиган ҳар бир одамга жамиятда қандайдир бир иш белгиланганини ва у бутун умр ўз касалликларини беҳуда даволаш билан шугулланмай, ана шу вазифани бажариши зарурлигини Асклепий билар эди. Қизиги шундаки, бунинг тасдигини ҳунармандларда кўрамиз, бой ва яхши ҳаёт кечирувчиларда эса бу сезилмайди.

– Сен нимани назарда тутмоқдасан?

– Дурадгор касал бўлиб қолганида, шифокорга қустирадиган ёки сурги дори сўраб мурожаат қиласди, токи шу йўл билан касалликдан қутулсин, бўлмаса у куйдиришни ёки

b

c

d

ёришни сўрайди. Агар унга узоқ муддатли даволанишни тайинласалар, бошни ўраб отишни ва ҳоказо буюрсалар, у дарҳол касал бўлиб юришга вақти йўқлигини, агар касалликка эътибор берилса ва зарур иш назардан четда қолдирлса, яшашнинг ҳам ҳожати қолмаслигини айтади. Бундай тоифадаги шифокор билан хайр-маъзур қилиб, ўзининг одатий ҳаёт тарзига қайтади ва, агар тузалиб кетса, ўз иши билан шугулланишни давом эттиради; башарти унинг тани касалликка бардош бермасдан, ажали етади ва ташвишлардан қутулиб кетади.

– Бундай одам шифокорликдан худди шундай фойдалангани маъқул.

407 – Унинг қандайдир иши борлиги ва агар бу ишни бажармайдиган бўлса, яшашнинг ҳам ҳожати йўқлиги учун шундайдир?

– Шундай бўлса керак.

– Айтиб ўтганимиздек, бой одамда бундай мажбурий иш йўқ, шунинг учун унингсиз ҳаёт ҳаёт, бўлмай қоладиган бўлса, яшашга ҳожат қолмайди.

– Аммо, одатда, буни тан олмайдилар.

– Сен Фокилиднинг, ҳаёт шароитлари таъминланганидан кейингина ўзида тана бақувватлигини ривожлантириш керак, деган сўзига қўшилмасанг керак?

– Буни янада олдинроқ бошлаш керак, деб ўйлайман.

– Бу масалада Фокилид билан жанг қилиб ўтирумаймиз, бой одамга бунинг ҳақида ғам ейиш керакми ва агар у бу билан машгул бўлмаса, ҳаёт унга ҳаёт бўлмай қолмайдими ёки эътиборларини ишдан чалгитганидан ва Фокилиднинг маслаҳатлари, умуман олганда, ҳеч нарсага халақит бермаганидан, фақат дурадгорлар ва бошқа соҳиби ҳунарларга ўз касалликлари билан машгул бўлиш мумкин эмасми, яхиси шуларни ўзимиз учун аниқлаб олайлик.

– Зевс билан онт ичаманки, – деди Главкон, – агар ўз тани ҳақидаги бундай ортиқча ғамхўрлик оддий гимнасти-

b

ка чегараларидан ўтиб кетса, жуда ҳам ҳалақит беради: у ҳолда бу уй-рўзгор ишларида ҳам, ҳарбий юришларда ҳам гашни келтиради ва шаҳар ҳокимияти вакиллари учун ҳам нохушдир.

– Аммо, энг асосийси, бундай ортиқча ғамхўрлик ҳар қандай билимларни олиш (ўрганиш)га, фикрлашга ва ўз устида ишлашга тўсик бўлиб хизмат қиласди: чунки одамларга доимо бошлари оғриётгандай ёки айланаётгандай туюлади, бунда улар фалсафага айб қўядилар, шунинг учун қаерда ушбу ғамхўрлик устун бўлса, ўзининг эзгу ишини ривожлантиришга ва текширишга тўсик бўлади, негаки ушбу ғамхўрлик туфайли инсон ўзини абадий касал деб гумон қиласди ва ҳамма вақт баданида оғриқ ҳис этади.

– Бу гап ҳақиқатга ўхшайди.

– Бу ҳол Асклепийга ҳам маълум бўлган, десак бўлармикин: кимнинг тани табиатан соглом бўлса ва ким соглом ҳаёт тарзи или яшаса, аммо бирон-бир гайриоддий касалликка дучор бўлса, бундай одамлар бундай ҳолатда қандай даволаниши лозимлигини Асклепий айтиб ўтган – у одам дори-дармон ва кесиб-тилишлар билан касалликни йўқотиши керак, аммо шу билан бирга, ижтимоий ишларга птур етмаслиги учун, одатдаги ҳаёт тарзини сақлаши зарур. Асклепий бутун умр давом этадиган ички касалликлари бўлган беморнинг ҳаёт тарзини ўзгартириб ва касалликни чўзиб, бу инсоннинг арзимас ҳаётини узайтириш, бунинг устига яна, табиийки, худди шундай (яъни, касалманд – тарж.) авлодни дунёга келтиришга имкон бериб, беморнинг аҳволини енгиллатишга уринмаган. Асклепий, кимдаким инсонга берилган муддатда яшашга қодир бўлмаса, уни даволаш ҳам керак эмас, чунки бундай одам ўзи учун ҳам, жамият учун ҳам бефойда, деб ҳисобларди.

– Сен, Асклепий жамият ҳақида қайгурган, демоқчимисан?

– Буниси аниқ. Унинг ўғиллари ҳам унинг шундай бўлганини кўрсатдилар. Ўзларининг шифокорлик санъатларини

Троя остонасидаги жангларда, мен қандай айтаётган бўлсам, худди шундай қўллаб, қандай машҳур бўлганларини кўрмаяпсанми? Ёки, Пандарнинг камони ўқидан яраланган Менелай жароҳатидан улар

*Юмшатувчи малҳам қўйиб жароҳатга, эзib қон чиқардилар,
буни сен эслайсанми?*

Нима ейиш ва ичиш кераклиги ҳақида Менелайга улар Еврипилга тайин этганларидан ортиқ нарсани бермадилар, чунки агар инсон жароҳат олишдан олдин соглом бўлган ва батартиб ҳаёт тарзини кечирган бўлса, уни даволаш учун дори-дармоннинг ўзи етарлидир, гарчи унга май, асал, арпа ёрмаси ва қирилган пишлоқ аралаштирилган ичимликни ичиш эндигина насиб этган бўлса ҳам. Табиатан касал, бунинг устига ўз нафсини тиёлмайдиган одамнинг ҳаётини Асклепийлар унинг ўзи учун ҳам, атрофидагилар учун ҳам бефойда деб билардилар, шунинг учун улар, агар бундай бемор Мидастан ҳам бой бўлса-да, уни парваришилаш ва даволашга ҳожат йўқ, деб ҳисоблар эдилар.

— Агар сенга ишонадиган бўлсак, Асклепийнинг ўғиллари жуда фаросатли бўлган эканлар.

— Гарчи бизнинг бу фикримизга трагиклар ҳам, Пиндар ҳам қўшилмасалар-да, улар шундай бўлишлари керак, гарчи Асклепий Аполлоннинг ўғли бўлса ҳам, бари бир, ўлим тўшагида ётган бир бойни даволаш учун пора олди, шунинг учун у яшин уриб куйиб кул бўлди, дейдилар. Биз эса, айтиб ўтган гапларимиздан келиб чиқиб, на униси, на буниси борасида уларга (яъни, фожианавислар ва Пиндарга – тарж.) ишонамиз: агар у худонинг ўғли бўлса, деймиз биз, манфаатпараст бўлмас эди, агар у манфаатпараст бўлса, бас, худонинг ўғли эмас.

— Бу-ку мутлақо тўгри. Куйидагилар ҳақида Сукрот, нима дейсан: бизнинг давлатимизга яхши шифокорлар керак

эмасми? Кимнинг қўлидан соғломлар ҳам, касаллар ҳам иложи борича кўпроқ ўтган бўлса, ўшалар шундай (шифокор) бўлишлари мумкин. Худди шунга ўжшаб, ҳакамлар ҳам: ўз табиий қобилияtlари бўйича ҳар хил бўлган одамлар билан кўпроқ муомала қилган ҳакам – ҳакамларнинг яхиси.

– Албатта, улар энг яхши шифокорлар бўлишлари керак. Биласанми, мен кимларни шундай деб ҳисоблайман?

– Марҳамат қилиб айт менга.

– Ҳаракат қилиб кўраман. Аммо сен ўз саволингда бир-бирига ўхшамаган икки нарсани бирлаштиридинг.

– Қандай қилиб?

– Ким болалигидан бошлаб ўз фанини ўрганишдан ташқари, иложи борича кўпроқ бутунлай најотсиз касалларни кўрган, яна ўзи ҳам турли касалликларни бошидан кечирган ва табиатан унча соғлом бўлмаган шифокорлар энг яхши шифокорлар бўлар эдилар. Зоро, менимча танни тан билан даволамайдилар – шундай бўлганда, шифокорнинг ўзининг танининг ахволи йўл қўйиб бўлмас даражада аянчли бўларди, – йўқ, танни руҳ билан даволайдилар, агар шифокорнинг руҳи ёмон бўлса ёки ёмон бўлиб қолса, бундай руҳ билан яхши даволаб бўлмайди.

– Бу тўгри.

– Ҳакам эса, дўстим, руҳ билан руҳларни идора қилади. Унинг руҳи ёшлигидан ахлоқсиз руҳлар орасида тарбияланиши, муомала қилиши, турли-туман адолатсизлик узра ўтиши ва ўзи ҳам шундай қилиши – буларнинг бари, фақат ўз шахсий тажрибаси бўйича, худди ўзгаларнинг касаллеклари ҳақида ўз касалликлари бўйича холоса чиқаргандек, ўзгаларнинг қилмишлари ҳақида ўз қилмишлари бўйича холоса чиқариши мумкин эмас. Аксинча, руҳ, агар у беназир ва ақл билан адолатли ҳакамлик қилиши керак бўлса, ёшлигидан бошлаб бокира бўлиб, ёмон ахлоқга таалукли бўлмаслиги зарур. Шунинг учун ҳам виждонли, андешали одамлар ёшлик пайтларида соддадил кўринадилар

ва осонгина адолатсиз одамларнинг қурбони бўладилар – ваҳоланки, уларнинг ўзларида бузуқ одамларга монанд ҳеч қандай қирралар йўқ.

– Дарҳақиқат улар кўпинча шундай аҳволга тушадилар.

– Шунинг учун йигит эмас, адолатсизлик нималигини кексайганида билган қариягина яхши ҳакам (судья) бўла олади. Адолатсизликнинг борлигини у руҳан ва шахсий хислати сифатида кўргани йўқ, аксинча, унга бегона бир нарса сифатида бошқа одамларнинг руҳида кўрди. Бу бало-нинг қандайлигини билишни, фаҳмлашни ўргангунича кўп вақт керак бўлди – зеро, бало унинг тажрибаси маҳсули, мавзуси эмас, балки билим мавзуси, маҳсулидир.

С – Ундан аъло ҳакам чиқади.

– Ҳа, яхши: сенинг сўраганинг шудир. Зеро, кимнинг руҳи яхши бўлса, ўша – яхши. Эпчиш ва ҳамма нарсада фақат ёмонликни гумон қиласидиган, ўзи кўпгина адолатсизликлар қилган ва ўзини ҳамма нарсага уста ҳамда донишманд ҳисоблаган одам ўзига ўхшашлар билан мулоқотда бўлганида, ўз ишининг устасидай бўлиб кўриниши тўғри, чунки у ўзида ёмон ўrnak, намуналарни кўриб, ҳамма нарсадан хавфсирайди, аммо яхши одамлар билан ва ўзидан катта ёшдагилар билан учрашганида бефаҳм кўринади, чунки у соглом ахлоқ-одобни билмагани сабабли ўринсиз гумондор бўлади – зеро, бундай намуналар (соглом ахлоқ – тарж.) унга ётдир. Яхши одамлар билан учрашганидан кўра кўпроқ ахлоқсиз одамлар билан учрашиб тургани учун ўзига ҳам, бошқаларга ҳам у, нодондан кўра кўпроқ донишмандга ўхшаб кўринади.

– Мутлақо тўғри.

– Шундай қилиб, агар яхши ва доно бўлишини хоҳласак, бундай ҳакамни эмас, олдин кўрсатиб ўтганимизга ўхшаганини исташимиз керак. Ахлоқсизлик ҳеч қачон на эзгу ишни, на ўзини англай олмайди, қадрига етмайди, ўз вақти-

да тарбия олган инсон табиатининг фазилати, эзгу ишлари эса ҳам ўзи ҳақида, ҳам ахлоқсизлик ҳақида билим олади, уларни англай олади.

Разил (одам) эмас, айнан ана шундай одам, менимча, до-нишманд бўлиб етишади.

– Менга ҳам шундай туюлади.

– Демак, сен ана шу хилдаги ҳакамлик санъати билан бирга, бизнинг давлатимизда биз айтиб ўтган тарздаги шифокорликни ҳам қонунлаштириб қўясан. Уларнинг иккови ҳам тан, ҳам руҳ борасида мукаммал фуқаролар ҳақида ғамхўрлик қиласидар, кимда-ким бундай бўлмаса, кимнингки фақат тани мукаммалиги бўлса, уларнинг ўлиб битишларига қўйиб берадилар, руҳи ёмон, бадхулқ, устига-устак бедаво одамларга келсак, улар ўзларини ўзлари ўлдирадилар.

– Шунда бундай камчиликларга гирифтор бўлганларга ҳам, бутун давлатга ҳам яхши бўлиши аниқ.

– Ёшлиар эса, айтиб ўтганимиз мулоҳазаликни келтириб чиқарадиган оддий мусиқа санъатини эгаллаганликлари учун ҳакамлик маҳкамасига мурожаат қилишдан ўзларини тиядилар.

– Албатта.

– Мусиқа санъати соҳиби бўлган одам шу йўлдан бориб, гимнастика билан шугулланиб, истаса худди шундай қарорга келади, яъни заруратсиз шифокор ёрдамига ошиқмайди.

– Мен бу гапга қўшиламан.

– У, бақувватроқ бўлиш мақсадида овқатланадиган ва машаққатларга бардош берадиган паҳлавонлар (атлетлар) га ўҳшаб куч йигиш учун эмас, балки руҳнинг табиий жасорати ва эҳтироси учун, уларни уйготиш мақсадида гимнастик машқлар билан шугулланади ва қийинчиликларни енгиб ўтади.

– Сен мутлақо ҳақсан.

– Главкон, мусиқий ва гимнастик санъатлар ёрдамида тарбиялаш керак, деб қарор қилган одамлар, баъзилар ўй-

лаганларидек, бирининг воситасида танни, бошқасининг воситасида – руҳни камол топтириш учун шундай қилган-микинлар?

- Бошқача бўлиши мумкинми?
- Айтиш керакки, униси ҳам, буниси ҳам асосан руҳ учун белгилаб қўйилган.
- Тушунмадим.
- Бутун умрини гимнастикага багишлаб, мусиқий санъатга асло эътибор бермаган одамларнинг руҳий хусусиятлари қандай бўлишини биласанми? Буларнинг зидди бўлган одамларда бу ҳолат қандайлигини-чи?
- Нимани назарда тутмоқдасан?
- d** - Бир томондан қўполлик ва шафқатсизлик, бошқа томондан эса – мулоимлик ва нозиклик.
- Ҳа, фақат гимнастика билан шугулланувчиларнинг керагидан кўра қўполрок, фақат мусиқий санъат билан шугулланувчиларнинг эса – уларга зийнат бўлмайдиган даражада мулоим бўлишларини кўрганман.
- Айтиш керакки, қўполлик руҳнинг табиий шиддатига кўмак бериши мумкин эди ва тўгри тарбия берилганида мардликка айланарди; аммо ҳаддан ташқари қўполлик машққат келтиради ва чидаб бўлмас даражага етади.

- e** - Ҳа, менга шундай туюлади.
- Хўш, ювошлик, фалсафага мойил одамларнинг феълатворлари хусусияти бўлмайдими? Тўгри, ортиқча ювошлик мулоимликка олиб боради, аммо яхши тарбия берилса, у фақат ювошлик ва камтарлик бўлиб қолади.
- Шундай бўлади.
- Бизнинг соқчиларимиз эса, деймиз биз, ушбу иккала табиий хусусиятлар соҳиби бўлишлари керак.
- Ҳа, шундай.
- Ва бу хусусиятлар бир-бирларига уйғун, ҳамжиҳат бўлиши лозим.
- Албатта.

- Ва кимда улар уйғун бўлса, унда руҳ мулоҳазали, оқил ва мардона бўлади.
- Шундай бўлади.
- Кимда уйғун, ҳамжиҳат бўлмаса – у қўрқоқ ва қўпол бўлади.
- Жуда ҳам.
- Агар одам мусиқа санъати ўзини флейта товушлари билан мафтун қилишига ва биз ҳозиргина айтиб ўтганимиз ўша ширин, мулоҳим ва маҳзун мақомларни қулоқлари орқали унинг дилига қувишига йўл қўйса; агар у бутун умрини ашуалар таъсири остида гоҳ ҳасрат билан инグラб, гоҳ қувониб ўтказса, у ҳолда, агар унда шиддатли, сержаҳл руҳ бўлса, у дастлабки пайтларда худди осон болғаланадиган темирдек юмшайди ва олдин фойдасиз бўлган қайсар табиати энди унга фойдали бўлиб қолиши мумкин. Аммо, агар у бундай сеҳрга билмай берилиб кетса, у ҳолда у ўз руҳини, худди дилдан барча пайларни кесиб ташлагандек, токи бутунлай ҳолдан тоймагунича бўшаштиради ва шунда у «нимжон наизбардор» бўлиб қолади.
- Сўзсиз шундай бўлади.
- Агар бошиданоқ табиатан саботсиз (руҳияти кучсиз) одам тўғри келиб қолса, бундай ҳолат тез рўй беради. Кимда-ким шиддатли руҳ бўлса, у ўз қизиққонлигини босиб ҳам жizzаки бўлиб қолади: гарчи у кек сақламайдиган бўлса-да, ҳар қандай майда-чуйда нарса унга тегиб кетаверади. Бундай одамлар жizzакилиқдан зардаси қайнайдиган, жаҳлдор ва ҳамма нарсадан норози бўлаверадиган дарражага тушиб қолади.
- Худди шундай.
- Нима десак экан? Агар одам жисмоний машҳларга кўп меҳнат сарф қилса, яхши ва кўп еса-ю, аммо на мусиқий санъатга, на фалсафага алоқаси бўлмаса, у такаббурлик ва эҳтиросга берилиб кетмайдими ва (мардлигига) мардлик қўшиб олмасмикин?

– Шундай бўлиши мумкин.

– Яна нима десак бўлади? Агар у бошқа ҳеч нарса билан шугулланмаса ва Музга билан ҳеч қандай мулоқотда бўлмаса, ҳатто, агар унинг дилида ўқиш, ўрганиш иштиёқи бўлсада, на билимдан, на изланишдан тотиб кўрмаган, ижодга, асар ёзишга ва бошқа мусиқий санъатларга бефарқ бўлиб қолган бўлса, худди шу сабабдан ожизланади, кар ва кўр бўлиб қолади, чунки у (мусиқий санъат – тарж.) ушбу одамини рағбатлантиrmайди, уни озиқлантиrmайди ва унинг ҳиссиятларини покламайди.

– Ҳа, шундай.

– Бундай одам, менимча, сўзининг ашаддий душмани, жоҳил бўлиб қолади; у сўз билан ишонтириш неъматидан ҳеч фойдаланмайди, барча нарсага эса худди ҳайвондек ваҳшийлик ва зўравонлик билан эришади; у ўз ҳаётини жоҳиллик ва нодонлик, бемаънилик билан ножўя ва завқсиз ўтказади.

– Бу мутлақо тўгри.

– Шуниси аниқки, [инсон табиатининг] худди ушбу икки томони учун, мен айтган бўлардимки, қандайдир худо одамларга иккита санъатни: мусиқий санъат ва гимнастикани туҳфа қилди, аммо буни (туҳфани) руҳ ва тан учун эмас (балки, ҳар эҳтимолга қарши, булар учун ҳамдир), одамдаги шиддатли ва фалсафий ибтидолар учун берилгандир, токи улар иккаласи, гоҳ таранг тортилиб, гоҳ бўшашиб, уларнинг зарурий ҳолатларига эришилмагунча бир-бирлари билан мувофиқлашсинлар.

– Шундайга ўхшайди.

– Шундай қилиб, кимда-ким гимнастик машқларни энг яхши тарзда мусиқий санъатлар билан, навбатма-навбат алмаштириб турса ва муносиб меъёрда уларни руҳга етказса, ундей одамни биз камолотга эришган ва торларни созловчига қараганда кўпроқ уйғунликни амалга ошира олган одам, деб ҳисоблашга ҳақли бўламиз.

– Табиийки, бу шундай, Сукрот.

– Демак, Главкон, бизнинг давлатда ҳам тартиботни сақлаш, барқарорлик учун доимо қандайдир васий керак.

– Жуда ҳам керак.

– Тарбия ва таълимнинг асосий намуналари бизда шундай бўла қолсин. Бизнинг фуқароларимизда хоровод рақслар, ҳайвон овлаш, ит билан ов қилиш, атлетлар мусобақалари ва отлар ҳамда тезюарар араваларни бошқариш қандай бўлиши кераклиги ҳақида батафсил гапиришнинг ҳожати бўлмаса керак? Умуман, буларнинг ҳаммаси асосий намуналар билан мувофиқлашган бўлиши равshan, шунинг учун бу ерда талаб қилинаётган нарсани топиш қийин эмас.

Хўкмдор ва соқчи- ларни танлаш

– Қийин бўлмаса керак.

– Энди яна нималарни муҳо-
кама қиласиз? Балки, бизнинг
ушбу фуқароларимиздан қай

бирлари раҳбарлик қилиши, қай бирлари эса – тобе, бўй-
сунувчи бўлиши кераклигини аниқлаш зарурдир?

– Албатта.

– Кимларнинг ёши каттароқ бўлса, ўшалар раҳбарлик қи-
лишлари, кимки ёшроқ бўлса, бўйсунувчи бўлиши зарур.

– Шундай бўлиши керак.

– Ва энг яхшилар раҳбар бўлишлари керак.

– Бу ҳам равshan.

– Деконлар орасида энг яхшилари дехқончиликда иш
кўрсатганлар эмасми?

– Ҳа, шундай.

– Энди бунга эътибор бер: модомики, бизнинг фуқароларимиз соқчиларнинг энг яхшилари бўлишлари керак экан, демак, кимда-ким давлатни қўриқлашга энг яроқли бўлса, ўшалар соқчи бўлишлари даркорми?

– Ҳа.

– Бу ерда ҳам фаҳм, ҳам қобилият, бундан ташқари, дав-
лат ҳақида ғамхўрлик ҳам зарур.

– Албатта.

b

c

d

139

- Ҳар ким ўзи нимани яхши кўрса, ўша нарса ҳақида кўпроқ ғамхўрлик қиласди.
- Муқаррар.
- Қачонки, ишнинг фойдалилигини – ўзининг шахсий фойдаси, деб ҳисобласа ва ишнинг муваффакияти ўзининг муваффакиятига мос тушганини билса, ўша ишни у кўпроқ севади, акс ҳолда – тескариси бўлади.
- Ҳа, шундай.
- Демак, соқчилардан, бизнинг кузатишимииз бўйича, давлат фойдасига файрат-шижоат билан хизмат қилишни ҳёттий мақсад этиб олган ва унга зид равища ҳаракат қилишга асло кўнмайдиган одамларни танлашимиз керак бўлади.
- Булар энг мақбул васиийлар бўлар эдилар.
- Менимча, давлат учун қандай энг яхши ишларни қилиш керак, деган нуқтаи назарни йўқотмай аксинча, қўриқлашга қодир кишиларни турли ёшдаги одамлар орасидан танламогимиз керак; токи на авраш, на зўравонлик уларни бу фикрдан қайтара олсин.
- Нима дединг?
- 413 – Ҳозир айтаман. Сенга, инсон онгидан фикрлар гоҳида унинг ихтиёри билан, гоҳида эса ихтиёrsиз тушиб қолади: агар инсон фикридан қайтиб, ўз иродаси билан ёлғон фикрни ташлаб юборса, ҳар қандай ҳақиқий фикрни ташлаб юбориши ихтиёrsиз рўй беради.
- Ўз ихтиёrimиз, иродамиз бўйича бўлганини тушунаман, аммо ихтиёrsиз бўлишини ҳали ҳам тушуна олмаяпман.
- Нега? Сен одамлар, яхшидан иродага қарши, ихтиёrsиз, ёмонидан эса – доимо ихтиёрий равища ажralадилар, деб ҳисобламайсанми? Ҳақиқат борасида адашиш – ёмон ва унга риоя қилиш – яхши эмасми? Ҳақиқатан мавжуд нарса ҳақида фикрга эга бўлиш, сенингча, ҳақиқатга риоя қилиш эмасми?
- Сен ҳақ гапни айтдинг. Менга ҳам одамлар ҳақиқий фикрларидан фақат ихтиёrsиз айриладигандек туюлади.

– Демак, одамлар (мұлкини) үғирласалар, аврасалар ёки зулм үткәзсалар, зұравонлик қылсалар бу ҳол рүй беради.

– Мен яна тушунмаяпман.

– Мен худи фожиалардагидек гапираётганга үхшайман. Үғирлатғанлар деб, кимда-ким паришонхонтир бұлса, үшаларни айтаман: бирөвлардан, уларнинг үзларига сездирмай, вақт үғирлайды, бошқалардан – сўз билан келтирилган далилларни үғирлайды. Энди тушундингми?

– Ҳа.

– Кимники фикрини ўзгартиришга ғам ёки дард мажбур қилған бўлса, мен үшаларни мазлумлар, деб атайман.

– Буни ҳам тушундим. Гапларинг тўгри.

– Алданғанлар деб, буни сен ҳам тан олсанг керак, лаззатга маҳлиё бўлган ёки нимадандир кўрқувга тушган одамларни айтаман.

– Барча ёлғончи нарсалар, табиийки, алдовчи бўлади.

– Шундай қилиб, мен ҳозиргина айтганимдек, ўз нуқтаи назарларини ҳимоя қилишда жасорат кўрсатадиган ва давлат учун ҳамма энг яхши ишларни қилиш керак, деб ҳисобловчи одамларни топиш зарур. Ҳатто, болалик йилларида ҳам, уларга машғулотлар таклиф этилаётганда, улардан қайси бирлари нимадан кўпроқ паришонхотир бўлиши ва алданишини кузатиш зарур. Хотираси яхши ва алданмайдиганларни танлаб олиб, бундай бўлмаганларни рад этиш керак, шундай эмасми?

– Шундай.

– Яна уларга меҳнат, машаққат ва куч синаш юкини ортиш ва айтиб ўтилганларни шу ҳолатда кузатиш зарур.

– Тўгри.

– Бундан келиб чиқадики, улар учун яна учинчи хил синов үтказиш керак, яъни, авраш ёрдамида текшириб кўриш ва шу аснода уларни кузатиш зарур. Тойчоқларнинг хурковичлигини аниқлаш учун уларни шовқин-сурон ва қий-қириқ билан югуртирганларидаи, йигитчаларни ҳам олдин

нимадир қўрқинчли нарсага, кейин эса ёқимли нарсага дучор этиш керак ва шу тарзда уларни олтинни оловда синагандан ҳам кўпроқ дикқат билан синаш зарур. Ўсмир йигитча ўзини аврашларига йўл қўядими, ҳамма жиҳатдан ахлоқими, ўзи ўрганган мусиқий санъатга ҳам, ўзига ҳам яхши соқчими, ҳар қандай шароитда ўзига ҳам, давлатга ҳам иложи борича кўпроқ фойда келтиришга қодирлигини, маъқул ва уйғунлигини кўрсата оладими? Кимда-ким бу синовдан ўтган бўлса ва ҳамма ёшларда – болалик, ўсмирилик ва йигитликда – ўзини барқарор инсон сифатида кўрсатса, ўшани давлатнинг ҳукмдори ва соқчиси этиб тайинлаш керак, унга ҳаётида ҳам, ўлганидан кейин ҳам иззат-икром кўрсатиб, ҳурмат билан дафн этиб ва, айниқса, хотирасини абадийлаштириб, эҳтиром кўрсатилиши керак. Ким бундай бўлмаса, уларни рад этиш даркор. Главкон, ҳукмдорлар ва соқчиларни танлаш ва уларни тайинлаш ана шундай бўлиши зарур; тўгри, ҳозир буни умумий тарзда, тафсилотлариз айтиб ўтилди.

– Менга ҳам шундай бўлиши керакдай туюлди.

b – Бундай соқчиларни тўла ишонч билан барқамол деб айтса бўладими? Улар давлатни ташки душманлардан кўриқлардилар, давлат ичкарисида эса, аҳил фуқароларни ҳимоя қиласардилар, токи буларда хоҳиш, уларда (ташки душманларда – тарж.) эса – ёмонлик қилишга куч бўлмасин. Биз соқчилар, деб атайдиганимиз ёшлар эса ҳукмдорларнинг ёрдамчилари ва уларнинг нуқтаи назарларини амалга оширувчилар бўлсинлар.

– Маъқул.

c – Аммо биз, яқиндагина айтиб ўтганимиз, зарурат бўйича пайдо бўладиган олижаноб хаёлий тўқималардан бирига кўра, ҳукмдорларни – агар бунинг иложи бўлмаса, бошқа фуқароларни – ишонтиришга мажбур этадиган қандай восита топар эканмиз?

– Қандай хаёлий тўқимани?

— Асло янги эмас, балки финикияларга мансуби тўқимани: шоирлар ҳикоя қилишларича, авваллари тез-тез бўлиб туради ва одамлар уларга ишонадилар, аммо бизнинг давримизда у рўй бермаган, ҳатто, бўлиши мумкинмикан, билмайман ҳам ва бунга ишонтириш учун жуда пухта далиллар керак.

— Афтидан, сен айтишга журъат этмаяпсан?

— Уни айтганимда, менинг журъатсизлигим сенга табиий кўринарди.

— Кўркма, айтавер.

— Яхши, гарчи қандай қилиб жасоратли бўламан ва қандай сўзлардан фойдаланаман билмайману, лекин айтаман. Мен аввал ўзимнинг ҳукмдорларим ва жангчиларимга, кейин бошқа фуқароларга ҳам, биз уларни қандай тарбиялаганимиз ва ўстирганимиз ҳамда уларнинг бошларидан ўтган ва ўзлари ҳис этгани барча нарсалар гўёки уларнинг тушларида бўлгандай, аслида эса ўшанда уларнинг ўзлари ҳам, қуроллари ҳам, улар учун тайёрланадиган турли анжом-аслаҳалар ҳам – ер остида бўлганларини ва ернинг қаърида яралганларини ва ўстирилганларини уқдиришга ҳаракат қиласман. Улар бутунлай тайёр бўлганларида, уларнинг онаси бўлмиш ер уларни дунёга келтирди. Шунинг учун улар ҳозир ҳам, ўзлари яшаётган мамлакат ҳақида она ва энага сифатида гамхўрлик қилишлари ҳамда агар бирор ҳужум қилса, уни ҳимоя этишлари, бошқа фуқароларга эса уларни ҳам ер туққан биродарлариdek муносабатда бўлишлари керак.

— Бу масалани баён этишга шунчадан бери бекорга тортинмаётган экансан.

— Бу табиий. Аммо – ривоятнинг қолган қисмига ҳам қулоқ сол. Гарчи давлатнинг ҳамма аъзолари биродар бўлсалар ҳам (афсонани давом эттириб, биз уларга шундай демиз), аммо сизни ясаган худо, сизлардан қайси бирларингиз ҳукмдорлик (идора) қилишга қодир бўлсангиз, ўша-

нингиз туғилишлари пайтларида олтин қўшиб қўйган, шунинг учун улар энг қадрли, қимматлидирлар, уларнинг ёрдамчиларига кумуш, дәхқонларга ва турли ҳунармандларга темир ва мис (қўшган). Сизларнинг ҳаммангиз бир-бирингизга қариндошсизлар, аммо кўпроқ қисмингиз ўзингизга ўхшашларни дунёга келтирасизлар, лекин айтиш керакки, баъзида олтиндан кумуш авлод, кумушдан эса – олтин авлод туғилиши ҳоллари ҳам бўлади; бошқа ҳолатларда ҳам худди шундай бўлиши мумкин. Худо ҳукмдорлардан, аввало, худди шу борада жонбоз соқчилар бўлишларини ва уларнинг болаларининг қалбларида қандай қоришма борлигини кузатиб, аниқлаб, ҳеч нарсани ўз авлодларини қўриқлагандек астойдил қўриқламасликларини талаб қиласи ва агар бола мис ёки темир аралашмаси билан туғилса, улар ҳукмдорлар унга шафқат қиласликлари, балки унинг табиий қобилиятига қараб иш қилишлари керак, яъни уни ҳунармандлар ва дәхқонлар қаторига қўшишлари даркор; агар охиргиларда (яъни ҳунарманд ва дәхқонларда – тарж.) кимдир олтин ёки кумуш аралашмаси билан туғилса, буни қадрлаш ва ҳурмат-иззат билан соқчилик ёки ёрдамчиликка ўtkазиш лозим. Шундай бир башорат бор, дейдилар, қачонки давлатни темир ёки мис соқчи қўриқласа, у ҳалокатга учрайди. Аммо қандай қилиб бу афсонага ишонишга мажбур қилиб бўлади, бунга сенда бирор восита борми?

d – [Биринчи] соқчиларнинг ўзлари ишонишлари учун ҳеч қандай восита йўқ, аммо буни уларнинг ўғилларига ва кейинги авлодларига уқтирса бўлади.

– Лекин айтиш керакки, фуқароларнинг давлатга ҳам, бир-бирларига ҳам катта ғамхўрлик кўрсатишларига шунинг ўзи ҳам ёрдам берган бўларди, сенинг сўзларингни мен тахминан шундай тушундим. Бунда муваффақият ушбу миши-миш қанчалик тарқалишига боғлиқ; биз эса ер тукқан шу одамларимизни қуролмандириб, ҳукмдорлар раҳбарлигига улар билан бирга олга юрамиз. Манзилга етиб келиб улар, агарда кимдир

қонунларга бўйсунишни истамаса ва агар бўри подага ҳужум қилганидек, душман ҳужум қилса, аҳолини итоатда сақлаб туриш қулайроқ бўлиши учун зарур бўлган ҳолатда қаерга қароргоҳ қуриш маъқуллигини кўриб чиқсинлар. Қароргоҳ қуриб ва зарур қурбонлик қилиб, улар турар жой қуриш билан машғул бўлсинлар. Шундай эмасми?

- Ҳа, шундай.
- Тураг жой токи у уларга қишида ҳам, ёзда ҳам бошпаналик қиласидиган дараҷада бўлсин, шундайми?
- Бўлмаса-чи! Менимча, сен уйлар ҳақида гапирмоқдасан.
- Шундай, лекин ишбилармон, корчалонлар учун эмас, жангчилар учун уйлар ҳақида.
- Сенингча, бу ерда қандай фарқ бор?
- Тушунтириб беришга ҳаракат қиласман. Агар чўпонлар подани қўриқлаш учун итларни шундай ўстирсаларки, у итлар ё итоатсизликлари билан, ёки очликдан, ёхуд ёмон одатлари туфайли қўйларга ёвузлик қиласалар ва улар итларга эмас, бўриларга ўхшасалар – бу энг даҳшатли ва но маъқул, хунук иш бўлар эди.
- Албатта, бу даҳшатли ҳолат.
- [Хукмдорларнинг] ёрдамчилари, баски, фуқаролардан устун, афзалроқ эканлар, бизда фуқароларга нисбатан шунга ўжашаш ишлар (ёзувлар) қиласликлари, балки уларнинг хайриҳоҳ иттифоқчилари бўлиб қолишлари ва дарғазаб ҳукмдорларга ўхшамасликлари учун жуда эҳтиёт бўлиш керак.

- Ҳа, бундан эҳтиёт бўлиш керак.
 - Улар дарҳақиқат яхши тарбияланган бўлишлари учун гамхўрлик қилиш ўта муҳим эҳтиёт чораси бўлмасмиди?
 - Ҳали ҳам шундай-ку, – деди Главкон.
- Шунда мен бундай дедим:
- Азизим Главкон, бундай деб қатъий айтиб бўлмайди. Биз яқиндагина айтган гапимизни тасдиқлаганимиз маъқулроқ: ростики, улар энг асосийси – ҳам бир-бирларига, ҳам ўzlари

қўриқлаётган фуқароларга мулойим муносабатда бўлишлари зарур бўлганилиги учун, улар (соқчилар – тарж.) қандай бўлганда ҳам яхши тарбия олишлари зарурдир.

– Бу гапни тўғри айтдик.

Соқчиларнинг турмушлари

– Ҳар қандай соглом фикр юритувчи одам айтадики, уларнинг тарбияларига қўшимча равища туар

жойлари ва бошқа мулкларини шундай ташкил этиш керакки, булар (яъни уй ва мулклари – тарж.) уларга энг яхши соқчилар бўлишларига халақит бермасин ва бошқа фуқароларга ёмонлик қилишга мажбур этмасин.

– Ҳа, соглом фикр юритувчи инсон худди шундай дейди.

– Ўйлаб кўр, – давом этдим мен, – улар шундай бўлишлари керак экан, уларнинг ҳаёти ва туар жойларини таҳминан қутидагига ўхшаб ташкил этиш керакмасмийин: агар ўта муҳим зарурат бўлмаса, аввало, ҳеч ким ҳеч қандай хусусий мулкка эга бўлмаслиги керак. Кейин ҳеч

кимда, хоҳлаган одам кириши мумкин бўлмаган туар жой ёки омбор бўлмаслиги зарур. Мулоҳазали ва мард ҳарбий билимдонлар учун зарур бўлган захираларни бошқа фуқаролардан, уларни қўриқлаганларининг ҳақи сифатида олишлари даркор. Захираларнинг миқдори бир йилга етиши керак, аммо ортиқча бўлмасин. Ҳарбий юришлар пайтидаги каби, улар биргаликда овқатланадилар ва бирга яшайдилар. Олтин ва кумуш борасида уларга айтиш керакки, илоҳий олтин – худолар берган нарса – уларнинг доимо дилларидаир, шунинг учун ҳеч ҳам башар олтинига муҳтоҷ эмаслар ва ўшанақа олтин соҳиби бўла туриб, банданинг олтини аралашмаси билан уни нопок қилиш,

таҳқирлаш гуноҳ иш бўлар эди: олтин уларда мусаффо, пок бўлиши зарур, қўпинча муртадлик билан соҳта зарб этиладиган, қўлдан-қўлга ўтадиган тангага ўхшамаслиги керак. Бизнинг давлатимизда фақат уларга олтин ва кумушдан фойдаланиш, ҳатто, уларни ушлаб қўриш, улар

(олтин ва кумуш билан – *тарж.*) билан бир том остида бўлиш, улар билан зийнатланиш, ясаниш ёки олтин ва кумуш идишлардан ичимлик ичиш ман этилади. Соқчилар фақат шу йўсинда бешикаст, эсон-омон қолишлари ва давлатни сақлашлари мумкин. Уларда хусусий ер, уй, пул пайдо бўлиши билан улар соқчилардан хўжайинлар ва деҳқонларга; қолган фуқароларга иттифоқидан уларга душман мулкдорларга айланадилар; ўзлари ҳам ёмон кўриб ва ўзларига нисбатан нафрат уйғотадилар, ёвуз нијатлар қилиб ва улардан хавфсираб, доимо ташқи душманлардан кўра кўпроқ ички душманлардан қўрқинчда яшайдилар, бундай аҳволда уларнинг ўзлари ҳам, бутун давлат ҳам ўзининг тез орадаги ҳалокатига шиддатли интилади.

Мана шу сабабларга кўра, мен айтганимдек, соқчиларнинг турар жойларини ҳам, бошқа ҳамма нарсани ҳам худди шундай ташкил этиш, тузиш ва буни қонун даражасига кўтариш керак. Ёки сен бу фикрларга қўшилмайсанми?

– Қўшиламан, – жавоб берди Главкон.

Манзурга кечик кечик кўнглилардан кўнглиларни саломлаб туруни бундай бахтии бирланшини саломлаб туруни

ТҮРТИНЧИ КИТОБ

419

Шу онда Адимант гапга аралаши:

– Сукрот, агар, бу одамларни жуда баҳтсиз қилмоқдасан, яна бунинг устига бу баҳтсизликда уларнинг ўзлари айбдор бўлиб қоладилар, деб айтадиган бўлсалар, – деди у, – сен ўзингни қандай ҳимоя қиласан: негаки, тўгрисини айтганда, давлат уларнинг кўлларидаю, аммо улар давлат томонидан бериладиган неъматларнинг ҳеч қайсисидан фойдаланмайдилар, бошқалар эса шу пайтда ҳосилдор далаларни сотиб оладилар, катта, ҳашаматли бинолар қурадилар, уларни рисоладагиdek қилиб жиҳозлайдилар, худоларга ўзларининг алоҳида қурбонликларини қиладилар, ажнабийларни меҳмоннавозлик билан кутиб оладилар, ҳозиргина сен айтган нарсалар – олтин, кумуш ва, умуман баҳтли ҳаёт учун нима керак бўлса ўшангэга эга бўладилар. Сенинг соқчиларинг давлатда, айтиш мумкинки, ёрдамчи ёлланма ҳарбий дасталар сифатида соқчилик хизмати учунгина ўрнашганга ўхшайдилар.

420

– Ҳа, – дедим мен, – буларга қўшимча равишда, бошқалардан фарқли ўлароқ, улар фақат озиқ-овқат учун, ундан ортиқча ҳеч қандай мукофот олмай, хизмат қиладилар, шунинг учун улар ўз хоҳишлари билан на ўзга юргларга бора оладилар, на гетералар – сатанг аёлларни совгалар билан сийлай оладилар, на баҳтиёр деб шуҳрат қозонгандар қиладиган сарф-харажатларни қиладилар. Менга қарши айбномалар қўя туриб, буларнинг ҳаммасини ва шунга ўхшаш яна жуда кўп нарсаларни унугтдинг.

– Бўлмаса, буларнинг ҳаммасини айбномага қўшамиз, – деди Адимант.

– Демак, ўзимизни қандай ҳимоя қиласиз, деб сўрамоқ-чисан-да?

– Ҳа.

Идеал давлат – Ўйлайманки, агар биз шу йўл-андаза (орзу)си нинг ўзидан юрадиган бўлсалар, айтадиган гап топамиз. Агар бизнинг соқчиларимиз худди шу тарзда энг баҳтли бўлсалар, бунга ҳайрон қоладиган жойи йўқ, деймиз биз; айтиш керакки, биз бу давлатга аҳолининг бирон-бир қатламини эмас, балки бутун давлатни жуда баҳтли қилиш учун асос солмоқдамиз. Зоро, биз адолатни худди шундай давлатдан, адолатсизликни эса, аксинча, энг ёмон давлатдан топишни ва бизнинг шунчадан бери диққатимизда бўлган масалани шу кузатувлар асосида ҳал қилишни мўлжаллаган эдик. Ҳозир биз, баҳтли деб ҳисоблайдиганимиз давлатни хаёлан (кулол каби) ясамоқдамиз, аммо бу давлатнинг айрим қисмида эмас, яна унда фақат кимларгинадир эмас, балки бутун давлатда ҳамма баҳтли бўлишини хоҳдаймиз; шундан кейин унга қарама-қарши давлатни кўриб чиқамиз. Бу худди, агар биз расм чизаётган бўлсалак, кимdir ҳузуримизга келиб, тирик жонзот танасининг энг чиройли қисмларини чизишка энг чиройли бўёқлардан фойдаланмаганимизни, айтиб, масалан, кўз, гарчи у энг гўзал бўлсада, қип-қизил эмас, қора бўёқда чизилибди, деб танбеҳ бергандаги ҳолатга ўхшайди. Бундай танбеҳлардан ҳимояланиб қуидагича дейиш ўринли бўлар эди: «Галати одам экансан-ку, кўзни шундай чиройли чизиш керакки, ҳатто, у кўзга ўхшамайдиган бўлиб қолсин, деб ўйламагин; бу сўзлар баданнинг бошқа қисмларига ҳам тегишли – сен, ҳар бир қисмни муносиб тарзда тасвирласак, у бутунилигича чиройли чиқадими, йўқми, шуни яхшилаб қара.

Мана ҳозир ҳам – сен бизни, соқчилар мансаби билан, улардан соқчиларни эмас, бошқа хоҳлаган одамни шакллантирувчи бундай баҳтни бирлаштиришга мажбур

құлма. Биз дәхқонларға ҳам башанг кийимлар кийгизиб қүйишимиз, уларни олтинга чулғашимиз ва фақат ўзлари ҳузур топишлари учунгина ерга ишлов беришга имкон яратишимиз мүмкін эди, кулоллар эса қулай ўринда, хұмдон олдида ёнбошласынлар, истаганларicha ичсінлар ва кулоллик дастгохини ўзларига яқынроқ суриб ҳамда ўз хунарлари билан фақат хушларига келганида шуғулла-ниб базм қылсЫнлар. Бутун давлат шундай гуллаб-яшнаши учун бошқа ҳамма-ҳаммани худди шу тарзда, баҳтли қили-шимиз мүмкін.

Йўқ, бизни бу ишга кўндиromoқчи бўлма, зеро, агар биз сенга қулоқ солсак, у ҳолда дәхқон – дәхқон бўлмай қолади, ҳамда кулол – кулол бўлмайди ва давлатни ташкил этган одамларнинг ҳеч бири ўз қиёфасини сақлаб қололмайди. Айтиш керак-ки, баъзи ҳолларда бу унчалик муҳим ҳам эмас. Зеро, агар кошиблар ишга ярамай қолсалар, бузилсалар ва ўзлари аслида ким бўлсалар, ўшанга эмас, бошқа одамга ўзларини ўхшатиб кўрсатсалар, ҳали бундан давлатга оғат етмайди. Аммо қонуналар ва давлатни қўриқлаб турган одамлар моҳияттан бундай эмас, балки шундай кўринсалар, сен, уларнинг бутун давлатни асосигача вайрон қылганларини кўрасан ва фақат улар учунгина яхши яшаш ва гуллаб-яшнашларига имконият бўлади».

Агар биз соқчиларни ҳақиқий соқчилар қилиб тарбияласак, улар ҳеч қандай йўл билан давлатга ёмонлик қилмайдилар. Кимда-ким қандайдир дәхқонлар ҳақида, худди улар давлатнинг аъзолари эмас, балки умумхалқ зиёфатининг бекорчи ва омади келган иштирокчиси деб уқтирадиган бўлса, у одам, эҳтимол, давлатни эмас, ниманидир бошқа нарсани назарда тутади. Биз соқчиларнинг ўзларининг энг юксак беҳбудлиги, баҳтини назарда тутиб соқчилар қўямизми, ёки бутун давлат ва унинг фаровонлиги ҳақида ғамхўрлик қиласызми – шуни ҳал этишимиз зарур. Соқчилар ва уларнинг ёрдамчиларини бунга ёрдам

беришга мажбур этиш зарур ва улар ўз ишларининг аъло даражадаги усталари бўлишлари кераклигини уларга ҳам, қолган бошқаларга ҳам уқтириш даркор. Шундай қилиб, давлатимизнинг ўсиши ва обод бўлиши борасида барча табақаларга умумий фаровонликдан ўз табиий қобилиятларига мос равишда улушга эга бўлишларига имконият яратиш керак.

- Менимча, сен яхши гаплар айтмоқдасан.
- Бунга жуда ўхшаш нарсани тўғри деб айтгандек тувламаяптими сенга?
- Нимани?
- Кўрайлик-чи, шу нарса барча қолган усталарни бузмаяптимикин, улар ёмон бўлиб қолмоқдалармикин...
- Сен нимани назарда тутмоқдасан?
- Бойлик ва камбагалликни.
- Тушунмадим.
- Мана бундай: бойиб кетган кулол, сенингча, ўз ҳунарида камолотга эришишни хоҳлайдими?
- Ҳеч ҳам.
- У борган сари танбалроқ ва бепарвороқ бўлиб бориши аниқ.
- Жуда ҳам.
- Демак, у ёмон кулол бўлиб қоладими?
- Бу ҳам тўғри.
- Агар у камбагаллигидан ўзига асбоб-ускуна ёки ҳунари учун зарур бўлган бошқа нарсаларни ололмаса, у тайёрлаган буюмлар ёмонроқ чиқади ва у ўғиллари ҳамда бошқа шогирдларини бу ишга ёмонроқ ўргатади.
- Бошқача бўлиши мумкин эмас.
- Демак, бундан ҳам, ундан ҳам, яъни камбагалликдан ҳам, бойлиқдан ҳам – буюмлар у усталарнинг ўzlари ҳам ёмонлашадилар.
- Шундайлиги аниқ.

Идеал давлатда бой- лик ва камбағаллик- ни бартараф этиш

– Шундай қилиб, биз, афти-
дан, ўз соқчиларимиз учун ҳар
қандай йўл билан эҳтиёт бўлиш-
лари керак бўлган ниманидир
топдик шекилли, токи у, соқчиларни гафлатда қолдириб
давлатга кириб олмасин.

– Бу нима экан?

– Бойлик ва камбағаллик. Бири ҳашамат, дангасалик,
бидъатга, бошқаси янгиликлардан ташқари – пасткашлик
ва ёвузликларга олиб келади.

– Албатта. Аммо, Суқрот, ушбу ҳолни ҳам фикрлаб кўр:
агар бизнинг давлатимиз пул маблағларига эга бўлмаса, ай-
ниқса, агар у катта ва бой давлат билан уришишга мажбур
бўлиб қолса, давлатимизнинг кучи етармикин?

– Битта бундай давлат билан уришиш анча қийин бўли-
ши, иккитаси билан эса – осонлиги аниқ.

– Қандай қилиб.

– Аввало, шунинг учунки, бизнинг ҳарб иши билимдон-
ларимиз бой одамлар билан жанг қилмайдиларми?

– Албатта, бойлар билан.

– Энди нима дейсан, Адимант? Аъло даражада тайёрлан-
ган битта муштлашувчи жангчининг бу ишга ўргатилмаган
бой ва семириб кетган икки одам билан жанг қилиши осон
туюлмайдими сенга?

– Аммо бирданига иккитаси билан эмасдир?

– Йўқ, худди шундай: у аввал қочиб нарига бориши, ке-
йин ўтирилиб, қувиб унга яқинашган биринчисини уриши
керак. Агар у ушбу усулни кўпроқ қайтарса, бунинг устига
қуёш тифи остида, жазира маҳорати кун бўлса-чи? Бундай жангчи
шуларга ўхшаш рақиблардан бир нечасини енголмайдими?

– Бунга ҳайрон қолмаса ҳам бўлади.

– Бой одамлардаги муштлашиш жангига бўлган маҳорат
ва тажриба ҳарбий ишга бўлган маҳорат ва тажрибага қара-
ганда кўпроқ, деб ҳисобламайсанми?

– Ҳисоблайман.

– Демак, бизнинг ҳарбий ишга билимдонларимиз, табиийки, икки баробар ва, ҳатто, уч баробар кўп сонли рақиблар билан жанг қилишга қодирлар.

– Тан бердим: менимча, сен тўғри гапирмоқдасан.

– Яна. Агар улар бошқа давлатга элчилар юборсалар ва ҳақиқатни айтсалар, яъни: «Биз олтиндан ҳам, кумушдан ҳам умуман фойдаланмаймиз – бизга бу ман этилган, аммо сизларга мумкин, демак, агар сизлар биз билан иттифоқ бўлиб уруш қилсангиз, ўлжа бизнинг улушимииз сизники бўлади», деганида бунга жавобан кимдир, улар билан биргалиқда семириб кетган ва нозик қўйларга қарши эмас, балки бақувват ва чайир итларга қарши чиқиши афзал қўради, деб ўйлайсанми?

– Ўйлайманки, буни афзал қўрмайди. Агар бошқа давлатларнинг бойликлари ҳам улардан бирида тўпланса, бойлиги бўлмаган давлат учун бу хавфли бўлмайдими, нима дейсан?

– Биз асос солаётган давлатдан бошқа биронтаси давлат деб аталишга лойиқ деб ҳисоблайдиган бўлсанг, баҳтли экансан.

– Нега бундай деяпсан?

– Қолган бошқаларининг ҳаммасининг номи узунроқ бўлиши зарур, чунки уларнинг ҳар бири, ўйинчилар ибораси бўйича, «шаҳар» эмас, балки кўпгина давлатдан иборатdir. Қандай бўлганида ҳам, улarda иккита бир-бирига аушман давлат мужассам бўлган: бири – камбағалларники, бошқаси – бойларники; ва уларнинг ҳар бирида яна кўпдан-кўп давлатлар мавжуд, шунинг учун, агар сен уларга яхлит нарса сифатида ёндашсанг, албатта, адашасан. Башарти, сен уларга кўпликка ёндашгандай ёндашсанг ва фуқаролардан бирининг пул маблаглари ҳамда ҳокимиятини бошқаларига берсанг ва уларнинг ўзларини бир гуруҳдан бошқа гуруҳга ўтказсанг, у ҳолда сен ўзингга иттифоқчилар

топасан, душманларинг эса кўп бўлмайди. Биз яқинда қарор қилганимиздай, токи давлат оқилона бошқарилар экан, бениҳоя қудратли бўлади; мен юзаки эмас, балки, давлатни фақатгина мингта жангчи билан ҳам ҳимоя қила оладиган ҳақиқий қудрат ҳақида гапирмоқдаман. Эллинлар орасидан ҳам, варварлар орасидан ҳам, шу маънода буюк бўлган ҳеч бўлмаса битта давлатни топиш мушкул, шу билан бирга, сохта буюк давлатлар жуда кўп ва улар бизнинг давлатимиздан бир неча бор кеттадир. Ёки сен бошқача фикрдамисан?

– Зевс билан қасам ичаманки, йўқ.

Идеал давлатнинг миқёси

– Шундай қилиб, бизнинг ҳукмдорларга худди шунинг ўзи улар ташкил этаётган давлатнинг зарур

рий ўлчами (катта-кичиклиги) учун чегара бўлиб хизмат қилган бўларди: ва улар унинг миқёсига мувофиқ ортиқчасига дахл қилмай, унга ер миқдорини аниқлаб берардилар.

– Қандай чегара ҳақида гапирмоқдасан?

– Менимча, мана бундайи ҳақида: давлатни токи у яхлитлик ҳолатидан ўтмагунича катталашириш мумкин, бироқ асло ундан ортиқ эмас.

– Жуда яхши.

– Шундай қилиб, биз ўз соқчиларимизга яна давлатимизнинг жуда кичик ҳам, сунъий равишда катта бўлиб кетишига ҳам йўл қўймасдан, буни назорат қилиш вазифасини топширамиз – у етарли даражада катта ва яхлит бўлиши керак.

– Биз уларга осон вазифани топширибмиз-да!

– Соқчилар авлодини, агар у номақбул бўлса, бошқа табақаларга ўтказиш зарур, бошқа тоифалардан иқтидорлиларини – соқчилар қаторига ўтказиш керак, деб айтиб ўтганимиз уларга янада осонроқ бўлади. Бу билан биз, бошқа фуқароларнинг ҳам ҳар бирини, унинг қандай ишга қобилияти бўлса, ўша ишга ўтказиш кераклигини кўрсатмоқчи бўлган эдик, токи улардан ҳар бири ўзига тўғри келадиган иш билангина шугулланиб, кўплек эмас, балки яхлитлик

(бирлик) бўлиб қолсин: шунда бори давлат ҳам кўп эмас, бир (яхлит) бўлиб қолади.

– Бу масала олдингисидан осонроқ.

– Азизим Адимант, кимдир, эҳтимол, бизнинг барча талабларимизни соқчилар учун жуда кўп ва юксак деб ўйлар. Агар улар фақатгина битта буюқ, аниқроғи, буюқ эмас, киғоя даражасидаги ишни қўриқлашга ўзларини багишиласалар, бундан осони бўлмас эди.

– Бу қандай иш?

Идеал давлатда тарбия, ўқитиш ва қонунлар- нинг тутган ўрни

– Ўқитиш (ўргатиш) ва тарбия. Агар соқчилар яхши ўрганиш йўли билан холис одамлар бўлиб қолса-

лар, буни ва ҳозир биз тушириб қолдираётган барча нарсалар, масалан, ўзига хотин топиш ва никоҳ, фарзандли бўлиш (масалалари)ни ҳам қийинчилексиз ҳал қила оладилар. Буларнинг ҳаммасини: «Дўстларда ҳамма нарса умумий», – мақоли билан мувофиқлаштириш даркор.

– Бу жуда тўгри бўлар эди.

– Ҳақиқатан ҳам, давлат тузумига биринчи туртки берилиши билан, у ўзи худди гилдиракдек, олдинга борган сари тезроқ юра бошлайди. Зоро, тўгри тарбия ва ўқитиш (ўргатиш) инсонда яхши табиий қобилиятни уйғотади, кимда бу нарса олдиндан мавжуд бўлса, улар бундай тарбия туфайли, барча тирик мавжудотларда кузатилганидек, умуман ҳам, уларни (ана шу қобилиятларни – тарж.) ўзининг авлодига ўтказиш маъносида ҳам – янада яхшироқ бўладилар.

– Бу табиий.

– Қисқаси, кимда-ким давлатни қўриқлаётган бўлса, ўша одамлар давлатнинг бузилишидан бехабар қолмасликлари учун барча тадбирларни қўришлари зарур ва, аввало, улар давлатни гимнастика ҳамда мусиқий санъатлар соҳасида янгиликлар тартиботини бузувчи нарсалардан эҳтиёт қилишлари даркор. Қачонки ушбу ҳолатга ишорат қиласалар:

қўшиқни одамлар жуда қадрлайдилар
Энг янгисин, хонандалар яқинда тўқиганларин,

гўёки, шоир қўшиқларнинг янги маъноси ҳақида эмас, балки таронанинг янги шакли ҳақида гапирмоқда, деб ўйлашларидан алоҳида кўрқиш керак ва худди шуни маъқуллаш зарур (яъни, таронанинг янгичасини маъқуллаш ҳақида гап бораётган кўринади – *тарж.*). Айтиш керакки, бундай нарсаларни маъқуллаб ва бу тарзда тушуниб бўлмайди. Мусиқий санъатнинг янги хилини жорий этишдан эҳтиёт бўлиш керак – бу ўринда ҳамма нарса хавф остида қолади: зеро, ҳеч қаерда мусиқий санъат усулларининг ўзгариши давлатнинг энг муҳим тартиботларидағи ўзгаришсиз рўй бермайди – Дамон шундай дейди, мен ҳам унга ишонаман.

– Мени ҳам унга ишонувчилар қаторига қўшиб қўй, – деди Адимант.

– Худди мана шу ерда – мусиқий санъат соҳасида бизнинг соқчиларимиз ўзларининг соқчилик манзилларини ташкил этишлари керакка ўхшайди.

– Дарҳақиқат, бу ерга қонунбузарлик осонликча ва билитирмай кириб олади.

– Ҳа, зарарсиз бир эрмак ниқоби остида, киради.

– Аслида эса, қонунларни бузиш шундай зарар келтирадики, у оз-оздан сингиб, аста-секин ахлоқ ва одатларга ўтади, у ердан энди каттароқ ўлчамларда фуқароларнинг амалий ўзаро иш муносабатларига тарқалади ва, ҳатто, қонунларнинг ўзларига ва давлат тартиботига хуруж қиласиди, яна ушбу ҳолатга эътибор бер, Сукрот, бу хуруж шундай бемаънилик, ахлоқсизлик билан рўй берадики, у шахсий ҳаётда ҳам, ижтимоий ҳаётда ҳам ҳамма нарсани остин-устин қилиб юборади.

– Худди шундай бўлиши мумкин, деб ўйлайман.

– Менимча, шундай.

– Демак, биз оддин ҳам айтиб ўтганимиздек, ҳатто, болаларимизнинг ўйинлари ҳам қонунларга мувофиқ бўлиши

лозим, чунки агар болалар бетартиб бўлсалар ва қоидаларга риоя қилмасалар, улардан жиҳдий, қонунларга бўйсунувчи фуқароларни камол топтириб бўлмайди.

– Албатта, шундай.

– Агар болалар аввалдан тўгри ўйнасалар, у ҳолда мусиқий санъат туфайли улар қонунийликка кўникадилар ва бошқа болаларга мутлақо зид равишда бу одат уларда доимо мустаҳкамланиб боради ва барча ҳолларда таъсир ўтказади, ҳатто, агар давлатда нимадир нотўгри бўлса, унинг тузатилишига ёрдам беради.

– Бу тўгри.

– Ва нимаики нарсада нимадир арзимас, деб ҳисобланса, улар ахлоқ меъёrlарини топадилар; айтиш жоизки, бу иктидор биз олдин эслатиб ўтганларимиз томонидан мутлақо йўқотилгандир.

– Булар қайси меъёrlар?

– Булар – ёши кичиклар катта ёшдагилар олдида жим ўтиришлари, уларга жой бериш, улар ташриф буюрганларида ўриндан туриш, ота-онани эъзозлаш; сунгра, ташқи кўринишга тегишли ҳамма нарса: соч олдириш, кийим, пойабзал ва ҳоказолардир. Ёки сен бунга қўшилмайсанми?

– Қўшиламан.

– Аммо мен ўйлайманки, буларнинг ҳаммасини қонун билан белгилаб қўйиш аҳмоқлик бўларди, бу ҳеч қаерда қабул қилинмаган, агар бундай қарорлар, ҳатто, ёзма равишда баён этилган бўлса ҳам, бари бир барқарор бўлиб қолмайди.

– Нега?

– Адимант, ким қандай йўналишда тарбияланган бўлса, менимча, келгусидаги бутун иўли шу ҳолда бўлади. Ёки, сенингча, ўҳшашлик одатда ўҳшашликдан келиб чиқмайдими?

– Бошқача бўлиши мумкинми?

– Мен ҳам ўйлайманки, биз аниқ ва равшан натижа охири оқибат тарбияга боғлиқ деб айтган бўлардик, яъни ё эзгулик, ёки унинг зидди.

- Албатта.
- Шу сабабни инобатта олиб, шахсан мен ҳозирча бу соҳадаги қонунларни тайин этишга ҳаракат ҳам қилмаганман.
- Бу табиий ҳол.
- Шундай бўлса-да, Худолар ҳаққи, сен менга айт, биз бозорга тааллуқли қандайдир қонунларни ўрнатишга журъат эта оламизми, яъни у ерда тузиладиган шартномалар ҳақида, жоиз бўлса, ҳунармандлар ўртасидаги муносабатлар, даъволар, ҳакамлар чиқарадиган қарорлар ҳақида? Бунинг устига, яна гоҳ бозордаги, гоҳ бандаргоҳдаги солиқларни ундириш ва аниқлаш ҳам керак бўлади – умуман, бир сўз билан айтганда, бозор, шаҳар, порт ишлари ва шунга ўхшаш бошқа ишларга муносабат билдира оламизми?
- Ким беназир тарбия олган бўлса, балки, ўшаларга талабномалар ёзиш керак эмасдир: уларнинг ўзлари бу ерда қандай қонунлар талаб қилинишини кўп ҳолларда осонгина тушунадилар.
- Ҳа, дўстим, агар худо уларга биз олдин таҳлил қилганимиз қонунларни яхлитлигича сақлаб қолишга имкон берса.
- Агар бундай бўлмаса, у ҳолда уларнинг ҳаётлари кўпдан-кўп, турли-туман қонунларни ўрнатиш ва бу қонунларга тузатишлар киритиш орқали камолот даражасига этиш умидида қонунларга ўзгартишлар киритиш билан ўтади.
- Сенинг сўзларингта қараганда, бундай одамларнинг ҳаёти ўз ахлоқсизликлари туфайли ёмон ҳаёт тарзидан воз кешини хоҳламайдиган касалларнинг ҳаётига ўхшаб кетади.
- Худди шундай.
- Уларнинг вақт ўтказишлари ғаройиб бўлади: даволанаётib, улар ўз дардлари хилининг кўпайиши ва кучайишига эришадилар, аммо қачонки кимдир янги дори таклиф этса, доимо тузалиб кетишга умид қиладилар.
- Дарҳақиқат, бундай беморларнинг ахволлари худди шундай.
- Яна. Улардаги ушбу ҳолат ҳам қизиқ эмасми: улар ўзларига тўғри гапни айтувчиларни ашаддий душман деб билади.

дилар, яъни улар токи шаробхўрликни тўхтатмас эканлар, ортиқча овқат ейишдан, ишқий эрмаклар ва бемаъни вақт ўтказишдан ўзларини тиймас эканлар, уларга дори, куйдириш, тилиб-кесиш, афсун, тумор ва шунча ўхшаш нарсалар асло ёрдам бермаслигини айтган одамларни душман, деб биладилар.

– Аммо бу унчалар қизиқ эмас: тўғри кўрсатмалар газабларини келтирса, бунинг қандай қизиқ жойи бор?

– Бундай одамларни васф этишга унча мойилга ўхшамайсан.

– Зевс билан онт ичаманки, мойил эмасман.

– Шундай экан, биз яқиндагина айтиб ўтганимиздек шунга ўхшаш ишлар билан бутунлай шугулланувчи давлатни сен мақтамайсан. Фуқароларга бутун давлат тузумини ўзгартиришни ман этадиган ва бундай уринишлар учун ўлим жазоси бериладиган ёмон бошқариувчи давлатларда ҳам худди шунинг ўзи рўй бераётгандай туюлмайдими сенга? Кимда-ким ёқимли бўлишга интилса ва шундай бошқарув остидаги фуқаролар кўнглини олса, улар олдида тилёғмалик қилса, уларнинг истак-хоҳишларини одинданд билса ва уларни адо этишга уста бўлса, бундай одам яхши, энг муҳим ишларда доно бўлиб чиқади ва фуқаролар унга ҳурмат-эҳтиром кўрсатадилар.

– Менимча, бундай давлат, [сен айтиб ўтган] беморларга ўхшаб иш қиласидиганга ўхшайди, буни эса мен маъқулай олмайман.

– Бундай давлатларга жон-дили билан хизмат қиласидиганларнинг жасорат ва эпчиликлари сени мафтун этмайдими?

– Мафтун этади, аммо мен бундай давлатлар борасида алданаётгандар ва уларни оломон мақтаётганилигидан ўзларини ҳақиқий давлат арбоблари деб хаёл қилаётгандарни истиисно этаман.

– Нима деяпсан? Сен уларнинг фикрларига қўшилмайсанми? Ёки, сенингча, қачонки бирор одам ўлчашни ўзи

бilmаса-ю, ўлчашни билмайдиган күпчилик бошқа одамлар уни бўйи тўрт тирсак эканлигига ишонтирсалар, бундай эмаслигини ўйлашга у қодирмикан?

– Бундай бўлиши мумкин эмас.

– Улардан жаҳдинг чиқмасин. Бундай соҳиби қонунлар жуда ғалатидирлар: улар, биз ҳозиргина айтиб ўтганимиздек, доимо ўз қонунларига ўзгартиришлар киритадилар, бу билан ишлардаги суистеъмолчиликларни бартараф қилмоқчи бўладилар, аммо ҳозир мен айтиб ўтганимдек, бу билан аслида гидрани – кўп бошли аждарни чопаётган одамларга ўхшаб кетаётганларини билмайдилар.

– Бу тўгри, улар фақат шу иш билан машгуллар.

– Шундай қилиб мен, ёмонми, яхшими тартибот ҳукм сурадиган давлатда ҳақиқий қонун чиқарувчининг бу хилдаги қонунлар ҳақида куюнишига ҳожат йўқ, чунки биринчи ҳолда улар фойдасиздирлар ва кераклари ҳам йўқ, иккинчисида эса, уларнинг (яъни бу қонунларнинг – тарж.) баъзиларини ким бўлишидан қатъи назар, кимдир жорий этади, қолганлари эса илгаридан мавжуд бўлган кўникмалардан ўз-ўзидан келиб чиқади.

– Конунчилик борасида, – сўради Адимант, – яна нималар қолди бизда?

Мен шунда дердим:

– Бизда ҳеч нарса қолмади, аммо Дельфадаги Аполлонда энг буюк, энг зебо ва дастлабки қонунлар мажмуи бордир.

– Қайси қонунлар мажмуи?

– Ибодатхоналар қуриш, қурбонликлар қилиш ва худолар, даҳолар ва қаҳрамонларни эъзозлаш, қадрлашга таалуқли барча нарсалар ҳақида ҳамда яна ўликларни кўмиш ва Аиддагиларни ўзига мойил этиш учун нима қилиш кераклиги ҳақидаги қонунлар мажмуи (мавжуд). Бундай нарслар бизга номаълум, аммо биз давлатга асос солаётиб, агар бизда ақл бўлса, ватанимизнинг устозидан бошқа ҳеч қайси устозга ишонмаймиз ва мурожаат этмаймиз: зеро, бундай

ишларда худди шу худо (яъни Аполлон – тарж.) – барча одамларнинг ватанимиздаги устозидир; у, Ернинг кинди-ги қаерда бўлса, ўша ерда (виқор билан) ўтириб, панд-на-сиҳат қиласди, ўргатади.

– Ажойиб сўзлар! Биз шундай қиласми.

– Энди, Аристоннинг ўғли, сенинг давлатинг ташкил топди, деб ҳисоблаймиз. Шундан кейин, қўлингга етарли даражада ёруг бўлган чироқ олгинда, ўзинг қара, биродарингни ҳам, Полемархни ҳам ва қолган бошқаларни ҳам таклиф қил, балки адолат ва адолатсизлик қаерда яширинганини, улар орасидаги фарқ нимада ва инсон барча худолар ҳамда одамлардан беркина оладими ёки йўқми, бари бир баҳтли бўлиш учун улардан қайси бирига эга бўлиши кераклигини кўришга муваффақ бўлармиз.

– Тутуруқсиз гаплар, – деди Главкон, – адолатга иложи борича ва ҳар қандай усул билан ёрдам қиласлик ўзинг томонингдан гуноҳ иш бўларди, деб ҳисоблаб, сен ўзинг бундай тадқиқот ўтказмоқчи эдинг-ку.

– Сен тўғри эслатдинг, – дедим мен, – шундай қилиш зарур, аммо сизлар ҳам менга ёрдам беришингиз керак.

– Марҳамат, биз тайёрмиз.

– Мен жавобни қуийдаги тарзда топмоқчиман: ўйлайманки, ушбу давлат, баски тўғри тартиб берилган экан, бизда у анча мукаммал бўлади.

– Сўзсиз шундай.

Идеал давлатнинг тўртта эзгу иши

– У (давлат) доно, мардона, мuloҳазали ва адолатли эканлиги аник.

– Аниқ.

– Демак, биз унда топганимиз мавжуд нарса бўлса, унда қолган нарсагина топилмаган нарса бўлади, шундайми?

– Сен нимани назарда тутмоқдасан?

– Бу шундай нарсаки, тўртта нарса биз орасидан қандайдир истаган биттасини излаётган бўлсак, ё унинг нималиги-

ни, ёки қолган уч нарсанинг нималигини олдиндан билиш етарли бўлади; шу йўл билан биз истаганимиз ўша нарсани топамиз – чунки у қолдиқнинг ўзи эканлиги равшан.

- Сен тўгри гапирмоқдасан.
- Бизнинг давлатимиз тўртта хислат билан ажralиб турар экан, демак, бизнинг масаламизда ҳам ҳудди шундай қидирув олиб бориш зарур.
- Шундайлиги аниқ.
- Аввало, менимча, гарчи бу ерда иш ғалатироқ туюлса ҳам, унинг донолиги (донишмандлиги) анча аниқ.
- Нега?
- Биз таҳдил қилган ўша давлат менга ҳақиқатан ҳам доно туюлади – зеро, унда соғлом қарорлар амалга оширилади, шундай эмасми?
- Шундай.
- Шу билан бирга бу соғлом қарорлар, моҳиятан қандайдир билим ҳамдир; зеро, жаҳолат эмас, билим яхши фикрлашга ёрдам беради.
- Шундайлиги аниқ.
- Давлатда эса кўп турли-туман билимларга дуч келиш мумкин.
- Албатта.
- Наҳотки, дурадгорлик санъатини билиш туфайли давлатни доно ва соғлом қарорлар қабул қилувчи давлат деб аташ мумкин бўлса?
- Асло бунинг учун эмас, у ҳолда уни дурадгорлик (давлати) дейишга тўгри келарди.
- Демак, гарчи давлатга ёғоч буюмлар иложи борича яхши бўлиши маъқул бўлса-да, аммо уларнинг маҳорат билан тайёрланаётгани учунгина давлатни оқил давлат деб бўлмайди.
- Албатта, бундай деб бўлмайди.
- Хўш, мис буюмлар ва бошқа шунга ўхшашлари учун-чи?
- Буларнинг ҳеч бирини алоқаси йўқ.

– Замин мевалари етиштирилгани учун ҳам эмас, бўлмаса давлатни деҳқончилик давлати деб атаса бўларди.

– Менимча (ҳам) шундай.

– Хўш, биз ҳозиргина ташкил этган давлатда, фуқароларнинг биронгасида, майдо-чуйда эмас, балки ички ва ташқи муносабатларни аъло тарзда бошқариб, умумдавлат масалаларини ҳал этишга ёрдам бера оладиган билим бормикин?

– Ҳа, бор.

– Қандаю ва кимда?

– Бу, соқчиликда бўлиш санъати: унинг соҳиблари, биз яқинда баркамол соқчилар деб атаганимиз ҳукмдорлардир.

– Ростки, шундай билим бор экан, у ҳолда бизнинг давлатимиз ҳақида нима дейсан?

– Унда соғлом қарорлар амалга оширилади, ва у ҳақиқий донишмандлик билан ажралиб туради.

– Бизнинг давлатимизда қайси бири кўпроқ, деб ҳисоблайсан – темирчиларми ёки ҳақиқий соқчиларми?

– Темирчилар анча кўп.

– Қандайдир билими бор ва ўша билим бўйича номланадиган (масалан: темирчи, дурадгор, тўқувчи – тарж.) барча қолган одамларга нисбатан эса соқчилар бундан ҳам озроқ бўлади.

– Ҳа, анча кам.

– Демак, табиатга мувофиқ ташкил этилган давлат (ҳокимият) тепасида турган ва бошқарадиган жуда камчиликни ташкил этувчи аҳоли ва шу аҳолининг билими туфайли яхлитлигича доно бўларкан-да. Ҳарқалай, билимнинг барча турларидан донишмандлик номига муносиб бўлган биргина ушбу билим соҳиби бўлишга лойиқ одамлар табиатан жуда кам учраса керак.

– Сен мутлақо ҳақсан.

– Мана, биз, қандай қилиб билмадиму, аммо давлатимизнинг тўрт хислатидан бирини, унинг нималигини ва давлатимиздаги ўрнини топдик.

- Менимча, биз уни етарли даражада аниклаб олдик.
- Мардликка келсак – у ўзи қандайлиги ва унинг давлатдаги ўрнини (давлатнинг нега мардона давлат дейилишини) – буни англаш қийин эмас.
- Нечун?
- Давлатни журъатсиз ва мардона давлат, деб айтилганида, фуқароларнинг унинг учун урушга киравчи ва жанг қилувчи қисмидан бошқасига ким эътибор беради?
- Ҳеч ким бошқа ҳеч нарсага қарамайди.
- Ўйлайманки, унинг бошқа фуқаролари бўйича, улар кўрқоқ ёки мард бўлсалар ҳам, давлатнинг бундай эмас, бошқачалигини аниклаб бўлмайди.
- Бўлмайди.
- Давлат ўзининг фақат қандайдир бир қисми туфайли мард бўлади, ўзининг бу қисмида фалон-фалонда хавф бор, деб – соҳиби қонун унга тарбия орқали ўргатган (яъни шу қисмга ўргатган – *тарж.*) хавф-хатарлар ҳақидаги фикрни доимо сақлаш иқтидорига эга бўлиш туфайлигини мард бўлади. Ёки сен бошқа нарсани мардлик, деб атайсанми?
- Нималар ҳақида гапираётганингни унча тушунмадим. Марҳамат қилиб, гапингни такрорла.
- Мардликни мен қандайдир сақланганлик, деб ҳисоблайман.
- Қанақа сақланганлик.
- Хавф-хатар – у ўзи нима ва қандайлиги ҳақида маълум бир фикр-мулоҳазани сақловчи сақланганликни. Бу фикр-мулоҳаза қонуннинг тарбияловчи таъсири остида вужудга келади. Мен уни сақланганлик, деб айтдим, яъни инсон уни дард чекишда ҳам, ҳузурланишда ҳам, эҳтирос онларида ҳам, кўркқанида ҳам сақлаб қолади ва ҳеч қачон ундан воз кечмайди. Бунинг нимага ўхшашлигини, агар хоҳласанг, мен сенга тимсол-ташбех ёрдамида тушунтиришим мумкин.
- Албатта, хоҳлайман.

– Сен биласанки, бўёқчилар жунни қирмизи рангга бўямоқчи бўлганларида олдин жуннинг кўп туслари орасидан фақат бирини – оқ ранглисини танлаб оладилар, кейин дикқат билан, турли усулларни қўллаб, уни то қирмизи рангга яхшилаб киргунича тайёрлайдилар ва, ниҳоят, уни бўяйдилар. Шу тариқа бўялган жун энди ўнгмайди ва ишқор биланми ёки ишқорсизми ювиш унинг рангига таъсир қилмайди. Акс ҳолда, бу рангга бўяйдиларми ёки бошқа ранггами, бари бир, агар дастлабки тайёргарликсиз бўяслар, нима бўлишини ўзинг биласан.

– У ҳолда ранг қанчалик омонат бўлишини ва у қандай аянчли кўринишини биламан.

– Биз аскарларни танлаётганимизда ва уларни мусиқий санъат ва гимнастика ёрдамида тарбиялаётганимизда кучимиз етганича биз ҳам шунга ўхшаш иш қилишимизни сен инобатга ол. Улар иложи борича яхшироқ ва комил ишонч билан қонунларни худди бўёқ (ранг)ядек қабул қилишлари, ўзлаштиришларидан бошқа ниятимиз йўқ: уларнинг хавф-хатарлар ва бошқа ҳамма нарса ҳақидаги фикрлари уларнинг табиий иқтидорлари ва олган маълум тарбиялари туфайли мустаҳкам бўлади ва бу бўёқни ҳеч қандай кучли ишқор – на халестрий ишқори (поташи) ва кулдан ҳам кучлироқ таъсир этувчи лаззатлар билан, на гам-алам билан, на қўрқинч билан, на эҳтирос билан, умуман шуларга ўхшаш биронта ўткир восита билан ювиб ташлаб бўлмайди. Агар эътиroz билдирмасанг, мана шунга ўхшаш қобилият ва нима хавфли, нима хавфсиз эканлиги ҳақидаги тўғри ва қонуний фикрни доимий сақлашни мен мардлик деб атайман ва мардлик деб ҳисоблайман.

– Мен ҳеч ҳам эътиroz билдирмайман, чунки, менимча, ҳайвонлар ва қулларда кузатиладиган, тарбиядан ташқари пайдо бўлган нарса ҳақидаги фикрни, гарчи у тўғри бўлсада, сен қонуний деб ҳисобламайсан ва (у нарсани) мардлик деб эмас, балки бошқача ном билан атайсан.

– Айни ҳақиқат.

– Демак, мен мардлик ҳақидағи сенинг түшунчанға құшиламан.

– Яхшироқ, дурустроқ түшуниш учун яна, бу ерда мардлик ҳақида бамисоли, фуқаролик хислати ҳақида гапирила-ётганига ҳам құшилишинг керак. Қулай фурсат бұлғанида, бошқа бир күн, агар хоұласанғ, буларнинг ҳаммасини тузукроқ таҳлил қыламиз, зеро, ҳозир бизнинг изланишларимиз мардликка әмас, адолатта тааллуқлидір. Бу мақсад үчун, менимча, етарли ғап айтилды.

– Жұда яхши, – деди Главкон.

– Давлатимизнинг яна иккита хусусиятини күриб чиқишиңдегі: мулоқазалилық (оқыллік) ва бизнинг тадқиқотимиз бағишланған мавзу – адолат.

– Ҳа, албатта.

– Агар адолат нима эканлигини олдинроқ топғанимизда, мулоқазалилық билан овора бўлиб юрмас эдик.

– Мен шахсан билмадым, аммо мулоқазалилыкни күриб чиқмай туриб, адолат нима эканлигини аниқлашни хоҳламас эдим. Агар менга хуш ёқадиган иш қилмоқчи бўлсанғ, аввал мулоқазалилыкни мұхокама қил.

– Ўзим ҳам шуни хоҳлайман ва, ҳатто, адашмасам, шундай қилишим ҳам керак.

– Бошла бўлмаса.

– Ҳа, албатта. Бизнинг нұқтаи назаримиз бўйича мулоқазалилик, аввали хислатларга (донолик ва мардликка – тарж.) қараганда кўпроқ қандайдир ҳамоҳанглик ва уйғунылкка (гармонияга) ўхшаб кетади.

– Түшунмадим.

– Тартибга ўхшаш бир нарса – мана шу мулоқазалилик, оқыллікдір; бу маълум бир лаззатлар ва орзу-истаклар устидан ҳукмронликдір – «ўзини ўзи енгиш» иборасини келтирғанларида шундай дейдилар, лекин бу қандай рўй беради, билмайман. Шунга ўхшаш бошқа кўп нарсалар

ҳақида ҳам, бу – мулоҳазалилик, оқиллик излари, дейишади.
Шундай эмасми?

– Худди шундай.

– «Ўзини ўзи енгиш» дегани кулгили эмасми? Бундан келиб чиқадики, кимда-ким ўзига ўзи ён босса, инсон ўшани енгади, шунинг учун, ким ён босса, ўшанинг ўзи енгганинг ўзи бўлади: зеро, бундай ҳолатда сўз ўша-ўша бир одам ҳақида боради.

– Албатта.

– Менимча, бу ибора билан, инсоннинг ўзида, унинг дили (қалби)да қандайдир яхши ва қандайдир ёмон қисмлар бор демоқидирлар ва қачонки ўз табиати бўйича ўша яхши нарса ёмонни жиловласа, тия олса, ундан пайтда у «ўзини ўзи енгди», деб айтадилар: демак, бу мақтодир; қачонки ёмон тарбия ёки атроф-муҳит сабабли ёмонлик устун келса (зеро, у жуда кўп, яхшилик анчагина кам), у ҳолда танбеҳ ва таъна билан буни «ўзидан ўзи енгилиш», деб ва бундай ҳолатни бошидан ўтказган одамни – баднафс, деб атайдилар.

– Одатда, шундай дейдилар.

– Энди бизнинг янги давлатимизга бир нигоҳ ташла, сен унда ушбу ҳолатлардан бирини топасан: сен айтасанки, бундай давлатни адолатли равишда ўзини ўзи енгган, деб атаса бўлади, чунки, нимада яхши нарса ёмон нарса устидан ҳукмрон бўлса, ўша нарсаларнинг ҳаммаси ўзини ўзи енгган ва мулоҳазали, оқил, деб аташ керак.

– Сенинг ҳақлигингни кўраяпман.

– Кўпдан-кўп ва жуда турли-туман орзу-истаклар, лаззатлар ва дард чекишлиарни болалар, аёллар ва уй хизматкорлари (мулозимлар)да, эркин (хур) одамлар орасида эса – кўпчиликнинг нотавон вакилларида осон кузатиш мумкин.

– Шундай.

– Оддий, меъёрдаги, ақл (идрок) ва тўғри фикр ёрдамида ўйлаб йўналтирилган туйгуларни эса сен, жуда кам одамда, табиатан яхшиларда учратасан.

– Бу гапинг тұғри.

– Сен буни бизнинг давлатимизда күрмаяпсанми: күпчиликнинг ҳақиқар-нотавон орзу-истаклари (хирслари) у ерда озчиликнинг, яъни андишали одамларнинг оқилона хоҳиш-истакларига бўйсунади?

– Ҳа, пайқадим.

– Демак, агар лаззатларни ҳам, ҳирсни ҳам, ўзини ҳам енгган қандайдир бир давлат тан олинадиган бўлса, бу бизнинг давлатимиз бўлади.

– Мутлақо тұғри.

– Айтилганларга мувофиқ равища уни мuloҳазали ҳам деб тан олиб бўлмайдими?

– Албаттага бўлади!

– Яна, агар қайсиdir бир давлатда ҳукмдорларда ҳам, тобеларда ҳам, ким ҳукмронлик қилиши кераклиги ҳақида келишилган фикр мавжуд бўлса, бу ҳолат бизнинг давлатда ҳам бор. Ё сен бунга қўшилмайсанми?

– Сўзсиз қўшиламан.

– Модомики шундай экан, мuloҳазалилик фуқаролардан қай бирига – ҳукмдорларга хосми ёки тобеларгами, деб сўрайсан, албатта?

– Уларга ҳам, буларга ҳам хос бўлса керак.

– Ана, кўрдингми, мuloҳазалилик қандайдир уйғунликка ўхшайди, деб тұғри башорат қилибмиз.

– Нима бўлибди?

– Бу мардлик ёки доноликка ўхшамайди: улар давлатнинг қандайдир бир қисмида мавжуд бўлиб, бутун давлатни ўзларига мавофиқ равища ё мардона, ёки доно қилади; мuloҳазалилик эса давлатда ўзгача намоён бўлади: у ўз оҳанги билан яхлитлигича барча нарсага чуқур таъсир ўтказади; ўз торларидан фойдаланиб, у бўш тортилганларини ҳам, таранг тортилганларини ҳам, ўртачаларини ҳам бир-бirlарига мослаштириб, баҳамжиҳат товуш чиқаришларига мажбур этади, буни у зарурат тақозоси билан, ақл-идрок

құдрати ёрдамида, баъзан эса қуч ишлатиб ёки ниҳоят күплиги ва бойлиги ва шунга үхашшлар орқали амалга оширади, шунинг учун биз бу мослашув, баҳамжиғатликни тұла ишонч билан мулоҳазалик, бошқача айтганда, (мулоҳазалик) давлатда ҳам, ҳар бир айрим одамда ҳам нима ҳукмдорлик қилиши керак, деган масалада ёмонлик ва яхшилик-нинг табиий ҳамоҳанглигидир, деб аташимиз мүмкін.

– Мен ҳам шундай фикрдаман.

– Яхши. Давлатимизнинг бу уч хусусиятини күриб чиқдик. Энди, таҳдил қилинмаган, давлат езгуликка дахлдор бўлишига сабаб бўладиган тури қолди-ки, у нима ўзи? Дарвоқе, бу – адолат эканлиги аниқ.

– Тушунарли.

– Энди, Главкон, биз худди овчиладек, бу чангальзорни ўраб олишимиз ва биздан адолат қочиб кетмаслиги учун диққат билан кузатишимиш керак, йўқса у қочиб кетади ва яна ҳамма нарса мавҳум бўлиб қолаверади. Зоро, у қаерда-дир яқин жойда беркиниб ётибди: сен қараб тур ва уни то-пишга ҳаракат қил, агар топсанг менга ҳам кўрсат.

– Кўлимдан келганида эдими? Мен сенинг кўрсатгандарингни мулоҳаза қилиб, сенга эргашиб юришга ярайман, холос.

– Мен билан бирга ибодат қилиб, эргашақол.

– Мен шундай қиласман, сен эса йўлга бошла.

– Қара, бу ер ўтиб бўлмас чангальзор, ҳаммаёқ қоронгу, бирор нарсани излаб топиш қийин. Лекин, бари бир, олға юриш керак.

– Кетдик.

Шу пайт, бехос бир нарсани кўриб қолиб, хитоб қилдим: «Эй, Главкон, қандай қувончли ҳол! Биз унинг изига тушибмиз, шекилли, менимча, у узоққа қочиб улгурмаган!»

– Хушхабар! – деди Главкон.

– Аммо хўп ландавурмиз-да!

– Нега?

– Азизим, (сұхбатимиз) бошланганидан бери адолат оёғимиз остида үралашиб юрипти, шуниси кулагилики, биз

унга қиё ҳам боқмадик! Бу худди қўлда тутиб турилган нарсанни қидираётганга ўхшайди: мана, ҳозир биз ҳам бу ерга эмас, гёёки у беркиниб олган олис жойларга қарайпмиз.

– Нималар деяпсан?

– Айтмоқчиманки, бизнинг суҳбатимиизда биз ўзимизни ўзимиз тушунмадик, яъни ўша пайтнинг ўзида (суҳбат бошланишидаёқ – тарж.) биз қандайдир тарзда айнан адолат ҳақида гапирган эдик.

– Билишга сабр чидамаяптию сен ҳаддан ташқари узун дебоча қиляпсан!

– Эшитгин-да, хуроса чиқар. Биз даставвал, давлат тузабошлаган пайтимиизда, буни албатта яхлитлик учун қилиш керак, деб қарор қилган эдик. Худди ана шу яхлитликнинг ўзи адолат ёки унинг қандайдир бир туридир, агар ёдингда бўлса, ҳар бир айрим инсон, давлатдаги ўз табиий иқтидори бўйича энг кўп қодир бўлган зарур ишлардан бири билан машғул бўлиши зарур, деб айтган эдик.

– Ҳа, биз шундай деган эдик.

– Аммо ўз иши билан шугулланиш ва бошқаларнинг ишларига аралашмаслик – адолатнинг ўзи, бу фикрни биз бошқа кўп одамлардан эшитганмиз, қолаверса, ўзимиз ҳам кўпинча шундай деганмиз.

– Ҳа, шундай деганмиз.

– Шундай қилиб, дўстим, менимча, ҳар кимнинг ўз иши билан шугулланиши – худди шу адолат бўлади. Мен нега бундай хуросага келганимни биласанми?

– Билмайман, тушунтириб бер.

– Менимча, давлатнинг биз кўриб чиқсан хислатлари – унинг мулоҳазалилиги, мардлиги ва донолигидан ташқари, унда мазкурларнинг давлатда мавжуд бўлиши ва сақланишини таъминлайдиган яна бир нарса қолади. Биз бу уч хислатни топганимиздан кейин қоладиган қолдиқ адолат бўлади, деб айтган эдик.

– Шундай дегандик.

– Шундай бўлса-да, агар ушбу хислатлардан қай бири-нинг мавжудлиги бизнинг давлатимизни энг баркамол эта олади, деган масалани ҳал этиш талаб этиладиган бўлса, бу мушкул иш бўларди: бу ҳукмдорлар ва тобеларнинг фикр бирлиги бўлдими ёки нима хавфлию нима хавфсиз эмаслиги ҳақидаги қонунларга мос фикр-мулоҳазалар-нинг жангчиларда мавжудлиги ва улар томонидан сақлаб қолинишими ёки, ниҳоят, ҳукмдорларга хос оқиллик ва ҳушёрикми? Ёхуд давлатдаги болага ҳам, аёлга ҳам, қулга ҳам, ҳур одамга ҳам мансуб бўлган нарса давлатимизнинг баркамол бўлишига энг кўп имконият яратадими, яъни, аниқроқ айтадиган бўлсақ, ўзини ҳар ишга уринтиrmай ва ўзгаларнинг ишларига аралашмай, ҳар ким ўз ишини қи-ладими?

– Буни ҳал этиш, албатта, қийин.

– Кўриниб турибди-ки, давлатнинг баркамоллиги масала-сида ҳар бир фуқаронинг ўз ишини бажариш қобилияти доно-лик, мулоҳазалик ва мардлик билан рақобатлаша олади.

– Жуда ҳам.

– Адолат ҳам улар билан давлат баркамоллиги учун кура-шади, деб ўйламайсанми?

– Сўзсиз, шундай, деб ўйлайман.

– Яна ушбуни муҳокама қилиб кўр – аммо, сен бунга қў-шиласанми, ийқами, билайман: маҳкама ишларини давлат-ни идора қилувчиларига топширмайсанми?

– Бошқача бўлиши мумкинми?

– Суд маҳкамаларида улар ўз куч-ғайратларини ҳеч ким бирорнинг мулкини тортиб ололмаслиги ва ўз мулкидан ҳам ажralмаслиги учун ишга солмай, бошқа нимагадир йўналтирадиларми?

– Йўқ, худди шунга.

– Чунки бу адолатлидир, шундайми?

– Xa.

– Демак, ушбу мисолдан ҳам, адолат, ҳар ким ўз нарсаси (мулки)га эга бўлишидан ва ўзининг ишини бажаришидан иборат бўлишига ишониш кераклиги кўриниб турибди.

– Ҳа, шундай.

– Қуйидаги мулоҳаза бўйича менинг фикримга қўшиласанми: агар дурадгор косибнинг, косиб эса дурадгорнинг ишини бажаришига ва унинг асбоб-ускуналари ва номини алмаштириб, дурадгорнинг ишини бажаришга уриниб курса ёки агар бир одам бу икки ишни бажаришга уринса ва ҳамма нарсанинг жойи ўзгарса, давлат катта зарап кўради, деб ҳисоблайсанми?

– Унча катта зарап кўрмайди.

– Аммо, айтиш керакки, бирор ҳунарманд ёки яна кимдир, табиий иқтидори бўйича ишбилармон бирор одам ўзининг бойлиги, кўпдан-кўп алоқалари, куч-қудрати ва шунга ўхшашлар туфайли жангчилар тоифасига ўтишга уринса ёки қачонки жангчилардан кимдир, ўзи нолойиқ бўлса ҳам, кенгаш аъзолари ёки соқчилар қаторига кириб олишга ҳаракат қиласа ва, бунинг устига улар ҳам, булар ҳам ўз қуроллари ва унвон-номларини алмаштирсалар, ёки бир одамнинг ўзи бу ишларни бир вақтнинг ўзида бажаришга уринса, у ҳолда, ўйлайманки, сен ҳам бунга қўшиласан, бундай алмаштириш ва ўз иши бўлмаган ишга аралашиб давлат учун ҳалокатлидир.

– Худди шундай.

– Демак, бу уч тоифанинг ўзгалар ишига аралашиби ва бир тоифадан бошқасига ўтиши – давлат учун жуда катта зарапдир ва тўла ҳуқуқ билан буни энг катта жиноят, деб ҳисобласа бўлади.

– Мутлақо тўғри.

– Ўз давлатига нисбатан қилинган энг катта жиноятни адолатсизлик деб атамайсанми?

– Албатта, шундай атайман.

– Демак, худди шунинг ўзи адолатсизлиқдир. Кел, яна бир марта айтайлик: унга зид ўлароқ, барча тоифаларнинг – ишбилармонлар, соқчилар (соқчилар) ва уларнинг ёрдамчиларининг ўз ишларига садоқати – адолат бўлади, ва давлатни адолатли қиласи, айтиш керакки, бу тоифанинг ҳар бири ўзига хос ишни бажаради.

– Менимча (ҳам) шундайга ўхшайди.

– Ҳозирча буни жуда қатъий тасдиқламай турамиз, аммо агар бу гоя алоҳида олинган ҳар бир одамга ҳам тўғри келса ва у ерда ҳам адолат қарор топаётганлиги тасдиқланса, у ҳолда биз бунга рози бўламиз, чунки бошқа нима ҳақида ҳам гапириб бўлади? Агар бундай бўлмаса, унда биз бошқача тадқиқот олиб боришимиз керак бўлади. Кел, энди ўз текширувимизни қандай белгилаган бўлсак, шундай тутатайлик: баски, биз, олдин адолат қарор топаётган бирор йирик нарсани кузатаётган эканмиз, уни айрим бир одамдан илғаб олиш анча осонроқ. Биз давлатни йирик деб ҳисобладик, мукаммал, баркамол давлатда адолат қарор топиши кераклигини аниқ билиб, бу давлатни қўлимиздан келганича яхши ташкил этдик.

Биз у ерда нимани истаб топган бўлсак, ўшани айрим бир одамга ўтказиб кўрайлик-чи. Мос келса – жуда яхши; агар айрим одамларда бошқа бир нарса топилса, биз яна давлатга мурожаат қилиб, уни текшириб кўрамиз. Балки ана шу яқинлашиш туфайли, худди иккита ёғоч бўлагини бир-бирига ишқалагандек, биз адолатни ярақлаб ёниб кўринишга мажбур этармиз, у ёрқин бўлгач эса, биз уни ўзимизда барқарор қиласмиз.

– Сен тўғри йўл кўрсатмоқдасан, шундай қилиш зарур.

– Агар кимдир катта ва кичик нарсани бир хил ном билан атайдиган бўлса, уларнинг шундай аталишига сабаб бўлган нарсада улар (катта ва кичик нарса – тарж.) наҳотки ўшаш эмаслар? Ёки улар бир-бирларига ўхшамайдиларми?

- Ўхшайдилар.
- Демак, адолат гояси бўйича, адолатли одам ҳам адолатли давлатдан фарқланмайди, аксинча, унга ўхшаш бўлади.
- Ҳа, ўхшаш бўлади.
- Агар давлатда мавжуд, ўз табиатига кўра турлича бўлган уч хил тоифанинг ҳар бири ўз ишини қилса, (бундай) давлатни биз адолатли, деб тан олган бўлардик. Худди шу тоифалар вакилларининг тегишли ҳолати ва хусусияти сабабли биз давлатни мулоҳазали, мард ва доно деб тан олдик.
- Тўғри.
- Демак, дўстим, айрим одамни ҳам биз худди шундай баҳолаймиз: унинг дилида ҳам давлатда мавжуд бўлган турларининг ўзи мавжуддир ва уларнинг ҳам худди шундай ҳолати туфайли уларга худди ўша белгиларни қўллаш тўғри бўлади.
- Албатта, шундай бўлиши керак.
- Азизим, қара, биз яна тадқиқотнинг оддий мавзусига дуч келдик! Гап дил ҳақида бормоқда: унда ушбу учта тур борми, ийқми?
- Менимча, бу осон иш эмас, «гўзаллик – машаққат», деб тўғри айтадилар-ку!
- Балки шундайдир.
- Шундайга ўхшайди. Главкон, амин бўлки, менинг фикримча, мулоҳазаларимиздаги биз ҳозир фойдаланган усуллар билан биз ҳеч қачон бу мавзуни етарли даражада аниқ қамраб ололмаймиз, унга олиб борадиган йўл анча узоқ ва машаққатли, айтиш керакки, (бу йўл) биз аввал кўриб чиққанимиз ва гапирганимизга мос келади.
- Шунинг ўзи етарли эмасми? Менга ҳозир шунинг ўзи ҳам маъқул бўлур эди.
- Мен учун эса ундан-да кўпроқ маъқул.
- Сен умидсизланмай мулоҳаза қилишга кириш.
- Биз, – дедим мен, – давлатда қандай ахлоқий хусусиятлар бўлса, худди ўшалар бизларнинг ҳар биримизда ҳам мавжудлигини албатта тан олишимиз керак эмасми? Акс

холда улар қандай пайдо бўладилар? Баъзи давлатларда руҳнинг ғазабноклиги каби хусусият кучайишининг сабаби у ерлардаги айрим шахслар – шу сабабни келтириб чиқарувчилар шундай бўлганларидан эмас, деб ўйлаш кулгили бўлар эди: Фракия, Скифия ва барча шимолий ҳудудларда яшовчиларда – шу тариқа, бизнинг юртларда қизиқувчалик хос, тамагирлик, манфаатпарастлик эса финикиялар ва мисрликларда кўпроқ кўзга ташланади.

- Жуда ҳам кўзга ташланади.
- Иш ҳудди шундайлигини билиш асло қийин эмас.
- Ҳеч ҳам қийин эмас.
- Бизнинг хатти-ҳаракатларимиз ўша бир хусусиятдан келиб чиқадими ёки, бундай хусусиятлар учта бўлгани учун, уларнинг ҳар бири алоҳида хатти-ҳаракатни келтириб чиқарадими – мана шуни билиш қийин. Бизда мавжуд хусусиятларнинг бири орқали (ниманидир) биламизми, ғазаб бошқаси орқали келиб чиқади, учинчи хислат эса овқатдан, бола туғиши-туғдиришдан ва шунга ўхшаш барча (турдош) нарсалардан лаззат топишга мажбур этади ёки бизда бундай хоҳиш-истак пайдо бўлганида ушбу ҳодисаларнинг ҳар бирида бизнинг хатти-ҳаракатларимиз яхлит, бори дилимиздан келиб чиқади? Ана шуни ушбу мавзуга муносиб даражада аниқлаш қийин.

- Менимча, ҳам шундай.
- Ушбу хусусиятлар ўхшашми ёки улар орасида фарқ борми – буни қуйидаги йўл билан аниқлашга уриниб кўрамиз...
- Қандай қилиб аниқлаймиз?
- Шуниси аниқки, ўхшашлик (айният) бир вақтнинг ўзида бирор-бир муносабатда бир-бирига зид хатти-ҳаракатларни бажара олмайди ёки ўзи бошидан ўтказа олмайди. Шунинг учун, агар биз бу ерда шу ҳолат кузатилишини сезсанак, у ҳолда биз олдимизда турган бир нарсанинг ўзигина эмас, балки кўп нарса эканлигини билиб оламиз.
- Шундай бўлақолсин.

- Мен нима демоқчи эканимга эътибор бер.
- Гапир.
- Ўша бир нарса ўша бир муносабатда бир вақтнинг ўзида ҳам тек туриши, ҳам ҳаракатда бўлиши мумкинми?
- Ҳеч ҳам.
- Кейинчалик тушунмовчиликлар бўлмаслиги учун аниқроқ келишиб олайлик. Агар кимдир тек турган ҳолда, қўллари ва бошини қимирлатса бу одам турибди ва шу билан бирга у ҳаракатланмоқда десалар, мен ўйлайманки, бундай дейишларига биз қўшилмас эдик, бу ерда унинг қайсиdir бир аъзоси тек турибди, бошқа бир аъзоси эса ҳаракатда, дейилса ўринли бўларди. Шундай эмасми?
- Шундай.
- Аммо, шундай деган одам, ҳазиломуз ва янада оқилона мисол келтирган бўларди: пилдироқ бир бутун ҳолда бир жойда турибди ва шу вақтда ҳаракат қилмоқда – у айланмоқда, лекин унинг униг учи бир жойга таянган. Ўз ўрнини ўзгартирмай айлана оладиган нарсалар борасида кўпгина мисоллар келтириш мумкин. Аммо биз буларнинг ҳаммасини бир четга суриб қўямиз, чунки бу ҳолларда (ўша) нарсалар ўз жойларида туради ва уларнинг ҳаракатлари ўша-ўша бир муносабатда эмас. Биз айтган бўлар эдикки, уларда тўғрилик ва юмaloқлик бор: тўғри йўналишда улар ҳеч қайси томонга оғишмай тек турибди, айлана буйича айланмоқда. Айланма ҳаракат сақланиб турганида тўғри йўналиш ўнгга ёки чапга, олдинга ёки орқага силяжиса, у ҳолда ҳеч ҳам бу нарсалар тек турибдилар, деб бўлмайди.
- Бу гап тўғри.
- Демак, келтирилган мисолларнинг ҳеч бири, гўё нимадир нарса ўзича қолиб, бехосдан ўз ўхшашлиги (айниятга) қарама-қарши ёки унга (айниятга) қарши йўналган ҳаракат қилади ва ёки ўз бошидан ўтказади, деб фикримизни ўзгартиролмайди ва бизни хижолат қилмайди.
- Шахсан мени бунга ишонтиролмайдилар.

– Аммо, ҳар ҳолда, бунга ўжаш тушунмовчиликларни текширмаслик ва уларнинг гайриқонуний эканлигини узундан-узоқ исботлаб ўтирмаслик учун, кел, буларнинг ҳаммаси шундай, деб фараз этамиз ва олдинга юраверамиз, фақат келишиб олайлик, агар қачонлардир иш бошқача бўлиб чиқса, ушбу ҳолатдан чиқарган бизнинг хуносаларимизнинг ҳаммаси йўқقا чиқади.

– Ҳа, шундай қилиш керак.

– Яна: маъқуллаб бош силкитмоқ ва норозилик билдириб бош чайқамоқ; бирор нарсани олишга интилмоқ ва худди ўшанинг ўзини рад этмоқ; ўзига жалб этмоқ ва ўзидан итариб юбормоқ (зеро, бу ҳолларнинг ҳаммаси ўжаш) – буларнинг ҳаммасини сен бир-бирига зид ҳаракатлар ёки ҳолатлар деб қабул қилмайсанми?

– Албатта, улар бир-бирига зиддир.

– Яна: чанқаш, очлик ва умуман турли хоҳишларни бошдан кечириш ҳамда кўнгил суст кетиши, истак – буларнинг ҳаммасини биз ҳозиргина сўз юритганимиз нарсалар ҳақида тувларга киритмайсанми? Наҳотки сен, масалан, хоҳиш билдираётган одамнинг дили ўзи хоҳлаган нарсасига интилади ёки у (дил) нимага эга бўлишни хоҳласа, ўша нарсани жалб этади, деб айтмасанг? Ёки бошқа бир мисол: дил ниманидир олишни хоҳласа, у, худди ундан сўршаётгандек, ўзига ўзи маъқуллаб бошини силкитади ва ўзининг истагини амалга оширишга интилади, деб айтолмайсанми?

– Ҳа, мен худди шундай дейман.

– Яна нима дейиш мумкин? «Хоҳламаслик», «истамаслик», «орзу қилмаслик» – буларнинг ҳаммасини «рад қилмоқ», «кўнгил билан қабул қилмаслик» турига, яъни барча қарма-қарши нарсага қўшмаймизми?

– Албатта (қўшамиз).

– Модомики, шундай экан, у ҳолда биз, истакларнинг қандайдир турлари мавжуд ва уларнинг энг қаттиқларини чанқоқлик ва очлик, деб атайдиганимиз демаймизми?

– Ҳа, шундай деймиз.

– Биринчиси – ичиш истаги, иккинчиси – овқат ейиш истаги, тұғрими?

– Шундай.

– Модомики, биринчиси – чанқоқлик бүлса, у ҳолда инсон дилида биз күрсатыб үтганимиздан ташқари яна құшымча хоҳиши ҳам пайдо бүладими? Бошқача айтганда, бу, албатта, иссиқ (қайноқ) ёки совұқ, күп ёки оз ичиш – бир сүз билан айтганда, қандайдыр маълум бир ичимлик ичиш хоҳиши бүладими? Агар одам исиб кетса, унинг чанқоқлигига нимадир совұқ, агар у совқотса, у ҳолда – иссиқ нарса (ичимлик) ичиш хоҳиши құшилмайдыми? Агар ичимликлар хили күп бүлса, чанқоқлик турлича жилва қиласы: күп нарсаны, агар оддийгина чанқоқлик бүлса, у ҳолда – озгинани хоҳлаб қоладилар. Аммо чанқоқлик ўз-ўзича, ичишга бүлган табиий хоҳищдан бошқа истаги бүлмайды, очлик эса ўз-ўзича – овқатланиш хоҳишидан бошқа истаги бүлмайды.

– Шундай қилиб, – деди у, – ҳар бир истак ўз-ўзича ҳар бири айрим ҳолда унинг табиатига жавоб беришгагина йұналтирилғандыр. Бундай ва үндай сифатта бүлган истак эса – бу нимадир құшимча бүлса керак.

– Аммо кимдир бир йүл билан бизнинг әхтиётсизлигимиздан фойдаланиб, ҳеч ким оддий ичишни эмас, балки, албатта, яроқли ичимликни ва оддий овқатни эмас, балки яроқди овқатни хоҳлашига ишора қилиб, бизни ноқулай ахволга құймаса бүлди. Зоро, ҳамма ҳам айнан яхши нарсаны истайды. Модомики, чанқоқлик истак экан, у яроқли ичимлик хоҳиши ёки истак күзлаган бошқа бирор хоҳиши бүлиши зарур. Бошқа ҳамма ҳолаттарда ҳам шунинг ўзицир.

– Бу тұғри әзтиroz бүлса ажаб эмас.

– Аммо бу (әзтиroz) бир нарса билан ўзаро boglaniш (муносабат) да бүлган нарсаларға тегишли: улар фалон-фалон сифатларға әга, чунки уларда уларнинг нима билан ўза-

ро муносабати кўрилса, ўша нарсада фалон-фалон сифатлар бор, ўз-ўзларича эса, улар фақат ўз-ўзлари билан ўзаро муносабатда бўладилар.

- Мен тушунмадим.
- Сен, катта (нарса) нимадандир катталиги учун катта эканлигини тушунмадингми?
- Буни-ку тушундим.
- Кичкинадан катталигини, а?
- Буни ҳам.
- Нимаики анчагина катта бўлса – у анчагина каттадан анчагина катта. Шундай эмасми?
- Ҳа.
- Ва қачонлардир катта бўлган нарса – қачонлардир кичик (бўлган нарса)дан катта? Бўлгусидаги катталик ҳам – бўлгусидаги кичикликдан каттами?
- Бошқача бўлмаса керак?
- Кўплик ҳам фақат камлилка нисбатан кўплик, иккиланган – яримликка нисбатан бўлади ва ҳоказо; худди шундай, оғирроқ ҳам – енгилоққа, тезроқ ҳам – секинроққа, иссиқлик – совуқликка нисбатан бўлади ва бунга ўхаш ҳамма бошқалари шундайдир. Ё бундай эмасми?
- Албатта, шундай.
- Бизнинг билимларимиз ҳақида нима деса бўлади? У ерда ҳам шунинг ўзи эмасми? Билим ўз-ўзича қандай нарсани билишни олмайлик, ўрганилаётган нарсанинг ўзи билан ўзаро муносабатда бўлади: билим шунинг учун шундайки, у фалон-фалон нарсаларга таалуқлидир. Мен ушбуни назарда тутмоқдаман: уй қуришни ўрганиб олган пайтларида, ушбу билим бошқаларидан ажраб чиқди, шунинг учун уни қурилиш (бинокорлик) иши, деб, атадилар.
- Нима қилмоқчисан?
- Демак, бошқа билимларнинг ҳеч қайсиси унга ўхшамайди, шунинг учун уни шундай деб атадилар.
- Ҳа, шундай.

– Билим, мавзуи қандай сифатга эга бўлса, билимнинг ўзи ҳам шундай бўлиб қолади. Бошқа ҳамма билимлар ва санъатлар билан ҳам шунинг ўзи рўй беради.

– Шундай.

– Агар энди тушунган бўлсанг, сен нарсаларнинг сифат бўйича ўзаро муносабатлари нималигини, айтмоқчи бўлган эдим, деб ҳисобла: ўз-ўзича улар фақат ўз-ўзлари билан ўзаро муносабатдалар, бошқа нарсалар билан олинган ўзаро муносабатда эса улар ўша нарсаларнинг сифатларини қабул қиласидар. Аммо мен бу билан, улар нима билан ўзаро муносабатда бўлсалар, ўша нарса билан ўхшашлиги бор, демоқчи эмасман, масалан, гўё саломатлик ва касалликларни билиш билан саломат ёки касал, ёмонлик ва эзгуликни билиш билан ёмон ёки яхши бўлиб қолмайди. Билим ўз мавзуси нима бўлса, ўша бўлиб қолмайди, у (билим) ўша нарсанинг хусусиятлари билан ўзаро муносабатда бўлади – ҳозирги ҳолатда эса саломатлик ёки касалликнинг хусусияти билан (ўзаро муносабатда бўлади), – ва бу хусусият уни белгилайди (аниқлайди?). Шунинг ўзи бундай билимини оддийгина билим эмас, балки унинг қўшимча хусусияти бўйича шифокорлик санъати дейишга мажбур этади.

– Мен тушундим ва, менимча, иш худди шундай бўлса керак.

– Айт-чи, чанқоқни сен ўзининг мавжудлиги туфайли нимадир бошқа нарса билан ўзаро муносабатда бўлган нарсалар қаторига, ушбу ҳолда – чанқоқлик сифатида, қўшасанми?

– Ха, мен уни (chanqoqni) ичишга нисбатан олган бўлардим.

– Яъни маълум бир ичишга маълум бир чанқоқлик тааллуқлидир, ўз-ўзича эса у на кўп ичишга, на кам ичишга, на яхши ичишга, на ёмон ичишга йўналган – бир сўз билан айтганда, ҳеч қандай сифатга (йўналган эмас): чанқоқлик ўз-ўзича, табиийки, фақат ичимликка ичимлик сифатида ўзаро муносабатда бўлади.

– Шубҳасиз.

Инсон дилининг уч ибтидоси

– Демак, чанқоқ одамда у чан-
қоқни хис этаётган экан, унинг
дили күнгли ичишдан бошқа нарса-
ни хоҳдамайди – у бунга интилади ва энтикади.

– Шундайлиги аниқ.

– Ва агар, чанқаган бўлишига қарамай, уни нимадир ту-
тиб турса, демак, унда (кўнгилда) истак билдирувчи, ичиш
учун уни худди ҳайвонни ундаландай ундовчи ибтидодан
ўзгача нимадир бор. Зоро, биз тасдиқлаб айтамизки, ўша
бир нарса айни вақтнинг ўзида ўзининг бир қисмида ва
ўша-ўша бир муносабатда қарама-қарши (ишни) бажара
олмайди.

– Албатта, бажара олмайди.

– Худди шунга ўхшаб, кимдир камондан отаётган бўл-
са, унинг қўллари бир вақтнинг ўзида ҳам ўзи томон, ҳам
ўзидан нариги томонга тортмоқда, дейилса, ўйлайманки,
бу гап ноўрин бўларди. Бундай дейилиши керак: «Бир қўл
ўзи томон тортмоқда, бир қўл – ўзидан нарига».

– Шундай.

– Чанқаётган одамлар баъзида ичишдан бош торта ола-
дилар, деб айта оламизми?

– Жуда кўп одамлар ва тез-тез шундай қиласилар.

– Улар ҳақда нима деса бўлади? Уларнинг кўнгилларида
уларни ичишга ундейдиган нимадир борлигиними, аммо
ичишини ман этадиган нарса ҳам борлигиними ва ўша нарса
ундовчи ибтидо устидан голиб келишиними?

– Менимча, шундай.

– Буни қилишни ман этадиган нарса – агарда пайдо бўл-
са – мулоҳаза қилиш қобилияти туфайли пайдо бўлади, бун-
га етаклайдиган ва қизиқтирадиган нарса эса – дард чекиш
ва касалликлар туфайли (пайдо бўлади), тўғрими?

– Шундай бўлиши мумкин.

– Биз бу ибтидоларни икки хил ва бир-биридан фарқла-
надилар деб тан олишимиз асоссиз эмас: улардан, инсон-

нинг мулоҳаза юритиш (фикрлаш) қобилиятига ёрдам берадиган бирини биз дилнинг онгли ибтидоси, инсонни ошуфта этадиган, очлик ва чанқоқлик келтириб чиқарадиган ва инсонни бошқа орзу-истакларга гирифтор қиласидагини онгсиз ва истак-хоҳиш уйғотувчи тур билан турдош (бир жинсли) бўлса керак.

– Менга айтиб берган эдиларки ва, мен бунга ишонаман, Аглайоннинг ўғли Леонтий Пиреядан қайтиб келаётib, ташқарида, шимолий девор остида жаллод олдида жасадлар ётганини кўриб қолди. Унинг ҳам кўргиси келарди ва шу билан бирга, унинг учун жирканч бўлганидан, тескари қараб оларди. Аммо у қанча курашмасин ва юз-кўзини тўсмасин, истак ундан кучлироқ келади – у кўзларини катта очиб, жасадлар олдига югуриб келди ва: «Мана, бадбаҳтлар, ушбу гўзал-зебо манзарага тўйиб олинг!» – деб хитоб қиласи.

– Мен ҳам буни эшитганман.

– Аммо бу ҳикоя қўрсатадики, ғазаб баъзида истак-хоҳишларга қарши жангта киради ва, демак, улардан фарқ қиласи.

– Дарҳақиқат.

– Биз кўпинча бошқа ҳолатларда ҳам, истак-хоҳишлар исканжасида бўлган одам мулоҳаза юритиш қобилиятига хилоф равища үзини ўзи сўкишини ва үзининг қалбига кириб олган бу зўравонларга жаҳл қилишини сезмаганмилик? Бундай одамнинг газаби гўёки фақат икки тараф ўртасида кетаётган бу жангда унинг онгига иттифоқдош бўлиб қолади. Онг тақиқлаганида ғазаб хоҳишлар тарафида бўлганлигини, ўйлайманки, буни тан ол, на үзингда, на бошқаларда кузатгансан.

– Зевс билан онт ичаманки, кузатмаганман.

– Яна. Инсон ўзи адолатсизлик қилганлигини идрок этса, у ҳолда у қанча олижаноб бўлса, уни очлик, ҳаҳратон совук ва шунга ўхшаш бошқа азобларга солишга хуқуқли одамдан шунча кам аччиқланади! Бу уни газаблантиrmайди – мен ана шу ҳақда айтмоқдаман.

– Тұғри.

– Үзига нисбатанadolatsizlik қилмоқдалар, деб ҳисоблаганда эса, у ёниб кетади, тажанглашади ва унгаadolat-ли бўлиб туюлган нарсанинг иттифоқчиси бўлиб қолади ва бунинг учун у очлик, қаҳратон совуқ ва шуларга ўхшаш азоб-уқубатларга чидашга тайёр, фақат ғалаба қиласа бўлди, у ўзининг олижаноб интилишларидан воз кечмайди – ё ўз ниятига эришади ёки ўлади, худди чўпон ўз итини чақириб олганидай, унинг ўз ақл-идроқи келтирган далиллар уни тинчитмаса, бошқаси тинчитмайди.

– Сенинг ўхшатишинг жуда маъқул. Зеро, бизнинг давлатимизда биз унинг ҳимоячиларига худди соқчи итлардай, ҳукмдорларига эса – худди чўпонлардай хизмат қилишни топширганмиз.

– Нима демоқчи бўлганимни сен жуда яхши тушунибсан, аммо яна мана бу ҳолатга ҳам эътибор бер...

– Нимага?

– Ҳозир бизда дарғазаб рух ҳақида яқингинадаги тасавуримизга зид тасаввур пайдо бўлганига. Аввал биз уни истак-ҳоҳиш интиувчи ибтидо билан бөглиқ деган эдик, энди эса бу ундей эмас, деб ҳисобламоқдамиз, чунки инсон дилида бўладиган низо пайтида дарғазаб ибтидо онглилик (оқиллик) ибтидоси учун (унинг тарафини олиб – тарж.) курол кўтаради.

– Албатта, шундай бўлади.

– У (дарғазаб ибтидо) ундан (онгли ибтидодан) фарқ қиладими ёки онгли ибтидонинг фақат бир хилими (нима бўлганда ҳам) дилда (кўнгилда) ҳаммаси бўлиб икки хил ибтидо мавжуд: оқил (онгли) ва истак-ҳоҳиш билдирувчи-ми? Ёки давлатда таркиб берувчи ибтидонинг уч тури амалий, ҳимоявий, кенгашувчи ибтидо бўлганидай, дилда ҳам учинчи ибтидо – дарғазаб рух борми? Ўз табиатига қўра у (дарғазаб ибтидо), агар дарғазаб ибтидо ёмон тарбия би-

лан бузилган бўлмаса, онгли ибтидонинг ҳимоячиси бўлиб хизмат қиласди.

– Учинчи ибтидо ҳам, албатта, бўлиши керак.

– Ҳа, агар дарғазаб ибтидонинг истак-хоҳиш билдирувчи ибтидодан фарқланиши аниқланганидай, у (дарғазаб идтидо) нинг онгли ибтидо билан мос келмаслиги маълум бўлса.

– Буни аниқлаш қийин эмас. Ёш болалар мисолида кўриш мумкинки, улар туғилганлари заҳотиёқ узлуксиз (тўхтовсиз) ғазабли бўладилар, назаримда, шу билан бирга, уларнинг баъзилари мулоҳаза қилишга қобилияти бўлмай қоладилар, кўпчилиги эса мулоҳаза қилиш қобилиятига жуда кеч эришадилар.

– Ҳа, Зевс билан онт ичаманки, сен буни жуда яхши гапирдинг. Бунинг устига, иш худди сен айтгандек эканлигини ҳайвонларда ҳам кузатиш мумкин. Бундан ташқари, биз олдин ҳам келтириб ўтганимиз Гомернинг мисраси шундан далолат беради:

У ўз кўкрагига урди-да асабий юракка деди...

Бу ерда Гомер, икки турли [ибтидо] дан бири бошқасини, яъни нима яхшию нима ёмонлигининг фарқига борадиган ибтидо, телба дарғазаблик ибтидосини тергаётганини аниқ-равшан ифодалаган.

– Сен жуда тўғри гапирмоқдасан.

– Демак, қийинчилик билан бўлса ҳам, биз ҳар ҳолда бунинг ҳаммасидан ўтдик ва давлатда ҳам, ҳар бир айрим одамнинг дили (кўнгли)да ҳам ўша-ўша ибтидолар мавжуд ва уларнинг сон (адад)лари бир хилда, деган холосага келдик.

– Ҳа, шундай.

– Демак, яна ушбу ҳам албатта бўлиши зарур: давлат донолиги (денишмандлиги) қандай ва нимада намоён бўлса, хусусий шахсларда ҳам худди шундай ва худди шунинг ўзида намоён бўлади.

– Албатта.

– Ва хусусий инсон ўз мардлигини нимада ва қандай намойиш этса, давлат ҳам худди ўшанда ва худди ўшандай мардона бўлади. Уларнинг иккаласи эзгуликка муносабати бўлган барча нарсаларга ҳам эга бўлади.

– Ҳа, шундай бўлиши керак.

– Мен ўйлайманки, Главкон, давлатда адолат қандай амалга оширилса, айрим одам ҳам худди шу тарзда адолатли бўлади.

– Бу ҳам керак, албатта.

– Аммо агар давлатдаги учта тоифанинг ҳар бири унда ўз ишини бажарсагина, бу давлат бизда адолатли деб тан олинганини эсдан чиқармадик шекилли.

– Менимча, эсдан чиқармадик.

– Демак, бизда мавжуд бўлган ҳар бир ибтидо ўз ишини бажарсагина бизнинг ҳар биримиз адолатли бўлишимиз ва ўз ишимизни бажаришимиз мумкин эканлигини эсда тутишимиз зарур.

– Буни яхшилаб эслаб қолиш керак.

– Шундай қилиб, мулоҳаза қобилиятига ҳукмронлик қилиш жоиздир, чунки донишмандлик ва бутун дил ҳақида ғамхўрлик – айни унинг (мулоҳазанинг) ишидир, дарғазаб ибтидо эса унга (донишмандликка) бўйсуниши ва унинг иттифоқчиси бўлиши зарур.

– Албатта. Биз олдин айтиб ўтганимиздай, мусиқий санъатнинг гимнастик (санъат) билан қўшилуви бу иккала ибтидони ҳамоҳанглилкка олиб боради: бу қўшилиш мулоҳаза қобилиятининг шиддатини кучайтиради ва уни зебо нутқлар ҳамда фанлар тўйинтиради, дарғазаб ибтидони эса сўзлар билан юмшатиб ва уйғуллик (гармония) ҳамда усул (ритм) билан тинчлантириб, бирмунча кучсизлантиради.

– Мутлақо тўғри.

– Шу тазда тарбияланган, ўргатилган ва ўз вазифаларини тушунган ушбу икки ибтидо, истак-ҳоҳишлар билдирув-

чи ибтидони бошқаради. У (истак-хоҳиш ибтидоси) эса, ҳар бир одам дилининг кўпроқ (каттароқ) қисмини ташкил этади ва ўз табиатига кўра бойлик талаб қиласди. У (истак-хоҳиш) ошиб кетмаслиги ва жисмоний лаззатлар ҳисобига кучайиб кетмаслиги ҳамда ўз вазифасини бажаришдан тўхтаб қолмаслиги учун уни кузатиб туриш керак: акс ҳолда у ўзига қардош бўлмаган нарсани қул қилиш ва ўзига тобе қилиб олишга ва шу тарзда барча ибтидоларнинг ҳаёт фаолиятини бузишга ҳаракат қиласди.

– Сўзсиз, шундай.

– Иккала ибтидо бутун дилни ҳам, баданни ҳам, – ташки душманлардан аъло даражада сақлар эди: маслаҳатлари билан, бошқаси – қуролли ҳимоя билан; бири – ўзининг у (яъни дарғазаб рух – *тарж.*) ҳукмдор ибтидога эргашади ва унинг (онгли ибтидонинг – *тарж.*) қарорларини мардона бажаради.

– Шундай.

– Ҳар бир айрим одамни, унинг дарғазаб рухи ғамда ҳам, лаззатларда ҳам ақл-идрокнинг нима хавфли, нима эса хавфли эмаслиги борасидаги кўрсатмаларига қайси меъёрда риоя қилишига қараб, ўша меъёрда мард деймиз, деб ўйлайман.

– Бу тўғри.

– Доно эса – ҳар бирида бош бўладиган ва ушбу кўрсатмаларни берадиган кичик бир меъёрда, зеро, худди у (долнолик, донишмандлик), ҳар бир айрим ибтидога ҳам, ушбу учта ибтидонинг бор мажмуига ҳам нима яроқли эканлиги ҳақидаги билим соҳибиdir.

– Албатта.

– Онгли ибтидо бошқариши зарурлиги ва унга қарши исён қилиш мумкин эмаслиги ҳақидаги ўз фикр-мулоҳазаларида асосий бўлган ибтидо ҳам, унга тобе икки ибтидо ҳам ҳамфикр бўлган ушбу ибтидоларнинг иттифоқи ва ҳамоҳанглиги бўйича уни мулоҳазали, деб атамаймизми?

– Дарҳақиқат, давлатнинг ҳам, хусусий шахснинг ҳам мулоҳазалилиги – шундан бошқа нарса эмас.

– Аммо тез-тез таъкидлаб турганимиздек, худди шу нарса сабабли ва шу тарздагина инсон адолатли бўлади.

– Мутлақо шундай.

– Яна нима деймиз? Бу ерда адолат, уни биз давлатда (қандайлигини) тан олганимиздан бошқа бир нарса бўлиб чиқишига қандайдир унча-мунча ишора йўқмикан?

– Менимча, йўқ.

– Агар бизнинг дилимизда қандайдир гумон бўлса, кундалик ҳаётдан мисоллар келтириб, уни тарқатиб юборишимиз мумкин.

– Қандай мисоллар.

– Агар биздан, бизнинг давлатимиз ва ўз табиати бўйича унга ўхшаш, ўшандай тарзда тарбия топган айрим одам борасида бир битимга келиш талаб қилингудай бўлса, мана сенга мисол: бундай одамга олтин ёки кумуш омонат бериб қўйилса, у уларни ўтирглаб қўяди, деб ўйлаб бўладими? Буни (яъни ўтиглашни) бошқа ахлоқли одамдан кўра кўпроқ ана шундай одамдан кутиш мумкинилиги, сенингча, кимнинг хаёлига келади?

– Ҳеч кимнинг.

– У шаккоклик, ўтилик, сотқинлиқдан четда туради, улар унинг хусусий ҳаётига – унинг шахсий дўстларига ёки жамиятта – давлат ҳаётига тегишлими, йўқми, бари бир.

– Ҳа, у буларнинг ҳаммасидан четда туради.

– Ва у, албатта, онт ичиш ҳамда турли-туман шартномаларда хиёнат қилмайди.

– Албатта.

– Оиласига бевафолик, ота-оналарга беписандлик, худоларни қадрламаслик – буларнинг ҳаммаси кимларгадир тўгри келса келар, фақат унга эмас.

– Ҳа, бошқа ҳар кимга тўгри келиши мумкин.

– Буларнинг ҳаммасининг сабаби, ундаги мавжуд ибти доларнинг ҳар бири бошқариш ва бўйсуниш борасида ўз ишини қилаётганлигида эмасмикин?

– Ҳа, сабаб шу, бошқа ҳеч нарса эмас.

– Яна сен адолатни инсонларни ҳам, давлатларни ҳам бошқача эмас, шундай (яъни адолатли – *тарж.*) қиладиган ўша куч эмас, бошқа нарса бўлишини хоҳлайсанми?

– Зевс билан онт ичаманки, мен буни хоҳламайман.

– Демак, биз фақат фараз қилганимиз – тушимиз рӯёбга чиқди: кўриниб турибдики, биз давлат тузишга киришганимиз чоғдаёқ, қандайдир худо туфайли ўша заҳотиёқ адолатнинг ибтидоси ва намунаси минтақасига кириб бордик.

– Бегумон шундай.

– Демак, Главкон, кимки ўзининг табиий иқтидори бўйича этиқдўзлик (косиблик)ка яраса, унинг фақат этиқдўзлик қилиши ва бошқа ҳеч қандай иш билан шуғулланмаслиги, кимки дурадгорликка яраса – дурадгорлик қилиши керак, деб тасдиқлаганимиз адолатнинг қандайдир акси бўлган эди. Бошқа ҳолатларда ҳам худди шунинг ўзиdir.

– Шундайлиги аниқ.

– Дарҳақиқат, адолат бизда инсоний ташқи кўринишлар маъносида эмас, балки ўзига ўзи ва ўз қобилиятларига ҳақиқий ички таъсир ўтказиши маъносида, шундай турда бўлган. Бундай одам, ўз дилидаги ҳеч бир ибтидога ўзгалирнинг вазифаларини бажаришига ёки бир-бирининг ишига аралашиш билан хафа қилишга йўл қўймайди: у, ушбу ибтидоларнинг ҳар бирига дарҳақиқат нима хос бўлса, ўшани ажратади; у ўзини тута олади, ўзини тартибга келтиради ва ўзига ўзи дўст бўлиб қолади; у ўз дилининг уч ибтидосини, худди оҳангдошликнинг уч асосий товуши – баланд, паст ва ўртасини, бунинг устига яна агар у ерда орамиқ товушлар бўлса, уларни ҳам бир-бирига мослаштиради: буларнинг ҳаммасини бирга боғлайди ва шундай қилиб кўпликтан ўзининг бирлигига, мuloҳаза-

лилик ва батартиб бўлишига эришади. Ўз ҳаракатларида ҳам, (унинг ҳаракатлари) мулк сотиб олишгами, ўз баданини парвариш қилишгами, давлат ишларигами ёки хусусий шартномаларгами, нимага тегишли бўлса ҳам, шундайдир. Буларнинг ҳаммасида, кўрсатиб ўтилган ҳолатни сақлаб қолишга ёрдам берувчи фаолиятни у адолатли ва гўзал деб ҳисоблайди ва шундай атайди, донишмандаликни эса – шундай фаолиятга раҳбарлик қилиш қобилияти, деб билади. Буларнинг ҳаммасини бузган фаолиятни у адолатсизлик, унга раҳбарлик қилувчи фикр-мулоҳазаларни эса – жоҳиллик, деб ҳисоблайди.

– Сен мутлақо ҳақсан, Сүкрот.

Адолатли давлат ва адолатли одам

деб тан олсак, ўйлайманки, биз нимададир жуда адашаёт-
гандай бўлиб кўринмаймиз.

– Бундай кўринмайди, Зевс билан онт ичаман.

– Демак, биз буни тан оламизми?

– Тан оламиз.

– Шундай бўлақолсин. Энди, ўйлайманки, адолатсизликни кўриб чиқиш керак.

– Бу аник.

– У (адолатсизлик) гарчи бу гап бунга мўлжалланмаган, балки ҳукмронлик қилиши керак бўлганига бўйсуниши зарур бўлса-да, кўрсатиб ўтилган учта ибтидонинг низосида, беҳаловатликда, ўзгаларнинг ишига аралашишда, дилда ҳукмронлик қилиш учун дилнинг қандайдир қисмининг бутун ҳаммасига қарши исёнида жойлашган бўлиши керак, тўғри эмасми? Адолатсизлик ҳақида ушбуни тасдиқлаймиз: у дилнинг турли қисмларининг саросимага тушиши ва адашиб юриши, уларнинг бебошлиги ва кўрқоқлиги, бунинг устига жоҳиллик – бир сўз билан айтганда, ҳар хил ёмонликлардир.

– Начора, – дедим мен. – Агар биз, адолатли одам ва адолатли давлатни ҳамда уларда намоён бўладиган адолатни аниқладик,

- Буларнинг ҳаммаси бир нарса.
- Шундай экан, адолатсизлик ва жиноятлар қилиш нимани англатади ва, аксинча, адолат бўйича иш қилиш нимани англатади – адолатсизлик нима-ю адолат нималиги аниқлангач, буларнинг ҳаммаси равшан бўлади, тўғри эмасми?
- Булар аниқландими?
- Адолат ва адолатсизлик соғлом ва касаллик келтириб чиқарувчи ибтидолардан ҳеч нарсаси билан фарқланмайди, фақат буниси – баданда, униси эса – дилдадир.
- Қандай қилиб?
- Соғлом ибтидо соғлиқ келтиради, касаллик тұғдира-дигани эса – касал қиласы.
- Шундай.
- Адолатли фаолият адолатга, адолатсизи эса адолатсизликка олиб боради.
- Сүзсиз, шундай.
- Соғлом қилиш жисмоний ибтидолар ўртасида ҳукмронлик ва бўйсунишининг табиий муносабатларини яратишни англатади, шу каби, касаллик уларнинг табиатта зид равишда ҳукмронлиги ёки бўйсунишини англатади.
- Шундай.
- Демак, дилни адолатли қилиш, у ерда унинг ибтидоларининг ҳукмдорлик ва тобеликнинг табиий муносабатларини ўрнатишни англатади, адолатсизлик қилиш эса – демак, у ерда, бир ибтидонинг бошқаси устидан ҳукмронлиги ёки бирининг бошқасига бўйсунишини табиатта зид равишда ўрнатишни англатади.
- Мутлақо тўғри.
- Бундан келиб чиқадики, ҳар қалай эзгулик – бу қандайдир соғломлик, чирой, дил хотиржамалиги, фароғатидир, ёмонлик (ахлоқсизлик) эса касаллик, хунуклик ва ожизликдир.
- Ҳа, шундай.
- Яхши одатлар эзгулик соҳиби бўлишга, ахлоқсизлари эса ёмонликка олиб бормайдими?

– Иложсиз шундай бўлади.

– Кўриниб турибдики, энди бизга нима мақсадга мувофиқроқ –adolatli иш қилишми, яхши одатларга эга бўлишми ва пинҳон бўладими ёки йўқми, бари бир,adolatli бўлишми ёхуд жиноят қилиш ва, гарчи бу жазоланиш ва ахлоқ тузатиш жазосини олиш хавфи бўлмаса ҳам,adolat-siz бўлишми – шуларни тадқиқ қилиш қолади, холос.

– Аммо, Суқрот, менимча, энди бундай тадқиқот ўтказиш кулгили бўлар эди: agar инсонда турли овқатлар, ичимликлар, ҳар хил бойликлар ва турли ҳокимият бўлаттуриб, унинг жисмоний табиати шикастланганида инсонга ҳаёт – ҳаёт бўлмай қолса, agar биз нима билан яшасак, худди ўша нарса шикастланса ва бузиласа, у ҳолда унинг ҳаёти қандай бўлади? Агар у, унга ёмонлик ва адолатсизликдан қутулишида ваadolat ҳамда эзгулик соҳиби бўлишида ёрдам берадиган нарсадан бошқа ҳамма нарсани қиладиган бўлса-чи? Биз униси ҳам, буниси ҳам нимадан иборат эканлигини яхши таҳдил қиидик.

– Ҳа, шундай бўлса-да, бу кулгили бўлар эди; модомики, буларнинг ҳаммаси айнан шундай эканлиги ҳаммасидан равшанроқ кўриниб турадиган чегарагача етиб борган эканмиз, чекинишимиз мумкин эмас.

– Зевс билан онт ичаманки, чекиниши – энг ёмон иш.

– У ҳолда, бу ёққа келиб қара, ахлоқсизлик қанча турларга эга: бунга нигоҳ ташласа арзиди.

– Мен сенга эргашиб бормоқдаман, сен эса давом эт.

– Дарҳақиқат, бу ердан, худди бизнинг суҳбатимиз давомида кўтарилганимиз кузатиш минорасидан қарагандай, фақат бир турдаги эзгу иш мавжуд бўлиб кўринади, ахлоқсизлик, иллатлар турлари эса беҳисоб кўп бўлган бир пайдада, улардан тўрттасини эслаб ўтиш керакдир.

– Сен нималар ҳақида гапирмоқдасан?

Беш хилдаги рұхий холатга беш хилдаги давлат тузумининг тұғри келиши

– Давлат тузумларининг қанча хили бўлса, айтиш керакки, шунча хил рұхий ҳолат мавжуддир.

– Қанча?

– Давлат тузумининг беш хили ва дилнинг беш хили.

– Улар қайсилар, айтақол.

– Мен тасдиқлаб айтаманки, шундай давлат тузуми хилларидан бири ҳозир биз таҳлил қылганимиздир, аммо уни икки хил аташ мүмкин: агар ҳукмдорлар орасидан кимдир ажралиб турса, буни подшоҳлик ҳокимияти деб аташ мүмкин, агар ҳукмдорлар бир нечта бўлса, у ҳолда бу аристократия бўлади.

– Тұғри.

– Мен худди шуни алоҳида бир тур, деб белгилайман. Ҳукмдорлар кўп бўладими ёки фақат биттами, токи биз айтиб ўтганимиз тарбия ва таълимни ишга солар эканлар, улар энг муҳим қонунларни бузмайдилар.

– Бузмайдилар, бу табиий.

БЕШИНЧИ КИТОБ

– Худди шунга ўхшаш турдаги давлатни ва давлат тартиботини, яна алоҳида одамни ҳам яхши ва түгри дейман, балки бундай давлат түгри экан, қолган ҳамма хилларини ёмон деб ҳисоблайман: уларда давлат бошқаруви ҳам, хусусий одамларнинг руҳий ҳолати ҳам янгишdir. Ахлоқсиз (иллатли) давлат тузумининг хиллари түртта.

– Яъни қандай хиллар? – деди Главкон.

– Менимча, улар биридан бирига қандай тартибда ўтсалар, шу тартибда гапирмоқчи бўлиб турган эдим. Шу аснода Полемарх – у Адимантга яқин ўтирган эди – қўлини чўзиб, унинг елкасидағи ёпинчигидан ушлаб тортиб, ўз томонига энгаштириди ва эгилиб, унинг қулогига нимадир деб шивирлади. Фақат ушбу гапни эшишиб қолдим: «Уни ҳол-жонига қўямизми ёки бирор нарса қиламизми?»

– Ҳеч ҳам қўйиб юбормаймиз, – деди Адимант баланд овозда.

Шунда мен сўрадим:

– Нимани қўймаслик сизларга шунчалик мухим?

– Сени, – жавоб берди Адимант.

Мен яна сўрадим:

– Нега бу сизларга шунчалик мухим?

**Соқчиларда хотинлар
ва болаларнинг
умумийлиги масаласи-
нинг қўйилиши**

– Сен, бизнингча, ўзингни қийнашни хоҳламай, – деди у – ва таҳдил қилишдан қочиб, сұхбатимизнинг бутун бир – анчагина – қис-

мини пинҳона ўтказиб юбормоқдасан. Ёки сен, хотинлар ва болалар, дўстларда барча нарса умумий бўлиши ҳақида шунчаки гапириб ўтганингни эсдан чиқардик, деб ўйлайсанми?

– Адимант, нима, бу нотўғрими?

– Аммо бунинг тўғрилиги, бошқа ҳоллардагига ўхшаб, бундай умумийлик қай тарзда амалга оширилиши тушунтирилишига муҳтождир, – зеро, бу (бундай умумийлик) турича бўлиши мумкин-ку! Шунинг учун сен қандай йўлни назарда тутаётганингни албатта кўрсатиб ўтгин. Сен бола туғиш ҳақида – болаларни қандай туғишилари, түкқандан кейин тарбиялашлари ҳақида – умуман сен айтиб ўтгандай болалар ва хотинларнинг умумийлиги ҳақида эслаб ўтасан, деб биз анчадан бери кутамиз. Бу тўғри рўй бермоқдами ёки йўқми эканлиги давлат тузуми учун улкан, ҳатто, ҳал қилювчи аҳамиятга эга деб ҳисоблаймиз. Сен бўлса, бу масалани етарли даражада текширмай, қандайдир бошқа бир давлат тузумини кўриб чиқишга ўтиб кетдинг. Шунинг учун, сен эшитганингдек, токи сен буни ҳам бошқа қолганларини таҳдил қилганингдек таҳдил қилмагунингча, олдинга юришинг ноўрин, деб ҳисобладик.

– Ушбу қарорга мени ҳам тарафдор этиб қабул қилинг, – деди Главкон.

– Суқрот, бундай қарор бизнинг ҳаммамиз томонимиздан сўзсиз қабул қилинган, деб ҳисобла, – деди Фрасимах.

– Сиз ўзи нималар қиляпсиз! – хитоб қилдим мен. – Сизлар мени (бу ерда) ушланиб қолишга мажбур этмоқдасиз ва давлат тузуми ҳақида, гўё биз яна қайтадан киришаётгандай, узундан-узоқ сухбатни бошламоқдасиз. Мен эса, ушбу муҳокамани тутатдим, деб қувониб юрибман – агар сизлар олдин айтганларим билан қаноатлангандарингизда менга шунинг ўзи ҳам етар эди. Сиз ўзингизнинг ушбу таклифиниз билан бутун бир мулоҳазалар галасини кўтардингиз,

буни олдиндан билиб, бунчалик (күп мuloҳазалардан) чү-
чиб ўшанда мен мулҳазани тўхтатган эдим.

– Нима, – деди Фрасимах, – сенингча, сұхбатни эши-
тиш учун бу ерга келгандарнинг ҳаммаси бекорга келган
эканлар-да?

– Аммо сұхбат ҳам, – дедим мен, – меъёрида бўлиши керак.

– Бундай сұхбатни эшитиш учун онгли одамларда бу-
тун умр меъёр бўлади, – деди Главкон. – Аммо, бу ерда гап
бизда эмас. Сен, биз сўраган масалани ўз услубингда таҳ-
лил қилишдан эринма: бизнинг соқчиларимизда болалар ва
хотинларнинг умумийлигини қандай тушуниш керак, энг
қийин, мушкул ҳисобланган, туғилганларидан то ўқишни
бошлишгача бўлган вақт орасида гўдакларнинг тарбияси
қандай кечади? Булар қай тарзда ўтиши керак, шуни кўрса-
тишга ҳаракат қилиб кўр.

– Буни тушуниб етиш осон эмас азизим. Бу ерда ақлга
тўғри келмайдиган нарсалар биз аввал таҳдил қилганимиз-
га қараганда ҳам кўп. Агар буни амалга ошириш мумкин,
дейилса – ишонишмайди, агар бу тўла амалга оширилса,
бунинг энг яхши нарса эканлигига ишончсизлик билан ён-
дашган бўлар эдилар. Азиз дўстим, бу сұхбат яхши (эзгу)
тилакларга айланиб қолмаслиги учун ушбу мавзуда тўхташ-
га журъат қилмаяпсан.

– Даидироқ бўл! Зеро, сенинг сомильаринг нодон
эмаслар, улар ишонувчан ва хайриҳоҳидирлар.

Шунда мен бундай дедим:

– Қадрли дўстим, буни менга далда бериш учун галир-
маяпсанми?

– Шундайлигини эътироф этаман.

– Агар мен ўзимга ишонсан ва гўё нималар ҳақида га-
пираётганимни биламан, деб ҳисобласам, сен аксига эри-
шасан, у ҳолда сенинг таскининг ажойиб бўларди: кимки
ҳақиқатни билса, ўша (одам) тушунувчи ва қадрли одамлар
даврасида у энг буюк ва қимматли нарсалар ҳақида жасур

ва иккиланмай гапиради; аммо менга ўшаган одамда гумонлар ва изланишлар бўлсаю у мулоҳаза қила бошласа, унинг аҳволи омонат ва даҳшатлидир – бу менинг кулагили аҳволга тушиб қолишдан қўрқишимдан эмас (бу бир болаликнинг ўзи бўлиб қоларди), балки ҳақиқатни ўридан кўзғатиб, мен ўзимгина йиқилмай, балки дўстларимни ҳам тортиб кетаман; бизда эса гап энг кам иккиланниш лозим бўлган нарса ҳақида кетмоқда.

Главкон, мен айтмоқчи бўлган нарсам ҳаққи Адрастея (юонон ривоятларида маъбудалардан бири – *тарж.*)нинг пинжига кириб оламан. Қўрқаманки, беихтиёр қотил бўлиш, ҳар ҳолда, гўзал, эзгу, адолатли ва қонуний ишда ёлғончи бўлиб қолишдан камроқ жиноятдир. Дўстлар даврасидан кўра душманлар орасида бундай хавфга дучор бўлиш яхшироқ бўлганлигидан, яххиси, менга далда бермай қўяқол!

Шунда Главкон табассум қилди.

– Аммо, Суқрот, агар сенинг бу мулоҳазангдан бизга ноҳушлик бўлса, – деди у, – қотиллик қилинганида қандай бўлса, биз сенинг гуноҳингни шундай кечирамиз: биз сени пок ва бизни ҳеч ҳам алдамаётган деб ҳисоблаймиз. Марҳамат қилиб дадил гапиравер.

– Яхши. Айтиш керакки, ушбу эслатилган ҳолатда ҳам кимнинг гуноҳи кечирилган бўлса, фақат ўша покдир – қонун шундай дейди-ку. Ростки у ерда шундай экан, демак, у ҳолда менинг ҳолатимда ҳам шундай бўлади.

– Шундай шартлар билан бўлса-да, гапиравер.

– Энди яна боши қайтишга тўгри келади; албатта, ўшандаёқ ҳаммасини тартиб билан баён қилиш керак эди. Мана бу тўгри бўлса ажаб эмас: эркакларнинг туттан ўрни тўла аниқланганидан кейин, аёлларнинг туттан ўринларини ҳам аниқлаш керак, бунинг устига сен шундай маслаҳат бермоқдасан.

Муносиб тарзда фарзандлар кўриш ва хотин олиш ҳамда уларга тўгри муносабатда бўлишга, биз таҳдил этган равища тугилган ва тарбияланган одамлар учун, меним-

ча, биз энг аввал қадам қўйган йўлдан бошқа йўл йўқ. Биз ўз сұхбатимизда подани қўриқловчи соқчилар сифатида эркакларни қўйишга қарор қилдик.

– Шундай.

Идеал давлатда аёлларнинг тутган ўрни

– Буни, аёлларга ҳам шунга ўхшаш таваллуд ва тарбиянираво кўриб давом эттирамиз ва бу бизга тўғри келадими ё йўқми, кўрамиз.

– Қандай қилиб?

– Қўйидагича: соқчи эркак ит нимани қўриқласа, урғочи ит ҳам шуни қўриқлади, улар билан бир хилда ов қиласди ва қолган ҳамма нарсани биргаликда бажаради, ёки улар кучук бола туғади ва боқади, шунинг учун улар бунга қодир эмас, демак, қимирламай уй қўриқлашлари керак, барча машиққатлар ва подани қўриқлаш эса эркак ит чекига тушади, деб ҳисоблаймизми?

– Мана шуни улар бирга бажаришлари керак. Фақат биз, одатда, урғочисининг кучи эркагиникига қараганда камроқ эканлигини инобатга оламиз.

– Қандайдир тирик мавжудотдан, агар улар бир хилда ўстирилмаса ва тарбияланмаса, айнан бирон-бир ишни бажаришларини талаб қилиб бўладими?

– Мумкин эмас.

– Демак, аёлларни эркаклар бажарадиган ишга қўядиган бўлсак, уларни ўша ишнинг ўзига ўргатиш керак.

– Ҳа.

– Ваҳоланки, биз эркакларга мусиқий ва гимнастик санъатлар билан шугулланишни тайин этдик.

– Шундай.

– Демак, аёлларга ушбу икки санъат билан, яна ҳарбий иш билан ҳам шугулланишни ҳам юкламоқ зарур; аёллардан фойдаланиш ҳам шунга мувофиқ бўлиши керак.

– Сўзларингдан шундай фикр келиб чиқади.

– Эҳтимол, биз ҳозир гапираётган бўлсак, унинг кўп қисми кулгили туюлади, чунки агар айтилганларга мувофиқ бажарилса, урф-одатларга зид бўлиб қолади.

– Ҳа, бу жуда кулгили туюлар эди.

– Сенинг назарингда, бу ерда ҳаммасидан кулгилироғи нима? Афтидан, ялангоч аёлларнинг палестраларда (палестра – гимнастика мактаби) эркаклар билан биргаликда машқ қилишлари кулгили бўлса керак. Бунинг устига нафақат ёшлар, балки, ҳатто, катта ўшдагилар ҳам – худди гимнасияларда машқ қиласиган чоллардай: юзларини ажин босган, кўринишлари кўркам бўлмаса-да, улар бари бир машқ қиласидилар.

– Зевс билан қасам ичаманки, бу ҳар ҳолда ҳозирги тушунчалар бўйича, кулгили кўринган бўларди.

– Гапни бошлаган эканмиз, қочиримга усталар қанча ва қайси тарзда бундай ўзгариш – аёллар учун гимнасиялар, мусиқий санъат ва қурол ишлатишни билиш (охирги навбатда эмас) ва суворийлик устидан кулмасинлар, бизнинг улардан кўрқадиган жойимиз йўқ.

– Сен ҳақсан.

– Модомики биз гапни бошлаган эканмиз, ҳозирги одатларининг қаттиқдигига қарши чиқишимиз керак, мазах қилувчиларни эса ўзларини пичингдан тийишларини ва яқин-яқинларда эллинларда ҳам, кўпчилик варварларда ҳозиргача бўлганидек, ялангоч кўриниш эркаклар учун уят ҳисобланганини ва критлилилар биринчи бўлиб, кейинроқ эса лакедемонликлар ҳам ўзларида гимнасияларни расм қилганларини, ўша замонларида ҳам бунинг устидан кулиш имконияти бўлганлигини эслашларини сўрашга тўғри келади. Ёки, сенингча, бу бошқачами?

– Менимча, шундай.

– Аммо бутун баданни кийим билан беркитиб машқ қилгандан кўра, кийимсиз машқ қилиш қулайроқ эканлиги тажрибадан равshan бўлганидан кейин, бу ҳолат кўрганга кулгили

бўлмай қолди, зеро, оқилона далиллар шундай бўлгани афзалроқ эканлигини кўрсатди. Бу ҳол ёмон нарсани эмас, бошқа ниманидир қулгили, деб ҳисоблаган одам пуч одам эканлигини кўрсатди; қачонки у ниманингdir устидан кулмоқчи бўлса, у аҳмоқлик ва иллатни эмас, бошқа ниманидир қулгили деб билади: гўзалликка интилганида ҳам у эзгуликни эмас, бошқа нимадир нарсани мақсад қилиб қўяди.

– Бу ҳар жиҳатдан тўғри.

– Шундай қилиб, бу нарсани бажариш мумкинми ёки йўқми – бир келишувга келиш керак ва ҳазилми ёки чинми – ушбу баҳсли масалани ким қандай хоҳласа, шундай ҳал қилиши зарур: инсониятнинг аёл қисми барча ишларда эркаклар билан бир қаторда қатнашишга лаёқатлими, ёки у бу ишларнинг ҳеч бирида қатнаша олмайдими? Балки у нимагадир лаёқатли, бошқасига эса – лаёқатли эмасдир? Ҳарбий иш борасида ҳам шу гап: аёллар унга лаёқатлимилар? Гапни энг яхши ҳолатда тутатиш учун худди шундай бошламоқ дуруст эмасмикин?

– Албатта.

– Рақибларнинг далиллари бизнинг қамалимизга учраб ҳимоясиз қолмаслиги учун бошқалар (билин баҳсласишиш ўрнига) биз ўз-ўзимиз билан баҳс юритишимизни хоҳлайсанми?

– Бунга ҳеч нарса ҳалал бермайди.

– Биз уларнинг номидан бундай деймиз: «Сукрот ва Главкон, сизларга бегоналарнинг эътиrozлари асло керак эмас: сиз ўзингизнинг давлатингизга асос солишини бошлаганингизда, ҳар ким, ким бўлишидан қатъи назар, ўз табиатига мувофиқ равищда – фақат ўз ишини қилиши керак, деб тан олган эдингиз».

– Ҳа, ўйлайманки, биз шундай деб тан олганимиз. Бошқача бўлиши мумкинми?

«Нима, аёллар ўз табиатларига кўра эркаклардан мутлақо фарқ қилмайдиларми?»

– Қандай қилиб фарқ қилмасликлари мумкин?

«Демак, уларга табиатларига мос бошқа ишни тайин этиш керак».

– Хүш, нима бўлибди?

«Энди бу сизнинг тарафингиздан йўл қўйилган хато эмасми, эркаклар ва аёллар, гарчи уларнинг табиатлари кескин фарқ қиласа-да, бир (хилдаги) ишни бажаришлари керак, деб тасдиқлаб, сиз ўзингизга ўзингиз зид фикр билдиrmаяпсизми?» Эй, галати одам, ўзингни ҳимоя қилиш учун нима дейишни биласанми?

– Буни бирдан бажариш осон эмас. Аммо мен, бизнинг далилларимиз борасида нимани мумкин бўлса, ўшани тушириб беришингни сўрайман, ҳозир ҳам илтимос қилмоқдаман.

– Мана шу ва шунга ўхшаш бошқа барча нарса, Главкон, мен аллақачон олдиндан кўрганим нарсалардир, шунинг учун мен қўрқиб, қандай қилиб хотин олиш ва болали бўлиш ҳамда уларни қандай тарбиялаш ҳақидаги қонунга ёндашишга шошилмас эдим.

– Зевс билан қасам ичаманки, буларнинг ҳаммаси осон (ҳал бўладиган) эмас!

– Албатта, осон ҳал бўлмайди. Аммо иш бундай: кимдир унча катта бўлмаган, чўмиладиган ҳовузга тушадими ёки улкан денгизнинг ўртасига тушадими бари бир у сузиди чиқишига ҳаракат қиласи.

– Албатта.

– Шунга ўхшаб, биз ҳам, бизни қандайдир дельфин елкасига олади ёки биз қандайдир тасодиф билан кутқариб олинамиш деган умид билан сузиб, ушбу мулоҳазаларимиздан чиқиби олишга уриниб кўришимиз зарур.

– Ҳа, уриниб кўриш керакка ўхшайди.

– Кел, бирон йўлини излаб кўрайлик. Биз, табиат ҳар хил бўлгани ҳолда машгулотлар ҳам ҳар хил бўлиши керак, деб келишган эдик, айтиш керакки, аёллар ва эркаклар табиати ҳар

хил. Энди эса биз бирданига, одамлар турлича табиати билан бир ишнинг ўзини бажаришлари мумкин, деб тасдиқламоқдамиз. Зеро, бизни худди шунда айбламоқдалар-ку!

– Мутлақо тўғри.

– Ҳа, Главкон, баҳс санъати буюқdir!

– Нима, нима дединг?

– Зеро, кўпчилик унга, ҳатто, беихтиёр қизиқадилар, ва яна улар ўзлигини баҳсда мусобақалашаётган эмас, балки мулоҳаза юритаётган, деб ўйладилар. Бу шунинг учун рўй берадики, улар аслида сўз юритилаётган мавзуни (нарсаны) хиллари бўйича фарқлаб мулоҳаза қилишни билмайдилар. Сўзлардан айб топишга уриниб, улар сұхбатдошнинг айтган гапидан зиддият излайдилар ва сұхбатлашиш ўрнига баҳсда мусобақалаша бошлайдилар.

– Тўғри, бундай эҳтирос кўпчиликка хос. Аммо наҳотки у ҳозир бизга ҳам қарши йўналтирилган?

– Сўзсиз, зеро, биз беихтиёр шундай сўз зиддиятига тўқнаш келдик.

– Қандай қилиб?

– Инсонлар табиати бир хил бўлмаган ҳолда уларнинг машғулотлари ҳам ҳар хил бўлиши зарур; биз буни мардона ҳимоя қилдик, баҳсларга эса исмлар сабаб бўлдилар: зеро биз, табиий хусусиятларнинг турдаги фарқи ва ўхшашлиги нимадан иборат эканлигини кўриб чиқмаганмиз ва, турли табиатли одамларга турли машғулотларни, бир хилларига бир хил машғулотларни тайин қилганимизда у (турли табиатли – *тарж.*) ва бошқаси (бир хил табиатлисиз – *тарж.*) нимага мойиллигини аниқлаб олмадик.

– Ҳақиқатан, биз буни кўриб чиқмадик.

– Энди, афтидан, ўзимизга ўзимиз қуйидаги савонни бериш имконияти пайдо бўлмоқда: кал ва сертук одамларнинг табиий хусусиятлари бир хилми ёки қарама-қаршиими? Башарти, қарама-қарши, деб тан олсак, у ҳолда яна сўраймиз: агар кал киши этикдўзлик қиласа, у ҳолда бу (иш)ни

бажариш сертук кишига ҳам мумкинми? Агар сертук киши этиқдүзлик қылса, кал бу (иш)ни бажариши мумкинми?

– Буни сұраш күлгіли-ку!

– Нега энди? Биз аввал табиатларнинг үхшашлиги ва фарқини умуман эмас, балки уларнинг фарқи ва үхшашлигининг машғулотлар билан боғлиқ туринигина аниқлагандик, масалан, биз, шифокор ҳам, фақат дилидагина шифокор бўлганлар ҳам ўша-ўша бир табиий хусусиятга эгадирлар, деб айтган эдик. Ёки, сенингча, бу бошқачами?

– Менимча, шундай.

– Шифокор ва дурадгорда табиий хусусиятлар ҳар хилми?

– Албатта.

– Демак, агар қандайдир санъат ёки бошқа бир машғулот борасида эркак ва аёл жинслари ўртасида фарқ топиласа, унда бу ишни у ёки бу жинсга мувофиқ топшириш керак, деб айтамиз. Агар улар фақат аёлнинг туғиши, эркакнинг эса уруғлантириш билангина фарқлансалар, у ҳолда биз, бу нарса биз фикр юритаётган борада аёлнинг эркакдан фарқини ҳеч ҳам исботламайди, деймиз. Аксинча, бизда соқчилар ҳам, уларнинг хотинлари ҳам ўша бир иш билан шугулланишлари керак, деб ўйлашда давом этаверамиз.

– Ва шундай ўйлаб түгри қиласми.

– Демак, шундан кейин кимки бунинг зиддини тасдиқлаётган бўлса ўша одам давлат тузумига таалуқли қайси санъат ёки машғулот борасида аёл ва эркак табиатининг бир хил эмас, балки ҳар хил эканлигини кўрсатиб, бизга тушунтиурсин.

– Адолатли талаб!

– Тўгри, сен сал олдинроқ айтиб ўтганингдек, кимдир, бунга бирданига жавоб бериш осон эмас, аммо фикр юритиб, қийналмай бунинг ўддасидан чиқса бўлади, деб айтиши ҳам мумкин.

– Эҳтимол, шундай ҳам дер.

– Хоҳласанг, ушбу эътироzlарни билдираётган одамдан бизнинг ортимииздан юришни ва унга, давлат тузуми билан

боглиқ машғулотлар борасида аёlda ҳеч қандай хусусияттар үзілімінде көрсетілген болады. Болаша қандай хусусияттар үзілімінде көрсетілген болады. Болаша қандай хусусияттар үзілімінде көрсетілген болады. Болаша қандай хусусияттар үзілімінде көрсетілген болады.

– Жуда хоҳлайман.

– Қани, жавоб бер-чи, деймиз унга. Сен бундай деган әдинг: «Бирор нимагадир қобиляятли, бошқаси – қобиляятсиз туғилди; бирор бу ишни осонликча, бошқаси – қиынчилік билан билиб олади, бирор озгина үқиб-үрганиб ҳам, үрганған соҳасида жуда топқыр бўлади, бошқаси эса, гарчи кўп үқиган ва машқ қылган бўлса-а, ҳатто, үргатилган нарсани ҳам ўзлаштира олмайди. Бирида унинг жисмоний ҳолати руҳий ривожига мос келади, бошқасига эса у фақат ҳалақит беради». Сен одамларни табиатан кимлар қандайдир ишга лаёқатлигига кимлар бунга лаёқатли эмаслигига қараб ажратдингми ёки йўқми?

– Ҳар ким ҳам, шундай, деб айтади.

– Одамларнинг машғулотларидан эркаклар устун бўлмаган ҳеч бўлмаса бирортасини биласанми? Бу ўринда аёлларнинг тўқишилари, қурбонлик обинонларини ёпишилари, овқат пиширишиларини гапириб ўтириш ортиқча. Ҳақиқатан ҳам, буларни аёл жинси тузуккина билади – бинобарин, агар шуни ҳам эплай олмаса, унинг устидан куладилар.

– Сен тўгри айтмоқдасан; бу жинс барча нарсада унисидан паст туради. Тўгри, кўп аёллар кўтгигина эркаклардан кўп борада яхшироқдирлар, аммо умуман олганда, иш худиди сен айтганингдекдир.

– Демак, дўстим, аёлга фақат аёл бўлгани учунгина, эркакка фақат эркак бўлгани учунгина қандайдир ишни топшириш одати давлатни ташкил этувчиларда бўлиши мумкин эмас. Йўқ, у ва бу жинсдаги тирик мавжудотларда бир хилдаги табиий хусусиятлар учраб туради ва шу табиат бўйича аёл ҳам, эркак ҳам, барча ишларда қатнашишилари мумкин, аммо аёл барча нарсада эркақдан кучсизроқдир.

– Ҳаттоки, анча кучсиздир.

- Нима, ҳамма нарсани эркакларга топшириб, аёлларга ҳеч нарсани топширмаймизми?
- Шундай қилиб бўладими?
- У ҳолда, ўйлайманки, ўзининг табиий қобилияти бўйича бир аёл шифокорлик қилиши мумкин, бошқаси эса – йўқ, бири мусиқий санъатга мойил, бошқасига эса Музалар бегона, деймиз.
- Нима демоқчисан?
- Нима, бирон-бир аёл жанговар бўлмагани ва гимнастик машқларни яхши кўрмагани ҳолда, бошқасида гимнастика ва ҳарбий ишга қобилият бўлмаслиги мумкинми?
- Ҳа, шундай.
- Нима десак бўлади? Бири фалсафага мойил, бошқаси эса уни ёмон кўради. Бирига руҳ дарғазаблиги хос, бошқаси эса оғир-босиқ.
- Шундай ҳам бўлади.
- Демак, соқчи бўлишга мойил аёллар учраб туради. Биз эркаклар орасидан ҳам табиатан соқчиликка табиатан мойил бўлганларини танлаб олмадикми?
- Албатта, худди шундайларни танладик.
- Демак, давлатни қўриқлаш учун, аёлларда ҳам, эркакларда ҳам бир хил табиий қобилияtlар мавжуд, фақат аёлларда улар кучсизроқ, эркакларда эса кучлироқdir.
- Шундайга ўхшайди.
- Демак, бундай эркаклар учун хотинларнинг ҳам шундайларини танлаш зарур, токи улар биргаликда яшасинлар ва улар (давлат муҳофазасига) лаёқатли ҳамда ўз табиати бўйича соқчиларга хеш бўлганлари ҳолда, давлатни қўриқлаб турсинлар.
- Албатта.
- Кимларки ўз табиати бўйича бир хил бўлса, уларга бир хилда иш билан шуғулланиш имкониятини бериш керак.
- Ҳа, бир хилларга шундай қилиш керак.
- Демак, биз тўла айланани ўтиб бошланиш нуқтасига қайтиб келдик ва соқчиларнинг хотинларига ҳам мусиқа

санъати билан, ҳам гимнастика билан шуғулланишга имко-
нийт бериш табиатга зид эмаслигини тан оламиз.

– Асло зид эмас.

– Демак, бизнинг қарорларимиз бажариб бўлмайди-
ган эмас экан ва биз табиатга мувофиқ қоидалар ўрнатган
эканмиз, улар фақат пуч ҳоҳишга айланиб қолмагандир.
Кўриниб турганидай, бизнинг давримизда бунга хилоф ра-
вишда кузатиладиган нарса табиатга зид бўлса керак.

– Шундайга ўхшайди.

– Зоро, биз ўз қарорларимиз амалга ошиши мумкинили-
гини ва улар энг яхши эканлигини кўриб чиқмоқчи эдик.

– Ҳа, шундай эди.

– Аммо улар амалга ошиши мумкинилигини барчамиз тан
олдик-ку.

– Ҳа.

– Энди, улар энг яхши эканлиги ҳақида бир фикрга кели-
шимиз зарур.

– Албатта.

– Аёл соқчи бўлиши учун, унинг тарбияси, эркак соқчилар
тарбиясидан ўзгача бўлмаслиги зарур, бунинг устига бу ерда
сўз ўша-ўша бир хил табиий қобилиятлар ҳақида бормоқда.

– Ҳа, у бошқача бўлмаслиги керак.

– Ушбу нарса ҳақида сенинг фикринг қандай?

– Яъни?

– Сен ўз тажрибангда, бири одам яхши, бошқаси эса
ёмон эканлигига имонинг комилми ёки сен барча (одам-
лар) бир хил деб ишонч ҳосил қилмадингми?

– Асло.

– Биз асос соглан давлатда, сенинг фикрингча, қайси
одамлар яхшироқ чиқдилар – биз таҳдил қилганимиздай
таълим олган соқчиларми ёки ўз қасб-корлари бўйича тар-
бияланган этикдўзларми?

– Сўраш ҳам кулгили!

– Тушунаман. Яна: бизнинг соқчиларимиз фуқаролар-
нинг энг яхшилари эмасми?

- Албатта, энг яхшилари.
- Яна. Уларга ўхшаш аёллар – аёллар орасида энг яхшилари бўлмайдиларми?
- Улар ҳам шундай бўладилар.
- Давлат учун, унда аёллар ва эркакларнинг энг яхшилари ҳозир бўлганидан-да яхшироқ нарса борми?
- Йўқ, бўлиши мумкин эмас.
- Буни эса, биз таҳлил қилганимиздай, қўлланилган мусиқий санъат ва гимнастика амалга ошира олади.
- Бегумон шундай.
- Демак, бизнинг қароримизни нафақат бажарса бўлади, балки у давлат учун ҳамма нарсадан яхшидир.
- Ҳа, шундай.
- Соқчиларнинг хотинлари кийим ўрнига жасоратга бурканар эканлар, кийимларини ечсинлар-да, уруш ва давлат ҳимоясида қатнашсиналар ва бошқа ҳеч нарсага чалғимасинлар. Аммо буларнинг ҳаммасида ҳам, уларнинг жинслари заифлиги учун, аёлларга эркакларга нисбатан енгилроқ топшириқлар бериш зарур. Юксак мақсадлар учун гимнастика билан шундай аҳволда (яъни яланғоч – марж.) шугулланадиган яланғоч аёлларни кўрганда улар устидан куладиган эркак, ўзининг бу кулгиси билан «доноликнинг хом мевасини узиб», айтиш керакки, ниманинг устидан кулаётганини ва нима қилаётганини ўзи ҳам билмайди. Зоро, жуда топиб айтганлар – қайта-қайта айтадилар ҳам – фойдали (нарса) зебодир, заарлиси эса – уятсизликдир.
- Сўзсиз шундай.
- Аёллар борасидаги қонун муҳокамасида соқчи эркаклар ва соқчи аёллар барча ишларни биргаликда бажаришлари керак, деб қарор қилганимизда, биз бир тўлқиндан қутулиб қоламиз, бизнинг сұхбатимиз эса, аксинча, бунинг мумкинлиги ва фойдалилиги ҳақида хуносага изчиллик билан олиб боради.
- Ҳақиқатан ҳам, даҳшатли тўлқиндан омон қолишнинг уддасидан чиқасан!

– Аммо кейингиларини кўрсанг, бу ҳали арзимас нарса экан, деган бўлардинг.

– Кўрамиз, сен эса давом эт.

– Ушбу қонун ва қолган барча олдингиларидан кейин, ўйлайманки, мана буниси келади...

– Қандай?

Соқчиларда хотинлар ва болаларнинг умумийлиги (давоми)

– Ушбу эрларнинг барча хотинлари умумий бўлиши керак, уларнинг ҳеч бири ҳеч ким билан айрим яшамасин.

Болалар ҳам умумий бўлишлари керак ва ота-оналар ўз болаларини, болалар эса ота-оналарини билмасинлар.

– Ушбу қонун, бажарилиши мумкинлиги ва фойдалилиги маъносида, унисига қараганда анча кўпроқ ишончсизлик келтириб чиқаради.

– Фойдалилик борасида эса, бунинг устида баҳслашмаслар ва хотинлар ҳамда болаларнинг умумийлиги, агар бу нарса мумкин бўлиб чиқса, энг буюк эзгулик эмас, демаслар. Аммо мумкинлик борасида, ўйлайманки, кўп гумонлар пайдо бўлса керак.

– Униси борасида ҳам, буниси борасида ҳам кўп гумонлар бўлади.

– Сен, бу ерда исботларнинг қўшилуви зарур бўлади, демоқчимисан? Сен фойдалилик борасида рози бўлганингдан кейин менга бу нарсани амалга ошириб бўладими ёки йўқми, фақат шунинг ҳақида гапириш қолиб, мен улардан бирига чап берган бўлар эдим.

– Йўқ, чап беролмайсан, овора бўлма: унисига ҳам бунисига ҳам ҳисобот бер.

– Шундай жазога дучор бўлишга тўгри келади. Аммо сен менга ҳеч бўлмаса ушбу илтифотни кўрсат – ўзимга бир байрам қилиб олишимга изн бер. Руҳан бемаъни одамлар ёлғиз сайр қилиб юрганларида ўzlарини ўzlари ана шундай

овутадилар: улар ўзлари хоҳлаган нарсаларинг қандай амалга ошишини топмасдан туриб, ўзларини мумкинлик ва мумкин эмаслик ҳақидағи ўйлар билан қийнамаслик учун буни ўтказиб юбориб (яъни хоҳлаганлари амалга ошиш-ошмаслигини ўйлаб ўтирмай – *тарж.*), ўзлари хоҳлаган нарсаларни гүё муҳайё деб ҳисобладылар: ва, мана энди улар кейинги ишларни бажара бошлайдылар, қачон бу амалга ошса, нима қилишларини қувонч билан ўйлай бошлайдылар; уларнинг бусиз ҳам бемаъни дил (руҳ)лари янада бемаънироқ бўла боради. Худди шунга ўхшаб, мен ҳам ана шу ожизликка бериламан ва менда бу масалани кейинга қолдириш ҳамда буни қай тарзда бажариш мумкинлигини кейинроқ кўриб чиқиш истаги пайдо бўлади, ҳозир эса, буни амалга оширса бўлади, деб фараз қилиб, агар сен рухсат берсанг, бу нарса амалга ошиб бўлганида ҳукмдор (ҳоким)лар уни қандай ишлатишларини кўриб чиқаман ва буларнинг ҳаммаси давлат учун ҳам қанчалик фойдали эканлигини кўрсатаман. Айнан шу нарсани сен билан биргаликда кўриб чиқишга ҳаракат қиласман, шундан кейингина, рухсат берсанг, унисини кўриб чиқаман.

– Албатта, мен рухсат бераман. Кўриб чиқавер.

– Мен ўйлайманки, агар бизнинг ҳукмдорлар ва уларнинг ёрдамчилари ҳам шундай номланишга лойиқ бўлсалар, у ҳолда сўнгилар кўрсатмаларни жон деб бажарадилар, улар (яъни, ҳукмдорлар – *тарж.*) эса – қисман қонунга бўйсуниб, қисман эса биз буюрганимизга тақлид қилиб – бўйруқ берадилар.

– Табиий.

– Модомики, сен улар учун қонун чиқарувчи экансан, у ҳолда сен соқчи эркакларни қандай танлаб олган бўлсанг, имконияти борича, ўз табиати бўйича уларга ўхашаш аёлларни ҳам танлаб оласан ва буларни уларга топширасан. Модомики, уларда уй-жой ҳам, овқат ҳам умумий экан ва

бу ҳеч кимнинг хусусий мулки бўлмас экан, модомики, улар гимнасияларда доимо учрашиб ва умуман бир хилда тарбия олиб, доимо мулоқотда бўлар эканлар, уларда зарурат бўйича – мен ўйлайманки, тугма (зарурат бўйича) – бир-бирлари билан қовушишга интилиш пайдо бўлади. Ёки, сенингча, мен муқаррар бўлмаган нарсалар ҳақида гапирмоқдаманми?

– Бу геометрик эмас, балки шаҳвоний (эротик) заруратдир; одамларни бу унисидан кўра кучлироқ ишонтиради ва ўзига қизиқтиради.

– Жуда қизиқтиради-да. Аммо, Главкон, одамлар фаровон яшаб турган давлатда тартибсиз қўшилув ёки шунга ўхшаш қандайдир ишлар бўлишигага йўл қўйиш диёнатсизлик бўларди, ҳокимлар ҳам бунга йўл қўймайдилар.

– Ҳа, бундай бўлса адолатга хилоф бўларди.

– Аниқки, кейинроқ биз, кучимиз етганича, имконият борича муқаддас никоҳларни таъсис этамиз. Энг фойдали никоҳлар муқаддас никоҳлар бўлади.

– Сўзсиз шундай.

– Аммо улар нима билан фойдали бўлади? Менга мана буни айт, Главкон: сенинг ўйингда мен ов итлари ва энг қиммат зотли қўп қушларни кўраман. Зевс учун айт-чи, уларнинг қўшилишларига ва қўпайишларига эътибор берганмисан?

– Яъни қандай?

– Уларнинг ҳаммаси зотдор бўлсалар ҳам ораларида бошқаларидан яхшироқлари учрамайдими?

– Учрайди.

– Сен уларни фарқламай қўпайтирасанми ёки энг яхшиларини қўпайтиришга ҳаракат қиласанми?

– Энг яхшиларини.

– Нима десак экан? Қайси биридан яхшироқ насл чиқади – жуда ёшлариданми, жуда қарилариданми ёки айни етилганлариданми?

- Айни балоғатта етгандаридан (үрта ёшларидан).
 - Агар бунга риоя қилинмаса, құшлар ва итларнинг зоти жуда бузилиб кетадими? Сен нима деб үйлайсан?
 - Мен анчагина бузилади, деб ҳисоблайман.
 - Отлар ва бошқа ҳайвонлар борасида фикринг қандай?
- Үерда иш бошқача бўладими?
- Бу ғалати бўлар эди.
 - Оҳ, азизим, агар инсон зоти билан ҳам худди шундай бўлса, демак, бизда ҳокимлар қанчалик буюк одамлар бўлишлари керак.
 - Дарҳақиқат, шундай. Бундан нима келиб чиқади?
 - Ҳокимларнинг кўпгина турли воситаларни қўллашлари зарурати. Агар бадан дориларга муҳтоҷ бўлмаса ва агар инсон унга тайин этилган ҳаёт тарзига бажонидил риоя қиласа, у ҳолда ўртача шифокор ҳам етарли деб ҳисоблаймиз. Аммо дори ишлатиш керак бўлганида, биламизки, жасурроқ шифокор зарур.
 - Бу тўгри. Аммо нега бундай деяпсан?
 - Демоқчиманки, бизда баъзида бу ҳокимларга, тобеларнинг фойдасини деб, ёлғон ва алдовни қўллашга тўгри келади. Зоро, биз, бунга ўхшаш ишлар даволаш воситаси сифатида фойдалидир, деб айтиб ўтган эдик.
 - Бу ҳам тўгри.
 - Ҳар ҳолда, бу никоҳ пайтида ва бола туғища кўпроқ ўринли бўлса ажаб эмас.
 - Қандай қилиб?
 - Келишиб олганимиздан келиб чиқадики, бизнинг подамиз энг сараланган бўлиши кераклиги учун, энг яхши эркаклар билан қовушилари ва энг яхши эркаклар ёмонлари эса, аксинча, энг ёмон эркаклар билан кўпроқ энг яхши аёллар билан, энг яхши аёлларнинг авлодларини тарбиялаш, ёмонларнинг авлодини эса – тарбияламаслик керак. Аммо бундай қилинаёттанини ҳокимлардан бошқа ҳеч ким билмаслиги зарур, токи соқчилар гурухига заррача низо ораламасин.

– Мутлақо түгри.

– Қонун билан қандайдыр байрамларни жорий этиш керак, бу байрамларда биз келин ва күёвларни таништирамиз; құрбонликлар таъсис этиш зарур ва шоирларимизга никоҳ маросимларига түгри келадиган құшиқлар яратишни топшырмоқ даркор. Никоҳлар сонини аниқлашни ҳокимларға қўйиб берамиз, токи улар эркаклар сонини имконият борича ҳамиша бир хилда сақласынлар, бу ўринда урушлар, қасалликлар ва ҳоказоларни ҳисобга олсынлар, токи бизнинг давлатимизда (аҳоли сони) имкон борича кўпаймасин ҳам, камаймасин ҳам.

– Бу түгри.

– Чек ташлашни шундай усталик билан амалга ошириш керакки, токи ҳар бир никоҳ маросимида ёмонлар орасидан чиққан одам ҳокимларни эмас, тақдирни айбласин.

– Ҳа, шундай қилиш зарур.

– Урушда ёки бошқа бир ҳолатда ўзини кўрсатган ёшларни ҳурмат-эҳтиром ва мукофотлар билан тақдирлаш ва уларга аёллар билан қўшилишга кенгроқ имконият яратиб бериш керак, токи чиройли баҳона билан улардан иложи борича кўпроқ чақалоқ ҳомила бўлсин.

– Тўгри.

– Барча тугилган авлод дарҳол, махсус қўйилган мансабдор шахслар ихтиёрига келтириб берилади, улар эркакларми ёки аёлларми, ёки улар ҳам, бошқалари ҳам бўладими, бари бир – зеро, мансабни эгаллаш аёлларга ҳам, эркакларга ҳам бир хилдадир.

– Шундай.

– Яхши ота-оналардан тугилган гўдакларни бу ота-оналар шаҳарнинг қайсиdir бир қисмида айрим яшовчи энагаларга яслига олиб борадилар. Ёмон ота-оналардан ёки жисмоний камчилиги бўлган ота-оналардан тугилган гўдакларни эса, ҳеч ким боролмайдиган, пинҳона жойга яширадилар.

– Ҳа, соқчилар тоифаси покиза бўлиши кераклиги учун шундай бўлиши керак.

– Улар болаларнинг овқатлари ҳақида ҳам ғамхўрлик қиласидар: кўкраклари сутга тўлган оналарни улар яслига олиб келадилар, аммо ҳар қандай йўл билан улардан ҳеч бири ўз боласини таний олмайдиган қиласидар. Агар она сути етмаса, сути бор ва ғамхўрлик қила оладиган бошқа аёлларни жалб этадилар, токи ўша энагалар ўз вақтида эмиссинлар, тунги бедорлик ва бошқа машаққатли вазифалар энагалар ва болаларга қаровчи аёллар иши бўлади.

– Соқчиларнинг хотинлари учун болаларга қарашни сен жуда осонлаштирум可供.

– Шундай қилиш ҳам керак. Энди белгилаб қўйган нарсамизни таҳдил қиласиз. Биз наслни гуллаб-яшнаган ёшдаги ота-оналар дунёга келтиришлари керак, деган эдик.

– Тўгри.

– Гуллаб-яшнаш пайти – аёл учун йигирма ёш, эркак учун эса – ўттиз ёшда, бунга сен розимисан.

– Ва неча ёшгача?

– Аёл, давлат учун йигирма ёшдан бошлаб қирқ ёшгача түгсин, эркак эса – унинг югуриши учун энг яхши вақт ўтгач тұғдирсын; шу пайтдан бошлаб у эллик беш ёшгача давлатга авлод етказиб берсін.

– Тўгри, уларда ҳам, буларда ҳам бу давр жисмоний ва рухий гуллаб-яшнаш давридир.

– Агар кимдир ёши (бундан) катталашганда ёки, аксинча, ёшроқ пайтида болалар туғищдек ижтимоий ишга киришса, биз буни шаккоклик,adolatsizlik деб тан оламиз, зеро, у давлат учун шундай болани дунёга келтирадики, агар бу ҳол назардан четда қолса, бола, қурбонликлар ва ҳар бир никоҳда коҳин аёллар ҳам, коҳинлар ҳам ва бутун давлат ҳам яхши ва фойдали одамларнинг авлоди доимо янада яхшироқ ва фойдалироқ бўлсин, деб дуолар қиласидиган ибо-

датлар аломати остида эмас, аксинча, қоронғилик пардаси ортида, даҳшатли эҳтирос меваси сифатида ҳомила бўлади.

– Бу тўгри.

– Агар ҳали авлод келтирувчи эркаклардан кимдир, ҳатто, балогат ёшидаги аёлга, уларнинг иттифоқига (эр-хотин бўлишига – *тарж*.) ҳокимнинг рухсатисиз тегса, худди ўша қонун амалда бўлсин: биз, бундай эркак давлатга никоҳсиз ҳароми болани келтирди, чунки никоҳ қилинмаган, табарук этилмаган, деймиз.

– Мутлақо тўгри.

– Аёллар ҳам, эркаклар ҳам (дунёга) авлод келтириш учун тайинланган ёшдан ўтганларида, мен ўйлайманки, биз эркакларга ким билан бўлса-да қўшилишларига имконият берамиз, фақат қизи, онаси, қизининг қизлари ва она томонидан катта қариндош аёллар билан қўшилишлари мумкин эмас; аёлларга эса – ўтиллари, отаси ва уларнинг кичик ва катта қариндошларидан ташқари ҳамма билан қўшилишга рухсат бор. Аммо биз бунинг ҳаммасига рухсат берсак ҳам, улар битта ҳам гўдак дунёга келмаслигига алоҳида ҳаракат қилишлари керак, агарда улар шароит тақозоси бўйича бунга мажбур бўлсалар ва бола туғилса, улар шундай қилсинларки, токи уни ўстиришга ҳожат қолмасин.

– Бу ҳам тўгри. Аммо ким кимнинг отаси, қизи ёки сен ҳозир гапириб ўтганинг қариндошлари эканлигини улар қандай биладилар?

– Ҳеч қанақасига билмайдилар. Аммо ҳар ким, никоҳдан ўтганидан кейинги ўнинчи ёки еттинчи ойда туғилган ўтил болалар ва қизларни ўзининг ўтиллари ва қизлари деб, улар эса уни ўзларининг оталари деб атайдилар, уларнинг авлодларини у болаларининг болалари, деб атайди, улар эса шунга ухшаб қарияларни боболар ва бувилар деб атайдилар, уларнинг оналари ва оталари (дунёга) авлод келтираётган вақтларида туғилганларнинг барчасини эса ўзларининг

опа-сингиллари ва биродарлари, деб атайдилар ва, шунинг учун биз ҳозиргина айтиб ўтганимиздай, уларга бир-бирлари билан қовушишлари ман этилади. Қуръа ташлашда биродарлар (ака-укалар) ва опа-сингиллардан кимга қуръа тушса ва Пифия томонидан қўшимча равишда тасдиқланса, қонун ўшаларга бирга яшашга рухсат беради.

– Бу олий даражада тўғридир.

– Главкон, бизнинг давлатимизда соқчиларнинг хотинлари ва болаларининг умумийлиги ана шундай. У унинг (давлатнинг – тарж.) тузилишига энг маъқул равища мос келишини эса – буни кейинги мулоҳазаларда асослаш кепрак бўлади. Ёки биз бошқача муносабатда бўламизми?

– Зевс билан онт ичаманки, худди шундай қиласми.

Ўзиники билан умумий- нинг давлатдаги ўзаро нисбати

– Бизнинг келишувимизнинг ибтидоси ушбу нарса бўлмайдими: биз нимани давлат тузуми учун

энг буюк эзгулик, дея оламиз, яъни соҳиби қонун, қонун чиқараётib кўзлаган мақсад нима ва биз нимани энг буюк офат деб ҳисоблаймиз, деб ўзимизга ўзимиз савол берамиз. Тўри эмасми, кейин биз, ҳозир таҳлил қилганимиз барча нарса ўзида ана шу эзгулик изларини мужассам этганми ва ҳақиқатан ҳам у ёвузлик (балога) мувофиқ келмайдими, кўриб чиқишимиз даркор.

– Бу энг асосийси.

– Бизнингча, давлат учун унинг бирлигини йўқотишга ва кўп қисмларга бўлинниб кетишига олиб келувчи балодан ҳам каттароқ офат бўлиши мумкинми? Давлатни бирлаштириб ва унинг бирлигига ёрдам бериб турган нарсадан ҳам каттароқ эзгулик бўлиши мумкинми?

– Бизнингча, бўлиши мумкин эмас.

– Бирор ҳодиса юз берганда ёки бирор фалокат бўлса, деярли барча фуқаролари бир хиlda қувонадиган ёхуд

ғам-андуҳ чекадиган пайтларда унинг бирлигини лаззатлар ёки ғам-алам сақлаб турди.

– Сўзсиз.

– Бундай ғам-ташвишлардан ажралиб қолганлик фуқаролар орасидаги алоқани бузади, бу ҳол давлат ва унинг аҳолисининг аҳволи бирорларни жуда хафа, бошқаларни эса жуда хурсанд қилганида рўй беради.

– Бўлмаса-чи!

– Бу ҳодиса давлатда «Бу – меники!» ёки «Бу – меники эмас!» деган хитобларнинг пала-партиш янграшидан рўй бермайдими? Ўзганики борасида ҳам худди шу гапнинг ўзи.

– Мутлақо тўгри.

– Қаерда худди шу тарзда ва ўша бирон-бир нарса ҳақида кўпчилик гапирса, яъни «Бу меники!» ёки «Бу меники эмас!» деса, демак, у ерда энг яхши давлат тузуми бўлади.

– Ҳа, энг яхши.

– Ўз ҳолати бўйича айрим одамни эслатадиган давлат ҳақида ҳам шу гапни айтиш мумкин. Масалан, биронтамиз бармоғимизни уриб олсан, барча жисмоний ибтидо яхлиталигича дилда ҳукмрон бўлган ибтидога бўйсуниб, бир саф сифатида дил тарафга қараб куч билан йўналади, дил буни тўлалигича ҳис этади ва оғриқ қисмга дардкаш бўлади; шунда биз бу одамнинг бармоғи оғримоқда, деймиз. Худди шу иборани инсоннинг бошқа ҳар қандай ҳис-туйгусига – унинг қаериdir оғриётганида дард чекиши ва тузалиб кетганидаги ҳузурланишига қўлласа бўлади.

– Ҳа, шундай. Сен сўраётган нарса худди шунинг ўзидир: бундай давлатнинг ҳолатига энг яхши тузумга эга бўлган давлат яқин келади.

– Бундай давлатнинг фуқароларидан бири қандайдир яхшилик ёки ёмоналикни бошидан кечирса, бундай давлат, менимча, буни давлатнинг ўзининг кечмиши дейди ва ушбу фуқаро билан биргаликда бутун давлат ё қувонади, ё ғам тортади.

– Агар давлатда яхши қонунлар бўлса, бу албатта шундай бўлади.

– Энди ўзимизнинг давлатга қайтсак ва бизнинг мулоҳа-замизнинг хуросалари шу давлатдами ёки бошқа бир давлатдами мавжудлигини кўриб чиқсан бўларди.

– Шундай қилиш керак.

Идеал бўлган ва идеал бўлмаган давлатлардаги ҳокимлар ва халқнинг ўзаро муносабатлари

– Нима десак экан?

Барча бошқа давлатларда ҳукмдорлар ва халқ бор экан, улар бизнинг давлатимизда ҳам борми?

– Бор.

– Ва улар ҳаммалари бир-бирларини фуқаролар, деб атайдиларми?

– Албатта.

– Аммо, бошқа давлатларда ўз ҳукмдорларини халқ «фуқаролар» номидан ташқари яна қандай атайди?

– Кўпларида – хўжайинлар дейишади, демократик давлатларда эса мана шу – «ҳукмдорлар» номи сақданиб қолади.

– Бизнинг давлатнинг халқи-чи? «Фуқаролар» деб мурожаат қилишидан ташқари, ҳукмдорларни қандай ном билан атайдилар?

– Халоскорлар ва ёрдамчилар, деб.

– Улар халқни қандай атайдилар?

– Тўловчилар ва бокувчилар, деб.

– Қолган бошқа мамлакатларда ҳукмдорлар халқни қандай ном билан атайдилар?

– Куллар деб.

– Ҳукмдорлар бир-бирларини-чи?

– Биргаликда ҳукмдорлик қилувчилар, деб.

– Бизда-чи?

– Соқчилик бўйича бирга бўлган ўртоқ, жўра, дейдилар.

– Бошқа давлатларда ҳукмдорлардан қай бири биргаликда ҳукмдорлик қилувчилардан бирортасига ўртоқ сифати-

да, бошқасига эса бегона сифатида мурожаат қылган ҳолат-ни айта оласанми?

– Бу тез-тез бўлиб туради.

– Яқин одамини у ўзиники, деб ҳисоблайди ва шундай атайди, бегонани эса ўзиники деб ҳисобламайди.

– Тўғри.

– Сенинг соқчиларингда қандай? Улар орасида, ўзининг жўраларидан бирортасини бегона деб ҳисоблайдигани ва шундай дейдигани топиладими?

– Хеч қачон. Улардан қайси бири билан учрашмасин, уларни ака-ука, опа-сингил, ота-она, ўғил, қиз ёки уларнинг фарзандлари ёхуд бува-бувилари, деб тан олади.

– Гўзал жавоб! Аммо яна ушбуни айт-чи: уларга фақат қариндошларча муомалада бўлишни қонун билан тайин этасанми ёки яна ушбу муомалага мувофиқ ўзини тутиши тайин этасанми? Масалан, ўз оталарига нисбатан, умуман оталарга инсбатан одатга кирган барча нарсаларга ҳам риоя қилишни, яъни одобли бўлиш, уларга ғамхўрлик қилиш ва агар улар бошқача иш тутсалар, уларга на худолардан, на одамлардан яхшилик келмаслиги хавфи билан отоналарга қулоқ солиш кераклигини; агар улар бошқача иш тутсалар, уларнинг бу ишлари шаккоклик ва адолатсизлик бўлади. Ҳатто, энг кичкина болачалар ҳам, уларга оталари ва қариндошлари сифатида кўрсатилган одамлар борасида доимо барча фуқароларнинг ана шу нутқларини эшитадиларми ёки қандайдир бошқа нутқларни эшитадиларми?

– Шуларнинг ўзини. Агар бу ҳаётга жорий этилмаса, кулагили бўлар эди ва яқинларнинг номлари бекорчи бир сўз бўлиб қоларди.

– Демак, агар қандайдир бир фуқаронинг ишлари яхши ёки ёмон бўлса, бошқа ҳамма давлатлардан фақат шу давлат фуқароларининг: «Менинг ишларим яхши!» ёки «Менинг ишларим ёмон!» деган овози бошқа давлатлар фуқаролариникидан кучлироқ янграган бўлар эди.

- Мутлақо түгри.
- Бундай нұқтаи назарлар ва иборалар билан умумий қувонч ва ғам-андұх тутащдир, деб күрсатиб ўтмаганмидік?
- Ва буни биз түгри күрсатиб ўтганмиз.
- Демак, агар бизнинг фуқароларимиз: «Бу – меники!» – деб айта олсалар, улар биргалиқда нимадандир жуда таъсирланадилар. Бундай умум таъсирланишдан уларда албатта умумий қувонч ва ғам-андұх пайдо бўлади.
- Албатта.
- Бошқа қарорларга қўшимча равища бу ҳам соқчиларнинг хотинлари ва болаларининг умумийлигига сабаб бўлмайдими?
- Ҳа, асосан шу (сабаб бўлади).
- Аммо биз, давлат учун бу энг буюк эзгуликдир, деб келишган эдик-ку: биз обод давлатни, дард чекиши ёки саломатлиги мучалларининг аҳволига боғлиқ бўлган баданга ўҳшатдик.
- Биз шундай келишиб түгри иш қиласанмиз.
- Демак, бизнинг давлатимизда унинг ҳимоячилари болалари ва хотинларининг умумийлиги унинг учун энг буюк эзгуликнинг сабаби бўлиб чиқади.
- Сўзсиз шундай.
- Бу биз аввалги тасдиқлаганларга ҳам мувофиқдир. Зеро, биз, соқчиларда хусусий уй ҳам, ер ҳам – умуман ҳеч қандай мулк бўлмаслиги керак, ҳақиқий соқчилар бўлиш зарурлигидан улар ўзларининг қоровулчилик хизматлари ҳақи сифатида овқатни бошқа фуқаролардан оладилар ва ҳаммасини биргалиқда баҳам кўрадилар, деб айтиб ўтган эдик-ку!
- Түгри.
- Мен ҳозир айттаётганим шуки, бизнинг аввал айтганимиз, бунинг устига айттаётгандаримиз уларни ундан ҳам кўпроқ ҳақиқий соқчилар қилиб етиштиради ва, одатда, одамлар биргина нарсани ўзлариники деб ҳисобламай, балки ҳар ким бошқа нарсани ўзиники деб ҳисоблаган чоғда

рўй берадиган ҳолат – давлатни парчалаб ташламасликла-рига ёрдам беради: бирор нимани оололган бўлса, ўша нарсани уйига ташийди, бошқаси ҳам шундай қилади, фақат ўз уйига ташийди; ҳар кимнинг хотини ва боласи ўзиники, модомики, шундай экан, бу ҳол ҳар ким учун айрим бўлган қувонч ва гам-ташвишни келтириб чиқаради. Нимани ўзиники деб ҳисоблашга ҳаммада бир хил нуқтаи назар бўлганида, аксинча, уларнинг ҳаммаси ўз олдиларига ўша биргина мақсадни қўядилар ва иложи борича бир хилдаги, қувончли ёки ғамгин ҳолатни бошдан кечирадилар.

– Бегумон шундай бўлади.

– Яна нима деймиз? Уларда, сирасини айтганда, ўз жисмларидан ташқари ҳеч қандай мулк бўлмаслиги сабабли улар орасида даъволашув ва ўзаро айбловлар йўқ бўлиб кетмайдими? Шунинг учун улар мулк ёки болалар ва қариндошлар баҳонасида одамлар орасида пайдо бўладиган жанжалларга мойил бўлмайдилар.

– Бу уларда асло бўлмайди.

– Зўравонлик ва ҳақоратлар туфайли судлашишга ҳам уларда асос бўлмайди. Биз уларга, ўз тенгдошига муносиб жавоб бериш – бу гўзал ва адолатли иш, деб айтамиз ва ўзларининг жисмоний ривожланишлари ҳақида қайгуришларини талаб қиласиз.

– Тўғри.

– Бу қонунда яна ушбу нарса тўғри: агар кимдир ким биландир жанжаллашиб қолса, у ўз ғазабини шу жанжал чеграсида қондиради, аммо низони авж олдирмайди.

– Тушунарли.

– Ёши кичик бўлгани эса, ҳукмдорлар буюрганларидан ташқари ҳолатни ҳисобламаганда, ёши каттага зўравонлик қилишга ёки унга қўл кўтаришга ҳеч қачон журъат қилмайди ва умуман ҳеч қачон уни ҳақоратламайди, бу аслида табиийдир. Бунга етарли даражада икки соқчи: кўрқинч ва ҳурмат-эҳтиром қаршилик кўрсатади. Ҳурмат-эҳтиром ота-онага тегишини

ман этади, кўрқинч эса хафа қилинганга бошқалар ё ўтил сифатида, ё биродар сифатида, ёки ота сифатида ёрдам берадилар, деб тахмин қилишга мажбур этади.

– Шундай ҳам бўлади.

– Шундай қонуналар шарофати ила одамлар бир-бирлари билан ҳар борада тинч яшайдилар.

– Жуда ҳам-да.

– Улар орасида жанжаллар бўлмаганидан кейин давлатнинг бошқа қисми улар билан тинч-тотув бўлмайди ва у ерда ички низолар пайдо бўлади, деб қўрқмаса ҳам бўлади.

– Албатта.

– Менга улар халос бўладиган турли майдада-чуйда нохушликлар ҳақида эслатиш ҳам ноқулай, масалан, камбағаларнинг бойлар олдида хушомадгўйликлари, болалар тарбиясининг қийинчиликлари ва машаққатлари, одамлар (бир-бирларидан) гоҳ қарз олишга, гоҳ бошқаларга қарз бермасликка мажбур бўлганларида, оилани боқиши учун маблағ излаш ҳақида, гоҳида ҳар қандай йўл билан пул топиб, рўзгор ишларини хотинлари ёки оила аъзоларига топшириб, (ўша пулни) уларга сақлашга беришлари лозимлиги ҳақида эслатишнинг ўзи ноқулай; қисқаси, дўстим, ташвишлар кўп, бу кундек равshan, аммо бундай тубан нарсалар ҳақида гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ.

– Ҳа, бу кўрга ҳам равshan.

– Бизнинг соқчиларимиз буларнинг ҳаммасидан халос бўлиб, фарогатли ҳаёт кечирадилар – олимпия ўйинларининг голибларидан кўра ҳам фарогатлироқ ҳаёт кечирадилар.

– Қайси борада?

– Улар бизнинг соқчиларда бўладиган нарсанинг фақат бир қисмидангина фойдалансалар-да, баҳтилдек туюладилар. Зеро, соқчиларнинг ғалабаси гўзалроқ, уларнинг ижтимоий маъноси ҳам салмоқлироқдир; чунки улар эришган ғалаба – бутун давлатнинг халос бўлиши, уларнинг ўзлари ҳам, болалири ҳам ҳаётда нима керак бўлса, ўша нарса ва озиқ-овқат билан

таъминланадилар; фаҳрий тухфаларни ҳам улар ҳаётлик чогла-ридаёқ ўз давлатларидан оладилар, вафот этганларидан кейин эса муносиб равишда дағн этиладилар.

– Бу жуда соз.

– Эсингдами, аввал, – билмадим, мулоҳазаларимизнинг қайси бир ерида, – бизга қарши далил келтирилган эди, (унда айтилишича) гарчи соқчилар фуқароларнинг барча мол-мулкларини ўзлаштириб олиш имкониятлари бўлса-да, уларда ҳеч нарса йўқ, шу сабабли биз уларни баҳтиёр этмаётган эканмиз. Ўшанда биз, агар бу масала пайдо бўлса, биз уни кейинроқ кўрамиз, ҳозир эса соқчиларни ҳақиқатан баҳтли, давлатни эса имкон борича хайрли, муваффакиятли этиш керак, деб жавоб берган эдик, хайрли деганда фақат бир тоифанинг хайрли, муваффакиятлилиги назарда тутилмаганди.

– Эсимда.

– Яна нима десак бўлади? Модомики, энди бизнинг ҳи-моячиларимизнинг ҳаётлари олимпия ғолибларининг ҳаётларидан анча гўзал ва яхши экан, уни қандай қилиб этик-дўзлар, қандайдир ўша ҳунармандалар ёки деҳқонлар ҳаёти билан солиштириб бўлади?

– Менимча, бу асло мумкин эмас.

– Айтиш керакки, – бу ҳақда биз ўшанда ҳам эслатган эдик, ҳозир ҳам қайтарса арзиди, – агар соқчи ўз баҳтини соқчи бўлмаслиқда ва бундай меъёрдаги ишончли ҳамда биз тасдиқлаб айтганимиздай, энг яхши ҳаётдан қониқмасликда кўрадиган бўлса, аммо, давлатнинг барча бойликларини куч билан ўзиники қилиб олишга ундейдиган баҳт ҳақидағи мулоҳазасиз ва болаларча фикрга ишонса, у ҳолда Гесиод, қайсиdir бир маънода «ярим бутундан кўп» деганида, дарҳақиқат, донишманд бўлганлигини тушунган бўларди.

– Агар бундай соқчи менинг маслаҳатимга кирганида, у биз кўрсатган ҳаёт тарзида қоларди.

– Демак, сен биз муҳокама қилиб бўлганимиз эркаклардаги хотинлар умумийлигини мумкин деб ҳисоблайсанми?

Бу болалар ва уларнинг тарбияси ҳамда қолган фуқароларнинг қўриқланишига ҳам тааллуқлидир. Аёллар шаҳарда қоладиларми ёки урушга борадиларми, бари бир, улар эркаклар билан биргалиқда соқчилик хизматини ўтайдилар, худди итларга ўхшаб бирга ов ҳам қиласидилар; улар кучлари етганича барча ишларда қатнашадилар. Уларнинг бундай фаолиятлари энг яхши иш бўлиб, эркак ва ургочи орасидағи муносабат табиатига ҳеч ҳам зид эмас.

– Мен ҳам шундай деб ўйлайман.

– Бошқа тирик мавжудотлардаги каби умумийликни инсонлар орасида ҳам амалга оширса бўладими ва буни қандай амалга ошириш мумкин, ана шуни таҳдил қилиш қолди.

– Мен айтмоқчи бўлган гапни айтдинг: мен эндиғина худди шуни қўшиб қўймоқчи эдим.

Уруш ва идеал давлат фуқароларининг ҳарбий бурчлари

– Ҳарбий ҳаракатларга келсак, ўйлайманки, аёллар қай тарзда уришишлари аён.

– Қай тарзда?

– Улар эркаклар билан ҳарбий юришларда қатнашадилар, болалардан эса етилганларини урушга олиб борадилар, токи улар, ҳар қандай иш усталарида бўладигандай, йиллар ўтиб эгаллайдиганлари маҳоратни кузатсинлар. Кузатишдан ташқари, болалар дастёрлик қилишлари, ҳарбий соҳа борасида ёрдам беришлари, оталар ва оналарини парвариш қилишлари керак. Сен буни турли ҳунарларда, масалан, кулолларда кўрмаганмисан? Уларнинг болалари, ўзлари кулолчilik қилишдан олдин, узоқ вақт хизматда бўладилар ва кузатадилар.

– Ҳа, буни мен кўп кўрганман.

– Нима дейсан, кулоллар ўз болаларини, бизнинг соқчиларга қараганда пухтароқ, ҳафсала билан, нима қилиш кераклигини тажриба ва кузатиш ёрдамида ўргатишлари керакми?

– Бу жуда кулгили бўларди!

– Бундан ташқари, авлоди ёнида бўлганида, ҳар қандай тирик мавжудот жанговар бўлади.

– Шундай. Аммо, Суқрот, мағлуб бўлганда, – бу эса урушда тез-тез бўлиб туради, – катта хавф бор, улар ўзлари билан бирга ўзларининг болаларини ҳам ҳалок қилишади ва қолган фуқаролар бу йўқотишнинг ҳиссасини чиқара олишмайди.

– Сен тўгри гапирмоқдасан, аммо, аввало, уларнинг тўла хавфсизлигини таъминлаш керак, деб ҳисоблайсанми?

– Ҳеч ҳам бундай ҳисобламайман.

– Нима десак экан? Муваффакиятга эришилган тақдирда улар яхшироқ бўлишлари шарти билан таваккал қилинishi маъқулдир?

– Шундай бўлиши кераклиги аниқ.

– Нима дейсан, сенингча, ёшлари катталашиб аскар бўладиганлар ёшлиқдан урушни кузатишлари учун бу муҳим эмасми ва таваккал қилишга арзимайдими?

– Сен айтаётган мақсад учун бу, албатта, муҳимдир.

– Демак, болаларни урушнинг кузатувчилари қилиш керак бўлади, аммо айни пайтда уларнинг хавфсизлигини таъминловчи воситани ўйлаб топиш керак, ана шунда ҳам-маси яхши бўлади, шундай эмасми?

– Ҳа, албатта, шундай.

– Аввало, уларнинг оталари имконият борича урушни билмайдиган гўл эмас, балки қандай ҳарбий юришлар хавфли, қандайлари хавфли эмаслигини билувчи одамлар бўладилар.

– Табиий.

– Бир юришга улар болаларини олиб борадилар, бошқалирига уларни олиб боришдан эҳтиёт бўладилар.

– Бу тўгри.

– Улар учун бошлиқ этиб оддий одамларни эмас, балки ўз тажрибакорлиги ҳамда ёши бўйича болаларга раҳбар ва устоз бўла оладиганларни тайинлайдилар.

– Шундай қилиш ҳам керак.

- Аммо, айтиб ўтишимиз керакки, кутилмаган турли ҳолатлар бўлиши мумкин.
- Кўпинча шундай бўлади.
- Ана шундай ҳолатларни назарда тутиб, уларга қанот баҳш этиш зарур, токи улар, зарурат бўлганида, балодан қочиб учиб кета олсинлар.
- Сен нимани назарда тутмоқдасан?
- Болаларни жуда ёш пайтларидан отга ўтқазиш керак, улар отда юришни ўргангандарида уларни урушга бирга олиб борсинглар; факат уларнинг отлари асов ва жанговар бўлмасин, балки жуда учқур ва жиловга қулоқ соладиган бўлсин. Шу тарзда болалар ўз ишларига кўникадилар, агар зарурат бўлса, ўзларининг устозларига эргашиб бориб, аниқ кутулиб қоладилар.
- Менимча, сен тўгри айтяпсан.
- Хўш, уруш тўғрисида нима деймиз? Сенингча, жангчилар ўзларини қандай тутадилар ва улар душманга қандай муносабатда бўладилар? Менга шундай туюляптики...
- Айтақол, нима демоқчисан?
- Агар жангчилардан биронтаси сафни ташлаб кетса, қуролини ташласа, бўш кўнгиллилик қилиб, умуман, шунга ўхшаш бирор иш қилиб, қўйса, уни ҳунармандлар ёки дехқонлар қаторига ўтқазиш керак эмасми?
- Албатта, шундай қилиш керак.
- Душманга тириклайн асир тушганларни бу ўлжадан фойдаланишни хоҳлаганларга совға қилиш керак эмасми?
- Албатта.
- Кимда-ким ўзини кўрсатса ва шуҳрат қозонса, у билан юришда қатнашган ўспириналар ва ёш йигитлар, шу ҳарбий юришнинг ўзида унга навбат билан гулчамбарлар кийгизиб, шарафлашлари керак эмасми? Ё бошқача бўлиши лозимми?
- Менимча, шундай бўлиши керак.
- Нима десак экан? Унинг ўнг қўлинини сиқиб ҳам қутлаш керак.

– Мана буни маъқулламасанг керак...

– Нимани?

– У ҳаммани ўпиши ва уни ҳамма ўпишини...

– Буни бажонидил маъқуллайман ва ушбу қонунга, мана шу ҳарбий юриш давомида агар бундай жангчи кимнидир ўпишни хоҳласа, ҳеч ким унга йўқ демаслиги лозимлигини ҳам қўшиб қўяр эдим, зеро, агар у йигитча ёки аёлга қўнгил қўядиган бўлса, бу унга жасорат қўрсатиш учун бардамлик баҳш этади.

– Жуда яхши. Биз айтиб ўтган эдикки, кимки шоншухратли бўлса, унга қўпроқ никоҳларга йўл қўйилади ва бундай одамларни ана шу мақсадда бошқаларга қараганда қўпроқ танлаб оладилар, токи улардан имкон борича қўпроқ авлод қолсин.

– Ҳа, биз буни айтиб ўтган эдик.

– Гомер бўйича ҳам, бундай ҳурмат жасоратли йигитларга адолатли равишда қўрсатилади. Урушда шуҳрат қозонган Аяксга «жуда узун умуртқа қисми» билан иззат-икром кўрсатилган эди, дейди Гомер. Бу жасур, мард одамга айни гуллаб-яшнаган ёшида қўрсатишга лойиқ ҳурмат эди: бундай ҳурмат-эҳтиром билан бирга унга куч-қувват ҳам қўшилганди.

– Мутлақо тўғри.

– Бу борада Гомерга қулоқ соламиз. Жасоратли одамларни улар кўрсатган жасоратларига яраша, қурбонликлар ва шунга ўжашаш маросимларда қўшиқлар айтиб ва ҳозиргина айтиб ўтганимиз билан ҳамда бунинг устига:

Фахрий ўрин, ва гўшт, ва тўла жомлар билан ҳам,

шарафлаймиз, токи бу жасоратли эркак ва аёлларни иззат-икром қилиш билан биргаликда бақувват ҳам этилсин.

– Зебо сўзларни айтдинг.

– Шундай деб фараз қилайлик. Ҳарбий юришда вафот этганлар ҳақида, агар кимдир шон-шавкат билан ўлган бўлса,

биз, авваламбор, уларни олтин авлодга мансуб одамлар, деб айтмаймизми?

– Албатта, шундай деймиз.

– Нима, ушбу авлоддан баъзилари ўлганларидан кейин

*Одил демонларга айландилар, токи ер юзида бандалар
Соқчиси бўлиб, эзгулик билан ёвузликдан доимо қайтардилар.*

деган Гесиодга ишонмаймизми?

– Албатта, ишонамиз.

– Демак, бундай хушбахт, илохий одамларни қанақа имтиёзлар билан ва қандай дафн этишни худодан сўраб, у бизга қандай кўрсатма берса, худди шундай дафн этамиз.

– Бошқача бўлиши мумкинми?

– Кейинчалик эса, улар – демон бўлганлари учун, биз уларнинг дахмаларини қадрлаймиз ва уларга топинамиз. Агар ҳаётда алоҳида эзгу ишлар қилганлардан кимдир қарилик ёки бошқа бир сабаб билан ўлса, биз худди шундай одатни ўрнатамиз.

– Буadolатли бўлар эди.

– Яна. Бизнинг аскарларимиз душман билан қандай муносабатда бўладилар?

– Қайси маънода?

– Аввал қул қилиш борасида: эллинлар эллин давлатларини асоратга солишлариниadolатли иш, деб ҳисоблаб бўладими ёки, аксинча, ҳеч кимга бундай қилишга йўл қўй- маслик ва эллинлар уруғи варварларга қул бўлиб қолиши хавфини инобатга олиб, эллинлар урганини аяшини ўргатишниadolатли деб бўладими?

– Худди шундай.

– Демак, бизнинг фуқароларимиз ҳам эллиндан қул тутишлари мумкин эмас ва бошқа эллинларга ҳам худди шуни маслаҳат бериш керак.

– Албатта. Шундай қилиб, уларнинг куч-ғайрати кўпроқ варварларга қарши қаратилган бўлади ва эллиnlар ўзаро низолардан ўзларини тиядилар.

– Яна. Галаба қозонилганда, ўлдирилганлардан қуродан ташқари бирор нарсани олиш яхши ишми? Бу қўрқоқлар учун душман билан тўқнашишдан қочишга бир баҳона бўлмайдими? Улар, худди ўз бурчларини адо этаётгандай, ўлдирилганлар атрофида ўралашиб юрадилар, бундай талончилик сабабли кўп қўшинлар ҳалок бўлишган.

– Ҳатто, жуда кўп қўшинлар ҳалок бўлишган.

– Ўликни талаш – пасткаш юлгинчилик эмасми? Гарчи душманинг (руҳи) учиб кетиб бўлган ва у ниманинг ёрдамида жанг қылган бўлса, ўшанинг ўзигина қолган бўлса-да, ҳатто ўлган одамнинг танасини (жисмини) душман деб ҳисоблаш, фақат аёлларча, бачкана фикрлаш тарзига хосдир! Ёки, сенингча, бу ишни қилаётганлар, ўзларига отилаётган тошлардан жаҳли чиқиб, тошларни отаётганларга эса тегмайдиган итлардан бирон нарса билан фарқ қиласдиларми?

– Ҳеч қандай фарқ қиласдилар.

– Демак, ўликларни талашдан воз кечиб, жасадларни йигиштиришга ҳалақит бермаслик керак.

– Зевс билан онт ичаманки, албатта воз кечиш керак!

– Агар биз учун бошқа эллиnlар билан хайриҳоҳ муносабат озгина эса-да муҳим бўлса, биз ибодатхоналарга қурбонлик совғаси сифатида қурол, айниқса, эллиnlар қуролини олиб бормаймиз. Биз, ўз қариндошларимиздан тортиб олинган нарсаларни олиб келиб, ибодатхоналарни таҳқирилашдан янада кўпроқ қўрқиб турамиз, агар худонинг амри бошқача бўлмаса.

– Мутлақо тўгри.

– Эллин ерларини хонавайрон қилиш ва уйларга ўт қўйиши, – бундай ҳолатларда аскарлар душманга нисбатан ўзларини қандай тутадилар?

- Агар сен ўз фикрингни айтсанг жон деб эшитардим.
- Менимча, улар бунисини ҳам, унисини ҳам қилмайди-лар, фақат бир йиллик ҳосилни тортиб оладилар; хоҳласанг, негалигини айтаман.
- Хоҳлайман.
- Менимча, бекорга уруш ва низо, деб иккита ном берилмаган. Бу икки хил келишмовчилик билан боғлиқ икки турли күринишдир. Қуидағи сабабга күра мен уларни иккита ҳи-соблайман: бири – ўзимизникилар ва яқынларимиз ўртасида, бошқаси – бегоналар, чет элликлар билан. Ўзаро душманлык – низо деб, чет элликлар билан эса – уруш деб аталган.

Уруш масаласи билан боғлиқ намунавий давлат тавсифи

– Аммо қараб тур, ҳозир мен айтадиганим оддийми, йўқми? Мен тасдиқлаб айта-манки, эллинлар – бир-бирла-рига яқин ва ўзаро қариндош одамлар, варварлар учун эса – чет эллик, бегоналар.

– Жуда яхши.

– Демак, агар эллинлар варварлар билан, варварлар эса эллинлар билан жанг қылсалар, биз улар уришмоқдалар, улар ўз табиатларига кўра душмандирлар ва душманликни уруш деб атамоқ керак, деймиз. Агар шунга ўхшаш нарса эллинлар орасида бўлса, улар ўз табиатларига кўра дўст-дирлар, аммо Эллада бу аҳволда bemordir ва унда ички низо ҳукм сурмоқда ва бундай душманликни низо, деб ата-моқ керак, дейишимиз зарур.

– Худди шундай баҳолашга розиман.

– Қара: биз ҳозиргина келишиб олганимиздай ном билан аталган бундай низоларда, қачонки бунга ўхшаш нарса қа-ердадир рўй берса ва давлатда парчаланиш ҳукмрон бўлса, фуқаролар бир-бирларининг далаларини вайрон қилишса ва ўзгаларнинг уйларига ўт қўйишса, бу низо қанчалик ҳалокатли бўлади, иккала тараф ҳам ўз ватанларига қанчалик оз мұхабbat кўрсатадилар! Акс ҳолда улар ўзларини боқувчи момо ерни

хонавайрон қилишга журъат қилмас эдилар. Голиблар мағлуб-лардан уларнинг меҳнат маҳсулини тортиб олганларининг ўзи етарли, аммо улар асосий мақсад – сулҳ тузиш эканлигини унутмасинлар: улар абадий уришмайдилар-ку!

- Бу фикрлаш тарзи наригисидан олижаноброқ.
- Нима десак экан? – дедим мен. – Сен тартиб бераётган давлат эллин давлати бўлмайдими?
- У шундай бўлиши керак, – жавоб берди Главкон.
- Унинг фуқаролари шавкатли ва тарбияли бўлмайдиларми?
- Албатта, шундай бўладилар.
- Улар эллинларга оид барча нарсани севмайдиларми, Элладани ватанлари, деб ҳисобламайдиларми ва мұқаддас байрамларда бошқалар билан биргаликда қатнашмайдиларми?
- Шубҳасиз, қатнашадилар.
- Эллинлар билан бўлган келишмовчиликларни ўз ург дошлари билан бўлган, деб, уларни низо, деб ҳисоблайдилар ва уруш деб атамайдилар-а?
- Ҳа.
- Ва жанжаллаша туриб, сулҳга интиладиларми?
- Албатта.
- Улар душман эмас, оқил маслаҳатгўй бўлганликлари учун, жазолаш мақсадида асоратга солмай ва ишни ҳало-катгача етказмай, ўз рақибларига хайриҳоҳлик билан ту-шунтирадилар.
- Шундай.

– Улар эллинлар бўлгани учун, Элладани вайрон қилмайдилар ёки у ерда уйларга ўт қўймайдилар; бирон-бир давлатда ҳаммани – эркакларни ҳам, хотинларни ҳам, болаларни ҳам, ўзларининг душманлари деб ҳисобламайдилар, балки фақат уларнинг озгина қисмини – низо айборла-ринигина душманлари деб ҳисоблайдилар. Шунинг учун уларда мамлакатни хонавайрон қилиш ва кўпчилик фуқа-

роларга нисбатан гина-кудуратлари бўлмаганидан уйларни бузиш истаги пайдо бўлмайди, низони эса, бегуноҳ азобла-наётганлар унинг (низонинг) айбдори бўлганларни жазо-ни тортишга мажбур этмагунларигача давом эттирадилар.

– Бизнинг фуқароларимиз ўзларининг рақибларига худ-ди шу тарзда, варварларга эса – ҳозир эллинлар бир-бир-ларига қандай муносабатда бўлсалар, шундай муносабатда бўлишларини мен маъқуллайман.

– Биз соқчилар учун мамлакатни вайрон қиласлик ва уйларга ўт қўймаслик қонунини ҳам ўрнатамиз.

– Биз олдин айтиб ўтганларимиз яхши бўлганидай, буни ҳам яхши деб қарор қиласми. Аммо, менимча, Суқрот, агар сенга ушбу нарсалар ҳақида гапиришга изн берилса, сен аввал пайдо бўлган, бундай давлат тузуми амалга ошиши мумкинми ва у қандай амалга ошади, деган савонни жа-вобсиз қолдириб, бунга ўтиб кетганингни ҳам эсламайсан. Зоро, агар буларнинг ҳаммаси амалга ошса, сен айтганингдек, бу иш амалга ошган давлат учун сўзсиз эзгулик бўларди. Мен, сен эслаб ўтмаганинг бошқа афзалликларни ҳам кўрсатиб ўт-ган бўлардим: бундай давлатнинг фуқаролари душман билан юксак даражада жасорат билан жанг қилган бўлардилар, чун-ки улар бир-бирларига биродар, ота, ўғил эканликларини билиб ва бир-бирларини шундай атаб, ўз яқинларини фалокатда қолдирмас эдилар. Агар аёллар ҳам – худди шу сафнинг ўзи-дами ёки душманларни ваҳимага солиш учун орқада юрибми, ёки бирор зарурат бўлганида ёрдам бериш учунми ҳарбий юришларда қатнашсалар, ишончим комилки, шулар туфайли бизнинг фуқароларимиз енгилмас бўладилар. Хонадонлар-даги фаровонлик ҳақида гапириб ўтирмайман – у қанчалик бўлишини тасаввур қила оламан! Агар ушбу давлат тарти-боти амалга ошса, у – ва яна бошқа кўп фаровонлик бўлиши тўгрисидаги фикрингта тўла қўшиламан, (шунинг учун) сен бу ҳақда бошқа гапирма, биз эса бунинг мумкинлигига ўз-ўзи-

мизни ишонтиришга ва бу қай тарзда рўй беришини тушунтиришга ҳаракат қиласиз, қолган барча нарсалар ҳақидаги гамхўрликни эса қолдира қолайлик.

– Сал бепарво бўлган эдим, сен менинг мулоҳазаларимга бехос ҳужум қилдинг, шафқатсиз ҳужум қилдинг. Ўша икки тўлқиндан мен зўрга қочиб қолганимни тушунмасанг керак, менга учинчи, энг катта ва хавфли тўлқинни юбормоқдасан. Сен уни курсанг ва шовқинини эшитсанг, нега мен шошилмаганимни тушуниб, ўта мурувват билан муносабатда бўлар эдинг: фикрларим гайриоддий бўлгани учун уни айтишим ҳам, муҳокама қилишга ҳаракат қилиш ҳам даҳшатли эди, у шунчалик гайриоддийдир.

– Сен қанча кўп бундай гапирсанг, бу давлат тартиботини қай тарзда амалга ошириши мумкинлиги ҳақидаги масаладан четга чиқишга шунча кам йўл қўямиз. Пайсалга солмай бизга жавоб беракол.

Файласуфлар давлат ҳукмдорлари бўлишлари керак

– Адолат ва адолатсизлик нимадан иборатлигини текширган вақтимизда биз ушбу масалага келганлигимизни аввал эслаб олиш зарур.

– Кел эслаб олайлик. Аммо бу нимага керак?

– Ҳеч нарсага! Аммо, адолат нимадан иборат эканлигини модомики топган эканмиз, адолатли инсон унинг ўзидан (адолатдан – *тарж.*) ҳеч нарсада фарқ қилмаслигини, аммо ҳар жиҳатдан, адолат қандай бўлса, шундай бўлиши кераклигини талаб қиласизми? Ёки биз, инсон иложи борича унга яқинлашиши ва бошқа нарсага қараганда унга кўпроқ тааллуқли бўлиши билан қаноатланамизми?

– Ҳа, қаноатланамиз.

– Намуна сифатида биз адолатнинг ўзини – унинг қандайлигини – ва мутлақо адолатли одамни, агарда шундай одам топилса, – у қандай бўлишини текшириб чиқдик; биз

янаadolatsizlikni va butunlaiy adolatsiz odamni tekshirib chiqdik – bularning hammasi shuning учун қилиндики, токи уларга қараб, улар бизга баҳтли бўлиб туюладиларми ёки баҳtsiz, шунга биноан ўзимиз борамизда ҳам мажбурий холосага келсак: кимки уларга барча нарсада ўхшаш бўлса, уни шунга ўхшаш қисмат ҳам кутади. Аммо биз, бундай нарсаларни амалга ошиши мумкинлигини исбот қилиш учун бу текширишини ўтказмади.

- Сен ҳақсан.
- Нима, сенингча, рассом энг чиройли одам қандай кўринишда бўлиши керак деб, шу намунани чизса, гарчи бундай одам ҳақиқатан ҳам мавжуд бўлиши мумкинлигини исбот қила олмаса-да суратда ҳамма нарсани тўгри ифодаласа бу билан у ёмонроқ бўлиб қоладими?
- Зевс билан онт ичаман, бу билан у ёмон бўлиб қолмайди.
- Нима десак экан? Айтса бўладики, нима биз ҳам – сўзлар орқали – баркамол давлат намунасини бермадикми?
- Албатта бердик.
- Сенингча, айтиб ўтилганидек бундай давлат тартиботи мумкинлигини биз исбот қила олмасак фақат шунинг учунгина бизнинг баённимиз ниманидир йўқотадими?
- Албатта йўқотмайди.
- Бу тўгри гап. Агарда, сенга ёкиш учун, бу нарса қандай маъқул тарзда ва қандай шароитларда кўпроқ мумкин бўлишини кўрсатиш керак бўлса, у ҳолда бундай исбот учун сен менга яна ўшанинг ўзидан инъом эт...
- Нимадан?
- Ниманидир, худди айтилганидай ижро этса (бажарса) бўладими? Гарчи кимгадир бу нарса бундай туюлмаса ҳам, табиат бўйича иш, (амал) ҳақиқатга сўзга қараганда камроқ тааллуқдимикин? Сен бунга розилик билдирасанми?
- Розиман.
- Шунинг учун сен мени, биз сўз билан таҳдил этганимиз, амалда ҳам худди шундай адо этилиши керак, деб исбот

қилишга мажбур этма. Агар биз, тасвиrlанганига энг яқин бўлган давлатни қандай қуриш кераклигини идрок эта билсак, гапимга қўшил, биз сенинг талабингни бажариб қўйдик деб айтишимиз мумкин, яъни биз буни қандай амалга ошириш мумкинлигини кўрсатдик. Ёки сен бунга қаноатланмайсанми? Шахсан мен бунга қаноатланар эдим.

– Мен ҳам (қаноатланаман).

– Аниқки, шундан кейин биз, замонавий давлатларда айнан нима ёмон, нима учун улар бошқача тартиботга эга эканлигини топишга ва кўрсатишга ҳаракат қиласми. Шу билан бирга жуда оз ўзгариш натижасида давлат кўрсатилган тартибот турига келиши мумкин, айниқса, агар бундай ўзгариш битта ёки иккита бўлса, балки ҳатто бир нечта бўлса, аммо улар бари бир иложи борича кам бўлиши зарур ва улар арзимас бўлишлари керак.

– Албаттага.

– Лекин фақат биттагина ўзгариш юз берса, менимча биз ўшанда бутун давлатнинг бутунлай ўзгариб кетишини кўрсата олган бўлар эдик; тўгри, бу ўзгариш кичик ва енгил эмас, аммо унинг бўлиши бари бир мумкин.

– У нимадан иборат бўлади?

– Мана энди мен, биз энг улкан тўлқинга ўхшатганимизнинг истиқболига қараб юраман; гарчи мени бошдан оёғимгача, худди ўкириб турган тулқин босганидай мазах ва шармандалик остида қолсам ҳам бу нарса айтилади. Қара, мен нима демоқчиман.

– Гапир.

– Токи давлатларда файласуфлар подшоҳлик қилас мас эканлар, ёки ҳозирги подшоҳ деб аталувчилар ва ҳукмдорлар олижаноблик билан астойдил фалсафа билан шугулланмас эканлар ва бу – давлат тартиботи ва фалсафа – бус бутун бўлиб қўшилмас экан ҳамда ҳозир ё ҳокимиятга ёки фалсафага айрим-айрим равишда интилаётганлар, – улар

эса күпчилик, – мажбурий равишда четлаштирилмас эканлар, азизим Главкон, давлатлар бало-офатлардан фориг бўлмайдилар ва биз ҳозиргина сўз билан тасвиrlаганимиз давлат тартиботи ҳам инсон зоти учун ҳеч қачон рўёбга чиқмайди ва қуёш нурини кўрмайди. Шунинг учун мен шунча вақтдан бери айтишга журъат этмаган эдим – буларнинг ҳаммаси ҳаммага маъқул бўлган фикрга бутунлай зид бўлишини билган эдим; зеро, бошқачасига на уларнинг шахсий, на жамоатнинг фаровонлиги бўлиши мумкин эмаслигини одамлар тан олишлари қийиндир.

Шунда Главкон бундай деди:

– Суқрот, сен бизга қаратиб шундай сўз ва фикрни отдингки, энди ўзингга жуда кўп, яхшигина одамлар ташланишларини кутавер: улар кийимларини ечиб ташлаб, яланғоч бўлиб, дуч келган қуролни олиб, ҳамма нарсага тайёр ҳолда ташланадилар; ва агар сен уларнинг ҳужумларини ўз далилларинг билан даф қиласдан, қочишга тушсанг, улар мазах қилиб сени жазолайдилар.

– Бунда сен айбдор бўлмайсанми?

– (Агар шундай қилсам) мен мутлақо ҳақ бўлардим. Аммо мен сени тутиб бермайман, қўлимдан келганича – хайриҳоҳлик ва ялиниб-ёлборишлар билан ва яна сенга бошқа ҳар қандай одамдан кўра яхшироқ жавоб бериш билан сени ҳимоя қиласман. Бундай ёрдамчига эга бўлиб, сен энди барча ишонмовчиларга, иш бошқачага эмас, балки худди сен айтганингдек эканлигини исбот қилишга уриниб кўришинг керак. Менимча, агар сен айтган одамлар томонидан бўладиган ҳужумдан қутулиб қолишни истасак, биз айнан кимни файласуф деб айтаётганимизнинг таърифини уларга қарши қўйишимиз керак ва шу билан бирга, биз албатта файласуфлар ҳукмронлик қилишлари зарур, деб тасдиқлашга журъат этишимиз даркор: қачонки, бу аниқ-равшан бўлса, ўшанда биз ҳимояга ўтишни бошлашимиз ва

баъзи одамлар ўз табиатларига кўра файласуфлар ва давлат ҳукмдорлари (ҳокимлари) бўлишлари кераклигини, қолган бошқаларнинг ҳаммаси эса бу иш билан шугулланмай, ким раҳбарлик қиласа, ўшаларга эргашишлари кераклигини исботлашни бошласак бўлади.

- Ҳа, ҳозир шундай таъриф берадиган пайт келди.
- Кел, шу йўналишда сен менга эргаш, балки биз буни бир-мунча кўнгилдагидек талқин этишга муваффақ бўлармиз.
- Эргашишга тайёрман.

Кимки гўзалликни мушоҳада қиласа, ўша – файласуф

яхши кўрса, у, агар унинг тўгрисида рост айтаётган бўлсалар, ўзи яхши кўрган нарсасининг қандайдир бир жиҳатини яхши кўриб, бошқа жиҳатига бепарво қолмаслиги, аксинча, унга ҳаммаси қадрли бўлиши керак.

– Менга эслатиб қўйиш зарурга ўхшайди: бу менга унчалик тушунарли эмас.

– Ҳамма айтса ҳам, сен айтмаслигинг керак эди бу гапни, Главкон! Ёшларни яхши кўрадиган ва тез ошиқ бўладиган одамни гуллаб-яшнаган ёшдагилар қай бир даражада ва ҳаяжонга ҳайратга солишини ва унга эътиборга ҳамда муҳаббатга лойиқ кўринишларини ишқий ишлар билимдени эсидан чиқармаслиги керак. Сизлар барно йигитларга шундай муносабатда бўлмайсизларми? Бирини бурни пучук бўлгани учун ёқимтой деб атайсиз ва роса мақтайсиз, бошқаси қирғий бурун – демак, сизнингча унда шоҳоналиқдан нимадир бор, бурни ўртача бўлганларни эса мутаносиблиги билан ажralиб туради, деб ҳисоблайсизлар. Қорамагизларда – мардана кўриниш, оқmallалар – худоларнинг болалари. «Мисранг-сарғиш»ларга келсак, буни, ўзи рангпар бўлса ҳам, гуллаб-яшнаган ёшдаги йигитча бўлса бўлди деб, буни ундан юз ўтирумайдиган назокатли ошиқ-

– Сенга эслатиш керакми, – дедим мен, – ё ўзингнинг эсингдами, ростки, бизнинг на- заримизда инсон бирор нарсани

дан бошқа биров түқиган деб ўйлайсанми? Бир сўз билан айтганда, гуллаб-яшинаган ёшдаги ҳеч кимни ҳеч қандай баҳона ва ҳеч қандай ном билан рад этмайсиз.

– Ошиқлар ўзларини қандай тутишлари ҳақида менинг мисолимда гапиришни хоҳласанг, майли, мен сенга ён бо-саман, аммо фақат сұхбатимиз ҳурмати учун.

– Начора? Шаробни хуш күрүвчилар ҳам худди шундай қилишларини күрмаяпсанми? Улар ҳар қандай майдан ҳар қанақа баҳона билан қувонадилар.

– Жуда ҳам.

– Шұхратпарастлар ҳам шунақа, деб ўйлайман. Биласану, агар уларга бутун қүшинга бош бўла олишмаса, улар ҳеч бўлмаса триттияга бошлиқ бўладилар; агар улар баланд мартабали ва обрўли одамлардан ҳурмат-эҳтиром кўрмасалар, кичкина ва арзимас одамлардан кўрган ҳурматлари билан қаноатланадилар, аммо нима бўлса ҳам ҳурматга сазовор бўлишни хоҳлайдилар.

– Мутлақо тўғри.

– Шундай қилиб, ушбуни қабул қил ё рад эт. Қачонки биз: «Инсон бир нарсани орзу қиласди», – деганимизда, биз нарсаларнинг ана шу барча хилини орзу қиласди деймизми, ёки уларнинг бирларини орзу қиласди, бошқаларини эса – йўқ, деймизми?

– Барча хилини.

– Файласуф ҳам донишмандлик, ҳикматнинг қандайдир бир хилини эмас, балки бутун ҳикмат, донишмандликни хоҳлайди, демаймизми?

– Бу гапинг тўғри.

– Демак, одам, айниқса, у ёш бўлса ва ҳали нима фойдали, нима эса – йўқ (фойдали эмас)лиги ҳақида ўзига ҳисобот берса олмайдиган бўлса, худди, овқатни кўнгли тортмайдиган одамни оч ва овқатни хоҳлайди, деб ҳисобламаганимиздай, уни на қизиқувчан, на файласуф деймиз.

– Агар шундай десак, тўғри бўлади.

– Кимда-ким ҳар қандай фандан тотиб кўришга жон-дили билан тайёр бўлса, кимда-ким қувонч билан ўқишга борса ва бу борада у тўймайдиган бўлса, уни биз файласуф деб аташга ҳақли бўламиз, шундай эмасми?

Шунда Главкон деди:

– Бундай одамлар кўп топилади ва, айтиш керакки, улар анчагина тутуруқсиздирлар. Зоро, менимча, томошага жуда ўч одамлар шундай: нимадир янги нарсани билиб олиш уларга қувонч келтиради. Эшиши ҳавасмандларини ҳам файласуфларга қўшиш мутлақо бемаънилик бўлар эди: уларни ниманидир муҳокама этадиган бундай сұхбатлар ҳеч ҳам жалб этмайди, лекин, кимдир уларни барча хорларни эшишишга ёллагандек, улар на шаҳар, на қишлоқ Дионисийларини ўтказиб юбормай, Дионис шарафига бўлган байрамларга югурдилар. Наҳотки буларнинг ҳаммасини ва шунга ўхшаш нарсаларни билиш истайдиган ёки қандайдир арзимаган ҳунарни ўрганмоқчи бўлган бошқаларни ҳам файласуфлар деб атаймиз?

– Асло бундай демаймиз, уларга ўхшайди десак, бошқа гап.

– Бўлмаса, сен кимларни ҳақиқий файласуфлар деб ҳисоблайсан?

– Ким ҳақиқатдан боҳабар бўлишни яхши кўрса, ўшаларни.

– Бу тўғри: аммо буни сен қандай тушунасан?

– Буни бошқа одамга тушунтиришим осон эмас, аммо сен, ўйлайманки ушбу (нарса)да мен билан ҳамфир бўласан...

– Нимада?

– Модомики гўзаллик хунукликнинг зидди экан, демак, бу иккита ҳар хил нарсадир.

– Албатта.

– Аммо бу иккита нарса экан, у ҳолда ҳар бири – битта, шундайми?

– Албатта, шундай.

– Худди шунинг ўзини адолатлилик ва адолатсизлик, яхши ва ёмон ҳамда барча бошқа хиллар ҳақида ҳам айтиш мумкин: уларнинг ҳар бири – битта (бир нарса), аммо ҳамма жойда ўзаро муносабатда бўлиб, ҳамда турли ҳаракатлар ва жисмлар билан қўшилиб, кўплик бўлиб туюлади.

– Сен ҳақсан.

– Шунга биноан мен фарқлайман: томошалар, ҳунарлар ҳавасмандлари ва ишбильармонларни, яъни сен айтиб ўтган барчани айрим қўяман ва ҳозир биз кимлар ҳақида гапираётган бўлсак, ўшаларни – тўла ҳукуқ билан файласуфлар деса бўладиганларни айрим қўяман.

– Нега бундай қилмоқдасан?

– Кимки эшлиши ва томоша қилишни яхши кўрса, улар ажойиб товушлар, ранглар, қиёфалар ва бундан келиб чиқадиган барча нарсадан хурсанд бўладилар, аммо уларнинг руҳий нигоҳи гўзаллик табиатини ўз-ўзи кўришга ва ундан қувонишга қодир эмаслар.

– Ҳа, шундай.

– Гўзалликнинг ўзигача юксалишга қодир ва уни ўз-ўзи-ча кўра оладиганлар ноёб одамлар эмасми?

– Жуда ҳам ноёб одамлар.

– Кимда-ким чиройли нарсаларни қадрласаю аммо гўзалликни ўз-ўзича қадрламаса ва уни (гўзалликни) билишга етакловчи одамга эргашишга қодир бўлмаса – бундай одам тушда эмас, ўнгида яшамоқдами, ё туш кўрмоқдами, нима деб ўйлайсан? Ўзинг ўйлаб кўр: тушидами ёки ўнгидами – ширин хаёл сурис – бу, ўхшаш нарсани ўхшаш эмас, у ўхшаб кетадиган нарсанинг ўзи деб ҳисоблаш эмасми?

– Албатта, мен бундай одамни ширин хаёл оғушида, деб айтган бўлардим.

– Яна, кимдаки бунга қарама-қарши равишда ниманидир ўз ўзича гўзаллик деб ҳисобласа ва уни ўзини ҳам, унга алоқадор ҳамма нарсани ҳам, бирини бошқаси деб қабул

этмай мушоҳада қилса – бундай одам, сенингча, тушида яшамоқдами ё үнгидами?

– Албатта, тушида эмас, үнгидар.

– Унинг тафаккур ҳолатини биз билиш жараёни деб тўгри атаган бўламиз, чунки у билмоқда, унисида, биринчисида эса буни мулоҳаза деб атаган бўлар эдик, чунки у фақат хаёл суради.

– Сўзсиз шундай.

– Яна, агар, биз фақат хаёл суради, билиб ололмайди, деб айтганимиз ўша одам норози бўлиб, бизнинг фикрларимизнинг тўғрилиги борасида баҳслашса, биз уни тинчлантиришимиз ва унинг ақди жойида эмаслигини очиқ айтмай, вазмилик билан тушунтиришимиз мумкинмикин?

– Шундай қилса бўлади.

Файласуф мулоҳа- заларни эмас, балки борлиқ ва ҳақиқатни ўрганади

биз уни билагон одам ҳисоблашимизни айтиб, ишонтириб) бундай савол берамиз: «Бизга айт, билим орттираётган одам ниманидир билаётган бўладими ёки ҳеч ниманими?». Унинг ўрнига сен жавоб бер.

– Бундай одам ниманидир билаётган бўлади, деб жавоб бераман.

– Мавжудми ниманидир ёки мавжуд бўлмаганими?

– Мавжуд бўлганни. Мавжуд бўлмаганини билиб бўладими!?

– Шундай экан, биз нимадир бир нарсани қайси томондан кўриб чиқмайлик, тўлиқ мавжуд нарсани тўлиқ билса бўлади, умуман номавжуд нарсани эса умуман билиб бўлмайди, бизга шунинг ўзи етарлидир.

– Ҳа, шунинг ўзи мутлақо етарли.

– Яхши. Агар шундай бўлсанки, бирор нарса гоҳ мавжуд, гоҳ номавжуд бўлса, у ҳолда у, соғ борлиқ билан асло мавжуд бўлмаганинг ўртасида бўлмайдими?

– Қарасанг-чи, биз унга қандай жавоб берамиз. Ёки, хоҳласанг, биз унга (бизнинг унга ҳеч қандай даъвойимиз ийӯқлигини, балки, аксинча,

– Ҳа, у улар орасида бўлади.

– Билиш мавжуд нарсага, билмаслик эса муқаррар ра-вишда номавжуд (йўқ) нарсага йўналган экан, у ҳолда, уларнинг иккаласининг орасидаги ўрталикка йўналган нарса учун билмаслик ва билиш орасидаги ўрта нарсани, агар шунга ўхшаш нимадир учраса, излаш керак.

– Мутлақо тўгри.

– Биз ниманидир мулоҳаза деб атаймизми?

– Албатта.

– Бу, билимдан бошқа бир қобилиятми ё ўшанинг ўзими?

– Бошқа.

– Демак, ушбу қобилияtlарнинг фарқига қараб, (му-лоҳаза) бир нарсага, билим эса – бошқа нарсага йўналган.

– Ҳа, шундай.

– Демак, билим ўз табиатига кўра, борлиқнинг қандай-лигини билиш мақсадида унга (борлиққа) қараб йўналганми? Менимча, аввал ушбу нарсани билиб олиш зарур...

– Нимани?

– Қобилияtlар ҳақида биз, улар мавжуд нарсанинг қай-сиdir туридан иборатdir, деб айтамиз; улар туфайли биз нимани қила олсак, ўшани қила оламиз фақат биз эмас, бал-ки умуман барча қобилияtlаримиз шундай: масалан, агар сенга мен қайси хил ҳақида гапираётганим тушунарли бўлса, кўриш ва эшишишни мен ана шундай қобилияtlар қато-рига қўшаман.

– Менга тушунарли.

– Улар борасидаги менинг нуқтаи назаримга қулоқ сол. Мен қобилияtlарда на ранг, на қиёфани ва умуман бошқа нарсаларга хос, улар туфайли мен ўзимча фарқлайдиган нарсаларни назарда тутаман. Қобилиятда мен фақат у ни-мага қараб йўналгани ва унинг таъсири қандайлигини на-зарда тутаман; у ёки бу қобилиятни худди ана шу белги, аломат бўйича белгилайман. Агар йўналиш ҳам, таъсир ҳам ўша-ўша бир нарса бўлса, мен уни ўша-ўша бир қобилият

деб ҳисоблайман, агарда йўналиш ҳам, таъсири ҳам турли-ча бўлса, у ҳолда у бошқа қобилиятдир. Сен-чи қандай йўл тутган бўлардинг?

– Худди шундай.

– Муҳтарам зот, яна ўшанга қайтайлик. Сен билимни қандайдир қобилият деб тан оласанми, ё уни бирор турга қўшасанми?

– Ўша турга қўшаман: барча қобилиятлардан энг қудратлиси шу.

– Мулоҳазани биз қобилиятларга қўшамизми ё бошқа бирор хилгами?

– Асло. Зеро, мулоҳаза шундай нарсаки, у туфайли биз хаёл суриш қобилиятига эгамиз, у ундан бошқа нарса эмас.

– Аммо сен аввалроқ билим ва мулоҳаза бир нарса эмас, деб келишган эдинг-ку.

– Соғлом ақд билан қандай қилиб хатосиз нарсани хатолардан иборат бўлган нарса билан бир нарса деб ҳисоблаш мумкин!

– Яхши. Фикримиз бирлиги аниқ: билим ва мулоҳаза – турли нарсалар.

– Ҳа, турли нарсалар.

– Демак, улардан ҳар бири ўз табиатига кўра алоҳида йўналиш ва қобилиятга эга.

– Сўзсиз шундай.

– Билим борлиққа, унинг хосиятларини билиш учун йўналган.

– Ҳа.

– Мулоҳаза эса, фақатгина хаёл суриш, ўйлаш учун йўналган деб тасдиқлаймиз.

– Ҳа, шундай.

– Билим нимани билаётган бўлса, мулоҳаза ҳам шу нарсанинг ўзини билаётган бўладими? Билинаётган ва мулоҳазадаги нарса бир нарсанинг ўзими? Ёки бундай бўлиши мумкин эмасми?

– Биз маъқуллаганимиз ҳолат сабабли мумкин эмас: ҳар бир қобилият ўз табиати бўйича ўзининг йўналишига эга;

бу икки нарса – ўй, хаёл (мулоҳаза) ва билим – қобиляйтдан бошқа нарса эмас, аммо биз тасдиқлаганимиздек, турлича қобиляйтдир, шунинг учун, билинадиган ва хаёлий нарса – бир нарсанинг ўзи деб хуоса чиқариб бўлмайди.

– Агар борлик билса бўладиган бўлса, у ҳолда хаёлий (нарса) ундан нимаси биландир фарқли бўлиши керак.

– Ҳа, униси бунисидан фарқлидир.

– Демак, мулоҳаза йўқлиқ (фано) томон йўналганми? Ёки фано (йўқлик)ни ҳатто хаёл қилиб ҳам бўлмайдими? Ўйлаб кўр: мулоҳазалари бўлган одам ўз фикр, мулоҳазасини қандайдир нарсага тааллуқли демайдими? Ёки мулоҳазага эга бўлатуриб, ҳеч нарсани ўйламаслик мумкинми?

– Бу мумкин эмас.

– Шундай, аммо кимки фикр, мулоҳазага эга бўлса, бир ниманидир бари бир ўйлайди-ку?

– Ҳа.

– Айтиш керакки, йўқликни тўла ҳуқуқ билан бир нима эмас, балки умуман ҳеч нарса, деса бўлади.

– Албатта.

– Шунинг учун йўқликқа зарурий равишда билимсизлик (билимаслик)ни, борликка эса – билишни (билимни) тааллуқли дейилди.

– Тўгри.

– Демак, мулоҳаза на борликқа на йўқликқа тааллуқли.

– Ҳа, шундай.

– Демак, бундан келиб чиқадики, мулоҳаза – бу билим ҳам эмас, билимсизлик ҳам эмас, шундайми?

– Шунақага ўхшайди.

– Шундай қилиб, мулоҳаза уларга мос келмай, аниқ-равшанилиги билан билимдан, ноаниқлиги билан – билимсизликдан устун турдадими?

– У ҳолда ҳам, бу ҳолда ҳам устун турмайди.

– Демак, сенингча, мулоҳаза билимдан ноаниқ, аммо билимсизликдан аниқроқ.

– Анчагина.

– Аммо уларнинг чегарасидан чиқмайди, шундайми?

– Ҳа, шундай.

– Демак, у – уларнинг ўргасидаги нимадирми?

– Ҳудди шундай.

– Биз олдин айтиб ўтганимиздай, агар мавжуд ва шу билан бирга номавжуд нимадир маълум бўлса, унинг ўрни соғ борлиқ ва мутлақо йўқлиқ орасидаги ўрталиқда бўлади ва унга билим ҳам эмас, билимсизлик ҳам эмас, балки яна билимсизлик ва билим орасидаги ўрталиқда бўлган нимадир йўналган бўлади.

– Тўгри.

– Энди эса, уларнинг орасидаги ўрталиқда биз мулоҳаза деб айтадиган нарса борлиги маълум бўлди.

– Шундай бўлди.

– Энди биз, уларнинг иккаласига – борлиқ ва йўқликка тааллуқли, аммо тоза ҳолда униси ҳам, буниси ҳам деб бўлмайдиган ниманидир топишимиз керак. Агар шунга ўхшаш нимадир маълум бўлса, биз уни хаёл қилаётган нарсамиз деб атасак бўлади: четдаги аъзоларга четда бўлиш хусусиятини, ўргасидагига эса – ўргасида бўлиш хусусиятини тайин этамиз. Шундай эмасми?

– Шундай.

– Буни асос қилиб олиб, ўз-ўзича гўзалликни ва бундай гўзалликнинг қандайдир айнан гоясини инкор этувчи ўша меҳрибон инсон мен билан сұхбат қура қолсин, дейман. Ушбу томошалар ҳавасманди гўзал нарсалар кўп деб ҳисоблайди ва унга, гўзаллик ҳудди адолат каби ва барча бошқалари ҳам бир бутун дейилса хафа бўлади, кўтаролмайди. «Азизим, – деймиз биз унга, – шундай кўп гўзал нарсалардан, хунук бўлган бирор нарса топилмайдими? Ёки адолатли ишлардан адолатсиз бўлиб чиқадигани, художўйлик (тақводорлик)ларидан – гуноҳкор (муртад)лари бўлмайдими?»

– Ҳа, бу нарсалар иложсиз бир борада гүзал ва бир борада хунук бўлиб чиқади. Сен сўраётганларнинг бошқалари ҳам худди шундай.

– Нимадандир икки баробар катта бўлган кўп нарсаларга бу бошқа бир борада икки баробар кичик бўлишига ҳалақит берадими?

– Ҳеч ҳам.

– Агар нимадир бир нарсани катта, кичик, енгил, оғир десак, қарама-қарши белгилашларга қараганда бунга кўпроқ асослар бўладими?

– Йўқ, ҳар бир нарсага иккала белги (аломат) тегишилидир.

– Айтиб ўтилган кўп нарсалардан ҳар бири асосан уни қандай атаган бўлсалар, шундай бўладими ёки бўлмайдими?

– Бу базм-зиёфатларда кўп галириладиган икки маъноли сўзларга ёки бичилган қул кўршапалакни қандай ўлдиришни хоҳлагани ҳақидаги болалар топишмогига ўхшайди: қул нимани оттанини ва кўршапалак қаерда ўтирганини топиш керак.

Бу ерда ҳам ҳамма нарса иккита маънога эга, ҳеч бир нарса ҳақида у мана бундай ёки бошқача эканлиги ёхуд унга иккала аломат (белги) тўғри келмайди, буларнинг ҳаммасини олдиндан аниқ айтиш (тахмин қилиш) қийин.

– Бундай белги (аломат)ларни нима қилмоқчисан? Уларга борлиқ ва йўқликнинг орасидаги ўрталиқдан яхшироқ жой борми? Улар йўқликдан ноаникроқ эмас ва ундан кўпроқ номавжуд бўлмайди, бошқа тарафдан эса, улар борлиқдан аникроқ эмас ва ундан кўпроқ мавжуд бўлмайди.

– Мутлақо тўғри.

– Демак, биз, кўпчиликнинг гўзаллик ва унга ўхшаш нарса борасидаги умум қабул қилинган фикр-мулоҳазалари йўқлик ва соғ борлиқ орасида қаердадир кўпроқ тёбраниб турган, деб топдик.

– Ҳа, биз буни топдик.

– Биз аввал келишиб олган эдикки, агар шунга ўхшаш нимадир топилса, биз билаёттан нарса эмас, уни биз хаёл қилаёттан

нарса деб ҳисоблаш керак, чунки оралиқда тебраниб турған бу нарса оралиқ қобиляйт билан илғаб олинади.

– Ҳа, биз шундай келишганимиз.

– Демакки, кимда-ким күп гүзәлликни пайқасаю, аммо гүзәлликни ўз-ўзича күрмаса ва унга (ўз-ўзича гүзәлликка – *тарж.*) бошлаб олиб борувлыгында эргашып бора олмайдыган бўлса ҳамда кимда-ким күп адолатли ишларни англаса, кўрсаю, аммо ўз-ўзича адолатни күрмаса ва ҳоказо, биз буларнинг ҳаммаси ҳақида уларда фикр-мулоҳаза бор, аммо улар мулоҳаза қилаётган нарсаларидан ѡчч нимани билмайдилар, деб айтамиз.

– Ҳа, худди шундай дейиш керак.

– Кимда-ким ўз-ўзига айнан ўхшаш ана шу (моҳиятлар)-нинг ўзини мушоҳада қилувчи, кузатувчи бўлса, шундайлар ҳақида нима деймиз? Зоро, улар моҳиятни фақат мулоҳаза қилибгина қолмай, билмоқдалар ҳам-ку?

– Бу ҳам зарур.

– Ва биз, булар билаётган (билган) нарсаларини, улар эса – мулоҳаза қилган нарсаларини яхши кўрадилар ва ҳурмат қиладилар, деб айтамиз. Зоро, биз улар (яъни мулоҳаза қилувчилар – *тарж.*), айтиб ўтганимиздек, товушлар, чиройли ранглар ва шунга ўхшашларни яхши кўрадилар ва кўрадилар, сезадилар, аммо гүзәллик ўз-ўзича мавжудлиги ни хаёлларига ҳам келтирмайдилар.

– Ҳа, бу бизнинг эсимизда.

– Шунинг учун, агар уларни ҳикмат (денишмандлик) ҳавасмандлари дейишдан кўра, мулоҳазалар ҳавасмандлари деб атасак, адашмаймиз. Агар уларни шундай деб атасак, наҳотки улар қаттиқ хафа бўлсалар?

– Агар менга қулоқ солсалар, хафа бўлмайдилар: зеро, ҳақиқатдан хафа бўлиш мумкин эмас.

– Барча мавжуд нарсаларни ўз-ўзича қадрлайдиганларни мулоҳазалар ҳавасмандлари эмас, ҳикмат (денишмандлик) ҳавасмандлари дейиш даркор.

– Сўзсиз, шундай.

ОЛТИНЧИ КИТОБ

Идеал давлатда файласуфларнинг тутган ўрни

– Главкон, – дедим мен, – ким ҳақиқатан файласуф, ким эса файласуф эмас – униси ҳам, буниси ҳам қандай одамлар эканлиги зўрга, узоқ мулоҳазалар йўли билан аниқланди.

– Ҳарқалай, – жавоб берди у, – бу ишни қисқароқ бажариш осон эмас.

– Мумкин бўлмаса керак. Бунинг устига, менимча, адолатли ҳаёт адолатсиз ҳаётдан нимаси билан фарқланиши масаласини кўриб чиқишда бошқа кўп нарсалар таҳдилига киришиб кетмай, фақат бир нарса ҳақида гапириш керак бўлганида, бу осонроқ аниқланган бўлар эди.

– Бундан кейин нимани муҳокама қиласиз?

– Тартиб билан келадиганидан бошқа нимани ҳам бўларди? Модомики, файласуфлар – ўз-ўзига абадий айнан ўхшаш нарсаларни англаб етиш иқтидорига эга одамлар бўлиб, бошқалар бундай қила олмас ва кўпдан-кўп тури-туман нарсалар орасида адашиб жойларида қотиб қолар эканлар, шунинг учун улар файласуф эмас эканлар, улардан қай бирлари давлатни бошқаришлари керак, деган савол туғилади?

– Бу саволга қандай қилиб дуруст жавоб берсак экан?

– Кимда-ким қонунларни ва давлат одатларини қўриқлаш қобилиятини намоён этса, ана шундайларни қўриқчилар этиб тайинлаш зарур.

– Бу түгри.

– Ҳар қандай соқчылыкни қандай қўриқчига – кўрга топшириш керакми ёки кўзи ўткир бўлгангами бу равшанми?

– Албатта, равшан.

– Кимда-ким ҳар қандай нарсанинг моҳиятини билишдан маҳрум бўлса ва кимнинг дилида унинг (ҳар қандай нарсанинг – *тарж.*) аниқ тимсоли бўлмаса, бундай одамлар кўрлардан нимаси билан афзалдирлар? Улар, олий ҳақиқатни рассомларга ўхшаб кўра олиш ва уни ҳеч назардан қочирмай, имкон борича диққат, синчковлик билан тасвирилаш қобилиятига эга эмаслар, шунинг учун талаб қилинган пайтда бу ерда гўзаллик, адолат ва эзгулик ҳақида янги қонун ўрнатиш ёки аллақачон мавжуд бўлганларини сақлаб қолиш салоҳияти уларга берилмаган.

– Ҳа, Зевс билан онт ичаманки, улар кўрлардан кам фарқ қиласидилар.

– Нима дейсан, кимни биз қўриқчи этиб тайинлаймиз – уларни ёки ҳар бир нарсанинг моҳиятини билиб олган, бунинг устига тажрибаликда ва эзгуликнинг бошқа биронта қисмида улардан қолишмайдиганларими?

– Булар (улардан) умуман ёмонроқ бўлмаганликлари бунинг устига шундай улкан афзалик билан ажralиб турганликлари учун бошқаларни сайлаб олиш ноўрин иш бўлар эди.

– Улар қай тарзда унисига ҳам, бунисига ҳам эга бўлишлари мумкинлигини айтиб ўтмаймизми?

– Албатта, шундай қилиш керак.

– Ушбу муҳокама бошланишида биз, аввало, ўша одамлар табиатини англаб этиш керак, деб айтган эдик. Мен ўйлайманки, агар ушбу нарса борасида биз тўла келишиб олсак, бундай одамлар кўрсатиб ўтилган иккала хусусиятга эга бўлиши ҳақида, давлатлар раҳбарлари ҳам бошқа ҳеч ким эмас, фақат шулар бўлиши кераклиги ҳақида ҳам келишиб оламиз, деб ўйлайман.

– Сен буни қандай тушунасан?

Фалсафий рұх хусусиятлари

– Файласуфларнинг табиати борасыда, уларни (биз айтиб ўтганимиз) борлиқнинг пайдо бўлиши ва йўқ қилиниши билан ўзгармайдиган ва уларга (файласуфларга – тарж.) абадий можиятни озгина намоён этувчи билишга жуда қаттиқ жалб этиши фикрига қўшилишимиз зарур.

– Ҳа, буни қабул қилиш керак.

– Яна айтиш керакки, улар бутун борлиқقا яхлитлиги-ча интиладилар, унинг (борлиқнинг) ҳеч бир қисмини, на кичик, на катта, на қадри оз, на қадри кўп қисмини қўлла-ридан келганича назардан қочирмайдилар, яъни улар, биз шуҳратпараст ва тез севиб қолувчи одамлар мисолида кўр-ганимиздай иш қиласадилар.

– Сен ҳақ гапни айтдинг.

– Ўзинг ўйлаб кўр, биз айтганимиздай бўлиши керак бўлган одамларнинг феъл-атворида бундан ташқари, яна қуийдагилар ҳам бўлиши зарурми...

– Айнан нима?

– Тўғрилик, ҳар қандай ёлғонни асло, асло қабул қилас-лик, ёлғондан нафратланиш ва ҳақиқатга бўлган муҳаббат.

– Табиийки, улар бунга эга бўлишлари керак.

– Табиийгина эмас, дўстим, ҳар қандай инсон барча борада, агар у ўз табиатининг қудрати бўйича, жўшқин инти-лиш оғушида бўлса, ўз муҳаббати мавзусига қардош ва яқин бўлган барча нарсани қадрлайди.

– Тўғри.

– Ҳикматга ҳақиқатдан кўра яқинроқ бўлган бирор нар-санни топа оласанми?

– Яъни қандай?

– Биргина одамнинг ўзи ҳикмат ва ёлғонни бир хилда яхши кўра оладими?

– Асло.

– Демак, кимда-ким ҳақиқатан қизиқувчан бўлса, дарҳол, ёшлигидан бор кучи билан ҳақиқатга интилиши керакми?

– Ҳа, бу интилиш баркамол бўлиши керак.

– Аммо қачонки инсонда унинг хоҳишистаклари бир нарсага кескин оғиб кетса, биз биламизки, бундан бошқа ҳамма қолганларига нисбатан улар (хоҳишлар), худди четга буриб юборилган оқимдай кучсизланадилар.

– Нима демоқчисан?

– Кимдадир улар билим олиш ва шунга ўхшашиб нарсаларга интилсалар, ўйлайманки, бу унинг айнан дилига ҳузур бахш этади, агар у ёлғондакам эмас, ҳақиқий файласуф бўлса, унинг учун жисмоний ҳузур йўқолади.

– Ҳа, бу муқаррар.

– Бундай одам мулоҳазали ва ҳеч ҳам манфаатпараст эмас – зеро, одамлар тул кетидан қувишининг сабаби бўлмиш нарсага умрини сарфлаш ҳар кимга ҳам ярашади, фақат унга эмас.

– Шундай.

– Сен фалсафий феъл-атворни нофалсафий феълдан фарқламоқчи бўлсанг, яна шу нарсага ҳам эътибор беришинг керак...

– Хусусан нимага?

– Унинг олижаноб бўлмаган майллари сендан пинҷон қолмаслиги зарур, зеро, пасткашлиқ – илоҳийлик ва инсонийликнинг бус-бутунлиги ҳолатига абадий интилиши тақдир этилган рухнинг ашаддий душманидир.

– Айни ҳақиқат.

**Фалсафий дилнинг
асосий хусусияти – умум
вақт ва борлиқни фи-
кран қамраб олишдир**

умр жуда ардоқлими? Сен нима деб ўйлайсан?

– Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас.

– Демак бундай одам ўлимни ҳам даҳшатли нарса деб ҳи-
собламайдими?

– Агар унга юксак ни-
ятлар ва фикрий назар би-
лан умум вақт ва борлиқ-
ни қамраб олиш хос бўлса,
бундай одамга инсоний

- Ҳисобламайди.
- Журъатсиз ва олижаноб бўлмаган фитратга ҳақиқий фалсафа насиб қилмайдиганга ўхшайди.
- Менимча йўқ.
- Начора? Шуҳратпараст ҳамда мақтанчоқ бўлмаган, ор-номусли, олижаноб, журъатли инсон – қай бир тарзда муроса қила олмайдиган ва адолатсиз бўлиши мумкинми?
- Бу мумкин эмас.
- Мана шунинг учун, қай бир одамнинг дили фалсафий-лигини кўриб чиқаётганингда сен дарҳол, унинг ёшлик ийлариданоқ қалби адолатлими, ҳалимми ёки мулоқотга қийин ва ваҳшийми эканлигини сезасан.
- Албатта, сезаман.
- Сен яна ушбуни ҳам назардан қочирмайсан, деб ўй-лайман...
- Нимани?
- У билим олишга (билишга) қобилиятлами ё қобилиятсизми эканлигини. Инсон нима борада қийналаётган ва уни зўрга эплаётган бўлса, бу нарсани у вақт ўтиб яхши кўриб қолишини кутиб бўладими?
- Бундай бўлиши даргумон.
- Нима десак экан? Агар у ўрганган нарсасини миясида сақдай олмайдиган бўлса, демак, у паришонхотир бўлади. Шундай экан, билимлар борасида ҳам мияси бўм-бўш бўлмаслиги мумкинми?
- Бошқача бўлиши мумкинми?
- Беҳуда меҳнат қилиб, у охири ўзини ҳам, бундай машгу-лотни ҳам ёмон кўриб қолмайдими?
- Албатта, ёмон кўриб қолади.
- Демак, паришонхотир дилини биз ҳеч қачон фалсафий-лар қаторига қўшмаймиз ва хотираси яхшиларни излаймиз.
- Сўзсиз шундай.

**Файласуфнинг табиати
ақлнинг мутаносиблиги
ва туғма назокати билан
фарқ қиласди**

– Аммо биз, Музаларга ёт ва ахлоқсиз фитрат номутаносиблиқдан бўлак бирор нарсага майл билдириши мумкин, деб айта оламизми?

– Нима демоқчисан?

– Сенингча, ҳақиқат номутаносибликка яқинми ёки мутаносиблиkkами?

– Мутаносибликка.

– Демак, бошқа ҳамма нарсадан ташқари, мутаносиблик ҳам, инсонни барча мавжудотнинг гоясига таъсирчан қилиб қўядиган ақлнинг туғма назокати ҳам талаб қилинади.

– Ҳа, албатта.

– Шундай қилиб, сенингча, биз ҳар бири бошқасидан келиб чиқиб, борлиқни етарлича ва мукаммал тушуниш учун дилга зарур бўладиган хусусиятларни муҳокама қилмадикми?

– Ҳа, улар бунинг учун олий даражада зарурдирлар.

**Идеал давлатнинг тўрт
асосий фазилати файласуфга мансубдир**

– Агар инсон табиатан хотираси яхши, билишга иктидорли, ҳимматли, назокатли ва бунинг устига ҳақиқат, адолат, мардлик ва мулоҳазаликка дўст ва қардош бўлмаса, шугуллана олмайдиган бундай хилдаги машғулотни ёмонлашга сенда қандайдир асослар борми?

– Ҳатто Мом¹ ҳам бу ерда нимага қитмирлик қилишни топа олмаган бўларди.

– Нима, сен давлатни етук ёшдаги, таълимда баркамолликка эришган одамларга – ва фақат уларнинг ўзига бермасмидинг?

Шу пайт гапга Адимант қўшилади:

¹ Мом (Momos) – қадим юнон ривояти бўйича ҳазил, киноя, театр санъати худоси.

– Сүкрот, сўзларингга эътиroz билдирадиган одам топилмайди. Аммо сен бундай мулоҳаза қилаётганингда ҳарсафар тингловчиларинг тахминан ушбуни ҳис этадилар: саволлар бериш ёки уларга жавоб беришга одатланмаганлари учун улар сенинг ҳар бир саволингда мулоҳаза уларни салпал четга тортади, деб ўйладилар, аммо бу «сал-пал»лар бир бўлиб тўпланганида, биринчи тасдиқланганларидан оғиш ва зиддият аниқ намоён бўлади. Шашка ўйинида кучли ўйинчи охир-оқибат яхши билмайдиганнинг йўлини беркитганидек ва у қаерга юришни билмай қолганидек, сенинг тингловчиларинг ҳам (сухбат) охирида боши берккӯчага кириб қоладилар ва шашкалар ўрнида сўзлар бўлган ушбу ўйинда улар нима дейишни билмай қоладилар. Тўгриси, иш бу билан ҳал бўлмайди. Мен биз дуч келган ҳолатни назарда тутиб гапирмоқдаман: зеро, ҳар ким ҳам, берилган ҳар бир савол бўйича сенга эътиroz билдира олмаслигини тан олади.

Лекин бу борада иш қандайлигига назар ташланса маъкул бўларди: зеро, кимда-ким таълимни мақсад қилиб олмай, ёшлиқда бир ёпишиб, сўнг ташлаб кетгандай бўлмай фалсафага интилган бўлса, унга кўп вақтларини сарфлайдилар, улар кўпинча, ҳеч нарсага ярамайдилар демаймизу, улар жуда галати бўлиб қоладилар ва, ҳатто, улардан энг яхшилари, сен бунчалик мақтаётганинг машғулотлар таъсирида бари бир давлат учун бефойда бўлиб қоладилар.

Адимантнинг гапини эшитиб бўлгач, бундай дедим:

- Нима, сенингча, бундай деган одам адашяптими?
- Билмайман, аммо мен сенинг фикрингни жон деб эшигтан бўлардим.
- Сен мендан, фикримча, улар айни ҳақиқатни айтадилар, деган гапни эшигтан бўлардинг.
- У ҳолда, биз ҳозиргина арзимас деб тан олганимиз файласуфлар давлатларни идора қилмагунларича давлат-

лар фалокатлардан халос бўлмайдилар, дейилган гап қандай қилиб бу билан қовушади?

– Сенинг саволинг таққослаш йўли билан бериладиган жавобни талаб қиласди.

– Афтидан, сен таққослашга ўрганмаган кўринасан.

– Шундай бўлақолсин. Сен мени қийин мулоҳазага тортдинг, устига-устак ҳазиллашмоқдасан ҳам! Бўлмаса, менга қандай қийинчилик билан таққослаётганимни аниқлаш учун менинг таққослашимга қулоқ сол.

Давлатга муносабатда энг виҷдонли одамларнинг аҳволи шундай оғирки, ундан ёмонроқ нарса бўлиши мумкин эмас. Шунинг учун қиёслашда уларнинг ҳимояси учун кўп хислатларни, худди рассомлар эчки-оҳулар ва шунга ўхшашларни чизаётганирида турли хусусиятларни, жиҳатларни қўшиб юборганиридай, бирлаштирум оғиркини керак бўлади. Мана, энди сен битта ёки бир нечта кема эгаси бўлиб қолган одамни тасаввур қил. Дарға, бўйи билан ҳам, кучи билан ҳам кемадагиларнинг ҳаммасидан устун, аммо қулоги бир оз кар, устига-устак узоқни кўра олмайди ҳамда денгизда кема юритишни яхши билмайди, денгизчилар орасида эса кемани бошқариш учун жанг бормоқда: ҳар бири айнан ўзи бошқариши керак, деб ҳисоблайди, гарчи у ҳеч қачон бу санъатта ўқимаган бўлса ҳам, ўз устозини ва қачон ўқиганини кўрсата олмаса ҳам. Бунинг устига улар бу нарсага ўқишининг ҳожати йўқ дейдилар ва ким ўқиш керак деса, ўшани нимталаб ташлашга тайёрлар. Улар кема эгасига илтимослар билан ёпишиб оладилар ва у кемани бошқаришни ўзларига беришига турли йўллар билан эришишни хоҳладилар. Баъзилар унга асло, бошқалар эса қисман қулоқ солищмайди ва шунда улар буларни ўлдиришга ва кемадан улоқтириб юборишга тушадилар. Олижаноб кема эгасини мандрагора², шароб ёки бошқа бир нарса ёрдами-

² Мандрагора – «Одам боши» ўсимлиги.

да күндириб, улар кемада ҳокимиятни қўлга оладилар, бор нарсага эгалик қила бошлайдилар, шаробхўрлик қиласилар, базм қурадилар ва кемани ҳам бундай одамлар учун табиий бўлган тарзда йўналтирадилар. Боз устига, улар кимда-ким куч билан ёки кема эгасини күндириб ҳокимиятни олишга қобилиятли бўлса, ўшани мақтайдилар ва билагон денгизчи, кема бошқаришдан хабардор дарға дейдилар, агар кимдир бундай бўлмаса, уни арзимас одам ҳисоблаб, сўқадилар.

Улар, дарҳақиқат, бу кимнингдир истагига мос келадими ё йўқми, бари бир, кемани бошқариши лозим бўлган, йил фаслларини, осмон, юлдузлар, шамолларни – унинг санъатига таалуқли барча нарсаларни ҳисобга олиши керак бўлган ҳақиқий дарға ҳақида ҳеч нарса билмайдилар. Улар бундай маҳорат, тажриба ва шу билан бирга дарға ҳокимиятини эгаллаб, ўзлаштириб бўлмайди, деб ўйладилар.

Шундай қилиб, модомики, бундай нарсалар кемаларда кузатиладиган бўлса, ишлар бундай ахволда бўлганида денгизчилар кимда-ким ҳақиқатан бошқаришга қодир бўлса, ўшани баландпарвоз вайсақи ва арзимас одам деб атайдилар, деб ўйламайсанми?

– Албатта – жавоб берди Адимант.

– Бундай ҳолатни кўриб, сен унинг давлатларда файласуфларга бўлган муносабат билан ўхшашлиги нимада бўлса, ўшани талқин қилишга эҳтиёж ҳис этасан, деб ўйламайман, нима ҳақда гапираётганимни тушуняпсан-а?

– Ҳа, тушунмоқдаман.

– У ҳолда, сен, энг аввало, нега файласуфлар давлатларда ҳурмат-эҳтиром кўрмайдилар, деб ҳайрон бўлаётган одамга бу тимсолни тушунтир ва агар уларни (файласуфларни) у ерда ҳурмат қилсалар, гаройиброқ иш бўлишига уни ишонтиришга ҳаракат қил.

– Мен буни унга тушунтираман.

Яна бир марта давлат- нинг ҳақиқий ҳукм- дорлари ҳақида

– Унга яна шундай дегин:
«Фалсафада улуғ бўлган одам-
лар кўпчилик учун бефойда,
деб тўгри айтасан». Аммо бу

бефойдалиқда ушбу атоқли одамларни эмас, улардан фой-
даланмайдиганларни айбла, дегин. Зеро, дарғанинг ден-
гизчилардан ўзига бўйсунишларини сўраши ёки дониш-
мандларнинг бойлар остонасига бош уриши нотабийидир
– бундай ҳазил қиласан адашган одамдир. Айнан тескариси
табиийидир: бойми, камбағал, бари бир, агар у бетоб бўлиб
қолса, шифокорларга мурожаат қилиши керак; тобелик-
ка эҳтиёжи бор ҳар қандай одам бошқаришга қобилияти
бўлган одамга мурожаат қилиши керак. Агар бирор ишга
ҳақиқатан яроқли бўлса, ҳукмдорнинг фуқаролардан ўзига
бўйсунишларини сўраши бўлмаган ишдир. Кимда-ким ҳо-
зирги давлат арбобларини, ҳозиргина биз айтиб ўтганимиз
денигизчиларга, улар арзимас ва баландпарвоз деб ҳисоб-
лайдиган одамларни эса ҳақиқий даргаларга таққосласа,
ҳеч қандай хатога йўл қўймаган бўлади.

– Бу олий даражада тўгри.

– Шундай сабабларга кўра ва шундай шароитда энг яхши
машгулот айни қарама-қаршиси билан машгул одамлар на-
зарида обрў-эътиборга лойиқ бўлиши осон эмас. Фалсафа
ўзининг ёмон шуҳратига шунга ўхшаш нарсалар билан шугул-
ланиш – бизнинг ишимиз, деб айтадиган одамлар дастидан
ҳаммасидан кўпроқ ва кучлироқ даражада эришди. Сен эслा-
тиб ўтган фалсафани қораловчи, унга (фалсафага) мурожаат
қилувчиларнинг кўпчилиги – бу энг разил одамлардир, энг
вижданлиси эса бефойда одамлардир, деган эди ва мен ўшан-
да сен тўгри айтасан деган эдим, шундай эмасми?

– Ҳа, шундай.

– Аммо биз вижданли одамларнинг бефойда эканликлари
сабабини таҳдил қилиб бўлдик.

– Тўла таҳдил қилдик.

– Агар хоҳласанг, шундан кейин биз кўпчиликнинг муқаррар ахлоқизлиги сабабини кўриб чиқамиз ва бу ерда ҳам фалсафа айбдор эмаслигини исбот қилишга кучимиз етганча интилиб кўрамиз, майлим?

– Албатта хоҳлайман.

– Кел, инсон беназир бўлиши зарур бўлган табиий хусусиятлар борасидаги дастлабки фикримизни ёдда тутган ҳолда тинглаймиз ва жавоб берамиз. Ёдингда бўлса, у энг аввал ҳақиқатга бўйсуниши, ҳар хил воситалар билан унга эришиши керак, сафсатабоз эса ҳақиқий фалсафага ҳеч қанақасига тааллуқли эмас.

– Ҳа, биз шундай деб таъкидлаган эдик.

– Фақат шу ҳолатнинг ўзиёқ, ушбу нарсалар ҳақидаги ҳозирги тасаввурларга кескин зиддир.

– Ҳа, олий даражада зид.

– Ўз нуқтаи назаримизни ҳимоя қилиб, билимга туғма мойиллиги бўлган инсон бор кучи билан ҳақиқий борлиқقا интилади, десак ўринли бўлмайдими? У фақат мавжуддай туюладиган кўп нарсаларга тўхталмайди, лекин тинмай олға юради ва унинг эҳтироси бундай нарсаларга ўз дилидаги шундай нарсаларга алоқадор бўлиши мумкин бўлган нарса билан ҳар бир нарсанинг айни моҳиятига то алоқадор бўлмагунича сўнмайди, бу эса уларга яқин ибтидога ўхшайди. Айни шу ибтидо воситасида яқинлашиб ва ҳақиқий борлиқ билан бирлашиб ақл ва ҳақиқатни дунёга келтириб, у ҳам билади (билим орттиради, билим олади), ҳам ҳақиқат бўйича яшайди, ва озиқланади, ва фақат шундай тарзда ташвишдан халос бўлади, лекин бундан олдин халос бўлолмайди.

– Ҳа, бундай ҳимоя жуда ўринли бўлар эди.

– Нима десак экан? Бундай одамнинг қисмати ёлғонга муҳаббат бўладими ёки айнан акси, унга нисбатан нафратми?

– Нафрат.

– Модомики уни ҳақиқат бошлаб борар экан, мен ўйлайманки, ҳеч қачон ҳақиқатга балолар, оғатлар жўр бўлди, деб айтмаймиз.

– Шундай демай бўладими!

– Аммо айтамизки, унга соғлом ва адолатли ахлоқ ва унинг ортдан эса мулоҳазалик ҳамроҳ бўлади.

– Тўғри.

– Фалсафий хусусият соҳиби бўлган инсоннинг бошқа хислатлари мажмуя-чи? Айтгандай, нега уни янгидан тузиш керак – зеро, сенинг эсингда бўлса керак, унга мардлик, ҳиммат, тушунувчанлик (зехн), хотира кириши лозим. Бизнинг гапларимизга ҳамма рози бўлиши, аммо айни маҳалда, мулоҳазаларни бир чеккада қолдириб, бунинг ўрнига ким ҳақида сўз кетаётган бўлса, ўшаларни кузатиш керак, деб сен менга эътиroz билдиридинг; яна ҳар қандай одам, уларнинг орасида ҳам бефойда, ҳам ҳатто, кўп ҳолатларда бутунлай ярамайдиганларини кўрятпман, деган бўлар эди. Уларнинг бундай ёмон номини қараб чиқаётганимизда биз, ҳозир нега уларнинг кўпчилиги арзимас эканликлари масаласига дуч келдик ва шу боис биз яна ҳақиқий файласуфларнинг табиий хислатларини таҳлил қила бошладик ва уларни аниқлашга мажбур бўлдик.

– Ҳа, шундай бўлди.

– Ҳа, бундай фитрат, хулқининг бузилишига, кўпчиликда унинг йўқ бўлишига, агарда кимдадир ундан (хулқдан – тарж.) нимадир қолса, ўша одамларни ахлоқсиз бўлмаса-да, ҳар ҳолда бефойда ҳисоблашларига назар ташлаш керак. Кейин, уларга тақлид қилувчи ва уларнинг ишини қилмоқчи бўлганларнинг хусусиятларини кўриб чиқиш зарур – бундай хулқ соҳибларида янгишишлар кўп бўлади, чунки улар фалсафа билан шугулланишга лойиқ эмаслар ва бунга улар ожизлик қиласидилар; улар туфайли фалсафа ва файласуфлар ҳамма ерда сен айтган шуҳратга сазовор бўлдилар.

– Қандай бузилиш ҳақида эслатдинг?

– Агар күлимдан келса, буни күриб чиқишига ҳаракат қиласан. Баркамол файласуф бўлиши учун биз талаб қиладиган нарсага эга бўладиган бундай одам инсонлар орасида кам – фақат аҳён-аҳёнда, истисно тариқасида туғилади. Ёки сен бундай деб ҳисобламайсанми?

– Мен сенинг гапингга тұла қўшиламан.

– Бундай одамлар кам, аммо қарагин, улар учун жуда ҳам ҳалокатли нарсалар қанчалик кўп.

– Хусусан нима?

– Бундай одамлардаги биз маъқуллаган ҳар бир хусусият ана шу хусусиятлар соҳиби бўлмиш дилни нобуд қилади ва уни фалсафадан узоқлаштиради, деган гапни эшитса, ҳар қандай одам жуда ҳайратланади: мен мардлик, мулоҳазаликни – биз таҳлил қилганларнинг умуман ҳаммасини назарда тутмоқдаман.

– Ҳа, буни эшитиш жуда ғалат!

– Бундан ташқари, неъмат деб аталадиган барча нарсалар: чирой, бойлик, жисмоний куч, давлатдаги нуфузли қариндошлик ва бу билан боғлиқ барча нарсалар уни (дилни) нобуд этадилар ва чалғитадилар. Мен назарда тутган нарса умумий кўринишида ана шудир.

– Тушунаман, аммо сенинг бу нуқтаи назаринг билан жон деб танишган бўлардим.

– Уни сен имкон борича яхлит қамраб ол, шунда бу мавзу (бу нарса) ҳақида айтилган гаплар анча равshan бўлади ва ғалати туюлмайди.

– Сен бу борада қандай маслаҳат берасан?

– Ўсимликнинг ҳар қандай уруги ёки ҳайвоннинг ҳомиласи борасида биз биламизки, зарур овқат, об-ҳаво ва жойдан маҳрум бўлганларида улар ўзлари қанча қувватли бўлсалар, шунча кўп ўз хислатларини йўқотадилар: зеро, ёмон ярамасга қараганда, яхшига кўпроқ қарама-қаршиидир.

– Албатта.

– Ўзига ёт озуқа олганида энг мукаммал табиат ўртачасига қараганда ёмонроқ бўла боришига оқилона асос бор-ку!

– Ҳа, бор.

– Худди шунга ўхшаб, энг иқтидорли қалблар ҳам ёмон тарбия олганида, айниқса, ёмон бўладилар, деб айтсак бўладими, Адимант? Ёки сен, буюк жиноятлар ва ҳаддан ташқари бузилиш жўшқин фитратнинг ёмон тарбиядан бузилиши натижаси эмас, балки ўртачаликнинг, қобилиятсизликнинг оқибати деб ўйлайсанми? Аммо ожиз феъл-авторли одамлар ҳеч қачон на буюк неъматларнинг, на улкан бало-офтларнинг сабаби бўладилар.

– Фикрингга қўшиламан.

– Агар файласуфнинг биз томонимиздан белгиланган табиати зарурий таълимни олса, у ҳолда у, албатта, барча эзгуликка етишади; аммо агар у нолойиқ ерга экилса ва ўша ерда кўкарса, у ҳолда акси бўлади, худоларнинг қайси биридир ёрдамга келса – бошқа гап. Кўпчиликка ўхшаб сен ҳам гўё озгина ёшлар баъзи хусусий донишманлар томонидан бузилган сафсатабозлар ва фақат ана шу ёшлар ҳақида гапириш керак, деб ўйлайсанми? Айтиш керакки, кимда-ким шундай деса, уларнинг ўzlари ёшлар ва қарияларни, эркаклар ва аёлларни ўз йўлларида қайта тарбиялаш ва ўзгаришишни мукаммал билувчи буюк сафсатабозлардир.

– Буни ким амалга оширади?

– Ҳалқ мажлисларида ё судларда ёки театрларда, ҳарбий қароргоҳларда ва, ниҳоят, қандайдир умумий йигинларда тўда-тўда бўлиб кенгаш қурадиган, кимнингдир сўзини ёки хатти-ҳаракатини шовқин-сурон билан қисман рад эта-диган, қисман қўллаб-қувватлайдиган ва иккала ҳолда ҳам меъёр билмайдиган кишилар; улар бақириб-чақирадилар, олқишлийдилар, устига-устак уларнинг сўкинишлари ёки мақтовлари, бу кенгаш қаерда ўтаётган ердаги қояларда акс-садо бериб туради, шундай қилиб шовқин икки баробар кучаяди. Бундай шароитда ўспирин қалбида, сенингча,

нимада бўлади? Ва олинган қандай хос тарбия бунга бардош беради? Бундай сўкишлар ва мақтоловлардан у (олинган тарбия – тарж.) ювилиб, уларнинг оқимида оқиб кетмайдими? Ўспирин, улар нимани яхши ёки айб иш ҳисобласалар, ўшани яхши ёки айбли деб тан олмайдими ёки ўша нарсанинг ўзи билан шугулланмайдими? Ниҳоят, унинг ўзи ҳам, улар қандай бўлсалар, шундай бўлиб қолмайдими?

- Бу муқаррар, Суқрот.
- Биз эса бу борада энг буюк зарурат ҳақида ҳали эслаб ўтмадик.

– Қандай зарурат ҳақида?

– Ушбу тарбияловчилар ва сафсатабозлар ўз нутқлари билан ишонтира олмаганларида иш ёрдамида сўзга қўшадиганлари ҳақида. Ёки сен улар итоатсизларни фуқаролик хуқуқларидан маҳрум қилиш, пул жарималари, ҳатто, ўлимга маҳкум этиш билан жазолашларини билмайсанми?

- Ҳа, одамлар жон деб бундай чораларни қўллайдилар.
- Сенингча, уларни енгадиган сафсатабоз топиладими? Ёки, балки хусусий шахсларнинг далиллари уларнинг фикрларини ўзгартира олармикан?

– Йўқ деб ўйлайман.

– Ҳа, шундай. Ҳатто бундай уринишнинг ўзи ўта телбалиқдир. Зеро, кимда-ким қўпчиликнинг тарбиясини, яъни инсоний тарбия олган бўлса, уларда бошқача, яхши фазилатга зид муносабат бўлмайди, бўлмаган ва, менимча, бўлмайди ҳам; аммо, дўстим, мақолга мувофиқ, илоҳий тарбияни истисно қиласиз. Ушбуни қатъий билиш зарур: агар давлатларнинг бундай тузилишида қандайдир тартиб сақланиб қолса, у ҳолда унинг сақланиб қолинишини худовандга боғласанг адашмайсан.

- Ҳа, менга иш бошқача эмасдай туюлади.
- Қўшимча равища яна шунга ҳам қаноат ҳосил қиласил...
- Нимага?

**Сафсатабозлар оломон – Пул оладиган ушбу ху-
фикрига йўл берадилар** сусий шахслардан ҳар бири
(кўпчилик уларни сафса-
табозлар дейди ва гўё уларнинг санъати ўзларига қарши
қаратилган, деб ҳисоблайди), кўпчиликнинг нуқтаи назари
ва йигинларда ифода этилган мулоҳазаларнинг ўзини ўр-
гатади ва уни донишмандлик, деб атайди. Бу худди, ким-
дир баҳайбат ва кучли ҳайвонни боқаётуб, унинг феъли
ва хоҳишлирини ўрганган, ҳайвонга қайси томондан яқин
келишни, уни қандай қилиб силашни, қайси пайтда ва ни-
мадан даргазаб бўлишини ёки юпанишини, қандай шароит-
ларда у ёки бу овозни чиқаришга одатланганини ва қандай
ташқи овозлар уни овунтириши ёки ғазаблантиришини
билган ҳолатга ўхшаб кетади. У билан муомала қилиш орқа-
ли ва узоқ муддатли кўникма, маҳорат ёрдамида буларнинг
ҳаммасини ўрганган одам буни ҳикмат, донишмандлик деб
атайди ва гўёки бир қўлланма тузиб, тўгрисини айтганда,
(кўпчиликнинг) нуқтаи назарини ва унинг хоҳишини бил-
май туриб, ушбу нуқтаи назар ва хоҳишларда – нима гўзал
ёки уятли, яхши ёки ёмон, адолатли ёки адолатсизлигини
бilmайди, аммо айтиб ўтилганларни ушбу улкан ҳайвон-
нинг фикрларига монанд равишда белгилаб: унга нима
ёқимли бўлса, шуни неъмат дейди, унга нохуш бўлса –
ёмонлик дейди ва бунинг ҳақида ҳеч қандай тушунчага эга
бўлмаган ҳолда, нима зарур бўлса, ўша нарсани адолатли ва
гўзал деб атайди-да, ўргатишга бел боғлайди. Зарурйлик
ва эзгуликнинг табиати аслида қанчалик фарқли эканли-
гини у кўрмайди ва буни бошқа одамга кўрсатишга қодир
эмас. Зевс ҳурмати айт, бундай тарбиячи сенга галати бў-
либ туюлмасми?

– Галати туюларди.

– Кўпчилик ҳар хил одамлар мажлисига нима ёқмайдио
нима ёқишини пайқаганини донишмандлик деб ҳисоблайди-
диган одам – бу тасвирий санъатда бўладими, мусиқада-

ми ёки, ҳатто, сиёсатдами, ундан (юқорида айтиб ўтилган одамдан – тарж.) нимаси билан фарқ қиласи? Агар улар билан мулоқотда бўлаётисб, ўзининг шеърий ёки бошқа бир асарини ёхуд ўзининг давлатга хизматини кўз-кўз қиласа, у ушбу кўпчиликни ўзининг зарурат талабидан-да кучлироқ ҳукмдори этиб қўяди ва шунда Диомед эҳтиёжи деб аталувчи эҳтиёж бўйича кўпчилик маъқуллаган нарсани бажаради. Бу нарса ҳақиқатан ҳам яхши ва чиройлими – улардан биронтаси буни ўйлаб кўрганини ва бу кулги келтириб чиқармаганини ҳеч эшитганмисан?

– Ўйлайманки, ҳеч қачон эшитмасам керак.

– Энди, буларнинг ҳаммасини ҳисобга олиб, биз олдин айтиб ўтганимизни бир ёдингга ол: кўпгина чиройли нарсаларни эмас, чирой ўз-ўзича мавжуд бўлишини ёки кўплаб айрим нарсаларнинг мавжудлигини эмас, ҳар бир нарса моҳиятининг мавжудлигини оломон фараз қилиши ва тан олиши мумкинми?

– Бу асло мумкин эмас.

Файласуф ва оломоннинг зиддияти

– Бас шундай экан, оломонга файла-
суф бўлиш хос эмас.

– Йўқ, хос эмас.

– Демак, фалсафа билан шугуллан-
ганлар, албатта, унинг ёмонланишига олиб келадилар.

– Албатта.

– Авом билан мулоқотда бўлганида унга ёқишига ин-
тиладиган хусусий шахслар томонидан ҳам (фалсафа)
ёмонланади.

– Буниси аниқ.

– Бундан келиб чиқиб, фалсафий табиатга эга киши
ўз машғулотини ташламаслиги ва ўз мақсадига етишида
унинг учун нима халоскор бўлишини айта оласанми? Биз
аввал айтиб ўтганимиз: бундай табиатга яхши қобилият-
лар, ўткир хотира, мардлик ва юксак фикр юритиш тарзи
хослигини тан олганимиз асосида ҳал қил.

– Ҳа.

– Айниқса, агар у қалбан қандай туғилған бўлса, жисмонан ҳам шундай туғилса, у болалик йилларидан барча инсонлар орасида биринчи бўлмайдими?

– Нега у шундай бўлмасин!

– Унинг яқинлари ва ҳамфуқаролари у катта бўлганида ўз ишларида ундан фойдаланишни хоҳлайдиларми?

– Бошқача бўлмайди!

– Демак, улар ўз илтимослари билан унинг жонига тегадилар ва унинг пинжига кириб олмоқ учун ҳамда унинг қудратли ҳомийлигига ноил бўлиш учун унга ҳурмат-эҳтиром кўрсатадилар.

– Ҳа, бундай ҳолат кўп бўлади.

– Бундай одам, шундай одамлар орасида, айниқса, у буюк давлат фуқаролари қаторига кирса ва шу давлатда у бой ва аслзода, устига-устак қадди-қомати келишган ва кўриниши жозибали бўлса, сенингча, у нима қилади? Унда гайриоддий даъволар пайдо бўлмайдими? У ўзини эллинларнинг ҳам, варварларнинг ҳам ишларини идора қилишга қобилиятли деб ҳисобламайдими ва ақл-идрокка зид равишда қуруқ ўзига бино қўйиш ва кеккайиш билан баландпарвозд бўлиб кетмайдими?

– Ҳаммаси бўлиши мумкин.

– Унинг бундай аҳволига қарамай, агар кимдир унинг олдига бемалол бориб, унга ҳақиқатни, яъни унинг ақли йўқлигини, лекин ақли бўлганида ортиқчалик қилмаган бўлишини, аммо агар ўзини ана шу мақсадга – ақлли бўлишга – бўйсундирса, ақллироқ бўлиши мумкинлигини айтса, сенингча, унинг шунча кулфатлар орасида буни эшлиши осон бўладими?

– Асло осон бўлмайди.

– Агар кимдир, биттагина бўлса-да одам, ўзининг яхши табиати ва бундай таълимотларга яқинлиги туфайли қизиқиш пайдо қилиб, фалсафа томонига ён босса, ундан (шу

одамдан – *тарж.*) иттифоқчи сифатида фойдаланиш имконияти йўқотилганини тушунган фалсафа душманлари, бизнингча, қандай йўл тутган бўлар эдилар? Уни фикридан қайтариш учун ва унинг устози муваффақият қозонмаслиги учун улар ҳар қандай воситаларни ишга солмайдиларми? Уни судга тортиб, ҳам хусусий тарзда, ҳам ижтимоий тартибда найранглар қилмайдиларми?

- Албатта, шундай бўлади.
- Шундай одам фалсафа билан шуғуллана оладими?
- Унчалик шуғуллана олмайди!
- Кўрдингми, ҳатто фалсафий табиат хусусиятларининг ўзи ҳам, ёмон шароитга тушиб қолганида, инсон у (фалсафа – *тарж.*) билан шуғулланмай қўйишига қандайдир тарзда айбдор ўлиб қоладилар; неъмат деб аталмиш бойлик ва турли хил фаровонлик ҳам сабаб бўлади.
- Бу тўгри айтилган гап.
- Дўстим, энг олижаноб машгулот учун мўлжалланган энг яхши табиатларнинг ҳалокати ва бузилиши мана шундандир! Биз тасдиқлаётганимиздек, бундай фитратлар умуман ноёб. Давлатлар ва хусусий шахсларга энг буюк оғат етказувчи одамлар ҳам, агар яхшиликка мойиллиги бўлса, хайрли иш қилювчилар ҳам улар қаторига кирадилар; майда табиат эса хусусий шахслар учун ҳам, давлат учун ҳам ҳеч қачон ҳеч қандай буюк иш қилолмайди.
- Айни ҳақиқат.
- Фалсафа билан энг кўп шуғулланиши зарур бўлган одамлар фалсафадан шу тарзда узилсалар, у (фалсафа) ёлғиз ва номукаммал бўлиб қолади, уларнинг ўзлари эса ҳам нолойиқ, ҳам ноҳақиқий ҳаёт кечирадилар. Фалсафага эса, у етим бўлиб қолгани ва ўз қардошларидан маҳрум бўлгани учун умуман нолойиқ бошқа шахслар киришадилар. Улар фалсафани шарманда қиладилар ва, сен айтганингдек, гўё у билан кўпчилиги ё ҳеч нарсага арзимайдиган, ёки энг

ёмон нарсаларга лойиқ одамлар шүгүлланадилар, деб фалсафани гийбат қылувчилар унга нимани ёмонласалар, худди шу нарсани унга таъна қиласадилар.

– Ҳақиқатан ҳам шундай дейдилар.

– Ва тұғри гапирадилар. Зеро, одамга үхшаган баъзилар, айниңса, үзининг арзимас ишида эпчиллар, бу соҳа бўш қолганини ва у шуҳрат топган номлар ҳамда хўжакўрсинга дабдабалар билан тўлалигини кўриб, шу заҳотиёқ, худди зиндандан қочиб ибодатхонадан паноҳ истаган одамлардай қувонч-шодлик билан ҳунардан фалсафа томон қочадилар. Гарчи фалсафа шундай аҳволда бўлса ҳам, бошқа ҳар қандай устачиликдан кўра кўпроқ эҳтиром қилинади, худди шу нарса ўз табиати бўйича мукаммал бўлмаган кўп одамларни унга жалб этади: уларнинг жисмлари ҳунар ва ишлаб чиқариш билан мажруҳ этилган, қалблари ҳам қўпол меҳнатдан шикаст топган ва ҳолдан тойган.

– Ҳа, худди шундай.

– Бундай қарасанг, улар яқиндагина қамоқдан қутулиб, озод бўлган ҳаммомда ювиниб чиқдан, ўзига янги чакмон сотиб олган ва худди куёвдек ясан-тусан қилган, бойиб кетган кал ва пакана темирчидан нима билан фарқ қиласадилар? Дарвоҷе, у ўз хожасининг камбағаллиги ва нотавонлигидан фойдаланиб, унинг қизига уйланмоқчи ҳам.

– Деярли ҳеч нарса билан фарқ қиласадилар.

– Бундай одамлардан нима туғилиши мумкин? Уларнинг авлодлари ноқонуний туғилган ва ярамас бўлиб чиқмайдими?

– Шундай бўлиши муқаррар.

– Яна нима десак экан? Тарбияга нолойиқ одамлар унга яқинлашиб, ўзларини номуносиб тутсалар, биз унда қандай ниятлар ва мулоҳаза-фикрлар туғилишини кутишимиз мумкин? Ҳақиқатан ҳам улар (ният ва мулоҳазалар – тарж.) донишмандлик деб аталишга номуносибдирлар, негаки уларда на ҳаққоният бор, на фикр.

– Мутлақо тұғри.

– Адимант, фалсафа билан муносиб ревища мулоқотда бұладиган жуда оз кишилар қолмоқда: бу ё қувғин бўлиб, яхши тарбия олган инсон сифатида ўз табиатининг олижаноблигини сақлаб қолган – модомики, ҳалокатли таъсирлар үтказилмагач, табиийки, у фалсафани ҳам ташламайди, ёки бу кичкина давлатда туғилган буюк қалб соҳиби: у ўз давлати ишларини назар-писанд қилмайди. Яна бошқа санъатларнинг вакиллари ҳам, ҳар ҳолда, фалсафага мурожаат қилишлари мумкин: яхши табиий қобилиятлар соҳиби бўлиб, улар адолатли ревища ўз машғулотларига киришадилар. Дўстимиз Феагадаги каби жилов ҳам тутиб туриши мумкин: унда барча нарса фалсафадан узилишга қараб оғган эди, аммо унга хос бўлган касалмандлик уни жамоат ишларидан тўхтатиб турадилар. Менинг шахсий ҳолатим – илоҳий аломат – ҳақида эсламаса ҳам бўлади: аввал бундай ҳолат ҳеч ким билан рўй бермаган.

Фалсафани татиб кўриб, ушбу озчилик одамлар қаторига кирган барча бу қанчалик ширин ва фарогатли неъмат эканлигини билди; улар кўпчиликнинг ақддан озишини ҳамда давлат ишларида ҳеч ким, айтиш мумкинки, ҳеч қандай оқилона ишни бажармаслигини ва ҳақ ишга ёрдамга келиш ҳамда омон қолиш учун у ерда ўзига иттифоқдош топиб бўлмаслигини кўп марта кўрганлар. Аксинча, агар бирор одам худди ҳайвонлар орасига тушиб қолгандай, у билан бирга адолатсизлик қилишни хоҳламаса, барча ваҳший душманларига якка ўзининг кучи етмайди ва у давлатга ёки ўз дўстларига фойда етказишга улгурмай, ўзига ҳам, бошқаларга ҳам фойда келтирмай ўлади. Буларнинг ҳаммасини ҳисобга олиб, ўзини вазмин, хотиржам тутади ва худди бўрон тўзитган чангдан девор ортида беркиниб олгандай, ўз ишини қиласи. Бошқаларнинг ҳаммаси қонунсизлик билан тўлиб-тошганини кўриб, у агар бу ердаги ҳаётни ноҳақлиқдан ва гуноҳ ишлардан пок ҳолда кечирса,

умрининг охирида яхшиликка умид боғлаб, қувонч ва ҳалимлик билан ҳаётдан кўз юмса, кўнгли тўлар эди.

– Демак, у кўп нарсага эришиб жон таслим этади!

– Аммо, ҳар ҳолда, давлат тузуми унинг учун тўтри келмагани учун, у ўз қўлидан келадиганга тўла эриша олмайди. Маъқул тузумда у ҳам ўзи ўсган бўларди, ҳам ўз бойлигини (маънавий бойлигини – тарж.), ҳам ижтимоий бойликни сақлаб қоларди.

Энди фалсафа борасида – қайси сабаб билан унда бундай ёмон шуҳрат (айтиш керакки, бу адолатсизликдир), – агар сенда бошқа фикр бўлмаса, менимча, етарли даражада айтилди.

– Мен бунга ҳеч нарса қўшолмайман. Аммо ҳозир мавжуд давлат тартиботларидан қайси бирини унга муносиб, деб ҳисоблайсан?

Бузилган давлат тартиботи файласуф- га ҳалокатли таъсир қилади

биати уларда бузилади ва ўз қиёфасини ўзгартиради. Бошқа мамлакатлардан келтирилиб, ёт заминда сепилган уруг ўз кучини йўқотиб, маҳаллий ўсимликлар хусусиятларини олгани каби, ҳозирги пайтда бундай табиатли одамлар ўзларига ёт тузилишга эга бўлиб, ўз имкониятларини рӯёбга чиқармайдилар. Аммо бундай табиатли одам ўзига ўхшаш атло даражада тузилган давлатда пайдо бўлиб қолса, унинг дарҳақиқат илоҳий эканлиги маълум бўлади, бошқа ҳаммаси эса – бошқа фитратлар ва машғулотлар – инсонийликдан бошқа нарса эмас.

Энди сен, бу қандай давлат тузуми, деб сўрасанг керак.

– Тополмадинг. Бундай деб эмас, балки мана бундай деб сўрамоқчиман: бу биз ўз давлатимизга асос солаётиб, таҳлил қилганимиз тузумми ёки бошқасими?

– Бундай ийӯқ. Ҳозирги давлат тузулмаларидан ҳеч бири файласуф табиати учун муносиб эмаслиги учун ҳам ёзгираяпман-да. Бундай файласуф та-

– Умуман олганда, ўшанинг ўзи. Зеро, ўшанда ҳам давлатда, сен соҳиби қонун сифатида қонунлар ўрнатаётганингда қандай нуқтаи назарда бўлсанг, шундай нуқтаи назарга эга бўлган қандайдир қисм мавжуд бўлмоғи керак, деб айтилган эди.

– Ҳа, шундай дейилган эди.

– Аммо бу етарли даражада тушунтирилмаган эди, чунки сизлар, олдиндан ваҳимага тушиб, бу масалани кўриб чиқиш узундан-узоқ ва машаққатли бўлади, деб ҳисоблаган эдингиз. Айтиш керакки, бошқа ҳаммасини ҳам таҳдил қилиш асло осон эмас.

– Ҳусусан нимани?

Давлатда фалсафани нотўғри татбиқ қилишдан қутилиши усуллари

– Фалсафани давлат зарар кўрмайдиган қилиб қандай татбиқ қиласа бўлади? Зеро, барча буюк нарсалар омонат, гўзал нарсалар эса, мақолга кўра, ҳақиқатдан ҳам қийиндир.

– Аммо бу ҳам аён бўлганидагина бизнинг исботимиз ниҳоясига етган бўлади.

– Хоҳишнинг йўқлиги эмас, балки кучнинг етишмаслиги тўсиқ бўлиб хизмат қилиши мумкин. Ҳозир сен ўзинг менинг файратимни кўрасан: қарагин, давлат бу ишга ҳозиргига қараганда бутунлай қарама-қарши тарзда киришиши кераклигини айтишда мен қанчалик қатъият ва жасорат кўрсатмоқдаман.

– Қандайлигини айт-чи?

– Ҳозирги пайтда кимда-ким фалсафага ёндашаётган бўлса, бу эндиғина болалик ёшидан чиқкан ўсмирлардир: уй-жойга эга бўлиб, иш билан машғул бўлишдан олдин улар фалсафанинг энг қийин қисмига киришадилару уни ташлаб кетадилар, айни маҳалда ўзларини билимдон қилиб кўрсатадилар; фалсафада энг қийини деб мен исбот-

ларга таалуқлисини айтган бўлардим. Кейинчалик агар улар бошқаларнинг – фалсафа билан шугулланувчиларнинг – маслаҳати билан уларнинг тингловчилари бўлишини хоҳдашса, гарчи бу иш билан номигагина шугулланса бўлади деб ўйласалар-да, у ҳолда буни буюк хизмат, деб ҳисоблайдилар. Улар қариганларида, бундан баъзиларгина мустасно, Гераклит қўёшидан олдинроқ сўнадилар, чунки энди ҳеч қачон порламайдилар.

– Фалсафа билан қандай шугулланиш керак?

– Мутлақо бошқача. Ўсмирлар ва ўғил болалар ўсиб улгяётган вақтларида ўз баданлари ҳақида узлуксиз гамхўрлик қилиб, ўзларининг навқирон ёшлирига муносиб равишда тарбия олишлари ва фалсафани ўрганишлари зарур; фалсафага бу ёрдам бўлади. Ёшлири катта бўлиб, ружлари камол топа бошлагач, уни зўр гайрат билан машқ қилдиришлари керак. Кучлари кетиб, фуқаролик ва ҳарбий вазифалари оғирлик қилиб қолса, шунда, ниҳоят, эркинлик келади: улар фароғатли умр ўtkазишни хоҳлар эканлар, бошқа ҳеч нарса билан шугулланмай қўядилар, номигагина шугулланишлари мумкин, холос. Вафот этгач эса, ўтган умрга муносиб охират қисматини қўшадилар.

– Сукрот, тўгрисини айтганда, жуда берилиб сўзламоқдасан, аммо ўйлайманки, кўпчилик тингловчилар, Фрасимахдан бошлаб, янада кўпроқ берилиб сенга эътиroz билдирадилар: зеро, сен уларни ҳеч нарсага ишонтиrolмадинг.

– Мени Фрасимах билан уришириб қўйма; биз эндиғина дўстлашдик, аввал ҳам душман эмас эдик. Мен, токи уни ва бошқаларни ишонтиришга эришмагунимча ёки то улар янгидан тугилиб, бундай масалаларга дуч келган ҳаётларида уларга қандай бўлса-да фойда келтирмагунимча, синаб қўллаб кўрилмаган биронта ҳам восита қолдирмайман.

– Ана холос, сен узоқни қўзламаяпсан!

– Абадият билан таққосланса, бу узоқ муддат эмас. Кўпчилик бошқа одамнинг сўзларига ишонмаслиги ажабла-

нарли эмас. Зеро, биз ҳозир айтаётгандаримизни улар ҳеч қачон кўрмаганлар, буларнинг ҳаммаси улар учун, ҳозиргида бири биридан ўз-ўзидан чиқиб келадиган низомлар эмас, бир-бирига атайлаб мослаштирилган қандайдир қуруқ гаплардир. Эзгуликнинг, яхши фазилатнинг ўзига тенг ва ўхшаш, имконият чегарасида иш ва сўзда камолот касб этган ва шундай турдаги давлатда ҳукмронлик қилувчи одамни ҳам улар ҳеч қачон кўрмаганлар – бундай одамларнинг на биттасини, на кўпини кўрганлар. Ёки сен кўрган ҳоллар бўлган, деб ўйлайсанми?

– Асло.

– Шахсан мулоқотда ва судлардаги рақобат ёки шоншухрат учун керилиб қилинган баҳслар билан умумий ҳеч нимаси бўлмаган ва сабот ҳамда барча воситалар билан билиш учун ҳақиқатни излаётган гўзал ва олижаноб мулоҳазаларнинг олижаноб тингловчиси бўлиш, азизим, уларга насиб этмаган.

– Ҳа, бундай мулоҳазаларни улар эшитмаганлар.

– Шунинг учун, гарчи биз ўшанда ҳам буни олдиндан билган ва ундан хавотирда бўлган бўлсак-да, ҳар ҳолда, ҳақиқат таъсирида (ҳақиқатга эргашиб) биз на давлат, на унинг тузилиши яна айрим одам ҳам, токи, ушбу оз сонли файласуфларни – гарчи ҳозир уларни бефойда деб атасалар-да, ёмон бўлмаган одамларни – улар буни хоҳлайдиларми ё йўқми (давлат уларга қулоқ солишга мажбур), бари бир, давлат ҳақидаги ғамхўрликни ўз зиммасига олишга мажбур этадиган қандайдир зарурат пайдо бўлмас экан; ёки қандайдир бир илоҳий илҳом билан ҳозирги ҳукмдорлар ва подшоҳларнинг ўғиллари ёхуд уларнинг ўзлари фалсафага бўлган ҳақиқий эҳтирос оғушида қолмагунларича, ҳеч қачон мукаммал бўлмайдилар. Ушбу икки имкониятдан қайси биринидир ёки уларнинг иккисини – бажариб бўлмайдиган иш, деб ҳисоблашни мен шахсан ўзим ҳеч қандай асоссиз деб биламан. Бошқача бўлганида бекорчи (куруқ)

хохишлар билан шуғулланмоқдалар, деб бизни күлгі қи-
лардилар. Шундай эмасми?

– Ха, шундай.

Идеал давлатни қуриш мүмкінлиги – Агар фалсафада буюк бўл-
са ёки ҳозирги кунда мавжуд бўлса – қандайdir варварлар
ерларида, узоқда, бизнинг фикр доирамиз – савиямиздан
ташқарида – ёки агар бундай зарурат кейин пайдо бўлса, у
ҳолда бизнинг томонимиздан баён этилган давлат қурили-
ши бўлган, бор ёки бўлади, деган нұқтаи назарни қунт би-
лан ҳимоя қилишга тайёрмиз, негаки, худди шу Музга дав-
лат ҳукмдори бўлиб қолади. Бундай тартиботнинг амалга
оширилиши деярли мүмкін ва биз мүмкін бўлмаган нарса
ҳақида гапираётганимиз йўқ. Бунинг қийинлигини эса биз
ҳам тан оламиз.

– Мен ҳам бу фикрга қўшиламан.

– Аммо сен, кўпчилик ҳар ҳолда бу фикрга қўшилмайди,
деб айтасан.

– Балки.

– Азизим, кўпчиликни бундайин айблаш керак эмас.
Агар сен, билиш ва билиш мүмкін бўлган муҳаббатнинг
ёмон номини жаҳл қилмай, мулоиммлик билан рад этсанг,
файласуфлар сенинг назарингда қандай эканликларини
кўрсатсанг ва кўпчилик файласуф деб атаганларни гүё сен
ҳам файласуф деяётгандек ўйламаслиги учун уларнинг та-
биатлари ва машгулотларини аниқлаб берасан. [Агар кўп-
чилик уларга шундай қараса, тўғриси, сен унда (кўпчилик-
да) энди бошқача фикр пайдо бўлди ва у (кўпчилик) улар
(файласуфлар) ҳақида бошқачароқ муносабат, фикр бил-
дирадилар, деб айтасан]. Кимдир баджаҳл бўлмаган одамга
жаҳл қиласи ва ҳасадгўй бўлмаган одамга унинг ҳасадгўй
бўлмай саховатли бўлгани учун ҳасад қиласи, деб ўйламай-

санми? Сенинг жавобингни ўзим айтиб қўяқоламан, менимча, бундай оғир одат жуда кам одамда учрайди, бу кўпчиликка хос эмас.

– Тинчлан, мен сенинг фикрингга қўшиламан.

– Кириши ножоиз бўлган жойга шовқин қутариб киравчи, одамларга адоват қилиб, уларни ҳақоратловчи ва ўзларига шахсий ҳамла (хужум) қилишга йўл қўювчи тўда – бошқача айтганда, ўзларини файласуфларга асло хос бўлмаган тарзда тутувчи бегона шахслар кўпчиликнинг фалсафага хайриҳо бўлмаслигининг айбдори эканликларига розимисан?

– Бу фикрингга тўла қўшиламан.

– Айтиш керакки, Адимант, кимда-ким ҳақиқатан ҳам ўз фикрини борлиққа йўналтирган бўлса, ўша одамнинг пастга, инсоний беҳуда уринишларга қарашга ва одамлар билан курашиб, ичи қоралик ва ҳасадга тўлиб-тошишга фурсати йўқ. Нимадир изчил ва адолатсизлик қилмайдиган ҳамда ундан (адолатсизликдан) азият чекмайдиган абадий айнан ўхшаш, тартиб ва маънога тўла нарсани кўра туриб ва тафаккур қилиб, унга тақлид қиласди ва унга иложи борича кўпроқ ўхшай боради. Ёки сен, гўё мулоқот чогида нимадан ҳайратланган бўлсанг, ўшанга тақлид қилмасликнинг бирон-бир воситаси бор, деб ўйлайсанми?

– Бу мумкин эмас.

– Файласуф ҳам, илоҳий ва батартиблик билан мулоқотда бўлиб, инсоннинг имконияти даражасида батартиб ва илоҳий бўлади. Қоралашга келсак, дунёдаги ҳамма нарсани қоралаш мумкин-ку.

– Жуда ҳам қоралаш мумкин.

– Шундай қилиб, агар файласуфда, одамларнинг шахсий ва ижтимоий ҳаётига (майшати, рўзгорига) у юқорида нимани назарда тутган бўлса, ўшани киритиш ва ўзининг баркамол бўлиши билан чекланиб қолмаслик ҳақида

ғамхұрлық қилиш зарурати пайдо бўлса, унда (ўша файла-сүфдан – тарж.) мулоҳазалик, адолат ва умуман ҳалқа фойдали барча эзгу ишлар борасида ёмон уста чиқади, деб ўйлайсанми?

– Жуда яхши уста чиқади.

– Аммо, агар одамлар, унинг ҳақида биз ҳақиқатни айт-таётганимизни тушунсалар, улар файласуфлардан нафратланадиларми ва агар биз давлатни рассомлар илохий тимсолда нақш этмасалар, ҳеч қачон, ҳеч қайси ҳолатда давлат гуллаб-яшнамайди, деб тасдиқласақ, ишончсизлик билдири-майдиларми?

– Агар тушунсалар, у ҳолда нафратланмайдилар. Аммо нақш этишининг қайси усули ҳақида гапирмоқдасан?

– Давлат ва одамларнинг ахлоқини худди лавҳ (ёзув таҳаси)дай қўлга олиб, уларни аввал поклашлари зарур, бу эса осон иш эмас. Аммо сен тушунасанки, улар аввал бошданоқ ҳусусий шахсларга ҳам, давлатларга ҳам тегишини хоҳдамасликлари ҳамда токи давлатни пок ҳолда олмагунларича ёки уни шундай ҳолга келтиргмагулларича давлатда қонунлар киритишни истамасликлари билан бошқалардан ажралиб турадилар.

– Бу тўгри.

– Шундан кейин улар давлат тузилишининг тарҳини тайёрлайдилар, тўгрими?

– Бошқача бўлиши ҳам мумкинми?

– Кейин, ўйлайманки, ана шу тарҳни ишлаб чиқаётib, улар икки нарсага: табиатан адолатли, гўзал, мулоҳазали ва ҳоказога ҳамда буларнинг ҳаммаси одамларда қандай зухур топишига дикқат билан назар соладилар. Улар одамларнинг фазилатларини аралаштириб ва қўшиб юбориб, бир вақтлар Гомер айтганидек, одамларда худоларга хос кўриниш ва худоларга ўхшашлик ҳусусиятлари билан аниқланадиган инсон тимсолини (намунасини) яратадилар.

– Бу тўгри.

— Мен ўйлайманки, улар токи, инсоний ахлоқни худога маъқул бўладиган даражага келтиргунларича ниманидир ўчирадилар, ниманидир яна қайта нақш этадилар.

— Бу энг чиройли сурат бўлар эди!

— Сен айтгандек, бизга қарши елкама-елка саф тортиб келаётгандарни, биз аввал уларга мақтаганимиз, уларнинг эса унга давлатни ишониб топшириб қўйганимиздан ач-чиғланганлари давлат тузилиши чизмасини чизувчиси худди шундай эканлигига ишонтира олмасмилик? Агар улар ҳозир бизнинг гапларимизга қулоқ солганларида, наҳот мулоиймлашмас эдилар?

— Агар уларда соғлом ақл бўлса, албатта юмшар эдилар.

— Уларда қандай эътиrozлар бўлиши мумкин? Фақат, файласуфлар ҳақиқат ва борлиқнинг ўта эҳтиросли муҳлислари эмаслар, дейишлари мумкин?

— Бу бемаънилик бўларди.

— Ёки, биз таҳдил қилган файласуфона табиат олий неъматга қардош эмас, десалар-чи?

— Бу ҳам шундай бемаъни эшитиларди.

— Яна. Агар бу бўлмаса, у ҳолда қайси бир табиат, фойдаланиммаган тақдирда, тўла хайрли ва фалсафий бўлади? Эҳтимол, биз рад этган табиатлар ҳақида шундай дейишимизга тўғри келар?

— Албатта, бундай эмас.

— Балки, токи файласуфлар қавми давлат ҳукмдори бўлмас экан ёки биз сўз билан тасвирлаганимиз давлат тартиботи амалда рўёбга чиқмас экан, на давлат учун ва на фуқаролар учун баҳтсизликларнинг поёни бўлмайди, деган сўзларимиз ҳали ҳам уларнинг газабини келтираётбдими?

— Балки бу, гарчи энди камроқ бўлса-да, уларнинг аччиғини келтираётгандир?

— Агар сен қарши бўлмасанг, кел, улар камроқ аччиғланибгина қолмай, балки жуда мулоийм ҳам бўлиб қолганлар

ва, майли, уялганларидан бўлса-да, ўзларини ишонтиришларига йўл қўйдилар, деб айтақолайлик.

– Мен қарши эмасман, албаттa.

– Шундай қилиб, биз бу борада уларни ишонтиридик, деб ҳисоблайлик. Аммо зеро, подшоҳлар ва ҳукмдорларнинг авлодлари орасида файласуфона табиатлилар учраши мумкин-ку, бу ҳақда ким ҳам биз билан баҳслашарди...

– Бу масалада ҳеч ким баҳслашмайди.

– Модомики бундай табиатлилар учрар экан, уларнинг бузилишга учрашлари шунчалик мүқаррарми? Уларнинг ўзларини сақлаб қолишлари қийинлигини биз ҳам эътироф этамиз. Барча замонларда улардан ҳеч бирига, ҳеч қачон ўзини сақлаб қолиш мұяссар бўлмаган, дейиш баҳсталаб эмасми?

– Баҳсталаб.

– Айтиш керакки, давлат ўз қўл остида шундай бир одамнинг пайдо бўлиши унинг ҳозир ишонмаётганлари барча нарсани амалга ошириши учун етарлидир.

– Унинг бир ўзи етарли бўлар эди.

– Зеро, агар ҳукмдор биз таҳдил қилган қонунлар ва урф-одатларни ўрнатадиган бўлса, фуқаролар уларни жон-диллари билан бажаришлари мумкинлигини истисно этиб бўлмайди.

– Мумкин.

– Нима, бизнинг қарашларимизга қўшилиш бошқалар учун қандайдир гаройиб ва мумкин бўлмаган нарсами?

– Шахсан мен бундай деб ўйламайман.

– Айтиш керакки, агар амалга оширилиши мумкин бўлса, биз таклиф қилган нарса – энг яхиси эканлигини етарлича таҳдил қилдик, деб ўйлайман.

– Ҳа, буни биз етарлича таҳдил қилдик.

– Энди эса, қонунчилик борасида бундай бўлиб чиқмоқда: агар биз айттанимиз амалга ошса, жуда яхши иш бўларди, гарчи бу қийин бўлса-да, мумкин бўлмаган нарса эмас.

– Шундайга үхшайди.

– Ушбу масалани зўрга туттаганимиздан кейин, қолган нарсалар ҳақида ҳам гапириш керак бўлади. Бутун давлат тузуми таянувчи одамлар қай тарзда ва қандай фанлар ҳамда машғулотлар воситасида етишиб чиқадилар? Бу ишларнинг ҳар бирига уларнинг ҳар бири қандай ёшда киришади?

– Ҳа, буни айтиб ўтиш зарур.

– Ўйланиш, бола туғиши ва ҳукумат мансабларига тайинланишга тааллуқли оғир масалани аввал қолдиришга ҳаракат қилиб, мен ҳеч нарса ютмадим – ўшанда тўлиқ ҳақиқат нохуш ва оғир бўлишини билар эдим; аммо бари бир, ушбу масалани кўриб чиқиш зарурати ҳозир ҳеч ҳам камаймагани аён бўлди. Айтиш керакки, хотинлар ва болалар борасида бу ҳал қилинди, ҳукмдорлар борасида эса таҳдилни янгидан бошлаш керак бўлиб қолди.

Агар ёдингда бўлса, уларда ўз давлатига муҳаббат туйғуси бўлиши, бу муҳаббат шодлиқда ҳам, мусибатда ҳам синалган бўлиши ва улар ана шу ўз қоидаларидан ҳар қандай қийинчиликлар, хавф-хатарлар ёки бошқа бекарорликларда ҳам воз кечмасликлари ошкор бўлиб туриши зарур, деб айтган эдик. Бу ўринда ким ожиз бўлса, уни рад этиш керак, аммо ким бу синовдан худди оловдан чиқсан олтиндай соғиф чиқса, ўшани ҳукмдор этиб тайинлаш, ҳаётлигида ҳам, вафот этганидан кейин ҳам унга алоҳида ҳурмат-эҳтиром кўрсатиш ва мукофотлар бериш керак. Бизнинг суҳбатимизда гап орасида таҳминан шулар таъкидланган эди, аммо (ўшанда) ҳозир қаршимизда пайдо бўлган нарсада тўхталишдан қўрқиб, дарҳол яшириниб олди.

– Айни ҳақиқат, зеро, бу менинг ёдимда.

– Дўстим, ҳозир журъат қилганимни айтишга ўшанда журъат қилмаган эдим. Энг синчков соқчилар сифатида файласуфларни қўйиш кераклигини ҳам айтишга журъат қилайлик-чи.

– Бу гап айтилгани маъқул.

Яна файласуфлар табиати ва тўрт эзгулик ҳақида

— Улар сенда, табиати ийки, кўп бўлмаслигини эътиборга ол, зеро уларнинг табиати биз таҳдил қилганимиздай бўлиши зарур, шу билан бирга, бундай табиатларнинг барча хусусиятлари бир бўлгани ҳолда кам учрайди: улар кўпинча тарқоқ бўлади.

— Сен нимани назарда тутмоқдасан?

— Билишга бўлган қобилият, хотира, зукколик, фаросат ва у билан боғлиқ ҳамма нарса, биласанки, бирданига учрамайди, ёшларга хос шўх ва ёрқин ақлли одамлар эса доимо бир маромда ва вазмин яшашга мойил эмаслар; аксинча, ўзларининг тийракликлари туфайли улар ҳар томонга интиладилар ва доимий бўлган барча нарса уларни тарк этади.

— Сен ҳақсан.

— Одамлар ахлоқнинг доимиyllиги билан ажralиб турсалар ва ўзгарувчанлик уларга ёт бўлса, уларнинг садоқатлагрига таянса бўлади ва уларнинг урушда даҳшатга тушишлари қийин, аммо уларнинг ана шу сифатлари билимларни ўзлаштиришда панд беради: улар ўжар, уқувсиз ва худди карахтга ўхшайдилар, агарда шунга ўхшашиб билан шугулланиш керак бўлса, уларни уйқу тортади, эснайдилар.

— Шундай ҳам бўлади.

— Инсон у ва бу хусусиятлар соҳиби бўлиши керак, акс ҳолда унга бунчалик астойдил тарбия бериш, ҳурмат-эҳтиром кўрсатиш ва ҳокимиятни топшириш маъқул бўлмас эди, деб айтиб ўтган эдик.

— Тўгри.

— Кўрсатиб ўтилган бирикув жуда кам учрайди, деб ҳисобламайсанми?

— Ҳа, жуда кам учрайди!

— Демак, инсонни машаққат, қийинчиликларда, хавф-хатарларда ва шодликларда текшириб кўриш зарур, бу ҳақда олдин ҳам гапирган эдик. Бундан ташқари, биз ўшандада айт-

май қолдирғанимизни ҳозир құшиб қўямыз: у энг юксак билимларни қабул қила оладими ёки одамлар бошқа ҳолларда ҳадиксираганлариңек, билимлардан ҳайиқадими – шуларни кузатиб, уни күпгина фанларда машқ қилдириш зарур.

– Буни кузатиш керак. Аммо сен қандай билимларни юксак, деб атайсан?

– Балки эсларсан, дилнинг уч хилини фарқлаб, биз адолат, мұлоқазалик, мардлик ва донишмандик борасида, уларнинг ҳар бири нима эканлигини аниқлаб, хулоса қилдик.

– Агар эсламасам, кейинги фикрларни эшлишишга ҳаққым бўлмас эди.

– Ундан олдин нима дейилгани эсингдами?

– Хусусан нима дейилган эди?

– Биз қачондир, ушбу хусусиятларни мукаммал кўриб чиқиши учун, бошқа, узоқроқ йўл бор, ва агар шу йўлдан борилса, тўла аниқликка эришиш мумкин, аммо аввал айтиб ўтилганлардан ҳам зарур хулосалар чиқариш мумкин, деб айтиган эдик. Сиз сўнгисини етарли деб тан олдингиз ва шундай қилиб, менинг назаримда, унча аниқ бўлмаган хулосаларга келинди. Бу хулосалар сизларни қониқтирадими, марҳамат қилиб ўзингиз айтинг-чи?

– Аммо менга, – жавоб берди Адимант, – шу қатори бошқаларга ҳам, улар асосли бўлиб қўринади.

– Аммо, азизим, бундай нарсалардаги ўлчов, агар у ҳақиқий ҳолдан озгина эса-да ортда қоладиган бўлса, керакли даражада асосланган бўла олмайди.

Зоро, номукаммаллик ҳеч нарсага ўлчов бўла олмайди. Айтиш керакки, баъзиларга баъзида шунинг ўзи ҳам етарли, кейинги изланишлар эса ортиқча бўлиб туюлади.

– Кўпчиликда уларнинг бепарволиклари туфайли шундай таассурот пайдо бўлади.

– Давлат ва қонунлар қўриқчиси бундай аҳволга ҳеч тушмаслиги керак.

– Албатта.

– Демак, дүстим, у узокроқ йўлдан бориши ва билим олишга гимнастик машқлардан кам бўлмаган даражада ҳаракат қилиши керак, акс ҳолда, биз ҳозиргина айтиб ўтганимиздай, у ҳеч қачон энг муҳим ва унга энг зарур билимда баркамолликка эриша олмайди.

– Бу энг муҳим нарсами ваadolатдан ҳам, биз таҳлил этганимиз барча нарсадан ҳам муҳимроқ бошқа нарса йўқми?

– Ҳа, муҳимроқ нимадир бор ва уни биз ҳозир куриб чиқаётгандай фақат умумий кўришда муҳокама қилмаслик керак: аксинча, у ерда ҳеч нарсани назардан қочирмаслик даркор, ҳамма нарса тутал бўлиши зарур. Ҳамма нарса иложи борича аниқроқ ва тозароқ бўлиши учун арзимас нарсаларга ҳафсала қилиниши, энг муҳими, ишга эса зўр диққат-эътибор қаратиласлиги кулагили эмасми?

**Эзгулик
ғояси** – Албатта (сенинг фикринг қадрли). Аммо, ушбу энг муҳим билим ўзи нима ва нима ҳақда, сен қандай фикрдасан? Ёки, бу саволни бермай туриб сени қўйиб юборадилар, деб ўйлайсанми?

– Бунга унча ҳам умид боғламаяпман; марҳамат қилиб, сен ҳам савол беравер. Ҳар ҳолда, сен бу ҳақда кўп эшитгансан, ҳозир эса ё шунчаки фаҳминг етмади, ёки ўз аралашувинг билан яна менга атайлаб ташвиш орттироқчисан; кўпроқ, ташвиш орттириш бўлса керак. Сен кўп эшитгансан: эзгулик ғояси – мана шу энг муҳим билимдир; у орқали адолат ва бошқа ҳамма нарса яроқли ҳамда фойдали бўлади. Мен худди шундай дейишимни ва, бунга қўшимча равишда, бу ғояни биз етарли даражада билмаслигимизни ҳам сен деярли аниқ билган бўлсанг керак. Модомики, билмас эканмиз, у ҳолда усиз, қолган бошқа нарсалар ҳақида, сени ишонтириб айтаманки, ҳатто энг кўп миқдорда маълумотлар бўлса ҳам, ҳеч нарса бизнинг фойдамизга хизмат қилмайди: бу худди, келтирадиган яхшилигини ўйламай

қандайдир буюмни сотиб олганга ўшайди. Ёки, яхшилигини ўйлаб ўтиrmай, кўпроқ мулкка эга бўлиш асосий иш деб ўйлайсанми? Эҳтимол, ҳамма нарсани тушуниш керагу, гўзаллик ва эзгулик ҳақида бош қотирмаслик зарурми?

– Зевс билан онт ичаман, бундай ўйламайман.

– Зеро, сен биласанки, кўпчиликнинг фикрича, эзгулик ҳузурдадир, назокатлироқ одамлар учун эса тушунишдадир, шундайми?

– Албатта.

– Дўстим, яна биласанки, бундай нуқтаи назарда бўлгандар ана шу тушуниш ўзи нималигини кўрсатишга ожиздилар, аммо охир-оқибат, гўё, нима яхши бўлса ўшани тушунишдир, деб айтишга мажбур бўладилар.

– Бу хўп кулгили-ку.

– Албатта, кулгили, агар бизни эзгулиқдан бехабарлиқда айблаб, улар ундан кейин биз билан буни биладиган (бундан хабардор) лардай гаплашсалар (ва бунинг устига), ҳар қандай яхши нарсани тушунишни эзгулик деб атаб, агар улар «эзгулик» сўзини тез-тез айтсалар, улар нима деяётгандари бизга гўёки тушунарли бўлади.

– Айни ҳақиқат.

– Нима десак экан? Эзгуликни ҳузурланиш сифатида таърифловчи одамлар адашишга камроқ гирифтормилар? Уларга ёмон ҳузурланишлар ҳам бўлишини тан олишларига тўғри келмайдими?

– Жуда ҳам ёмон (ҳузурланишлар), бўлишини.

– Бундан келиб чиқадики, улар гўё эзгулик ва оғат (ёмонлик) – бир нарсанинг ўзи эканлигини тан оладилар, деб ўйлайман. Шундай эмасми?

– Худди шундай.

– Демакки, буларнинг ҳаммасида баҳсли нарсалар кўплиги аниқ.

– Албатта.

— Яна. Мана бу ҳам равшан эмасми: адолатли ва гүзал нарса сифатида күтгчилек ўзларига шундай туулган нарсаны танлаган бўлар эдилар, гарчи у ўша бўлмаса ҳам, кейин шунга мос равишда ҳаракат қилиб уни олардилар ва ўз фикр-мулоҳазаларини баён этар эдилар; эзгулик борасида эса (бундай эмас), бу ерда ҳеч ким хаёлий (сохта) нарсанинг эгаси бўлишни хоҳламайди, аммо ҳамма ҳақиқий эзгуликни излайди, хаёлийни эса ҳамма ҳам рад этади, менсимайди.

— Сўзсиз шундай.

— Ҳар қандай дил эзгуликка интилади ва унинг учун ҳамма ишни бажаради; дил шундай нимадир борлигини сезади, аммо унга қийин ва ўша нарса нимадан иборат эканлинини тушунишга кучи етмайди.

Бошқа ҳамма нарса ҳақидаги каби, дилнинг бунга мутлақо ишончи йўқ, худди шунинг учун, ўзига фойдали бўлиши мумкин бўлган нарсада ҳам муваффақиятсизликка учрайди. Наҳотки, ҳамма нарсани ишониб топширишга тайёр турганимиз давлатдаги ўша энг яхши одамлар ҳам ушбу муҳим мавзуда шундай тарафдудда қоладилар, деб айтамиз?

— Ҳеч қачон.

— Адолат ва чирой, агар қай жиҳатдан улар моҳияттан эзгулик эканликлари номаълум бўлса, бу нарсани билмайдиган одамни ўзларига муносиб қўриқчи деб ҳисоблай олмайдилар, деб ўйлайман. Олдиндан сезиб турибманки, бусиз ҳеч ким уларни билолмайди ҳали.

— Тўғри сезибсан.

— Айтиш керакки, агар давлатни буни биладиган (яъни, ўша моҳиятни биладиган – тарж.) соқчи қўриқласагина, давлат тузуми бизда мутлақо тартибли бўлади.

— Бу зарур. Аммо сен ўзинг, Сукрот, эзгуликни билим деб ҳисоблайсанми ёки ҳузурланиш дебми? Ёки нимадир бошқа, учинчи нарса дейсанми?

— Ажойиб одамсан-да! Бу нарсалар ҳақида одатдаги фикрлар сени қаноатлантирумаслиги менга яхши маълум,

айтиш керакки, олдин сен ўзинг ҳам буни яхши намойиш этган эдинг.

— Бу соҳада узоқ шугулланганига қарамай, ўзгалар нуқтаи назарларини баён қила олиб, шахсий фикрларини эса баён қила олмаслик, Сүкрот, нотўғри.

— Нималар деяпсан? Сенингча, инсон, ўзини билимдон кўрсатиб, ўзи билмайдиган нарса ҳақида гапиришга ҳақлими?

— Билимдон сифатида эмас, асло, аммо у ўзи нимани ўйласа, ўша нарсани айнан ўзининг фикрлари сифатида баён этсин.

— Қандай қилиб? Билимга асосланмаган барча мулоҳазалар ҳеч нарсага арзимаслигини кўрмаганмидинг? Ҳатто уларнинг энг яхшилари, улар ҳам кўрдирлар. Агар одамларда тушунишга асосланмаган қандайдир тўгри фикрлар бўлса, у ҳолда, сенингча, улар йўлда тўгри кетаётган кўрлардан нимаси билан фарқ қиласидилар?

— Ҳеч нарса билан фарқ қиласидилар.

— Сен, гарчи бошқалардан ҳам аниқ ҳам чиройли нарсани билиш имконияти бўлса-да хунук, мавҳум ва ноаниқ нарсани кузатишни афзал кўрасанми?

— Зевс ҳаққи, Сүкрот, — хитоб қилди Главкон, — худди мулоҳаза қилишни тутатгандай ўзингни олиб қочма. Сенadolat, мулоҳазалилик ва бошқа ҳаммасини қандай кўриб чиқсан бўлсанг, эзгулик ҳақидаги масалани ҳам таҳдила қилсанг, биз учун етарли бўлади.

— Азизим, менга эса ундан-да кўпроқ даражада етарлидир. Адашиб қолмаслик учун нима қилсам экан, акс ҳолда ўзимнинг бемаъни гайратим билан куллига қоламан. Аммо, азизларим, эзгулик ўз-ўзича нима эканлигини ҳозирча бир четда қолдириб турамиз, чунки, менимча, у бизнинг ҳозирги фикр доирариз кўлами билан етишиш мумкин бўлган фикрларимдан юқорироқдир. Эзгуликдан нима туғилади ва агар сизларга маъқул бўлса, унга бағоят ўхшаш бўлган нарса ҳақида жон деб гапирган бўлардим, агар маъқул бўлмаса, буни ҳам қолдирариз.

— Марҳамат қилиб гапир, унинг отаси ҳақида бизга кейинроқ ҳикоя қилиб берасан.

— Ҳозир удум бўлганидек, фақат фоизинигина эмас, бутун қарзимни сизларга беришга кучим етадиган бўлишини хоҳлардим. Аммо ҳозирча ҳеч бўлмаса фоизларни, яъни эзгуликнинг ўзидан туғиладиган нарсани ундириб туринглар. Аммо эҳтиёт бўлинг, яна нотўри ҳисоб тақдим этиб, мен бехос сизларни алдаб қўймайин.

— Биз кучимиз етганича эҳтиёт бўламиз. Аммо сен давом эттири.

— Фақат сизларнинг розилигингиз билан ва сизлар билан оддин гаплашганимиз ҳамда умуман кўп марта эслаб ўтганимизни сизларнинг ёдингизга тушириб давом эттираман.

— Хусусан нимани?

— Биз, кўп чиройли нарсалар бор, эзгуликлар кўп ва ҳоказо, деб ҳисоблаймиз ва уларни таърифлар билан чеклаб қўямиз.

— Ҳа, биз шундай деб ҳисоблаймиз.

— Яна, ўз-ўзича гўзаллик, ўз-ўзича эзгулик бор ва гарчи уларни кўп деб тан олсак-да, барча нарсалар борасида ҳам худди шундай қиласмиш. Ҳар бир нарса нима эканлигини биз ҳар бир нарса учун битта бўлган ягона гояга мос равишда белгилаб қўямиз.

— Ҳа, шундай.

— Ва биз, у нарсаларни кўриш мумкин, аммо фикрлаб бўлмайди, гояларни эса, аксинча, фикрлаб бўлади, аммо кўриб бўлмайди, деймиз.

— Албатта.

— Кўраётган нарсамизни ўзимиздаги нима воситасида кўрамиз?

— Кўриш қобилияти воситасида.

— Эшитиш қобилияти воситасида нимани эшитиш мумкин бўлса, ўшанинг ҳаммасини эшитамиш, қолган туйгулар

воситасида нимаики нарсани сезиш мүмкин бўлса, ҳаммасини сезамиз, тўгрими?

– Хўш, нима бўлибди?

– Бизнинг сезгиларимизда Демиург яратган ушбу кўриш қобилияти ва кўриш орқали идроқ этиш қай даражада қадрли эканлигига эътибор берганмисан?

– Йўқ, унча эътибор бермаганман.

– Сен бунга қуйидагича назар ташла: қулоқ эшитиши, товуш эса товуш бўлиб чиқиши учун йўқ бўлса, ҳеч нарса эшитилмайдиган ва товуш бўлмайдиган учинчи бир нарса талаб қилинадими?

– Бу ерда учинчи ҳеч нарса керак эмас.

– Мен ўйлайманки, қолган бошқа кўп туйгуларга – аммо ҳаммасига ҳам эмас – бунга ўхшаш ҳеч нарса керак эмас. Ёки сен нимагадир эътиroz билдирасанми?

– Йўқ, билдира олмайман.

– Нима, сен бу нарса кўриш қобилиятига ва, нимани кўриш мүмкин бўлса, ўshanга талаб қилинишини сезмаганмисан?

– Нима демоқчисан?

– Одамнинг кўзлари қанчалик ўткир рангдан таъсирланувчан бўлмасин, сен биласанки, агар шунга мўлжалланган маҳсус учинчи нимадир мавжуд бўлмаса, у кўриш қобилиятидан фойдалангани билан ҳеч нарсани кўролмайди ва рангларни ажратса олмайди.

– Сенингча, бу нима?

– Сен нур деб атаганинг.

– Сен ҳақсан.

– Демак, кўриш сезгиси ва кўриш орқали идроқ этиш имконияти бир-бири билан муҳим ибтидо ила боғланадилар; уларнинг алоқаси бошқа ҳаммасидан қимматлироқдир, чунки нур қадрлидир.

– Албатта, шундай бўлади-да!

– Осмон худоларидан қайси бири унинг устидан ҳукм-роңлик қилишини тан оласан ва бизнинг кўриш қобилия-тимизга ниманинг нури энг яхши кўришга, нарсаларга эса – кўриш билан идрок этилишга имконият беради?

– Сен ва бошқалар (тан олган) худони. Зеро, сен Қуёш ҳақида сўрамоқдасан-ку.

– Кўриш қобилияти ўз табиати бўйича ушбу худога мана бундай муносабатда бўлади...

– Қандай?

– Кўриш қобилияти на ўз-ўзича, на нимадан пайдо бўла-ётган бўлса ўша нарсада – биз уни кўз деб атаймиз, – Қуёш эмасдир.

– Албатта, йўқ.

– Аммо бизнинг сезги қуролларимиз орасида у қуёшга энг ўхшишидир.

– Ҳа, шундай.

– Кўриш эга бўлган қобилият унга Қуёш томонидан қан-дайдир оқим сифатида берилган.

– Албатта.

– Демак, Қуёш ҳам кўриш эмас. Гарчи у – кўриш сабаб-чиси бўлса-да, аммо кўришнинг ўзи уни кўради.

– Ҳа, шундай.

– Мен буни эзгуликдан тугиладиган нарса ҳақида ҳам тасдиқлайман – зеро, эзгулик уни ўзига ўхшаш қилиб бунёд этди: эзгулик ақл етиши мумкин бўлган соҳада ақл ва ақл етиши мумкин бўлган нарсага нисбатан нима бўлса, кўриш соҳасида Қуёш кўришга ва кўриш орқали идрок этиладиган нарсаларга нисбатан ўшанинг ўзи бўлади.

– Нима? Тузукроқ тушунтир.

– Биласанми, ранги кундуз нурида намоён бўладидиган эмас, балки туннинг гира-шира нурланишида товланган нарсаларни кўриш учун қаттиқ тикилганларида, кўриш қобилияти ўтмаслашади ва одамни, гўё унинг кўзларида нук-сон бордек, кўр деб ҳисоблаб қўйиш мумкин бўлади.

– Ҳақиқатан шундай.

– Айтиш керакки, шу кўзларнинг ўзи Қуёш ёритган нарсаларни аниқ кўради: бу кўриш қобилиятининг бенуқсонлигини кўрсатади.

– Нима демоқчисан?

– Дил билан ҳам шундай бўлади деб ҳисоблагин: ҳар сафар, қачонки дил ҳақиқат ва борлиқ порлаб турган томонга интилса, у уларни идрок этади ва билади, бу унинг онгли эканлигини кўрсатади. Қачонки дил зулмат билан қўшилиш, пайдо бўлиш ва барбод этиш соҳасига оғишса, мулоҳазаларга мойил бўла боради, уларни унақасига ҳам, бу нақасига ҳам ўзгартиради ва у ақлдан озганга ўхшаб кетади.

– Шунақага ўхшайди.

– Шундай қилиб, билиниши керак бўлган нарсаларга ҳаққонийлик ато этадиган, одамга эса билиш қобилиятини берадиган нарсани сен эзгулик гояси, билим ва ҳақиқатнинг билинишининг сабаби, деб ҳисобла. Униси ҳам, буниси ҳам – билиш ва ҳақиқат – қанчалик гўзал бўлмасин, агар эзгулик гоясини нимагадир гўзалроқ деб ҳисобласанг, сен ҳақ бўласан. Нур ва кўришни (кўриш қобилиятини – тарж.) қуёшга ўжаш деб ҳисоблаш қанчалик тўғри бўлсада, уларни Қуёш деб тан олиш нотўгри бўлар эди, бу ерда ҳам шундай: билишни ва ҳақиқатни эзгулик тимсолига эга, деб ҳисоблаш тўғри, аммо улардан ниманидир эзгуликнинг ўзи деб тан олиш нотўгри бўлар эди: эзгуликни унинг хусусиятлари бўйича янада кўпроқ қадрлаш керак.

– Сенинг сўзларингга қараганда, билиш ва ҳақиқат унга боғлиқ бўлишса, эзгуликнинг ўзи эса ўз чиройи билан улардан юқори бўлса, сен уни (эзгуликни) гўзал деб ҳисоблайсан! Албатта, бу ўринда сен ҳузурланишни тушунмасанг керак?

– Шаккоклик қилма! Унинг тимсолини, яхиси, мана бунақасига кўриб чиқ...

– Қандай?

– Биз күраётган барча нарсага Қуёш гарчи, унинг ўзи шаклланиш бўлмаса-да, нафақат кўриниш имкониятини, балки тугилишни ҳам, ўсиб-улғайишни ҳам, озиқ-овқатни ҳам беради.

– Бошқача бўлиши мумкинми?

– Билинадиган нарсалар фақат эзгулик туфайли билинибгина қолмайди, балки эзгулик уларга борлиқни ҳам, мавжудликни ҳам беради, гарчи эзгуликнинг ўзи мавжудлик бўлмаса-да, у – мавжудликдан қадр-қиммат ва куч билан устун бўлса-да, мавжудлик доирасидан наридадир.

Шу ерда Главкон ғалати хитоб қилди:

– Аполлон! Қандай юксакларга кўтарилдик!

– Ўзинг айбдорсан, – дедим мен, – сен мени эзгулик ҳақидаги фикримни баён қилишга мажбур этмоқдасан.

– Ва сен буни асло ташлаб кўйма; бошқа нарса ҳақида гапирмагинда, яна Қуёш билан бўлган ана шу ўхшашликни таҳдил қил – бирон нарсани ёддан чиқармадингми?

– Асло гапирма, мен кўп нарсани айтмадим.

– Майда-чуйдаларни ҳам қолдирмай айт.

– Улар жуда кўп, деб ўйлайман; айтиш керакки, ҳозир иложи борича ҳеч нарсани қолдирмасликка ҳаракат қиласман.

– Албатта, ҳаракат қил.

Идрок этиладиган олам ва кўринадиган олам

– Демак, биз айтиб ўтганимиздек, иккита ҳукмдор бор, деб ҳисобла: бири – идрок этиладиганнинг барча турлари ва соҳалари устидан, бошқаси, аксинча, барча кўринадиганлар устидан – сенга гўё мен сўзлар билан қандайдир донолик қилаётгандек бўлиб туюлмаслиги учун буни осмон деб атамайман. Сен ушбу икки турни, кўринадиган ва идрок этиладиганларни ўзлаштириб олдингми?

– Ўзлаштиридим.

– Қиёслаш учун иккита тенг бўлмаган бўлакка ажратилган чизиқни ол. Ҳар бир шундай бўлакни, яъни кўринадиган соҳа ва идрок этиладиган соҳани яна шу тарзда бўлиб чиқ, айтиш керакки, кўринадиган соҳани сен катта ёки кичик аниқлик белгиси ила ажратасан. Шунда у ерда пайдо бўлган бўлаклардан бири тимсолларни ўзида мужассам қиласди. Мен аввал сояларни, кейин сувдаги, зич, силлиқ ва жилоли нарсалардаги аксларни – бир сўз билан айтганда, шунга ўхшаш барча нарсани шундай деб атайман.

– Тушунаман.

– Шунга ўхшаш бошқа бўлимга сен атрофимиздаги тирик мавжудотларни, ўсимликларнинг барча хиллари ҳамда нимаики ишлаб чиқарилса, ўшани жойлайсан.

– Шундай қўйиб чиқаман.

– Ҳақиқийлик ва ноҳақиқийлик борасида бундай бўлинишни тан олишга наҳотки рози бўлмасанг: худди, биз нимани мулоҳаза қилсак, биз ҳақиқатан биладиганимизга таалуқли бўлгани каби, ўхшаш нарса ўхшатилаётган нарсага тааллуқлидир.

– Мен бунга тўла қўшиламан.

– Идрок этиладиган соҳанинг бўлиннишини ҳам ўз навбатида кўриб чиқ – уни қандай аломат бўйича бўлиш керак.

– Қандай аломат бўйича, айтақол?

Муқаддимасиз ибтидо.

Идрок этиладиган ва кўринадиганнинг бўлимлари

– Ўшанда бизда юзага келган бўлаклардан бўлган тимсоллардан фойдаланиб, дил шарт-шароит асосида идрок этиладиганнинг бир бўлими-

ни излашга мажбур бўлади ва шунинг учун у ибтидога эмас, балки интиҳоға интила боради. Бу орада дил бошқа бўлимни, муқаддимадан, бундай муқаддимага эга бўлмаган ибтидога (бошланишга) кўтарила бориб, излаб топади. Биринчи ҳолда дил мавжуд бўлган тимсолларсиз, аммо ғояларнинг ўзларининг ёрдамида ўзига йўл очиб боради.

– Сен айтаётган нарсани унча тушунмаяпман.

– Агар мен аввал мана буни айтсам, сен осонроқ тушунасан: кимда-ким геометрия, ҳисоб ва шунга ўхшаш нарсалар билан шугулланса, у ўзининг ҳар қандай тадқиқотида, жуфт ва тоқ, шакллар, бурчакларнинг уч хили ва шунга ўхшаш ҳоказоларни, гүё улар ўзларига маълумдай, фараз қиласидилар. Буни улар бошланғич ҳолат деб қабул қиласидилар ва бу худди усиз ҳам ҳаммага равшандай, улар ҳақида на ўзларига, на бошқаларга ҳисобот берадилар. Ушбу ҳоллардан келиб чиқиб улар энди ҳамма қолганларини таҳлил қиласидилар ва ўзлари кўриб чиққанларининг мавзуси нима бўлса, ўшани изчил равишда охирига етказадилар.

– Буни мен жуда яхши биламан.

– Зеро, улар бунга қўшимча равишида чизмалардан фойдаланганларида ва улардан холосалар чиқарганларида, уларнинг фикрлари чизмага эмас, ўша чизма ўхшатма бўлиб хизмат қилган шаклларга қаратилган бўлади. Ўзлари чизган диагонал учун эмас, балки тўртбурчакнинг ўзи бўйича ва унинг диагонали бўйича холоса чиқарадилар. Бошқа ҳамма нарса ҳақида ҳам шундай қиласидилар. Бу ҳайкалтарошлик ва рангтасвир асаларига ҳам тааллуқли: улардан соя тушиби мумкин, улар сувда аксланиши ҳам мумкин, аммо улар, нимани хаёлий нигоҳ билан кўриш мумкин бўлса, ўша нарсанинг тимсолий ифодасигина бўлиб хизмат қиласидилар.

– Сен ҳақсан.

– Ўшанда мен идрок этиб билинадиган нарсанинг ана шу хили ҳақида гапирган эдим: дил унга иштиёқ билан интилганида дастлабки шарт-шароит, асослардан фойдаланишга мажбур ва шунинг учун унинг ибтидосига кутарилмайди, чунки у (дил) фараз, тахмин чегарасидан чиқиб кетолмайди ва тубан, паст нарсалар, айниқса, уларнинг аниқ ифодасини топадиган ва эъзозлайдиганларида ифодаланган тимсолий ўхшашларидан фойдаланади.

– Мен тушуниб турибман: сен геометрия ва унга ўхшаш усуллар ёрдамида ўрганиладиган нарса ҳақида гапирмоқдасан.

– Яна шуни ҳам тушунгингки, бизнинг онгимиз жадалий (диалектик) қобилият ёрдамида эришадиган нарсани идрок этиб эришиладиганнинг иккинчи бўлими, деб атайман. У ўз тахминларини ибтидоий бир нарса деб кўрсатмайди, аксинча, улар (тахминлар) унинг учун фақат тахминнинг ўзиdir, яъни энди тахмин бўлмай қолган, ҳамма нарсанинг ибтидоси томон қандайдир бўсаға ва интилишлардир. Унга етиб бориб ва у нима билан боғлиқ бўлса, ўшанга риоя қилиб, шундан кейин ҳиссий ҳеч нарсадан фойдаланмай, аммо фақат гояларнинг ўзидан, уларнинг ўзаро муносабатидан фойдаланиб бир хulosага келади ва унинг хulosалари фақат гояларга тааллукли бўлади.

– Етарли даражада бўлмаса ҳам тушунаманки, сен мурракаб нарсалар ҳақида гапираётганга ўхшайсан. Аммо сен, фақат фараз, тахминлардан келиб чиқадиган фанлар деб аталувчилар ёрдамида кўриб чиқиладиган нарсага қараганда, жадалия (диалектика) ёрдамида борлиқ ва идрок этиб эришиладиган барча нарсани равшанроқ мушоҳада қилиш, тафаккур қилиш мумкинлигини аниқламоқчисан. Тўғри, бундай тадқиқотчилар ҳам туйғулар воситасида эмас, балки идрок этиб эришиладиган нарсани фаросат ёрдамида мушоҳада қилишга мажбур бўладилар, аммо улар уни ибтидога кўтарилемай, ўз тахминлари асосида кўриб чиқаётганлари учун, сенингча, у идрок билан эришиладиган нарса бўлса-да, ибтидода унга етилса, уни ақл билан идрок этиш мутлақо мумкин. Менимча, сен фаросат деб, геометрия билан шуғулланувчилар ва уларга ўхшашларда учрайдиган қобилиятни айтмоқдасан. Аммо бу ҳали ақл эмас, чунки фаросат мулоҳаза ва ақл ўртасидаги оралиқ ҳолатдан жой олган бўлади.

– Сен тўлиқ тушунганингни кўрсатдинг. Кўрсатиб ўтилган бўлаклар билан, дилда пайдо бўладиган тўрт ҳолатни

солишири: энг юқори погонада – ақл-идрок, иккинчисида – фаросат туради, учинчи ўринни ишонч (имон, эътиқод) га ажрат, охирги ўринни эса – ўхшатишга бер ва у ёки бу ҳолат ҳақиқатга қанчалик тааллуқли бўлса, унда ишончлилик ҳам шунча бўлади, деб ҳисоблагинда уларни шу тариқа жойлаштириш.

– Тушунаман. Мен фикрингга қўшиламан ва уларни сен қандай айтган бўлсанг, худди шундай жойлаштираман.

ЕТТИНЧИ КИТОБ

Фор тимсоли – Шундан кейин, – дедим мен, – сен, бизнинг инсоний табиатимизни маърифатлилик ва маърифатсизликка нисбатан мана бундай ҳолатга ўхшатишиング мумкин... Фараз қилки, гўё одамлар форга ўхшаган ер ости турар жойларда яшамоқдалар, у ерда горнинг бутун узунлиги бўйича кенг ёргулук тушиб турибди. Уларнинг ёшликларидан оёқлари ва бўйинларида кишан, шунинг учун одамлар жойларидан қимиirlай олмайдилар ва улар фақат тўғридаги, кўзлари ўнгидагини кўрадилар, негаки улар шу кишанлар дастидан бошларини (у ёқ бу ёқقا) бура олмайдилар. Одамлар узоқда, баланд чўққида ёниб турган нурга тескари (орқалари билан) ўтирибдилар, олов билан банд орасида, тасаввур қилки, кўзбойлоқчилар парда тепасидан қўғирчоқларни кўрсатаётганларида ўз ёрдамчиларини ортида жойлаштирадиган пардага ўхшаш пастак девор билан тўсиб қўйилган юқори йўл ўтади.

– Буни тасаввур қила оламан, – деди Главкон.

– Бу девор ортида бошқа одамлар турли буюмларни девор устидан кўриниб турадиган қилиб кўтариб ўтаётганликларини тасаввур қил; улар ҳайкалларни ҳам, тирик жонзотларнинг тош ва ёғочдан ишланган ҳар хил тасвиirlарини ҳам олиб ўтадилар. Нарса кўтарганларнинг баъзилари гаплашиб, бошқалари индамай бормоқдалар.

– Гаройиб тимсолни ва гаройиб бандиларни тасвиirlамоқдасан.

– Ўзимизга ўхшаганларни. Бундай аҳволда қолиб, улар-нинг қаршисидағи ғор деворига оловдан тушаётган соялардан бошқа ё ўз нарсасини, ёки бошқа одамнинг нарсасини ўша одамлар күрадилар, деб ўйлайсанми?

– Улар бутун умр давомида бошларини қимирлатмай тутишга мажбур бўлган бўлсалар, бошқа бир нимани қандай қилиб кўрсинар?

– У ерда, девор ортидан олиб ўтилаётган нарсалар-чи? Улар билан ҳам шундай ҳол рўй бермайдими?

– Яъни?

– Агар бандилар бир-бирлари билан сұхбатлаша олганларида эди, улар айни кўриб турган нарсамизга ном бераяпмиз, деб ҳисобламас эдиларми, нима дейсан?

– Албатта шундай деб ҳисоблар эдилар.

– Яна. Агар, ўтиб кетаётган ҳар қандай одам нимадир десаю, унинг сўзлари ғорда акс садо берса, (ғордаги) одамлар бу товушларни сояларга эмас, бошқа бирор нарсага таллуқли дер эдилар, деб ўйлайсанми?

– Зевс билан онт ичаман, бундай деб ўйламайман.

– Шундай бандилар, олиб ўтилаётган нарсаларнинг сояларини яхлит ва тўлалигича ҳақиқат деб билар эдилар.

– Албатта шундай бўлади.

– Энди уларнинг ақлсизлик кишанларидан озод бўлганини ва ундан шифо топганини, бошқача айтганда, агар улар билан табиий йўл билан шунга ўхашаш бирор ҳодиса рўй берса, у қандай ўтишини кузатиб кўр.

Қачонки улардан бирининг кишанларини олиб ташласалар, бирдан ўрнидан туришга, бошини ўтиришга, тепага, нур томонга қарашга мажбур этсалар, буларнинг ҳаммасини бажариш унга азоб бўлади, аввал сояларини кўрган нарсаларга кучли ёруғликда қарашга ҳоли келмайди. Қачонки унга, унинг аввал кўрганлари арзимас бир нарса экандигини, энди эса у борлиққа яқинлашиб ва ҳақиқийроқ нарсага

қараб, түгри нүқтаи назар соҳиби бўлиши мумкинлигини айта бошласалар, сенингча, у нималар дер эди? Агар яна, унинг олдидан ўтаётган у ёки бу нарсани кўрсатсалар ва бу нима деган саволга жавоб беришга мажбур этсалар, нима бўлади? Бу уни қийин аҳволга тушириб қўймайдими ва у, ўзи аввал кўрган нарсасида ҳозир унга кўрсатаётганларида-гига қараганда кўпроқ ҳақиқат бор, деб ўйламайдими, нима дейсан?

– Албатта, шундай деб ўйлади.

– Агарда у нурнинг ўзига тик қаравшга мажбур этилса, унинг кўзлари оғриб қолмайдими ва у кўришга кучи етадиган нарсага, уни (яъни, кўришга кучи етадиган нарсалар, яъни соялар назарда тутилмоқда. – Тарж.), ҳозир кўрса-таётган нарсасига қараганда ишончлироқ, ҳақиқийроқ деб ҳисоблаб, шошилинч равишда унга ўгирилиб олмайдими?

– Ҳа, шундай бўлади.

– Агар уни кимдир тик ўр орқали юқорига, тоқقا зўрлик билан судраса ва токи уни қуёш нурига олиб чиқмагунича қўйиб юбормаса, у азоб чекмайдими ва бундай зўравонликдан норози бўлмайдими? Ёргулкка чиққанида эса, унинг кўзлари ёғду билан шунчалик қамашиб қолар эдики, ҳозир унга ҳақиқийлиги ҳақида гапирилаётган нарсалардан биронтасини ҳам кўра олмаган бўларди.

– Ҳа, у бирданига бундай қилолмас эди.

– Модомики у, тепадаги ҳамма нарсаларни кўриши ке-рак экан, бу ўринда унга кўнирма ҳосил қилиш зарур. Энг осонидан бошлаш керак: олдин сояларга, кейин – одамлар-нинг ва турли нарсаларнинг сувдаги аксига ва фақат шун-дан кейингина нарсаларнинг ўзига қаравш керак; айтиш керакки, осмондаги нарсалар ва осмоннинг ўзини кундузи эмас, кечаси кўриш унга осонроқ бўларди, яъни, Қуёш ва унинг нурига эмас, балки юлдузлар нури ва Ойга қаравш осонроқ бўлар эди.

– Бегумон шундай.

— Ва, ниҳоят, бу одам ўз мухитида (жойида) бўлган Қуёшнинг ўзига қарашга ва унинг сувдаги ёки ўзига ёт мухитлардаги алдамчи аксини кузатиш билан чегараланиб қолмай, унинг (куёшнинг) хусусиятларини кузата билишга қодир бўларди.

— У бунга, албатта, мусассар бўларди.

— Ва, ниҳоят, шунда у, йил фасллари ҳам йиллар ўтиши (оқими) ҳам, Қуёшга боғлиқ эканлиги ҳақида ва у (Қуёш) кўриниб турувчи маконда ҳамма нарсага бош эканлиги ва у (Қуёш) бу одам ҳам, бошқа бандилар ҳам аввал форда кўрганларининг ҳаммасига қайсиdir тарзда сабабчи эканлиги ҳақида хуроса қилган бўлади.

— У шундай хуросага ўша кузатишлардан кейин келиши аниқ,

— Яна нима деймиз? Аввалги турар жойини, у ердаги ҳикмат ва асорат бўйича ҳамдўстларини эслаб, ўз аҳволининг ўзгаришини фарогат деб ҳисобламайдими ва ўзининг дўстларига раҳми келмайдими?

— Жуда раҳми келади.

— Кимда-ким олдидан липиллаб ўтиб турган нарсаларни кузатища ўткир нигоҳ билан ажралиб турса ва, одатда, нима олдин, нима кейин, нимадир эса бирварақай пайдо бўлганини бошқалардан яхшироқ эслаб қолса ва шунинг асосида келажакни башорат қилса, ўшани мукофотлаб, агар бир-бирларини мақтаб, ҳурмат кўрсатсалар, сенинг фикрингча, у ҳолда, кишанлардан озод бўлган одам буларнинг ҳаммасини хоҳлармиди, бандилар эъзозлайдиган ва улар орасида таъсир кучига эга бўлганларига ҳавас қилармиди? Ёки у, Гомер айтган нарсани, яъни у.

... мардикордай далада ишлаб,

Бечора дежонга хизмат қилиб тирикчилик ўтказса

ва ҳамма нарсага чидаб, бандиларнинг тасаввурига шерик бўлмаса, улар яшагандай яшамасликни жуда ҳам хоҳлармиди?

– У бундай яшагандан кўра, ҳамма нарсага чидашни ағзал кўради, деб ўйлайман.

– Мана буни ҳам ўйлаб кўр: агар бундай одам яна ўша ерга (форга) тушса ва яна ўша ўрнига ўтиrsa, Қуёш нуридан бундай қўқисдан нари кетганида унинг кўзларини зулмат қопламайдими?

– Албатта қоплайди.

– Агар унга, ўша сояларнинг маъносини (аҳамиятини) таҳлил қилиб, ушбу абадий бандилар билан мусобақалашшишга тўгри келса-чи? Токи унинг кўриш қобилияти ўтмаслашиб ва кўзлари ўрганмагунигача – у кулагили бўлиб туюлмайдими? Бунинг учун кўп вақт керак бўлади. Унинг ҳақида, баландликка кўтарилиб, у шикастланган кўриш қобилияти билан қайтди, демакки, юксакликка кўтарилишга ҳаракат қилмаса ҳам бўлади, деган бўлар эдилар. Бандиларни юқорига олиб чиқиш учун уларни кимда-ким озод қилмоқчи бўлса, ундан одамни, агар уларнинг қўлига тушиб қолса, ўлдирмасмидилар?

– Албатта ўлдирар эдилар.

– Шундай қилиб, Главкон, ушбу ўхшатишни аввал айтилган ҳамма нарсага қўллаш керак: кўриш қобилияти билан қамраб олинган минтаقا зинданхонага, оловдан тушган ёргулик эса Қуёш қудратига ўхшатилади. Юқорига кўтарилиш ва баландликда жойлашган нарсаларни кўриб мушоҳада қилиш – бу дилнинг идрок этиб эришиладиган жабҳага, минтақага кўтарилишидир. Агар сен буларнинг ҳаммасини шундай тушунсанг, агар сен уни билмоқчи бўлсанг, у ҳолда мен ардоқлаган фикрни ўзлаштирасан, – унинг тўғрими, йўқлиги худонинг ўзига аён. Шундай қилиб, менга мана булар намоён бўлмоқда: ниманики билиш мумкин бўлса, ўшандаги эзгулик гояси – бу чегара, чўқчи бўлиб, у зўрга аниқланади, ажратиб олинади, аммо у аниқланиши билан бу ўринда бир хуроса келиб чиқади, яъни худди у (эзгулик гояси) – барча тўғрилик ва гўзалликнинг сабабчисидир.

Күринадиган жабхада у нур (ёрглиқ) келтириб чиқаради (пайдо қилади), идрок этиб эришиладиган жабхада эса у (әзгулик ғояси)нинг ўзи – ҳукмдор ва ҳақиқат ҳамда фаҳм (тушуниш) унга боғлиқдир, ҳам хусусий ҳаётда, ҳам ижтимоий ҳаётда онгли иш қылмоқчи бўлган одам унга қарashi зарур.

– Мен гапларингга ақдим етганича қўшиламан.

– У ҳолда, қўйидаги масалада ҳам мен билан бўл: буларнинг ҳаммасига этиб келганлар инсоний ишлар билан шугулланишни хоҳламайдилар, бунга ҳайрон бўлма; уларнинг дили доимо юксакликка интилади. Бу табиий, чунки юқорида нақш этилган суратга мос келади.

– Ҳа, бу табиий.

Илоҳий нарсаларни ўз-ўзича адолатни ва инсоний нарсаларни мушоҳада қилиш

либ қолиши) ва жуда кулгили туюлиши ҳайрон қоларлими? Кўриш қобилияти ҳали кўникмай туриб, бу орада, ён-атрофдаги қоронгиликка кўникмасдан один уни судда ёки яна бирор жойда гапиришга ва адолат соялари ёки бу соялардан тушган тасвиirlар борасида курашишга мажбур қиладилар, шундай қилиб, адолатнинг ўзини ҳеч қачон кўрмаган одамлар уни қандай идрок этсалар, улар (соядан пайдо бўлган тасвиirlар – тарж.) ҳақида шундай руҳда баҳслашишга тўғри келади.

– Ҳа, бу ерда ҳайрон қоларли ҳеч нарса йўқ.

– Миясини ишлатадиган ҳар қандай одам кўриш қобилияти бузилишининг икки хили борлигини билади, яъни у иккита сабаб билан бузилади: ё ёрглиқдан қоронгиликка ўтаётганида, ёки қоронгиликдан ёрглиқка ўтишида. Дил билан ҳам шунинг ўзи рўй беради; баъзида дил қандай қилиб тараффудда қолиб, бирон нарсани сезишга лаёқатсиз

– Нима десак бўлади? Сенингча, агар кимдир илоҳий мушоҳададан инсоний қашшоқликка ўтганида унга яхши кўринмаслиги (аҳамиятсиз бў-

бўлиб қолишини кўриб ҳам буни тушуниш мумкин. Бемаъни кулгандан кўра, бу дил ёрқинроқ ҳаётдан келгани учун хиралашдими ёки, аксинча, тўла жаҳолатдан ёрқин ҳаётга ўтгач, кучли ёғудан кўзи қамашдими, шуни кузатган яхши: бундай ҳолат ва бундай ҳаётни фароғат деб ҳисобласа ҳам бўлади, унисига, яъни биринчисига эса ачинмоқ керак. Агар кимнингdir уни кўриб кулгиси қистаса, унинг устидан, юқоридан, ёргуликдан келганинг устидан кулганидан камроқ кулсин.

– Сен жуда тўғри гапирмоқдасан.

– Модомики бу тўғри экан, ушбу диллар ҳақида биз қуидагича ўйлашимиз зарур: маърифат – баъзи одамлар унинг ҳақида тасдиқлаган нарса эмас, улар айтишларича, инсон дилида билим йўқ ва улар худди сўқир кўзга кўриш қобилиятини жойлагандек, уни у ерга жойлаб кўяр эмишлар.

– Тўғри, улар шундай деб тасдиқлайдилар.

– Бизнинг ушбу мулоҳазамиз ҳар бир дилда бундай қобилият борлигини кўрсатади: дилда ҳар кимга ҳам ўқиб-ўрганишга ёрдам берадиган курол бор. Худди кўз зулматдан ёргуликка бурилиши учун бутун бадан (тана) бурилишидан бошқа илож бўлмаганидай, бутун дил билан барча шакланаётган нарсалардан (яъни, ҳали шаклланмаган, мавҳум, номукаммал нарсалардан дейилмоқчи бўлса керак.

– Тарж.) тескари ўтирилиш керак: шунда инсоннинг билишга бўлган қобилияти борлиқ ва ундаги энг ёрқин нарсанни мушоҳада қилишга бардош бера олади, бу (энг ёрқин нарса) эса, биз тасдиқлаганимиздай, эзгуликнинг ўзиdir. Тўғри эмасми?

– Ҳа, тўғри.

Инсонни ғоялар (эйдослар)нинг мушоҳадасига жалб етиш санъати

– Худди шу ерда жалб этиш санъати инсонни қай тарзда осон ва фаолроқ жалб этиш мумкинлиги намоён бўлади. Бу унга кўриш қобилиятини жой-

лаштириб қўйиш дегани эмас – унда бу қобилият мавжуд, аммо нотўгри йўналтирилган ва керак томонга эмас, бошқа томонга қарайди. Худди шу ерда бор кучни ишлатиш зарур.

– Шундайга ўхшайди.

– Дилага таалуқли дейиладиган баъзи ижобий хусусиятлар, айтиш жоизки, баданинг худди шундай хусусиятларига жуда яқин; аслида инсонда аввал улар бўлмаслиги ҳам мумкин, улар (хусусиятлар) кейинчалик машқ йўли билан ривож топади ва одатга айланади. Аммо тушуниш қобилияти, кўриниб турибдикি, келиб чиқишига кўра кўпроқ илоҳийдир, аммо йўналишига кўра гоҳ фойдали ва яроқли, гоҳида бефойда ва, ҳатто, зарарли бўлади. Ёмон бўлса ҳам, ақлли, деб аталадиган одамларда уларнинг ғарип диллари қандай ўткир нигоҳли эканлигини ва улар ўзларига керак нарсани ич-ичигача кўришларини сезмаганмисан? Демак, кўриш қобилияти уларда ёмон эмас, аммо у уларнинг ахлоқсизликларига хизмат қилишга мажбур, ва улар қанча ўткир кўрса (ўткир зеҳнли бўлса – марж.), шунча кўп оғат олиб келади.

– Мен буни сезганман.

– Худди қўргошин қармоқтошлар юхолик (очофатлик) ва бошқа турли ҳузурларга тортиб кетувчи бундай дил нигоҳни қўйига йўналтирувчи бундай фитратнинг мойилликларини ҳали ёш пайтидаёқ дарҳол қирқиб қўйилса, у ҳолда дил буларнинг ҳаммасидан озод бўлиб, ҳақиқатта юз тутган бўлар эди ва ўша одамларнинг ўзлари у ерда ҳамма нарсани, ҳозир нигоҳлари тушган нарсани қандай аниқ кўрсалар, худди шундай аниқ фарқлай олар эдилар.

– Бу табиий.

**Бу санъатнинг давлат
бошқарувидаги
аҳамияти**

– Нима десак бўлади? Олдин айтиб ўтилганлардан давлатни бошқаришга маърифатлизлар ва ҳақиқатдан бехабар-

лар ярамаганлариdek, бутун умр ўзини камолотга етказиш билан шуғулланишга имконият берилган кимсалар ҳам ярамайдилар, табиий равишда ва иложсиз деган хulosа келиб чиқмайдими? Дастлабкилари шунинг учун ярамайдики, уларнинг ҳаётларида улар хусусий ёки ижтимоий ҳаётда нимаики қилсалар, интилиб ҳаракат қиладиган ягона мақсадлари йўқ, иккинчлари эса шунинг учунки, ҳаётликларининг ўзида хушбахт, Саодат соҳилига кўчиб ўтганмиз, деб ҳисоблаб, ўз хоҳишларича ҳаракат қилмайдилар.

– Бу тўгри.

– Модомики биз давлат асосчилари эканмиз, бизнинг ишимиз аввал энг юксак, яъни эзгуликни кўра олиш ва унга кўтарилиш маҳоратини билишга ўрганишга мажбур қилиш бўлади: аммо, улар юқори кўтарилиб, уни етарли даражада кўриб, тушунганларидагина бизнинг давримизда рухсат бериладиган нарсага изн бермаймиз.

– Сен нимани назарда тутмоқдасан?

– Яна ўша бандилар ҳузурига тушишни хоҳламай, уларнинг чўққида қолишларига йўл қўймаймиз ва, қийин бўлса ҳам, уларнинг машаққатлари ҳамда ҳурмат-эҳтиромларига шерик бўлишлари зарур.

– Демак, биз ушбу буюк одамларга нисбатан адолатсиз бўламиз ва улар биз туфайли мумкин бўлганидан ёмонроқ яшайдилар.

– Дўйстим, қонун аҳолининг қандайдир бир қатлами ningроҳат-фарогатини эмас, балки бутун давлатнинг фаровонлигини мақсад қилиб қўйганини яна унутмоқдасан. Гоҳ ишонтириш, гоҳ куч билан у (қонун) барча фуқароларнинг ҳамжиҳатлигини таъминлайди, токи улар бутун жамиятга қай даражада фойдали бўла олсалар, бир-бирларига ҳам шу даражада фойдали бўлишлари мумкин бўлсин. Қонун буюк одамларни, уларга истаган томонларига оғишига имконият бериш учун эмас, балки давлатни мустаҳкамлаш мақсадида

қонун ўзи улардан (буюк одамлардан – тарж.) фойдаланиши учун давлатга киритади.

– Тұғри, мен буни унугибман.

– Эңтибор бер, Главкон, бизда файласуф бўлаётганларга биз адолатсиз бўлмаймиз, аксинча, уларни бошқаларга ғамхўрлик қилишга ва уларнинг манфаатларини қўриқлаб туришга мажбур этиб, уларга бундай деймиз: «Барча бошқа давлатларда фалсафага мурожаат қилган одамлар давлат ишларида қатнашмасликка ҳуқуқлидирлар, чунки одамлар давлат тузумига хилоф равишида ўз-ўзларича шундай бўлдишлар, ўз-ўзича кўкариб чиқадиган нарса эса, озуқаланиши учун ҳеч кимдан қарздор эмас ва у харажатларни қоплашга ҳаракат қылмаслиги зарур. Сизларни эса, худди асаларилар оиласи орасида сардорлар ва подшоҳлар бўлгани каби, сизларнинг ўзингиз ва қолган фуқаролар учун дунёга келтирдик. Сизлар у файласуфларга қараганда яхшироқ ва мукаммалроқ тарбиялангансизлар ҳамда у билан ҳам, бошқаси билан ҳам маъқулроқ шугулланишга қодирсизлар. Шунинг учун сизлар, ҳар бирингиз, ўз навбатида, бошқа одамларнинг манзилларига тушишингиз ва ҳаётнинг қоронғи томонларини қузатишга, тафаккур қилишга ўрганишингиз зарур. (Зулматга) кўнишиб, сизлар, ҳар бир соя ва тимсол ниманики бўлса, ўшанинг моҳиятини минг маротаба яхшироқ кўра оласизлар ва била оласизлар, негаки, сизлар барча гўзаллик, адолат ва яхшилик борасидаги ҳақиқатни қўришга муваффақ бўлгансизлар. Шунда давлат, гўё бу қандайдир буюк эзгулик каби – ҳозир ички, ўзаро урушлар ва ҳокимият учун ноаниқ жанглар бўлаётган кўп давлатларда рўй берётганидай, рўёда эмас, ҳақиқатда тартиб топган бўлади. Аслида иш мана бундайдир: қаерда ҳукмдорлик қилиши керак бўлганлар ҳокимиятга энг кам интилсалар, ўша ерда давлат энг яхши бошқарилади ва низо умуман бўлмайди; қаерда ҳукмдорлар аксинча ниятда бўлсалар, ўша давлатда (иш) бутунлай бошқачадир.

– Сүзсиз шундай.

– Биз тарбиялаган одамлар буни эшитиб, ҳар бири, уз навбатида, фуқаролар билан бирга бизга бўйсунмай қўйиб ва меҳнат қилишни хоҳдамай, бунинг ўрнига бир-бирлари билан ҳамма вақт соғ (борлиқ) минтақасида бўлишни афзал кўрмайдилармикин? Сен қандай фикрдасан?

– Бундай бўлиши мумкин эмас, чунки биз адолатли инсонларга адолатли талаб билан мурожаат қилмоқдамиз. Аммо ҳар ҳолда, ҳар қандай давлатдаги ҳозирги ҳукмдорларга тўлиқ зид равишда, – бу зарурат бўлгани учунгина уларнинг ҳар бири бошқаришга боради.

– Азизим, ишлар шунаقا. Агар сен, ҳукмдорлик қилиши керак бўлган одамлар учун ҳокимият соҳиби бўлишдан яхшироқ ҳаёт тарзини топиб бера олсанг, фақат шундагина сенда яхши давлат тартиботига эга бўлган давлат барпо бўлади. Зоро, фақат шундай давлатдагина ким ҳақиқатан бой бўлса – олтинга эмас, балки саодатманд одам нимага бой бўлиши керак бўлса, ўшанга: хайрли, эзгу ва оқилона ҳаётга бой одамлар ҳукмдорлик қиласидар. Агар камбагал ва мулксиз одамлар ўзига бир бўлак узиб олиш учун жамият ноз-неъматларига (ижтимоий ноз-неъматларга) етишишга ҳаракат қиласидиган бўлсалар, у ҳолда яхши иш бўлмайди: ҳокимият талашиб олиш мумкин бўлган бир нарса бўлиб қолади ва бундайин хонаки, ички уруш унда қатнашувчиларни ҳам, бошқа фуқароларни ҳам ҳалок этади.

– Мутлақо тўғри.

– Ҳақиқий фалсафага бағишли ганланларидан бошқа давлат мансабларига беписанд бўлган яна қандайдир ҳаёт тарзини сен айта олармидинг?

– Зевс билан онт ичаман, айта олмайман.

– Аммо, ҳокимиятга ошиқ одамлар ҳокимиятга келмасликлари керак. Шундай бўласидиган бўлса, ўзлари каби ошиқ рақиблар улар билан жанг қиласидар.

– Бу шак-шубҳасиз.

– Кимда-ким энг яхши давлат бошқарувидан огоҳ бўлса, шу билан бирга бошқа фазилатлар соҳиби ҳам бўлса ва давлат арбобларига қараганда кўпроқ хайрли, эзгу ҳаёт ке-чирадиган бўлса, ўшандай одамларни давлатни қўриқлашга мажбур этмай, кимни мажбур этасан?

– Ҳеч кимни.

– Бундай одамлар қандай етишишларини ва уларни, худди, ривоят бўйича баъзилар Аиддан худолар ҳузурларига кўтариғланларидаи, ниманинг ёрдамида юқорига, ёруғликка олиб чиқиш мумкинлигини кўриб чиқишимизни хоҳлайсанми?

– Жуда хоҳлайман!

– Бу, зеро, сопол парчасини ўтириб қўйишнинг ўзи эмас; бу ерда дилни гира-шира кундан борлиқнинг ҳақиқий кунига ўтириш керак бўлади; бундай юксалишни биз, тўгриси, ҳикматга (донишмандликка) интилиш, деб атаймиз.

– Албатта.

– Бунга қандай билим ёрдам беришини кўриб чиқсак бўлармиди?

– Ҳа, шундай қилиш зарур.

Соф борлиқни билишга йўналтирилган фанлар бўлимлари

Аммо мен ушбу савонни беришим биланоқ миямга ушбу (фикр) келди: (бўлгуси файласуфлар) ёшликларида албатта ҳарбий иш билан асосли равища, пухта танишишлари керак, деб айтмаганмидик?

– Айтган эдик.

– Демак, биз излаётган ўша билишга яна ушбу билиш ҳам қўшилиши зарур.

– Яъни нима қўшилиши зарур?

– У ҳарбийлар учун бефойда бўлмаслиги керак.

– Главкон, айт-чи, қандай билим дилни шаклланишданоқ борлиқقا ошуфта эта олиши мумкин бўларди?

- Агар имкон бўлса, бефойда бўлмаслиги керак.
- Аввал айтиб ўтганимиздек, бизда гимнастик машқлар ва мусиқий санъатлар уларни тарбиялашга хизмат қиласди.
- Ҳа, бу айтиб ўтилган эди.
- Айтиш керакки, гимнастика пайдо бўла оладиган йўқола оладиган нарсага томон йўналтирилган, зоро, баданинг мустаҳкамлиги ортиши ҳам, камайиши ҳам унга (гимнастикага) боғлиқдир.
- Тушунарли.
- Лекин бу изланаётган нарса эмас, билиш эмас.
- Йўқ, у эмас.
- Балки бу, биз аввал таҳлил этганимиз мусиқий санъатдир.
- Агар ёдингда бўлса, – деди Главкон, – ҳудди ўша (яъни мусиқий санъат – *тарж.*) гимнастикага посанги (қарама-қарши куч) бўлиб хизмат қилган, зоро, у соқчиларнинг ахлоқини тарбиялайди: уйғунлик гарчи уларга билим бермаса ҳам, уларни хушфеъл қиласди. Усул (ритм) эса, уларнинг хатти-ҳаракатлари (амаллари)га изчиллик баҳш этади. Уларнинг нутқларида ҳам, уларга яқин бўлган, ўйлаб топилган ёки ҳақиқатга яқин мусиқий санъат хислатлари ҳам бўлади. Аммо ҳозир сен излаётган, эзгуликка олиб борадиган билим мусиқий санъатда умуман йўқ.
- Сен менга буни жуда яхши эслатдинг: биз айтиб ўтганимиздек, ҳақиқатан ҳам, унда бунга ўхшаш ҳеч нарса йўқ. Аммо, азизим Главкон, у нимада бўлиши мумкин? Зоро, барча санъатлар қўполроқ бўлиб чиқди-ку.
- Албатта. Агар мусиқий санъат ҳам, гимнастика ҳам, бошқа ҳамма санъатлар ҳам бундай бўлмаса, яна қандай билиш қолади?
- Шошилма. Агар биз улардан бошқа ҳеч нарсага эга эмас эканмиз, уларнинг ҳаммасига тааллуқли нима бўлса, ўшани оламиз.
- Бу нима ўзи?

– Бу, ҳар қандай санъат ҳам, ақл-идрок ҳам, илмлар ҳам фойдаланадиган, ҳар бир одам ҳамма нарсадан олдин билиши керак бўлган, умумий бир нарсадир.

– Бу ўзи нима?

Ҳисоб ва рақам (сон) соғ борлиқни билиш бўлимларидан бири сифатида

ҳам унга қўшилишга мажбур эмасми?

– Ҳа, худди шундай.

– Ҳарб иши-чи?

– Унга у бениҳоя зарур.

– Паламед ўз фожиалирида Агамемнонни жуда ғалати саркарда қилиб кўрсатади! Эътибор берганимисан, Паламед – сонлар ихтирочиси – ўзи ерда ўзи ҳақида, Илион бўсағасида қўшинни қисмларга худди у бўлгандай, кемаларнинг ва бошқа ҳамма нарсанинг ҳисобини қилгандай, гўёки ўшангача улар саналмагандай гапиради. Кўриниб турибдики, модомики Агамемнон санаши билмас экан, ҳатто, ўзининг нечта оёги борлигини ҳам билмас экан-да! Сенингча, у қандай қўмондон бўлиши мумкин?

– Агар ҳақиқатан шундай бўлса, бемаъни қўмондон бўлган.

– Бу фаннинг саркарда учун зарур эканлигини, яъни унинг ҳисоблаш ва санаши билиши кераклигини биз тан оламиزمи?

– Агар у ҳарбий ишда бирор нарсани тушунишни истасава, айтиш керакки, агар умуман у инсон бўлишни хоҳласа, бу жуда зарурдир.

– Сен бу фанда мен кўрган нарсани кўрасанми?

– Хусусан нимани?

– Ўз табиатига кўра, у инсонни фикрлашга олиб борадиган нарсага, яъни сен билан биз излаётганимизга олиб

– Арзимаган нарса: бир, икки ва уч нима эканлигини ажратиш керак. Умуман мен буни сон ва ҳисоб деб атайман. Ҳар қандай санъат ҳам, илм

боради, аммо ундан ҳеч ким ҳақиқатан, бизни борликқа эргаштириб борувчи фан сифатида фойдаланмайди.

– Сен нимани назарда тутмоқдасан?

– Ўз фикримни тушунтиришга ҳаракат қиласман. Аммо мен ўзим учун, бизнинг муҳокамамиз мавзусига нима олиб бориши билан нима олиб бормаслиги орасидаги фарқни аниқлаётганимда буни сен мен билан биргаликда кўриб чиққин-да, бу борада нимага қўшилишинг ва, нимага қўшилмаслигингни очиқ айт, токи биз, менинг тахминларим тўғри ёки нотўғрилигини шу тарзда равшанроқ кўра олайлик.

– Менга сен йўл кўрсатавергин.

– Мен (йўл) кўрсатаман, сен эса диққат қил. Биз идрок этаётган нарсаларда нимадир тафаккуримизни кейинги тадқиқотга ундумайди, чунки у сезгининг ўзи билан етарли даражада аниқланади; аммо нимадир бундай тадқиқотни қатъий талаб қиласми; негаки сезги ишончли ҳеч нарса бермайди.

– Сен узоқдан, гўёки ғира-шира тутунаро кўринаётган нарсалар ҳақида гапираётганинг аниқ.

– Аммо сен менинг фикримни яхши англаамадинг!

– Сен нималар ҳақида гапирмоқдасан ўзи?

– Бир пайтнинг ўзида қарама-қарши ҳис (сезги) келтириб чиқармайдиган нарса тадқиқотга ундумайди, бундай сезги келтириб чиқарадиган нарсани эса мен тадқиқотга ундовчи деб ҳисоблайман, негаки бу сезги (ҳиссиёт) яқинда турган нарсаларга тааллуқлами ёки узоқдагигами, бари бир, сезги бирини, унга қарама-қарши бўлган бошқасига қараганда кўпроқ истаб топа олмайди. Сен буни ушбу мисолда равшанроқ тушунасан: айтайлик, мана учта бармоқ – жимжилоқ, номсиз ва ўрта...

– Хўш.

– Мен булар ҳақида гапираётганимда яқиндан кўриб чиқилаётган нарсалар сифатида гапирмоқда, деб ҳисобла, лекин бу ерда мана бунга эътибор бер...

– Нимага?

– Уларнинг ҳар бири бир хилда бармоқдирлар – бу борада улар орасида, у четда бўладими ёки ўртадами, оқми ёки қорами, йўғонми ёки ингичкамни ва ҳоказо, бари бир, ҳеч қандай фарқ йўқ. Буларнинг барчасида кўпчилик одамларнинг дили тафаккурга: «Бу ўзи нима – бармоқми?» – деган савол билан мурожаат қилишига ҳожат қолмайди, чунки кўриш дилга бармоқ бир пайтнинг ўзида қарама-қарши ни-мадир, деб ҳеч қачон кўрсатмаган.

– Албатта кўрсатмаган.

– Шунинг учун, табиийки, бу ерда у тафаккур (қилиш)га унданмайди ва уни келтириб чиқармайди.

– Табий.

– Яна. Бармоқларнинг катта ёки кичиклигини бир қарашда етарли даражада аниқлаб бўладими ва қайси бармоқ ўртада, қайсиниси эса четдалиги кўз учун (кўриш қобилияти учун) бефарқ эмасми? Бармоқнинг йўғонлиги, ингичкалиги, юмшоқ ёки қаттиқлигини ушлаб кўриб, пайпаслаб аниқ билса бўладими? Бошка сезгилар ҳам буларнинг ҳаммасини топишда ожизлик қилмайдими? Уларнинг ҳар бири билан ушбу ҳолат юз бермайдими: қаттиқликни аниқлашга белгилаб қўйилган сезги юмшоқликни ҳам аниқлашга киришишга мажбур ва шунинг учун у бир нарсанинг ўзи унинг томонидан ҳам қаттиқ сифатида, ҳам юмшоқ сифатида сезилаётганини дилга хабар беради.

– Ҳа, шундай бўлади.

– Ушбу сезги бир нарсани юмшоқ деб айтган чоғида худди шу нарсани қаттиқ сифатида аниқласа, бундай ҳолларда, ўз навбатида, дил тараффудуга тушиб, ҳайрон бўлади. Енгил ва оғир (нарса)ни сезишда ҳам худди шундай бўлади: агар идрок қилиш оғирни енгил сифатида, енгилни эса оғир сифатида белгилаб қўйса, дил бу нарсанинг енгилми ёки оғирлигини тушунмайди.

– Бундай хабарлар дилга ғалат туюлади ва уларни кўриб чиқишига эҳтиёж тугилади.

Муҳокама ва мулоҳаза соғ борлиқни билиш кўли сифатида

(дилга) бир нарса ҳақида турли нарса ҳақида билгиси келади.

– Бошқача бўлиши мумкинми?

– Агар бу иккита нарса эканлиги аниқланса, у ҳолда уларнинг ҳар бири ҳам бошқа нарса, ҳам ўша-ўша бир нарса бўлиб чиқади.

– Ҳа.

– Агар уларнинг ҳар бири битта, биргаликда эса улар иккита бўлса, у ҳолда фикрлашда бу икки (нарса) ажратилади, чунки агар бу икки ажратилмаган бўлса, улар энди иккита сифатида эмас, балки битта сифатида фикрланадилар.

– Тўгри.

– Зеро, кўриш қобилияти катта ва кичикни айрим-айрим эмас, балки яхлит (қўшилиб кетган) бир нарса сифатида қабул қиласи, деб тасдиқлаймиз, тўгри эмасми?

– Шундай.

– Буни аниқлаш учун тафаккур катта кичикни, ўз навбатида, қўшилгани (яхлитлиги)да эмас, балки айримлик ҳолатларида кўриб чиқишига мажбур: бу ерда кўриш қобилиятига тўла қарама-қаршилик мавжуд.

– Бу тўгри.

– Шундай қилиб, бизда, хусусан, бу – катта ва кичик ўзи нима, деган савол, аввало, шунинг учун пайдо бўлмайдими?

– Худди шунинг учун.

– Шу тарзда биз бирини ақл-идрок билан эришиладиган, бошқасини эса – кўринадиган (сезиларли), деб атаемиз.

– Мутлақо тўгри.

– Мен худди шу нарсани айтмоқчи эдим: нимадир ақл-идрокни фаолликка ундаиди, нимадир эса – унданмайди.

– Табиийки, бундай ҳолатларда муҳокама ва мулоҳазани дил ўзига ёрдамга чақирали ва у ёки бу ҳолда сезги унга ахборот берадими ёки иккита

Сезги – ҳисларга айни вақтда ўз қарама-қаршиси билан таъсир этадиган нарсани мен ундовчи (уйготувчи) деб белгиладим, бундай тарзда таъсир этмайдиган нарса фикр уйғотмайды.

- Ниҳоят, энди тушундым ва менга ҳам шундай туюлмоқда.
- Яна. Бир ва сон бу икки гурұхнинг қайси бирига тегишли?
- Ақлым етмаяпти.

– Сен аввал айтилғанлардан хulosаса чиқар. Агар нимадир бир якка нарса, хоҳ күриш орқали, хоҳ бошқа қандайдир ҳиссиёт билан ўз-ўзича етарли даражада яхши идрок этилса, у ҳолда мен бармоқ мисолида күрсатиб ўтганимдай, унинг моҳиятини аниқлашга бўлган интилиш пайдо бўлмайди. Агар унда яна қандайдир қарама-қаршилик мудом намоён бўлиб турса, шу сабабдан у ўзи унинг қарама-қаршиси бўлган якка бўлиб чиқса, шунда қандайдир мулоҳаза талаб қилинади; бундай ҳолатда дил мажбуран таажжубланиси, изланиши ўзида фикр уйғотиши керак ва ўша ягона нима, деб ўзига савол бериши зарур. Шу тарзда ушбу ягонани билиш борлиқни тафаккур қилишга олиб борган ва унданған (уйғотган) бўлар эди.

Айнанликни тафаккур қилиш – Албатта, – деди Главкон, – биз айнанликни тафаккур қилаётгани мизда ҳам бу кам кузатилмайди: бир нарсанинг ўзини биз ҳам якка, ҳам беҳад кўп нарса сифатида кўрамиз.

- Агар бир билан шундай бўлса, умуман бошқа ҳар қандай сон билан ҳам шу каби бўлмайдими? – сўрадим мен.
- Бошқача бўлмаса керак?
- Ахир арифметика ва ҳисоб яхлитлигича сонга тааллуқли эмасми?
- Албатта.
- Ва худди мана шулар ҳақиқатга олиб борадиганлар бўлиб чиқади.
- Ҳа, ажойиб тарзда.

– Демак, улар биз излаган билимларга киради. Жангчи ҳарбий саф учун, файласуф эса – у моҳиятга эришиш учун ҳар сафар шаклланиш минтақасидан лоп этиб чиққанида уларни ўрганиши зарур, акс ҳолда у ҳеч қачон мутафаккир бўла олмайди.

– Шундай.

– Зеро, бизнинг кўриқчимиз – у ҳам жангчи (сипоҳ), ҳам файласуфdir.

– Нима демоқчисан?

Дилнинг шаклланишдан ҳақиқий борлиқда юз тутиши. Ҳисоб санъати

– Главкон, бу фан қонун ўрнатиш учун ва кимда-ким давлатда олий мансабларни эгаллашни, ҳисоб илмига мурожаат қилишни хоҳла-

са, ўшаларни ишонтириш учун мос келади, айтиш жоизки, улар у билан хушларига келганича эмас, балки, токи фикрлаш ёрдамида сонлар табиатини тафаккур қилишга этиб боргунларигача шугулланишлари зарур – улар, савдо-гарлар ва боққоллар жон куйдиришлари олди-сотди учун эмас, балки ҳарбий мақсадларда ва дилга унинг шаклланишдан ҳақиқий борлиқда юз тутишини осонлаштириш учун шугулланишлари зарур.

– Зебо сўзлар!

– Дарҳақиқат, энди, ҳисоб санъати таҳлилидан сунг, у билан (яъни ҳисоб санъати билан – тарж.) боққолларча эмас, балки билиш учун шугуллансалар, у қанчалик нозиклигини ва бизнинг кўзлаган мақсадимиз учун қанчалик фойдали эканлигини тушунаман.

– Хусусан нима билан фойдали у?

– Ҳозиргина айтганимиз билан-да: дилни у юксакларга етаклайди ва кимдир сонларни кўриниб турадиган ҳамда ҳис этиладиган жисмлар билан алмаштириб қўйишига асло йўл қўймай, улар (сонлар) ҳақида фикр юритишига мажбур қилади. Зеро, сен биласанки, кимда-ким бу фанда кучли бўлса, у

бирнинг ўзини фикран бўлишга уриниш устидан қулади ва уни рад этади, аммо агар сен уни (бирни) парчаласанг, бир-бир бўлмай, балки биттанинг кўпдан-кўп улуси бўлиб қолишидан кўрқиб, улар яна қисмларни кўпайтирадилар.

– Сен мутлақо ҳақсан.

– Главкон, агар улардан: «Олийқадр инсонлар, сизлар қандай сонлар ҳақида мулоҳаза қилмоқдасиз? Бирни сиз қандай хисобласангиз, шундай бир бўлган сонлар, яъни ҳар қандай бир ҳар қандай бирга тенг бўлган, ундан ҳеч фарқ қилмайдиган ва ўзида ҳеч қандай қисмлар бўлмаган сонлар ҳақида эмасми?» – деб сўрасак, сенингча, улар қандай жавоб берар эдилар?

– Ҳа, менимча, улар фақат фикрлашгина мумкин бўлган сонлар ҳақида гапирмоқдалар, акс ҳолда улар билан ҳеч мулоқот қилиб бўлмайди.

– Ҳақиқат йўлида фикрлашнинг ўзидан фойдаланишга дилни мажбур этгани учун ҳам бизга бу фан ҳақиқатан жуда зарур.

– Ва буни у шунақанги маҳорат билан амалга оширадики!

– Хўш? Ҳисобга табиатан қобилиятли одамлар, айтиш мумкинки, барча фанларга қанчалик таъсирчан бўлишларини кузатганмисан? Ҳатто, ақли яхши ишламайдиганларнинг ҳаммаси ҳам, агар бунга ўқиса ва машқ қиласа, гарчи улар ўзлари учун ҳеч қандай фойда топмасалар ҳам, барни бир олдингига қараганда таъсирчанроқ бўлиб қоладилар.

– Ҳа, шундай.

– Ўқувчига, ҳатто, тиришқоқ ўқувчига ҳам бунга қараганда қийинроқ бўлган бошқа фанларни топиш сен учун қийин бўларди ва топсанг ҳам кўп топмас эдинг, деб ўйлайман тўғриси.

– Албатта тополмайман.

– Ва булар (қийинчилликлар) туфайли бундай фанни четга суриб бўлмайди, аксинча, айнан унинг ёрдамида ажойиб табиий қобилиятга эга бўлган одамларни тарбиялаш зарур.

– Мен фикрингга қўшиламан.

– Бундан келиб чиқадики, бу бизнинг биринчи фанимиз бўлақолсин. Айтиш мумкинки, биринчиси билан боғлиқ бўлган иккинчисини кўриб чиқайлик: у бизга тўғри келармикан?

– Айнан қандай? Ёки сен геометрия ҳақида гапирмоқдамисан?

– Ҳа, айнан (шу фан) ҳақида гапирмоқдаман.

Геометрия – Модомики у ҳарбий ишда кўлланилар экан, тўғри келиши аниқ, – деди Главкон. – Қароргоҳлар қуриш, жойларни эгаллаш, қўшинларни жамлаш ва ёйиш ҳамда жанг пайтида ҳам, ҳарбий юришларда ҳам бўладиган турли бошқа ҳарбий тартиботларда геометрияни биладиган ва билмайдиган одамлар орасидаги фарқ, албатта, ўз таъсирини ўтказади.

– Аммо бунинг учун геометрия ва ҳисобнинг қандайдир арзимас бир қисми етарли бўлар эди. Лекин унинг кенгрок кўлланиладиган, афзалроқ қисмини кўриб чиқиш зарур: у бизнинг мақсадимизга томон йўналангани, эзгулик гоясими тафаккур қилишимизда бизга ёрдам берадими? Ҳа, у инсон дилининг борлиқнинг энг улуғ фароғати, баҳт-саодати жойлашган минтақасига мурожаат қилишига ёрдам беради, деб жавоб берамиз – зеро, худди шуни у ҳар қандай йўл билан кўриши кераклиги аниқ.

– Сен ҳақсан.

– Демак, агар геометрия борлиқни тафаккур қилишга мажбур этса, у бизга яроқлидир, агарда шакланиш (вужудга келиш, ташкил топиш) бўлса – ярамайди.

– Ҳақиқатан ҳам, биз шундай деб тасдиқлаймиз.

– Аммо кимда-ким геометрияни озгина бўлса-да фаҳмласа, бу фан у билан шугулланувчилар кўп ишлатадиган сўз ифодаларига мутлақо қарама-қаршилиги тўғрисида баҳслашмайдилар.

– Яъни?

– Улар қандайдир жуда ғалати ва зўрма-зўраки гапирадилар. Гўёки улар амалий иш билан машгуллар у, ана шу иш манфаатларини назарда тутадилар, улар туртбурчак «қурамиз», чизиқ «ўтказамиз», «устма-уст қўямыз» ва ҳоказо ибораларни ишлатадилар, буларнинг ҳаммаси уларнинг оғизларидан булоқ сувидай оқиб чиқади. Айтиш керакки, аслида бу билиш учун шугулланиладиган фандир.

- Шундайлиги аниқ.
- Яна ушбуни ҳам айтиб ўтсакмикан...
- Хусусан нимани?
- Бу, пайдо бўлиб, йўқ бўлиб кетадиган нарсани эмас, боқий борлиқни билиш учун шугулланиладиган фандир.
- Яхши изоҳ: дарҳақиқат геометрия – бу абадий (боқий) борлиқни билишдир.

– Демак, азизим, у дилни ҳақиқатга етаклайди ва фалсафий фикрни юксакларга кўтариб, унга таъсир ўтказади, ҳозир эса бизда у зарур бўлганига зид ўлароқ, тубандир.

- Ҳа, геометрия бунга жуда ҳам таъсир ўтказади.
- Демак, Зебо шаҳар фуқароларига геометрияни асло ташламасликларини иложи борича қатъиyroқ тайинлаш зарур, ҳатто, унинг иккинчи даражали ишлатилиши ҳам муҳимдир.

– Қандай?

- Сенинг айтиб ўтганинг – ҳарбий ишда қўлланилиши, ҳа, айтиш керакки, барча фанларда ҳам – уларни (фанларни) яхшироқ ўзлаштириш учун: зеро, геометрияга тааллуқли бўлган ва тааллуқли бўлмаган одамлар орасида қанчалик бениҳоя фарқ мавжудлигини биз биламиз.

- Зевс билан онт ичаман, бениҳоя фарқ бор.
- Буни бизнинг ўспиринларимиз ўрганадиган иккинчи фан, деб қабул қиласизми?
- Қабул қиласиз.

Астрономия

– Яна нима? Учинчи фан бизда астрономия бўлса нима дейсан?

– Менимча, шундай бўлиши керак, чунки йил фасллари, ойлар ва йилларнинг алманинишини диққат билан кузатиш нафақат дехқончилик ва денгизда сузиш учун, балки ҳарбий ҳаракатларга (юришларга) раҳбарлик қилиш учун ҳам улардан кам бўлмаган миқдорда яроқлидир.

– Кўпчиликка гўё сен бефойда фанларни тайин этаётганингдек бўлиб туюлишидан қўрқаётганинг сенинг яхши фазилатинг. Айтиш керакки, гарчи бунга ишониш қийин бўлса-да, қўйидагилар жуда муҳимдир: бу фанларда, ҳар бир инсон дилининг бошқа машғулотлар ҳалок этадиган ва кўр қиласиган қандайдир қуроли покланади ва янгидан тирилади, айтиш керакки, минглаб кўзга эга бўлишдан кўра, уни (яъни, дилнинг ўша қуролини – тарж.) бутун сақлаш қимматлироқдир, зеро, фақат унинг ёрдамида ҳақиқатни кўриш мумкин. Ким бунга қўшилса, сен жуда яхши гапирдинг деб қарор қиласи, кимда-ким буни ҳис этмаса, табиийки, гўё сен сафсата билан машғулсан, деб ўйлади ва, уларнинг фикрича, ундан ҳеч қандай фойда ҳам йўқ, эслашга арзийдиган нарса ҳам йўқ. Шунинг учун қайси хилдаги одамлар билан сұхбатлашаётганингни дарҳол ҳисобга олиб қўй. Ёки сен, униси билан ҳам, буниси билан ҳам эмас, балки асосан ўзинг учун тадқиқотга киришаётгандирсан? Аммо шундай бўлган ҳолда ҳам, агар бошқа кимдир улардан ўзига фойда чиқара олса, сен қаршилик кўрсатмаслигинг керак.

– Кўпинча мен мана шундай, аммо ўз-ўзим учун, саволлар ва жавоблар воситасида мулоҳаза юритишни яхши кўраман.

– Бундай бўлса орқага қайт, чунки биз ҳозир геометриядан кейин келувчи фанни хато белгиладик.

– Биз нимада адашдик?

– Текисликлардан кейин биз ҳаракатда бўлган ҳажмли жисмларга киришдик, аслида уларни аввал ўз-ўzlари бўйи-

ча ўрганиш керак эди, зеро, иккинчи ўлчовдан кейин учин-чи ўлчов кўриб чиқилса тўғри бўлар эди: у кублар ва чуқур-лика эга бўлган барча нарсага тааллуқлидир.

– Шундайку-я, Суқрот, аммо бу ерда ҳали ҳеч нарса кашф этмаганга ўхшаймиз.

– Бунинг икки хил сабаби бор: бу фан эъзозланадиган давлатнинг ўзи йўқ, у жуда қийин бўлганидан уни ночор тадқиқ этадилар. Тадқиқотчилар раҳбарга мұхтожлар, унингсиз улар кашфиёт қилолмайдилар. Аввало, бундай раҳбарнинг пайдо бўлишини кутиш қийин, у пайдо бўлган-да ҳам, ахвол бундайлигида бу нарсаларни тадқиқ қилув-чилар унга қулоқ солмаган бўлар эдилар, чунки улар ўзла-ри ҳақида жуда ҳам юқори фикрдалар. Агар бутун давлат бундай машгулотларни умуман ҳурмат қилганида ва уларга кўмак берганида, тадқиқотчилар бўйсунган бўлардилар ва уларнинг узлуксиз жаҳд билан олиб борган изланишлари ўрганилаётган фаннинг хусусиятларини очиб берган бўлар эди. Ҳатто, ҳозир бу машгулотларга кўпчилик ҳурмат кўр-сатмайдиган, тадқиқотчилар уларнинг фойдалилиги ҳақида ўзларига ўзлари ҳисобот бермайдиган бир пайтда ҳам улар (яъни, ўша фанлар – тарж.) буларга қарамай ривожлан-моқда, улар шунчалик жозибалидирлар. Шунинг учун, бу фан дунёга келганига ҳайрон қолмаса ҳам бўлади.

– Дарҳақиқат, унда жозибали нарсалар жуда кўп. Аммо сен ҳозиргина айтганларингни менга тузукроқ тушунтири: текисликка оид ҳамма нарсани ўрганишни сен геометрияга киритганмисан?

– Ҳа.

– Ундан кейин сен астрономияга киришдинг-да, яна ортга қайтдинг.

– Мен ҳамма нарсани тезроқ таҳдил қилишга шошилга-нимдан секинроқ бўлиб чиқди. Энди тартиб бўйича чуқур-ликини ўлчаш фани келар эди, аммо уни ўрганиш кулгили бир ҳолатда бўлганидан мен ундан сакраб ўтиб, геометрия-

дан кейин астрономия ҳақида, яъни чуқурликка (яъни, учинчи үлчовга – *тарж.*) эга бўлган жисмларнинг айланиши ҳақида гапирдим.

– Сен тўғри айтасан.

– Шундай қилиб, билишнинг тўртинчи фани деб биз астрономияни айтамиз, у ҳозирги пайтда қандайдир эсдан чиқарилган, аммо агар давлат у билан шуғулланса, жонланади.

– Бу табий. Сукрот, яқинда сен, менинг астрономияни мақтاشимни бачкана деб танбеҳ бердинг, мана энди мен унга сенинг руҳиятингда мадҳ айтаман: зеро, менимча, у дилни бу ердагидан нарига, юксакларга нигоҳ ташлашга мажбур этиши ҳаммага аён-ку!

– Балки, бу мендан ташқари ҳаммага ҳам аёndir, менга бундай эмасдай туюлади.

– Нега?

– Агар астрономия билан уни фалсафа даражасига кўтариувчиларга ўхшаб шуғулланилса, у бизнинг нигоҳимизни жуда қўйига қаратиб қўяди.

– Сен нимани назарда тутасан?

– Менимча, осмон ҳақидаги фан нималигини ўзинг учун гоят зўр ҳал этиб олгансан. Балки сен яна, гўёки, агар кимдир бошини кўтариб шипдаги нақшларга назар ташласа ва ниманидир билса, буни кўзлари билан эмас, фикрлаш ёрдамида кўради, дерсан ҳам. Балки сен тўғри ўйлаётгандирсан, лекин мен соддороқман, шунинг учун бизнинг дилимизни юксакларга қарашга борлиқ ва кўринмайдиган нарсаларни ўрганадиган фандан бошқа қандайдир фан мажбур этади, деб ҳисоблай олмайман. Кимдир сезгилар ёрдамида ниманидир аниқдашга ҳаракат қилаётганида оғзини очиб юқорига ёки кўзини қисиб пастига қарайдими, бари бир, мен тасдиқлаб айтаманки, у бунга эриша олмайди, чунки бундай нарсалар учун билиш йўқ ва бундай ҳолатда инсон дили юқорига эмас, пастига қа-

райди, ҳатто, у ерда чалқанча тушиб ётадими ёки денгизда осмонга қараб сүзадими, бары бир.

– Ҳа, мени роса бопладинг! Сен ҳақсан. Сенингча, астрономияни ҳозир ўрганаётганларидан фарқли равища, қандай ўрганиш керак? Бизнинг мақсадимиз учун уни ўрганишнинг қандай фойдаси бор?

– Мана бундай. Кўриниш минтақасини безовчи осмондаги нақшларни бунга ўхшаш нарсалар ичида энг мукаммали ва зебоси, деб тан олиш керак бўлади, лекин улар ҳақиқий нарсаларга қаттиқ ютқизадилар, бу нарсалар бир-бирла-рига нисбатан ҳаракатда бўлади; уларнинг ҳаракатлари ҳақиқий тезлик ва секинлик билан, ҳақиқий сонга мувофиқ ва турли-туман шаклларда ҳаракатда бўлади, айтиш керакки, бор нарсанинг ҳаммаси ҳаракатланади. Бунга кўз билан эмас, онг ва идрок билан эришилади. Ёки, сенингча, айнан кўз биланми?

– Асло.

– Демак, худди агар Дедалнинг ёки бошқа бир уста ёхуд рассомнинг аъло даражада ва қунт билан чизиб чиқилган чизмаларига дуч келганимизда, самовий нақшлардан ҳақиқий борлиқни ўрганишда фойдаланиш зарур. Кимда-ким геометриядан хабардор бўлса, ўша одам уларга назар ташлаб, уларнинг ижросини гўзал деб топарди, аммо уларни, тенгликни, иккиланишни ёки бошқа муносабатларни ҳақиқий билиш манбай сифатида кўриб чиқиш куягили бўларди.

– Албатта куягили бўларди!

– Нима, сенингча, юлдузлар айланма ҳаракатига қараб туриб ҳақиқий астроном бунга ишонч ҳосил қиласмиди? У, буларнинг ҳаммасига ортиғи билан чиройли тартибот берилганини топар эди, зеро, Демиург осмонни ҳам, осмондаги ҳамма нарсаларни: тун ва куннинг нисбати, уларнинг ойга, ойнинг эса – йилга, юлдузларнинг буларнинг ҳаммасига ва бир-бирига нисбатини шундай яратган. Аммо

у буларнинг ҳаммаси доимо бир хилда рўй беради ва ҳеч нарсада ҳеч қандай оғишлар бўлмайди, деб ўйлаган одамни бемаъни, тутуруқсиз деб, ҳисоблайди, албатта. Айтиш керакки, у (яъни Демиург – *тарж.*) турли йўллар билан бу ерда ҳақиқатга эришишга ҳаракат қиласди, зоро самовий ёритқичлар жисмга эгалар ва кўриш қобилияти ёрдамида идрок қилинадилар.

– Сенинг далилларингга қўшиламан.

– Демак биз, астрономияни худди геометриядай, умумий ҳолларни ишлатиш орқали ўрганамиз, токи биз ҳақиқатан ҳам астрономияни ўзлаштироқчи ва бизнинг дилемизнинг фойдаланилмаган, ўз табиати бўйича оқил ибтиносидан фойдаланмоқчи эканмиз, осмондаги у нарсаларни бир четда қолдирамиз.

– Астрономиянинг вазифасини ҳозир уни ўрганаётганларига қараганда анчагина мураккаблаштироқдасан.

– Агар биздан, соҳиби қонунлар сифатида қандайдир фойда кутиладиган бўлса, мен ўйлайманки, бизнинг бошқа кўрсатмаларимиз ҳам худди шу хилда бўладилар. (Бунга) тўғри келадиган яна бирор фанни эслата оласанми?

– Ҳозир, дабдурустдан эслата олмайман.

– Менимча, ҳаракат бир турда бўлмайди, у бир неча турда бўлади, Уларнинг ҳаммасини (уларнинг билимдони) кўрсатиб бера олар, аммо бизда икки хили ҳақида тасаввур бор...

– Улар қайсилари?

– Кўрсатиб ўтилганидан ташқари, унга мос келадиган яна бири.

– Қандай?

Мусиқа – Айтиш керакки, бизнинг кўзларимиз астрономияга тикилганидай, қулоқларимиз – мавзун оҳанглар ҳаракатига муштоқ; бу икки фан худди қондош опа-сингиллардайдир, ҳар ҳолда пифагорчилар шундай деб тасдиқлайдилар, биз эса, Главкон, уларнинг фикрларига қўшиламиз. Шундай йўл тутамизми?

– Албатта.

– Ушбу мавзу мураккаб, шунинг учун улар уни қандай тушунтиришларини сўрайлик, балки улар яна нималарни дир қўшарлар. Аммо, нима бўлганида ҳам, биз ўз фикримизда турамиз.

– Қандай?

– Тарбия бераётганларимиз, биз ҳозиргина астрономия борасида айтиб ўтганимиздай мақсадга йўналғанмаган, бошқа нимадир номукаммал нарсани ўрганишга уринмасинлар ҳам. Сен, уйғунык (гармония) борасида ҳам худди ўша хато қайтарилаётганини билмайсанми? Худди астрономлар сингари у ерда одамлар фойдасиз меҳнат қилмоқдалар: улар эшитиш қобилияти қабул қилиб оладиган оҳанглар ва товушларни ўлчайдилар ва солиширадилар.

– Худолар билан онт ичаманки, бу уларда ғалати чиқади: ниманидир улар «зичлаштириш» деб атайдилар ва, худди қўшни уйдан келаётган овоз товушларини илғаб олаётгандай, қулоқларини динг қиласидилар; бирлари ўртада икки товуш орасида қандайдир акс садони илғаб топдим ва худди шу ерда, ўлчовларга асос қилиб олинадиган энг кичик оралиқ бор, дейдилар; бошқалари эса, бу ерда товушларда фарқ йўқ, деб ишонтириб, улар билан баҳслашадилар.

– Сен, торларга ором бермайдиган ва (соз) қулогини бураб қийноққа соладиган яхши одамлар ҳақида гапирмоқдасан. Плектр билан уриш, торларни қандай айблаш, уларни рад этиш ва улар билан керилиш ҳақида гапириб чўзив ўтирмаслик учун, мен тасвирашга барҳам бераман ва бу одамларнинг жавобларини эмас, балки, биз ҳозиргина уйғунык (гармония) ҳақидаги фикрларини сўрамоқчи бўлганимиз пифагорчиларни назарда тутганимни айтиб ўтмоқчиман. Зеро, улар худди астрономлар каби иш юритадилар: улар, эшитиш қобилияти қабул қилиб оладиган оҳангларда сонни излайдилар, аммо умумий масалаларни

кўриб чиқиш даражасига кўтарила олмайдилар ва қандай сонлар ҳамоҳанг, қайсилари ҳамоҳанг эмас ҳамда нега бундайлигини аниқламайдилар.

– Сен айтаётган нарсалар (амалга ошса) – ажойиб иш бўуларди!

– Ҳа, бу иш гўзаллик ва эзгуликни тадқиқ этиш учун ҳақиқатан ҳам фойдали, акс ҳолда ҳаракат қилишдан наф йўқ.

– Сўзсиз шундай.

Диалектик

усу

– Ҳар ҳолда мен ўйлайманки, агар биз таҳлил қилган барча фанларни ўрганиш уларнинг умумийлиги ва қардошлигини аниқлашгача етиб борса ва улар бир-бирларига айнан қайси жиҳатдан яқинилклари борасидаги хуносага олиб келса, у ҳолда у (ўша фанларни ўрганиш – *тарж.*) биз қўйган мақсадга эришишга ёрдам беради, шундай қилиб ушбу меҳнат бефойда бўлиб қолмайди. Акс ҳолда у бефойдадир.

– Менга ҳам шундай туюлади. Аммо, Суқрот, сен жуда мураккаб нарса ҳақида гапирмоқдасан.

– Сен нимани назарда тутмоқдасан, кириш қисминими ёки бошқа нимани дирми? Буларнинг ҳаммаси ўзлаштириш керак бўлган таронанинг кириш қисмигина эканлигини биз билмаймизми? Зоро, ким бунда (яъни кириш қисмida – *тарж.*) кучли бўлса, ўшани моҳир диалектик деб ҳисобламайсан-ку!

– Зевс билан онт ичаманки, йўқ! Фақат, мен учратганларнинг баъзиларигина (шундай).

– Кимда-ким оқилона далил келтиромаса ва уни қабул қилолмаса, ундаи одам, бизнинг фикримизча, зарурий билимлардан ҳеч қачон, ҳеч нарсани билолмайди.

– Ҳа, бошқача бўлиши мумкин эмас.

– Шундай қилиб, Главкон, худди мана шу диалектика келтириб чиқарадиган ўша таронанинг ўзиdir. Унга ақл-идрок билан эришилади, аммо айтиш керакки, кўриш қобилияти уни акс эттиришни хоҳларди, лекин унинг ни-

манидир кўришга бўлган ҳаракатлари, биз айтиб ўтгани-миздай, фақатгина ҳайвонларга шундайлигича, юлдузларга шундайлигича ва, ниҳоят, Қуёшга шундайлигича қаратилган. Қачонки кимдир мулоҳаза юритишга ҳаракат қилса, у ҳис, сезгиларни бир ёнда қолдириб, биргина ақл-идрок воситасида ҳар қандай нарсанинг можиятига интилади ва фикрлаш ёрдамида эзгулик можиятига етишмагунича ортга қайтмайди. Шундай қилиб, гўё бошқа бирор кўринадиган (нарса)нинг чўққисига чиққандай, у ақл-идрок билан эришиладиганнинг қоқ чўққисида бўлиб қолади.

– Мутлақо тўғри.

– Хўш, нима десак экан? Сен бу йўлни диалектик йўл деб атамайсанми?

– Яна нима (демоқчисан)?

– Бу кишанлардан озод бўлиш, соялардан тимсоллар ва ёргуларка юз буриш, ер остидан Қуёшга кўтарилиш бўлади. Агар ўшанда ҳам тирик мавжудотларга, Қуёшга ва ўсимликларга қараш мумкин бўлмаса, у ҳолда, Қуёш билан солиширганда соясидан ортиқ бўлмаган ёргулар манбай томонидан яратилган тимсоллар соясига қарагандан кўра, ҳақиқийнинг сувдаги илоҳий аксига ва соясига қараган яхшироқдир. Умуман олганда, биз гапириб ўтганимиз фанлар билан шугулланиш бу имкониятни беради ва бизнинг дилимизнинг энг гўзал ибтидосини юксакликларга, мавжудиятдаги энг мукаммалликни тафаккур қилишга етаклайди, бу худди, бизнинг баданимизга хос аввалги ҳолатдаги (сезгилардан) энг аниқ бўлганига, жисмонийдаги ва кўринадиган минтақадаги энг ёрқин нарсага йўналган бўлганига ўхшайди.

– Ушбу мулоҳаза юритиш қобилияти нимаси билан ажralиб туради, у қандай турлардан иборат ва унга олиб борадиган йўллар қандай? Бу йўллар, йўловчи учун гўё ором ва унинг саргардонликларининг тутгалланиши билан якунланувчи мақсадга олиб борадиганга ўхшайди.

– Азизим Главкон, гарчи менинг тайёргарлигимда камчилик бўлмаса-да, менга етиб юришга кучинг ҳозирча етишмайди. Зеро, сен биз айтаётганимиз нарсанинг тимсолини эмас, балки ҳақиқатнинг ўзини ҳар ҳолда менинг тасаввуримдаги ҳақиқатнинг кўриб бўлган бўлардинг. Ҳақиқатан ҳам шундайми, ёки йўқми – бунга ҳозирча зўр бериш керакмас. Аммо шунга ўхшаш ниманидир албатта кўриш зарур – бунда қатъий туриш керак. Шундай эмасми?

– Хўш?

– Фақат мулоҳаза юритиш қобилиятигина буни биз энди таҳлил этганимиз фанлардан хабардор одамга кўрсатиши мумкин, акс ҳолда бу асло мумкин эмас.

– Буни ҳам тасдиқлаш керак.

– Барча нарсани, яъни ҳар қандай нарсанинг моҳиятини гўё қандайдир бошқа бир йўл билан қамраб олишга ҳаракат қилиш мумкинлигини ҳеч ким бизга исботлаб беролмайди, зеро, тадқиқотнинг барча бошқа усувлари ё инсоний фикр-мулоҳазаларга ва хоҳишларга боғлиқ, ёки (нарсаларнинг) пайдо бўлиши ва қовушишига, ёки нима ўssa ва бирикса, ўшани тўла қувватлашга йўналтирилган. Биз айтиб ўтганимиздай, борлиқдан ҳеч бўлмаса нимагадир эришишига ҳаракат қилувчи бошқа фанларга келсак (гап геометрия ва ундан кейин келадиган фанлар ҳақида бормоқда), уларга борлиқ фақатгина тушда кўринмоқда, токи улар ўз тахминларидан фойдаланиб уларнинг пойдорликларини сақлар эканлар ва улар ҳақида ўзларига ҳисбот бермас эканлар, уни ўнгларида кўришлари эса мумкин бўлмайди. Кимдаки у билмайдиган нарса ибтидо (бошланиш) бўлиб хизмат қилса, хулоса (интиҳо) ва ўртаси қовуштириб бўлмайдиган нарсадан иборат бўлса, бундай но-мувофиқлик қачонлардир билимга айланиши мумкинми?

– Ҳеч қачон.

– Демак, бу борада фақат биргина диалектик услуб тўғри йўлни тутади: у тахминларни бир тарафга қўйиб, ибтидога,

уни асослаш мақсадида ёндашади; варварлик ботқогига ботган бизнинг дил нигоҳимизни у шу ботқоқдан аста-секин сугуриб олади ва ёрдамчилар ҳамда ҳамроҳлар сифатида биз таҳдил этганимиз фанлардан фойдаланиб, уни (яъни, дил нигоҳимизни – *тарж.*) юксакларга, осмонга йўналтиради. Одатга кўра, биз уларни фанлар деб атадик, аммо бу ерда бошқа ном талаб қилинади, чунки уларнинг усуллари, гарчи мулоҳазага қараганда аниқроқ бўлса-да, фан каби равshan эмас. Айтиш керакки, менимча, ҳозир бизда бўлганидай кўриб чиқилаётган нарса бунчалик улкан бўлганида ном ҳақида баҳслашиш ноўриндир.

- Ҳа, баҳслашишга ҳожат йўқ.
- Ном ўзи нимани англатаётганини аниқ-равshan ифодаласа бўлгани, шунинг ўзи бизга етарли бўладими?

– Ҳа, етарли.

Диалектик услугуб бўлимлари – билиш, мулоҳаза юритиш, ишонч, ўхшатиш

– Унда, олдин бўлганидай, бизни қуидаги номлар қониқтиради: биринчи бўлл

– билиш (билим), иккинчиси – фикр юритиш, учинчиси – ишонч (имон), тўртингиси – ўхшатиш. Охирги иккиси биргаликда мулоҳазани, биринчи иккитаси – фикрлашни ташкил этади. Мулоҳаза шакланишга, фикрлаш – моҳиятга тааллуқли. Ва моҳият шакланишга қандай тааллуқли бўлса, фикрлаш ҳам мулоҳазага худди шундай тааллуқлидир. Фикрлаш мулоҳазага қандай тааллуқли бўлса, билиш ишончга, фикр юритиш эса – ўхшатишга шундай тааллуқлидир. Биз мулоҳаза қилаётган нарсани ва ақл билан эришадиганимизни икки минтақага бўлиб ва бу белгилашларнинг уларга тааллуқли бўлган нарсага мос, мувофиқлигини, Главкон, айтилган мулоҳазалардан ҳам узунроқ мулоҳазаларга берилмаслик учун, четлаб ўтамиз.

– Мен бошқаларида ҳам, кучим етганича сенга эргашибга розиман.

Диалектика таърифи

– Кимнинг ҳар бир нарса моҳияти-нинг исботига кучи етса, ўшани, сен албатта, диалектик деб атайсан. Агар кимдир бундай қоломаса, у ҳолда, у на ўзига, на бошқага қанчалик ҳисобот беролмаса, сен бунга унинг ақди шүнчалик етишмайди, дейсан.

– Бундай демай бўладими?

– Эзгулик борасида ҳам иш худди шундай. Кимда-ким исбот ёрдамида эзгулик гоясини, уни қолган барча нарсалардан ажратиб, аниқлай олмаса, кимда-ким, худди жанг майдонига боргандай, барча тўсиқлардан ўтиб, мулоҳазага эмас, моҳиятни тушунишга асосланган раддияга интилиб бормаса; буларнинг ҳаммасининг орасидан метиндай қатъият билан олға силжимаса, бундай (одам) ҳақида сен, унга на эзгуликнинг ўзи, на қандай бўлса-да умуман эзгулик номаълум, агар у қандайдир йўл билан эзгулик шарпасига яқинлашса, у ҳолда билим ёрдамида эмас, фақатгина мулоҳаза ёрдамида бўлади, дейсан. Бундай одам ҳозирги ўз ҳаётини уйқу ва рўёларда (тушларда) ўтказади ва у бу ерда уйғонгунича, Аидга келиб, бутунлай уйқуга гарқ бўлади.

– Зевс билан онт ичаман, мен буларнинг ҳаммасини қатъиян тасдиқлайман.

– Ўз болаларингга эса, – тўғри, ҳозирча уларни фақат хаёлан ўстирмоқдасан ва тарбияламоқдасан, – агар уларни ҳақиқатан ҳам ўстиришингга тўғри келиб қолса, токи улар чизма қораламаси каби гунг эканлар, давлатда ҳукмдор бўлишларига ва жуда муҳим ишлар билан шугулланишларига йўл қўймаган бўлардинг-ку!

– Албатта йўл қўймас эдим.

– Ва сен қонун билан уларга, уларнинг саволлар ва жавоблар ишидан олий даражада хабардор бўлишларига омил бўлувчи тарбия олишлари мажбуриятини юклаган бўлардингми?

– Биз сен билан биргаликда шунда қонун чиқарамиз.

– Диалектика бизда барча билимлар хуносаси худи бинога күрк бағишлоғы арақыга ўшаш бұлады, ва қандайдыр бошқа билимни ундан юқори қўйиш нотүгри бұлар эди, деб ўйламайсанми?

– Менимча, шундай.

– Энди сенга, бу билимларни кимга етказиши ва буни қай тарзда бажаришни белгилаш қолди, холос.

– Шундай.

Яна бир бор ҳокимларни саралаш ва уларнинг тарбияси ҳақида

– Ҳокимларни сайлаб олиш ҳақида гапирганимизда қандайларини танлаб олганимиз эсингдами?

– Бұлмаса-чи!

– Умуман олганда, үшандың күрсатыб ўтилған фитрат (феъл-атворт)ларни сайлаб олиш керак, яғни энг ишончли, мәрд ва иложи борича энг одобиларини танлаш зарур. Аммо, бундан ташқари, нафақат олижаноб ва яхши ахлоқли одамларни, балки ана шундай тарбияға тұтры келадиган хусусиятлар соҳиби бўлғанларни ҳам излаб топиш даркор.

– Сенингча, бу ким бўлиши мумкин?

– Уларда, дұстим, фанларни яхши қабул қилиш қобилияты ва ўтқир фаҳм-фаросат бўлиши керак. Зоро, дил фанларнинг құдрати олдида, гимнастик машқларга қараганда кўпроқ ҳадиксирайди, бу қийинчилик дилга кўпроқ таалуқлиидир, бу унинг жисм билан баҳам кўрмайдиган хусусиятидир.

– Бу тұғри.

– Яхши хотирали, метиндей мустаҳкам ва барча борада меҳнатсевар одамни излаш зарур. Бундай бўлмаса, нима, сенингча жисмоний мashaқатларга бардош бериш ва бунинг устига шунча ўқиши ва машқ қилишга иштиёқманд бўлармиди?

– Бошқа бунақасини топа олмаймиз, зоро, у жуда-жуда истеъоддли фитрат бўлмоғи зарур.

– Бизнинг замонамизнинг хатоси ҳам шунда, ва шунинг учун ҳам у (фалсафа) лойиқ бўлган мақомда унга киришмаганларидан фалсафани етарли даражада қадрламайдилар, – биз аввал ҳам бу ҳақда гапирган эдик. У билан пасткаш одамлар эмас, олижаноб одамлар шугулланмоқликлари зарур.

– Яхшироқ тушунтир.

– Аввало, унга киришган одамда меҳнатсеварлик оқсамаслиги зарур, инсон фақат ярмига меҳнатсевар, ярмига эса танбал бўлса, бундай ҳолат рўй беради. Агар кимдир гимнастика, ов ва умуман баданни ривожлантирувчи машғулотни яхши кўрса, аммо ўқиши, тадқиқот ўтказишни ёмон кўрса, қизиқувчан бўлмаса, шунда кузатилади – бундай машаққатли ишлар унда нафрат ўйготади. Меҳнатсеварлиги бунга қарама-қарши бўлган қийинчиликларга қаратилган одамни ҳам оқсоқ деса бўлади.

– Сен ҳақсан.

– Демак, ҳақиқат борасида ҳам, агар дил ўзининг билиб туриб қилинган ёлғондан жирканишига қарамай (бунга у, ўзида бўлса ҳам чидамайди, бошқаларнинг ёлғонидан ҳам ғазабга келади), бари бир билмасдан, бехос айтилган ёлғонни мумкин деса ва дил енгилтаклик билан жаҳолатга худди чўчқадай булғанганига ишора қилганда уялмаса, биз уни (дилни) жароҳатланган, деб ҳисоблаймиз.

– Буларнинг ҳаммаси мутлақо тўғри.

– Мулоҳазалилик, мардлик, олиҳимматлик ҳамда яхши фазилатларнинг бошқа барча қисмлари борасида ҳам, ким олижанобликни, кимдир эса – пасткашликини намоён этаётганини бундан кам бўлмаган даражада кузатиш зарур. Бунинг фарқини ажратса олмайдиганлар – бу хусусий шахс бўладими ёки давлатми – ўзи буни билмай, бу ёки бошқа заруратлар учун – дўстлар ёки ҳукмдорлар сифатида – бир оёғи оқсоқ ва пасткаш одамларни жалб этади.

– Ҳақиқатан ҳам бундай аҳвол тез-тез бўлиб туради.

– Биз шундай нарсаларга йўл қўймаслигимиз керак. Агар тани ва руҳияти соғ одамларни танлаб олсак ва уларни юксак билимлар ҳамда кучайтирилган машқлар воситасида тарбияласак, у ҳолда адолатнинг ўзи бизга ҳеч нарсада таъна қилмайди ва биз давлатни ҳам, унинг тартиботини ҳам яхлит (бутун)ликда сақлаб қоламиз; агар биз бунга нолойиқ одамларни танлаб олсак, у ҳолда бизда ҳамма нарса аксинча бўлиб чиқади ва фалсафага янада кўпроқ қулгилар ёғилади.

– Бу шармандалик бўларди.

– Албатта. Аммо, кўриниб турибдик, мен ҳозирнинг ўзидаёқ қулгили аҳволда қолдим.

– Нега?

– Бунинг ҳаммаси фақат бир эрмак эканлигини унутиб, мен кучим борича кучаниб гапирдим. Гапираётib эса, мен фалсафага қараб қўярдим ва уни қандай хўрлаётгандарини кўрадим. Бунинг айбори бўлганларга жаҳл қилиб, мен бехосдан қизишиб кетдим ва жуда ҳам жиҳдий гапирдим.

– Зевс билан қасам ичаманки, бир тингловчи сифатида менда бундай таассурот қолмади.

– Лекин менда – нотиқ сифатида шундай таассурот қолди. Аммо мана буни эсдан чиқармайлик: ўшанда саралаш ҳақида гапираётib, биз кексаларни танлаб олган эдик, энди эса, бунинг нотўгрилиги маълум бўлди, зеро, Солоннинг гўё инсон қариган сари кўп нарсани ўрганиши мумкин деган гапига ишониб бўлмайди; аксинча, бунга у чопишга (югуришга) қараганда ҳам камроқ қобилиятли бўлиб боради: барча буюк ва кўпдан-кўп асарлар айнан ёшларга тегишилдири.

– Сўзсиз шундай.

Тарбиянинг ёш бўйича босқичма-босқич изчилиги

бизнинг қўриқчиларимизга ёшликларида ўргатиш керак ва бу борада ўқитиш шаклини мажбурий қиласлигидир.

– Демак, ҳисоб, геометрия ва диалектикадан олдин келадиган бошқа турли дастлабки билимларни

— Яъни?

— Хур туғилған одам ҳеч бир фанни қулларча ўрганиши керак эмас. Тұғри, агар танни қийинчиліктерни енгіб ўтишга зўрма-зўраки мажбур этилса, бу билан у ёмонлашиб қолмайды. Аммо дилга зўрлаб жойлаштирилган билим омонатдир.

— Бу тұғри.

— Шунинг учун, дүстим, сен ўз фарзандларингни зўрлаб эмас, ўйнатиб ўргатгин, шунда сен уларнинг ҳар бирининг табиий мойилларини яхшироқ кузатиш имкониятига эга бўласан.

— Айтаётганларинг асоссиз эмас.

— Эсингиздами, биз болаларни урушга ҳам олиб бориш керак – албатта, томошабин сифатида, отларда, хавфсизроқ бўлган, яқинроқ бўлган жойларга олиб бориш керақ, деган эдик; майли улар кучукчалардай қонни исказ бўрсинлар.

— Эсимда.

— Кимда-ким буларнинг ҳаммасида – меҳнат-машақат, фан, хавф-хатарда – ўзини доимо энг топқир қилиб кўрсатса, уларни алоҳида рўйхатга киритиш зарур.

— Қайси ёшда?

— Улар мажбурий жисмоний машқлардан озод этилганларида. Зоро, ушбу муддат давомида, у икки ёки уч йил давом этадими, бари бир, уларда бошқа нарса билан шугулланишга имконият йўқ. Чарчоқ ва уйқу – илмнинг душманидир. Шу билан бирга, жисмоний машқларда ким ўзини қандай кўрсатиши – бу ҳам муҳим синов.

— Бўлмаса-чи?

— Бу муддат тутагач, ўн икки ёшлилар орасидан танлаб олинган ёшлар бошқаларига нисбатан кўпроқ иззатли бўладилар, уларнинг болаликларида айрим-айрим ўқитилган фанлардан эса қисқача умумий маълумот берилади, токи уларнинг ўзаро ва борлиқ табиати билан ўхшашлиги кўрсатиб ўтилсин.

– Шу йўл билан олинган билим мустаҳкам бўлади.

– Инсонда диалектика билан шугулланиш учун табиий қобилиятнинг бор ёки йўқлиги асосан шу билан текширилади. Ким буларнинг ҳаммасини кўра олса ва таҳдил қила олса, ўша – диалектиқдир, кимнинг бунга кучи етмаса у – диалектик эмас.

– Мен ҳам шундай деб ўйлайман.

– Ким у борада (бошқалардан) ажралиб турса, кимдаким илм-фанда, урушда ва қонун нимани талаб қилса, ўшанда событ бўлса, ўшаларни сен аниқдашинг керак бўлади. Бу йигитлар ўттиз ёшга кирганларида уларни яна саралаш, уларга янада кўпроқ иззат-икром кўрсатиш ва улардан қайсилари, кўриш ҳамда бошқа сезгиларга эътибор бермай, ҳақиқий борлиққа кўтарила олишларини кузата бориб, уларнинг диалектикага қобилиятларини синаш керак бўлади. Аммо, дўстим, бу ўринда жуда катта эҳтиёткорлик талаб этилади.

– Нега?

– Бизнинг давримизда мулоҳаза юритиш билан боғлиқ балони, у қанчалик (кенг) тарқалганлигини сезмаяпсанми?

– У нимадан иборат?

– Бу билан шугулланувчи одамлар қонунбузарликка муккасидан кетганлар.

– Жуда қаттиқ муккасидан кетишган.

– Уларнинг ҳолатлари сени ҳайратга солмайдими? Улар, сенингча, шафқатга лойиқ эмасмилар?

– Асосан қай борада?

– Бир мисол олиб қўрайлик: қандайдир ташландиқ бола бойлиқда, катта ва машҳур оиласда улғаяди, унинг кунглига қараб, лутф этадилар. Катта бўлгач, у ўз ота-онам деб юрганлари бегоналар эканлигини билиб қолади, ҳақиқий ота-онасини эса тополмайди. У, ўзини эркалаган ўтай ота-онасига – аввал ўзининг ташландиқлигини билмаган вақтида, кейин эса буни билганида қандай муносабатда бў-

лишини олдиндан айта оласанми? Ҳоҳлайсанми, мен ўзимнинг фикримни айтаман?

– Ҳоҳлайман.

– Ҳақиқатни билмаган вақтида у ўзининг ёлғон қариндошлари – онаси, отаси ва бошқа барчани ўзини эркалатгандарга қараганда кўпроқ ҳурмат қилишини олдиндан кўриб турибман. Унинг томонидан уни эркалатгандарнинг эҳтиёжларига қараганда, қариндошлар эҳтиёжларига эътибор кўпроқ бўлади, қонунга хилоф хатти-ҳаракат ёки уларга бўйсунмаслик камроқ рўй беради.

– Бу табиий.

– У ҳақиқатни билганида, ўйлайманки, агар у ўз табиати бўйича унчалик андишали бўлмаса, ўтай қариндошларга ҳурмат ва эътибори камаяди, уни эркалатгандарга эса кучаяди; у уларга (эркалатгандарга) олдингидан кўпроқ қулоқ солади, улар билан очиқчасига яқинлашиб, уларнинг ҳаёт тарзлари бўйича яшайди, ўзининг аввалги отаси ва бошқа ёлғондакам қариндошларига умуман ғамхўрлик қилмай қўяди.

– Ҳаммаси сен айтганингдек бўлади. Аммо сенинг мисолингнинг мулоҳазага алоқадор одамларга қандай алоқаси бор?

Адолат инсонда болаликдан тарбияланади

– Мана бундай: нима адолатли ва яхшилиги борасида бизда ёшлигимиздан ота-оналаримиз таъсирида шаклланган нуқтаи назарлар бор, биз уларга бўйсунамиз ва уларни ҳурмат қиласиз.

– Ҳа, шундай.

– Аммо, ҳузурлар билан боғлиқ бошқа кўникмалар уларга қарама-қаршидир, улар (кўникмалар – тарж.) ўзларининг жозибадорликлари билан бизнинг дилимизни эркалайди. Тўғри, бирмунча рисоладаги инсонлар оталар ўйтларини одоб билан эъзозлаб, ҳурмат қилиб, уларга учмайдилар.

– Ҳа, шундай.

– Яна. Бундай ҳолатдаги одамга савол дуч келиб: «Гүзэллик нима?» деб сұраса, у одам, сохиби қонундан одатдагича ўзлаштирганидай жавоб беради, аммо кейинги мулоҳаза буни рад этади. Күп қайтарылган ва ҳар хил раддиялардан кейин инсон шундай тубанлашиб кетады, ҳатто, гүёки гүзэллик, хунуклиқдан унча гүзал әмас, деган фикрга қүшилиб қолади. Адолат, әзгулик ва у алоҳида ҳурмат-әъзоз қылгани барча нарсалар билан ҳам худди шу ҳол рүй беради. Шундан кейин, сенингча, унинг ҳурмат-әхтироми ва одоби нима бўлади?

– Энди унинг бундай ҳурмат-әхтироми ва одоби бўлмайди.

– Агар буларнинг ҳаммасини у олдингидаи қимматли ва қадрли, деб ҳисобламай қўйса, ҳақиқатни эса топишга қурби етмаса, табиийки, ўзига хуш ёқадиган ҳаётдан бошқа қандай ҳаёт тарзини танлаган бўларди?

– Бошқа барчасини истисно этарди.

– Гарчи аввал қонунларнинг талабларига риоя қиласан бўлса ҳам, у қонунларни бузувчи бўлиб қоларди.

– Албатта, шундай бўлади.

– Демак, бунга ўхшаш ҳолат мулоҳаза юритишга тааллукли одамлар учун табиий ҳолатdir ва, олдин мен айтиб ўтганимдай, бундай инсонлар раҳм-шафқатга лойикдирлар.

– Ачинишга ҳам.

– Демак, ўттиз ёшга кирган одамлар сенда ачиниш (ҳиссини) келтириб чиқармасликлари учун, барча эҳтиёткорликлар билан мулоҳазаларга киришиш зарур.

– Бу бегумон.

– Мулоҳазалар юритишга иштиёқ ёшлиқдан пайдо бўлишига йўл қўймаслик доимий эҳтиёт чораларидан бири бўлмайдими? Мен ўйлайманки, ўсмирлар бундай мулоҳаза юритишнинг мазасини татиб кўрганларидан кейиноқ, қарама-қаршиликларга қизиқиб ва ким уларни рад қиласа, ўшанга тақлид қилиб, эрмак учун мулоҳазалардан ёмон фойдаланадилар, яна ўзлари ҳам, ўз далиллари билан худди

кучукчалардай, ким түгри келса, ўшани тортқилашиб, тишлилаб пора-пора қилиб ташлашдан ҳузурланиб, бошқаларни рад қилишга киришадилар.

– Ҳа, бундан уларни тұхтатиш қийин.

– Улар күп одамларни ва күп одамлар уларни рад қылғанларидан кейин, тезда ўзларининг аввалги тасдиқлаган нарасаларини инкор этишга мойыл бўладилар, бу эса уларнинг ўзларини ҳам, бутун фалсафа фанини ҳам бошқалар назаридага бадном қиласи.

– Мутлақо түгри.

– Кимнинг ёши қаттароқ бўлса, у одам бундай бебошлиқда қатнашишни хоҳдамайди; у, эрмак, ҳазил қилиш учун рад этувчи одамдан кўра, сухбатда ҳақиқатга эришишни хоҳловчи одамга тақлид қиласи. У ўзи ҳам вазмин бўлади, ўз машгулотини жиркантирадиган эмас, ҳурматга сазовор, ардоқли қиласи.

– Түгри.

– Биз олдин айтиб ўтганларимизнинг барчаси: мавҳум мулоҳазалар қилишга ҳозиргидек ким түгри келса, ўша, шу жумладан мутлақо түгри келмайдиган одамлар киришгандаридек эмас, фақат рисолага тушган ва табиатан матонатли одамларгагина рухсат бериш керак, деб айтганимиз эҳтиёт чорасига кирмайдими?

– Албатта бу зарурий чора.

– Гимнастик машгулотлар йўли билан ўз баданини ривожлантираётганларга қиёслаганда, агар доимо ва қаттиқ гайрат кўрсатиб фақат мулоҳаза юритиш санъати билан шугулланилса, бу санъатни эгаллашга икки баробар кўпроқ муддат етарли бўлармикин?

– Сен олти йил ёки тўрт йилни назарда тутмоқдамисан?

– Бу унча муҳим эмас. Майли, беш йил бўлақолсин. Шундан кейин улар яна ўша ғорга тушишлари керак бўлади, уларни давлат мансабларини – ҳам ҳарбий, ҳам ёшларга муносиб бошқаларини эгаллашга мажбур этиш зарур, токи улар

тажрибалиликда ҳам ҳеч кимдан кам бўлмасинлар. Бунинг устига, улар турли-туман таъсирларга бардош бера оладиларми ёки нимададир кўнгил бўшлиқ қилиб қўядиларми уларни буларнинг ҳаммасида текширувдан ўтказиш керак.

– Сен бунга қанча вақт ажратмоқчисан?

– Ўн беш йил. Улар эллик ёшга кирганларида, у ҳолда улардан қайсилари омон қолган бўлса ва ишда ҳам, билимларда ҳам ўзини кўрсатган бўлса – ўшаларни якуний мақсадга олиб бориш зарур – уларни ўзларининг руҳий нигоҳларини юксакларга қаратишга ва ҳамма нарсага нимаики ёғду берса, ўша нарсага нигоҳ ташлашга, эзгуликни ўз-ўзича кўргач эса, уни намуна сифатида олиш ва давлатни ҳам, хусусий шахсларни ҳам, ўзларини ҳам – ҳар бирини ўз навбатида – бутун қолган умрларигача тартибга солишлирига мажбур этиш даркор. Вақтнинг кўпини улар фалсафий мушоҳадаларда ўтказадилар, навбати келганда эса, фуқаровий тартибот устида меҳнат қиласидилар, давлат мансабларини эгаллайдилар – (бу ишларни) гўзал бўлгани учун эмас, балки бундай қилиш давлат учун зарурлигидан қиласидилар. Шундай қилиб, улар ўзларига ўхшаш одамларни доимо тарбиялайдилар ва ўзларининг ўринларига уларни давлат соқчилари (соқчилари) қилиб қўядилар, ўзлари эса, яшаш учун Саодат соҳилига ўтадилар. Давлат жамият ҳисобига уларга ҳайкаллар қўяди ва агар Пифия тасдиқласа, маъбуларга қилгандек, қурбонлик қиласидилар, агар тасдиқламаса, у ҳолда баҳтиёр ҳамда илоҳий инсонлар сифатида қурбонлик қиласидилар.

– Сен, Суқрот, худди ҳайкалтарошдек, ўзинг яратган ҳукмдорлар ҳайкалини жуда гўзал якунладинг.

– Ҳукмдор аёлларни ҳам, Главкон; менинг айтганларимнинг ҳаммаси эркакларга қанча тегишли бўлса, аёлларга ҳам шунчалик тегишилдири. Тўғри, бу, албатта, бунга табиий иқтидори, қобилияти бўлган аёлларга тааллуқлидир.

– Биз айтиб ўтганимиздай, модомики аёллар барча ишда эркаклар билан тенг қатнашар эканлар, бу тўғри бўлади.

– Хўш? Давлат ва унинг тартиботи борасида унчалик пуч нарсалар айтмаганимизга сизлар қўшиласизларми? Албатта, буларнинг ҳаммаси қийин (амалга ошади), лекин айтиб ўтилганидан бошқача бўлмаса, қандайдир имконият бор: қачонки давлатда ҳақиқий файласуфлар ҳукмдор бўлсалар, улар бир нечта бўла олдими ёки, ҳеч бўлмаса, битта бўладими, ҳозирги ҳурмат-эҳтиромларни тубан ва ҳеч нарсага арзимас, деб писанд қилмайдилар ва одоб ҳамда у билан боғлиқ шарафни юқори баҳолайдилар, қадрлайдилар, аммо энг улуғ ва зарурий деб адолатни ҳисоблайдилар; унга хизмат қилиб ва уни кўпайтириб, ўз давлатларини тузадилар.

– Аммо айнан қандай қилиб?

– Шаҳарда кимки ўн ёшдан катта бўлса, ўшаларни қишлоққа жўнатадилар, қолган болаларни ота-оналарга хос ҳозирги ахлоқ таъсиридан ҳимоя қилиб, биз аввал таҳдил қилганимиз ўша қонунлар доирасида, ўз хоҳишларича тарбиялайдилар. Шундай тарзда, биз айтиб ўтганимиз ўша давлат тартиботи осонгина ва тезда яратилади, давлат гуллаб-яшнайди, унда мавжуд бўлган ҳалқ эса хушҳолликка эришади ва буюк фойда топади.

– Ҳа, жуда улкан фойда топади. Агарда қачонлардир амалга ошса, бу қандай рўй беришини, Сукрот, сен яхши тушунтириб бердинг.

– Демак, биз ушбу давлат ва унга муносиб одам ҳақида етарли даражада гаплашдиқ, шундайми? Зеро, бизнингча, у қандай бўлиши кераклиги равшан.

– Ҳа, равшан. Менимча, сенинг томонингдан кўйилган савол ҳам якунига етди.

САККИЗИНЧИ КИТОБ

– Шундай бўлақолсин. Главкон, сен билан мен: намунали тартибот берилган давлатда хотинлар шунингдек, болалар ҳам умумий бўлиши керак ва уларнинг тарбияси ҳам умумий бўлади; буларнинг ҳаммасининг устидан фалсафа ва ҳарбий ишда ўрнак кўрсатгандар подшоҳ бўлиши даркор, деб келишдик.

– Ҳа, биз шундай келишдик.

– Ҳокимлар тайинланишлари билан, улар ўз аскарларини оладилар ва биз аввал айтиб ўтганимиз турар жойларга жойлаштирадилар, деб келишган эдик; ҳеч кимда шахсий ҳеч нарса бўлмайди, аммо ҳамма нарса ҳаммада умумийдир. Ёдинга бўлса, турар жойлардан ташқари у ерда уларда қандай мулк бўлиш кераклигини айтиб ўтган эдик.

– Эсимда, ҳозир қилаётганларидай, ҳеч ким ҳеч нарса сошиб олмаслиги керак, деган нұқтаи назарда турган эдик. Ҳарбий ишда фаолият кўрсатаётган бизнинг кўриқчиларимиз қўриқлаганлари учун бошқа фуқаролардан бир йилга етадиган озиқ-овқат захираси сифатида мукофот оладилар, уларнинг вазифалари эса бутун давлатга гамхўрлик қилиш бўлади.

– Сен тўгри айтасан. Модомики биз буни тугатган эканмиз, у ҳолда, ўзимизнинг аввалги йўлимизни давом эттириш учун, кел, (сухбатда) четга оғиб кетишдан олдин нима ҳақида гаплашганимизни эслаб олайлик.

– Эслаш қийин эмас. Сен давлат тартиботи ҳақидаги ўз мuloҳазангни ҳозир нима деган бўлсанг, тахминан ўша сўз-

лар билан тутатган эдинг, хусусан сен ўшанда, гарчи янада чиройлироқ давлат ва унга мувофиқ шундай одамни кўрса-тишинг мумкин бўлса ҳам, биз кўриб чиқсан давлат ва унга мос инсонни яхши деб ҳисоблашингни айтгандинг. Модомики бундай давлат тартиботи тўғри экан, қолган ҳаммаси иллатли, дединг сен.

Бузуқ давлат тарти- ботининг тўрт хили

Агар тўғри эслётган бўлсам, сен тўрт хилда иллатли давлат тартиботи мавжуд ва уларни аниқлаш зарур, токи уларнинг иллатмилиги кўринсин, – деб айтган эдинг; худди шунинг ўзи (унга) хос одамларга ҳам таалуқлидир: уларнинг ҳам ҳаммасини кўриб чиқиш даркор. Бир-биримиз билан келишиб олиб, биз энг яхши ва энг ёмон одамни олардик ва энг яхшиси – энг баҳтли, энг ёмони – энг аянчлиси, эканлиги тўгрими ёки иш бошқачароқми, кўриб чиқсан бўлардик. Сен қандай тўрт хил давлат тартиботи ҳақида гапирмоқдасан, деб сураганимда, гапимизни Палемарх ва Адимант бўлиб қўйишидни ва сен, токи биз ушбу масалага етиб келмагунимизча, улар билан сұхбатлашдинг.

- Сен жуда тўғри эслатдинг.
- Ана энди сен, худди курашчи (полвон)дай яна ўша ҳолатда тургинда, менинг ўша саволимга, ўшанда қандай жавоб бермоқчи бўлган бўлсанг, шундай жавоб бергин.
- Агар қўлимдан келса.
- Менинг эса, ҳақиқатан ҳам сен давлат тартиботининг қандай тўрт хили ҳақида гапирганингни эшитишга сабрим чидамаяпти.
- Бу қийин эмас, эшитасан. Мен худди ўша маълум бўлган хиллари ҳақида гапирмоқдаман. Кўпчилик крит-лакедемон тартиботини маъқуллайди. Иккинчи ўринда камроқ маъқулланадиган олигархия туради: бу давлат тартиботи кўп балолар келтиради. Бу тартиботдан ундан фарқланувчи демократия пайдо бўлади. Машҳур тирания уларнинг барчасидан фарқ қиласи – бу давлатнинг тўртинчи ва дав-

латнинг ўта касалмандлигиdir. Балки сенда, қандайдир кўринишида равшан намоён бўладиган бошқа давлат тартиботининг гояси бордир? Зеро, меросий ҳокимият ва пулга (сотиб) олинадиган подшоҳлик ҳамда, буларга ўхшаш бошқа ҳар хил давлат тартиботлари кўрсатиб ўтилган тартиботлар орасида қандайдир оралиқ ҳолатни эгаллайди ва варварларда ҳам эллиnlарга қараганда кам учрамайди.

– Ҳа, бунинг ҳақида кўп қизиқ нарсаларни ҳикоя қиласдилар.

– Шундай қилиб, биласанки, ҳар хил одамларда, давлат тартиботининг қанча хили бўлса, худди шунча руҳий феълатвор бўлади. Ёки сен, давлат тартиботлари қаердан пайдо бўлиши номаълум, тартиботлар давлатларда мавжуд бўладиган ва улар томони оғирроқ келгани учун қолган ҳаммасини ўз ортидан тортиб кетадиган ахлоқ-одобдан эмас, балки эман ёки қоядан пайдо бўлади, деб ўйлайсанми?

– Асло, фақат ундан (ахлоқдан) пайдо бўлади.

Беш хил феълатворнинг беш турдаги давлат тартиботига монандлиги ҳақида

– Нима демоқчисан?

– Энг яхши бошқарув – зодагонларга (аристократик) бошқарувга монанд инсонни биз таҳдил этиб бўлдик ва уни яхши ҳамда адолатли деб тан олиб тўғри қилдик.

– Ҳа, биз уни таҳдил этиб бўлдик.

– Энди биз, ёмонларини ҳам баён этишимиз зарур, бошқача айтганда, бир-бирлари билан рақобат қилувчи ва шуҳратпараст – лакедемон тузумига мос одамларни, кейин – олигархик, демократик ва тиранния (мустабид) одамини баён этишимиз керак, токи, энг адолатсизни кўрсатиб, уни энг адолатлига қарама-қарши қўйиш мумкин бўлсин ва бу билан бизнинг, тоза адолат, тоза адолатсизликка унинг соҳиби (адолат соҳиби – тарж.) учун баҳт ёки баҳтсизлик

– Демак, модомики давлат хиллари бешта экан, у ҳолда турли одамларда, дилнинг тузилиши ҳам беш хил бўлиши зарур.

нуқтаи назаридан қандай муносабатда бўлиши ҳақидаги масаламизни якунлашимиз даркор. Шунда биз ё Фрасимахга ишонамиз ваadolatсизликка қараб интиламиз, ёки энг аниқ-равshan бўлаётган ўша холосага келамиз ваadolatга риоя қиламиз.

– Сўзсиз шундай қилиш даркор.

– Модомики биз, айрим шахслардан эмас, анчагина аниқроқ бўлғанлари учун, давлат ахлоқларини кўриб чиқишдан бошлаган эканмиз, у ҳолда энди ҳам аввал шуҳратпастликка асосланган давлат тузумини (бошқа ибора тополмадим, биз уни «тимократия» ёки «тимархия» деймизми), кейин – олигархияни ва олигархик одами (кўриб чиқамиз); сўнг демократияга нигоҳ ташлаймиз ва демократик одами кузатамиз; ниҳоят, тираник (мустабидона) бошқариладиган давлатга борамиз ва яна дилнинг тираник феълига эътибор бериб, у ерда нима бўлаётганини кўриб чиқамиз. Шундай қилиб, биз ўзимиз белгилаган масалаларда етарли даражада билимдон ҳакамлар бўлишга ҳаракат қиламиз.

– Бундай кўриб чиқиши изчили ва асосли бўларди.

Тимократия – Кел, истократик бошқарувдан тимократик (бошқарув) қандай йўл билан келиб чиқиши мумкинлигини кўрсатиб ўтишга ҳаракат қилиб кўрайлик. Балки бу жуда оддийдир, ва давлатдаги ўзгаришларнинг келиб чиқиши, унинг ҳокимиятга эга бўлган қисми ичидаги пайдо бўлувчи низолар туфайлидир? Ёки, хоҳласанг, худди Гомердай Музаларга мурожаат қиласми, токи улар «иљ бор низо қачон кириб келганини» бизга айтиб берсинлар ва, тасаввур қилайликки, улар бизга баландпарвоз, фожиа пардасида ва гўёки жиддий жавоб берадилару, аслида у жавоб уларнинг ҳазиллари бўлади ва улар, болаларга тегажаклик қилгандай, бизга тегажаклик қиладилар.

– Улар бизга нима дейдилар?

– Мана бунга ўшаган нимадир дейишади: «Бу тарзда тартиб берилган давлатга путур етказиш қийин. Аммо мөдомики нимаики пайдо бўлса, унинг ниҳояси бўлар экан, ҳатто шундай тузум ҳам абадий сақланмайди, емирилишга гирифтор бўлади. Бу ушбуни билдиради: ҳар сафар айланма ҳаракат маълум бир даврнинг тўла ниҳоясига етишига олиб келганида ҳосил ва ҳосилсизлик нафақат ердан ўсиб чиқаётган нарсаларга, балки унда яшайдиган нарсалар – диллар ва жисм (бадан)ларга бўлади: умри қисқа мавжудотларда бу давр (цикл) қисқа, умри узунларда – аксинча. Гарчи сиз давлат раҳбарлари сифатида тарбиялаганларингиз доно бўлсалар-да, аммо улар ҳам сезигига асосланган мулоҳаза йўли билан сизнинг уругингиз учун ҳосил беришнинг энг яхши вақтини ва, аксинча, ҳосилсизлик вақтини бошқа одамлардан яхшироқ аниқлашга қодир эмаслар. Бунга улар эришолмайдилар ва уларнинг ўзлари бевақт бола тугадилар. Илоҳий авлод учун, мукаммал сон билан қамраб олинган айланиш (даври) мавжуддир, инсонийси учун эса шундай сон борки, унда – ҳаммасидан биринчи-сида – уч оралиқ ва тўрт чегара (ўхшатиш, ўхшатмаслик, ўсиш ва камайиш)ни ўзига олган квадрат ва куб даражаларига кўтариш ҳамма нарсани ўлчовдош ва ифодаланувчи қиласди. Бу сонлардан бешга туташ тўртдан учи, уч (карра) кўпайтиришдан кейин, иккита уйғун (гармоник) бирикма беради, бири – тенгтомонли, яъни юзликни шунча марта олингани, бошқаси эса, ўша узунликнинг ўзида, лекин чўзикроқдир; бошқача айтганда, бешнинг ифодаланувчи диаметрлари сони, ҳар сафар бирни айирган ҳолда юз марта олинади, ифодаланмайдиганларидан эса иккилар айрилади ва улар учнинг куби бўйича юз марта олинади. Ҳаммаси яхлит ҳолда геометрик сон бўлиб, у (сон) туғилишлар сифати яхши ёки ёмон бўлишида ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Мөдомики бу бизнинг қўриқчиларимизга тушунарсиз қолар экан, улар келинлар ва куёвларни вақтида қовуштиришмас

экан, яхши табиий иқтидорли ва баҳтли тақдирли болалар туғилмайды. Аввалги қўриқчилар ўзларининг ворислари этиб бу болалардан энг яхшиларини тайиналадилар, аммо улар бари бир бунга лойиқ одамлар бўлмайдилар ва ўз оталининг мансабларини эгаллашлари билан ўзлари қўриқчилар бўлишларига қарамай, бизни менсимай қўядилар. Мусикий, ундан кейин гимнастик санъатларни ҳам улар муносиб баҳолай олмайдилар; шунинг учун йигитлар бизда камроқ маърифатли бўладилар ва уларнинг орасидан Гесиод авлодларини ҳимоя қилиш ҳамда синашга унча қодир бўлмаган ҳукмдорлар чиқади, зеро, сизда ҳам худди ўшандайлар, яъни олтин, кумуш, мис ва темир (ҳукмдорлар) дир. Қачонки темир кумушга, мис эса олtinga қоришиб кетса, оғишлар ва бемаъни бирикмалар пайдо бўлади, бу эса, қаерда рўй бермасин, дарҳол душманлик ва низо келтириб чиқаради. Тан олиш лозимки, қаерда низо чиқмасин, унинг «табиати абадий шундайдир».

– Тан олиш керак, Музалар бизга тўгри жавоб бермоқдалар.

– Бунга ажабланмаса ҳам бўлади, улар Музалар-ку!

– Улар бундан кейин нималар дейдилар?

– Агар низо пайдо бўлса, бу шуни билдирадики, ҳар иккита уруг (қабила) ўз тарафларига тортар эдилар: темирдан бўлгани ва мисдан бўлгани бойишга, ер ва уйлар сотиб олишга, ҳамда олтин ва кумуш олишга олтин ва кумуш ургулар эса, камбагал эмас, аммо табиатан бой-бадавлатлари дилларни яхшилик ва қадимий тартибот томон олиб борадилар. Улар бир-бирлари билан курашиб ва рақобатлашиб, ниҳоят, ўртача бир нимага келишди: ер ва уйларни ўзаро бўлиб олишиб, уларга хусусий мулкчиликни ўрнатишга келишдилар, бу пайтгача кимларни ўзларининг эркин дўстлари ва бокувчилари сифатида қўриқлаган бўлсалар, ўшаларни қулларга айлантиришга қарор қилдилар,

уларни қишлоқ мәжнатчиси ва хизматкор қилиб, ўзлари ҳарбий иш ва қўриқлаш хизмати билан шугулландилар.

– Бу ўзгариш, менимча, ўшандан бошланган.
– Демак, бундай давлат тартиботи – аристократия ва олигархия орасидаги бир нарса (деса бўлади).

– Бегумон шундай.

– Ушбу ўтиш шундай рўй беради; у ҳолда давлат тартиботи қандай бўлади? Модомики ўртacha ҳолатни эгаллар экан, қисман у аввалги тузумга, қисман эса – олигархияга тақлид бўладиганга ўхшайди, аммо унда ўзиники, алоҳидаси ҳам бўлади.

– Ҳа, бўлади.

– Ҳукмдорларга эҳтиромда, мамлакат ҳимоячиларининг деҳкончилик ишларидан, косиб-ҳунармандчилик ва бойлик орттиришнинг бошқа хилларидан ўзларини тийишларида, биргаликда овқатланишларда, жисмоний машқларда ва ҳарбий мусобақаларда – шуларга ўхшаш барча нарсаларда ушбу тузум аввалгисига тақлид этади.

– Ҳа.

– У ерда доно одамларни давлат мансабларига қўйишдан кўрқадилар, чунки у ерда бу хилдаги соддадил ва тўгри одамлар қолмаган, фақат аралаш ахлоқли одамлар қолган, у ерда, кимда-ким газабнок руҳиятли одамлар бўлса, ўшаларга, ҳамда оддийроқ айтилса – тинчлик учун эмас, уруш учун түғилгандарга ён босадилар; у ерда ҳарбий айёрик ва қувлик шухрат топади, зеро, ушбу давлат абадий уруш қиласди. Ушбу тузумнинг кўпдан-кўп хусусиятлари ана шундайдир.

– Ҳа.

– Бундай хилдаги одамлар олигархик тузумда бўладигандай пулга ўч бўладилар; улар худди ваҳшийлардай ақллари хиралашиб, олтин ва кумушни эъзозлайдилар, буларнинг ҳаммасини яшириш учун уларда омборлар ва хонаки хазиналар бор, турар жойларини панжаралар билан ўрайдилар ва у ерда, ўз шахсий уяларида улар, харажат билан ҳисоблашмай аёлларга ва кимга бўлса, ўшаларга (пул) сарф қиласдилар.

– Мутлақо тұғри.

– Улар тежамкорлар, чунки пулни әзозлашади, улар үз давлат-бойликларини яширадилар ва бошқалар ҳисобига яшащдан ор қылмайдилар. Қаттиққұл отадан қочган болалардай, қонундан қочиб ҳузурга пинқона бериладилар, зеро, уларни ишонч – әътиқод әмас, зўрлик-зулм тарбияланған, чунки улар, ҳақиқий соҳаси нутқ ва фалсафа бұлған Музани менсимаганлар, жисмоний машқларни эса мусиқий санъатдан юқори қўйғанлар.

– Сен ёвузлик билан әзгулик тұла аралашыб кетган давлат тузуми ҳақида гапирмоқдасан.

– Дарҳақиқат, унда ҳамма нарса аралашыб кетган; у ерда фақат бир нарса – рақобат ва шуҳратпарастлик, кўзга ташланади, чунки у ерда газабнок рух ҳукмронлик қиласди.

– Ва бу жуда аниқ қўриниб турибди.

– Бундай давлат тузуми худди шу тарзда ва шу шаклда пайдо бўлади, тўғри әмасми? Менинг баёнимда у фақат умумий ҳолда чизилган ва тафсилотлар тушириб қолдирилган, чунки у ерда инсон қандай бўлишини: аъло (даражада) адолатлими ёки, аксинча, жуда адолатсизми, шундай ҳам билиб олса бўлади, ҳеч нарсани қолдирмай, барча бошқарувлар ва ахлоқларни кўриб чиқиш әса жуда ва жуда узоқ давом этади.

– Бу тўғри.

«Тимократик» одам

– Шу давлат тузумига кўра инсон қандай бўлади? У қандай шаклланади ва қандай хислатларга эга бўлади?

– Менинчча, – деди Адимант, – у муқаррар ном чиқаришга интилиши билан бизнинг Главконга яқин бўлади.

– Бундай бўлиши мумкин, аммо менинчча, унинг феъли Главконнинг феълидан шуниси билан ажralиб турадики...

– Нима билан?

– У қаттиққұлроқ, камрок үқимишли ва гарчи үқимишиликни қадрласа-да ва бошқаларни иштиёқ билан эшит-

са-да, лекин ўзи сўзамол эмас. Бундай одам, гарчи қулларни ёмон кўрмаса ҳам, қулларга қаттиққўл, чунки керакли даражада тарбия олган; ҳур одамлар билан муомалада на-зокатли, боадаб, ҳокимиятга ўта итоаткор; ҳокимиятнинг асоси гапириш ёки шунга ўхшаш нарса эмас, балки ҳарбий жасоратлар ва умуман барча ҳарбий нарсалар деб ҳисоб-лайди, чунки у гимнастикани ҳам, овни ҳам яхши кўради.

– Ҳа, ушбу давлат тузумида айнан шундай феъл-автор ривож топади.

– Бундай одам ёшлигида пулга нафрат билан қарайди, лекин қанча катта бўлса, шунча уни яхши кўра бошлайди, унинг бойликни яхши кўришга бўлган табиий мойиллиги ва эзгулик, яхшиликка ёт бўлган қоришма таъсир қиласди, чунки у ўзининг шавкатли қўриқчисидан айрилиб қолган.

– Бу қандай қўриқчи? – сўради Адимант.

– Үқимишлилик билан сўзлаш қобилиятининг бирлашиши; фақат ҳар иккисининг борлиги, яхшилик соҳиби бўлган инсон учун бутун умрга халоскорлик бўлиб қолади.

– Зебо сўзлар!

– Бу йигит эса ўзининг тимократик давлатига ўхшайди...

– Жуда ҳам.

– Унинг феъл-автори тахминан қўйидагича шаклланади: баъзида бу, унча тузук тартиботи бўлмаган давлатда яшовчи ва шунинг учун иззат-икромлар, ҳукумат мансаблари, суд ишлари ва шунга ўхшаш ҳар қандай бехудаликдан ўзини тортиб юрувчи одамнинг катта бўлиб қолган ўгли; у одам ўзини камтар тутишни афзал кўради, ўзига ортиқча ташвиш орттирмаса бўлди.

– Унинг ўғлига бу қандай таъсир қиласди?

– Аввало, у онаси жигибийрон бўлиб айтиётган гапларни эшитади: унинг эри ҳокимлар қаторига кирмайди ва шунинг учун у (хотин) аёллар орасида камситилади; кейин у эри пул ҳақида унча қайғурмаётганини кўради, судда, йигинларда ҳақорат қилувчиларга муносиб жавоб бермай-

ди, буларнинг ҳаммасига бепарволик билан чидаиди; у (эр) фақат ўзини ўйлади – буни хотин доимо сезиб юради – гарчи ҳақорат қилмаса-да, уни (хотинини) унчалик ҳурмат қилмайди. Буларнинг ҳаммаси уни эзади, у (хотин) ўғлига отаси жасоратдан маҳрумлигини, жуда ҳам ожизлигини ва шунга ўхшашларни, умуман бундай ҳолларда аёллар дийдиё қиласиганларни гапиради.

– Ҳа, – деди Адимант, – бунда улар доимо ўзларига садоқатлидирлар.

– Биласанми, бундай одамларнинг хизматкорлари ҳам, жаси бирон-бир қарздорни ёки озор етказувчини суд маҳмасига тортмаганини кўрсалар, болаларга – гўё раҳмлари келгандай, шунга ўхшаш нарсаларни аста шипшиб гапиришади, бундай ҳолларда хизматкорлар хўжайиннинг ўғлига тахминан мана бундай дейишади: «Катта бўлганингда улардан бунинг қасосини оламиз, сен отангдек эмас, балки ҳақиқий эркак бўласан». Уйдан ташқарида ҳам ўсмир деярли шуни эшитади ва кўради: фуқаролар орасида кимда-ким ўз ишини қилса, уларни соддалар деб аташади ва уларни ҳисобга олишмайди, кимда-ким ўзининг иши бўлмаган ишга қўл урса, уни ҳурмат қилишади ва мақташади. Ўшанда, бундай нарсаларни эшитган ва кўрган ўсмир, бошқа томондан, отаси айтган гапларга ҳам қулоқ солади, атрофдагиларга қарши ўлароқ отаси нима билан шугулланаётганини кўради ва шундай қилиб униси ҳам, буниси ҳам унга таъсир қиласди: отасининг таъсири билан унда дилнинг оқил ибтидоси ривожланади ва кучаяди, бошқа одамлар таъсири остида эса – хоҳловчи ва газабнок (ибтидо кучаяди ва ривожланади), ўз табиати бўйича у ёмон одам эмас-ку, фақат ёмон жамиятта тушиб қолгани учун, ушбу таъсиrlар уни ўртанча йўлга бошлайди ва у нимадир ўртанча нарсага – рақобат ва газабнокликка мойилликлар ўзига ҳукм ўтказишига йўл қўяди, худди шунинг учун у шухратпараст одам бўлиб қолади ва мансабга интилади.

– Унинг феъл-автори қандай шакланишини сен тұла ту-шунтирдинг.

– Шундай қилиб, бизда тартиб бүйича иккінчи давлат тартиботи ва унга мос инсон бор.

– Ҳа, иккінчи.

– Энди Эсхилнинг: «Бошқа әркак бошқа шаҳарға қўйилган», – деган иборасини эслатиб ўтмаймизми? Ёки, тахминимизга кўра, оддин давлатнинг ўзини кўриб чиқамизми?

– Шундай бўлгани маъқул.

Олигархия – Бундан кейинги давлат тузуми, ўйла-шимча, олигархия бўлади.

– Қандай тартиботни олигархия, деб атамоқдасан?

– Бу мулк цензига асосланган тузумдир; у ерда ҳокимият тепасида бойлар туради, камбағаллар бошқарувда қатнашмайди.

– Тушунаман.

– Оддин тимократия қандай қилиб олигархияга ўтиши ҳақида тўхташ керакмикин?

– Ҳа, албаттага.

– Лекин бу ўтиш қандай юз бериши кўрга ҳам равшан-ку.

– Қандай қилиб?

– Хусусий шахсларнинг омборларида олтиннинг тўпла-ниб қолиши тимократияни ҳалок қиласди: улар, аввало, уни (олтинни) нимага ишлатишни ўйлайдилар ва бунинг учун қонунларни, улар (қонуллар) билан ҳисоблашмай, бошқача изоҳлайдилар; бойларнинг ўзлари ҳам, уларнинг хотинлари ҳам шундай қиласди.

– Бу табиий.

– Сўнгра, кимнинг нимади омади келганини кузатиб ва бир-бирлари билан мусобақалашиб, улар бутун аҳолини ўзларига ўхшатадилар.

– Бу ҳам табиий.

– Улар бойиш, давлат ортгириш йўлидаги кейинги силжишларни қанча кўп қадрласалар, яхшиликни (хайрли ишни) шун-ча кам эъзозлайдиларми, агарда улар тарозунинг турли палла-ларига қўйилса, бири бошқасидан оғир келмайдими?

– Албатта (шундай бўлади).
 – Модомики давлатда бойлик ва бойлар эъзозланар экан, демак, у ерда яхшилик (хайрли иш) ва унинг соҳиблари камроқ қадрланади.

– Бу аниқ.

– Одамлар эса, нимани қадрли ҳисобласалар, ҳамма вақт ўшанга бериладилар ва нима қадрланмаса, ўшани назар-писанд қилмайдилар.

– Шундай.

– Бу, мансаб эгаллаш ва ҳурмат-эҳтиромга эришишга бўлган интилиш ўрнига мансабпастлик ва бойлик орттиришга мойиллик ривож топиши билан тугайди ва бойларнинг иши маъқулланади, улардан ҳайратланилади, улар давлат мансабларига тайинланадилар, камбағаллар эса у ерда ҳурмат топмайди.

– Албатта.

– Мулкий цензни ўрнатиш олигархик тузумнинг қонуни ва меъёрига айланиб боради: бу тузум қанча кўп олигархик бўлса, ценз шунча баланд; қанча кам олигархик бўлса, ценз шунча паст бўлади. Кимда белгилаб қўйилган мулкий ценз бўлмаса, улар ҳокимиётта қўйилмасликлари олдиндан эълон қилинади. Бундай давлат тузуми қуролли кучни қўллаш орқали тутиб, турилади ёки аввал қўрқитиш йўли билан ўрнатилган бўлади. Бу тўғри эмасми?

– Ҳа, тўғри.

– Қисқача айтганда, у худди шундай ўрнатилади.

– Ҳа. Аммо унинг йўналиши қандай ва биз айтиб ўтганимиздай унга хос ёмонлик, иллат нимадан иборат?

– Асосий иллат – у асосланган меъёр. Ўзинг ўйлаб кўр: агар кемаларда даргалар мулкий цензга биноан тайинланса-ю, камбағални эса, гарчи у кемани бошқаришга кўпроқ қобилиятли бўлса-да, (дарғаликка) қўйилмаса...

– Бундай кема бошқаруви ҳеч нарсага арзимасди.

– Бошқарув талаб этиладиган ҳар қандай ишда худди шундай бўлмайдими?

- Ўйлайманки, шундай бўлади.
- Давлат бундан истисноми? Ёки давлатда ҳам шундайми?
- Давлатда бошқариш бундан-да қийинроқ, чунки бошқариш қийин, унинг аҳамияти эса улкан.
- Шундай экан, шунинг ўзи олигархиянинг биринчи йирик камчилиги бўлар эди.
- Шундай бўлса керак.
- Нима, қуидагиси унча муҳим эмасми?
- Хусусан нима?
- Айтмоқчиманки, бунга ўхшаш давлат муқаррар ра-вишда яхлит бўлмайди, унда гўёки иккита давлат бўлади: бири – камбагалларники, бошқаси – бойларники. Гарчи улар ўша-ўша бир жойда яшасалар-да, доимо бир-бирлари-га қарши ёвузликлар қиласидилар.
- Зевс билан онт ичаман, ушбу иллатни айтиб ўтиш муҳим.
- Яна шуниси ҳам ёмонки, улар, айтиш керакки, ҳеч қандай уруш қилолмайдилар, чунки агар олигархлар оло-мон қўлига қурол берсалар, ундан душмандан кўра кўпроқ қўрқардилар, ёки оломонни қуроллантиришдан воз кечиб, улар ҳатто ҳарбий ишда ҳам ҳақиқий олигарх эканлика-рини намойиш этадилар. Бунинг устига улар пулга қаттиқ бўлганларидан урушга харажат қилишни хоҳламайдилар.
- Бу яхши эмас.
- Нима десак экан? Зеро, биз аввал ҳам, бундай давлат тузумида ўша-ўша бир шахслар ҳам ерга ишлов беришлари-ни, ҳам пул ғамлашларини, ҳам ҳарбий хизмат ўташларини, яъни бирданига ҳамма иш билан шуғулланишларини маъ-кулламаган эдик. Ёки, сенингча, бу тўғрими?
- Асло тўғри эмас.
- Қара, худди шундай тузумда энг ёмон офат авж олмайдими?
- Хусусан қандай (офат)?
- Ўзининг барча мулкини сотиш – у бошқа бирорнинг мулки бўлиб қолади, – сотгач эса, бу давлатнинг ҳеч бир та-

бақасига мансуб бўлмай, яъни на тадбиркор, на ҳунарманд, на суворий, на гоплит, балки камбағал ва фақир бўлиб шу давлатда яшашни давом эттириш имконияти.

– Бундай тузум гўёки худди шунга яратилган.

– Олигархия (давлатлари)да бундай ҳолатга ҳеч нарса тўсқинлик қилмайди, акс ҳолда уларда бирорлар ҳаддан ташқари бой, бошқалар эса жуда камбағал бўлмас эдилар.

– Тўгри.

– Яна мана бунга бир боқ: қачонки бой-бадавлат одам ўз мулкидан сарф қиласа, бу бундайин давлатга биз ҳозиргина айтиб ўтганимиз маънодаги қандайдир фойда келтирадими? Ёки бу кўринишигагина шунақами, гўёки у, ким бошқарувчилар қаторига кирса, ўшалардан бирими, тўғрисини айтадиган бўлса, давлатда у ҳоким ҳам эмас, табаа ҳам эмас, тайёр нарсани оддийгина совурувчиdir.

– Ҳа, бу фақат бир кўриниш, аслида эса у исрофгардан бошқа эмас.

– Агар эътиroz билдиrmасанг, биз мумкатақда пайдо бўлган (текинхўр) эркак асалари – асалари галаси (кўч) учун касаллик бўлса, уйдаги бундай ишёқмас ҳам, шунга ўхшаб, давлат учун касалликдир, деймиз.

– Албатта, шундай, Сукрот.

– Адимант, тўғри эмасми, барча учувчи эркак асалариларни худо нишсиз яратди, ушбу оёқда юрувчилардан баъзиларига ниш бермади, бошқаларига эса энг даҳшатлисини берди. Ниши йўқлари бутун умр – камбағаллардир, ниш берилганларидан эса жиноятчилар деб аталадиганлар чиқади.

– Айни ҳақиқат.

– Давлатнинг қаерида камбағалларни кўрсанг, демак, у ерда ўғрилик қилаётганлар, киссавурлар, ибодатхоналарни булғовчилар ва кўп ёвуз ишларни қилювчилар яширганлар.

– Бу аниқ.

– Нима десак экан? Нима, сен олигархик давлатларда камбағалларни кўрмаганмисан?

– У ерда ҳокимлардан бошқа деярли ҳамма камбагал.
 – Бошқа томондан, у ерда ниш билан таъминланган жи-
 ноятчилар ҳам кўп, ҳам улар ҳукуматнинг саъй-ҳаракатлари
 билан зўрма-зўраки ушлаб туриладилар, деб ўйлашга ҳақ-
 лимизми?

- Шундай деб ўйлашимиз мумкин, албатта.
- Одамлар у ерда ёмон тарбия ва аянчли давлат тузуми
 келтириб чиқарган ўқимаганикдан шундай бўладилар, деб
 тан олсак бўладими?
- Ҳа, худди шундай деб ҳисоблаймиз.
- Олигархик давлат мана шунаقا экан ва унда анчагина
 ёмонликлар бор экан (балки ундан ҳам кўпроқdir).
- Ҳа, булар тахминан шундай.
- Олигархия деб аталувчи тузумнинг таҳлили шу билан
 тугай қолсин: ҳокимият унда мулкий цензга асосланган.

«Олигархик» – Кел, ундан кейин муносиб инсон-
инсон ни – у қандай шаклланиши ва қандай
 хислатларга эгалигини кўриб чиқамиз.

- Албатта буни кўриб чиқиш зарур.
- Унинг тимократик тузилишдан олигархик тузилишга
 ўтиши асосан қўйидагича бўлади...
- Қандай?
- Ундан туғилган ўғил аввал отага тақлид қилишга ҳара-
 кат қиласи, унинг изидан боради, кейин кўрадики, отаси
 ўзида бор нарсаси билан, худди сув ости қоя билан тўқнаш-
 гандай, бехос давлат билан тўқнашиб ҳалокатга учраганини
 кўради; бу ҳодиса ота стратег бўлган ёки қандайдир юқори
 мансабни эгаллаган, кейин эса тұжматчиларнинг бўхтони
 билан суд маҳкамасига тортилган ва ўлим жазосига, сур-
 гунга ҳукм қилинганида ёки фуқаролик ҳуқуқларидан ва
 бутун мулкидан маҳрум бўлганида содир бўлиши мумкин.

- Бу табиий.
- Дўстим, буларнинг ҳаммасини кўриб, жабрланиб ва
 мол-мулкини йўқотиб, ҳатто, ўйлайманки, боши кетиши-

дан күркіб кетиб, дилининг туб-тубидаги шұхратпарат-лик ва унга аввал мансуб бұлғанға ғазабнок рухни тақтдан ағдариб ташлайды. Камбағаллиқдан тавбасига таяниб, тамагирликка ва үтеге тежамкорликка киришиб кетади ва үз мәжнати билан озгинадан пул йигади. Нима, сен бундай одам үзининг очкүзлиги ва манфаатпаратстигина тақтга үтказмайды ва үзига үлардан тиара ва маржонлар таққан, белига калта шамшир боғлаган Буюк подшохни үзига ясаб олмайды, деб үйлайсанми?

– Менимча, шундай бұлади.

– Ушбу подшохнинг пойида, ернинг үзига у ер бу ерга ү құллар сифатида ақд-идрок ва ғазабнок рухни үтқазиб қўяди. У үзининг камтарона маблағи кўпайишинигина назарда тутиб, ҳеч қандай фикрлашларга йўл қўймайди. Бойлик ва бойлардан ташқари ҳеч нарса ҳайрат ва ҳурмат уйғотмайди, унинг шұхратпаратстигига эса фақат бойлик орттиришга ва ана шу бойликка нима олиб борса, үша нарсага йўналган бұлади.

– Ўспиринда ҳеч қандай үзгариш, ҳурмат-эҳтиромга муҳаббатнинг пулга бўлган муҳаббатга айланишичалик тез ва кучли рўй бермайди.

– Инсон олигархик тузумда қандай бўлишига бу мисол бўлолмайдими? – деб сўрадим мен.

– Ҳарқалай бу, олигархик тузумдан олдинги тузумга монанд инсоннинг бузилиши, йўлдан озишига мисоддир, – жавоб берди Адимант.

– Бу одам унга монандми (ёки йўқми), кўриб чиқа қолайлик.

– Кел, кўриб чиқайлик.

– Аввало, ўхшашлик унинг пулни жуда ҳам қадрлашида.

– Албатта.

– У тежамкор ва фаол, бошқа сарф-харажатларга йўл қўймай ва үзга истак-хөшишларни арзимас, деб билиб, үзининг энг зарурый хөшишларинигина қаноатлантиради.

– Сўзсиз (шундай).

– Жулдирвоқи бўлиб юради, ҳамма нарсадан фойда чиқаради ва йигади; бундай одамларни оломон ёқтиради. Унинг қиёфаси шунга ўхшаш давлат тузумини эслатмайдими?

– Менимча, эслатади. Ҳар ҳолда, бундай давлат ва бундай одам пулни жуда ҳам қадрлайди.

– Менимча, ростки, шундай экан, у ўзининг тарбиясига эътибор бермаган.

– Шунга ўхшайди. Бўлмаса кўрни хорег этиб қўярмиди ва унга алоҳида ҳурмат кўрсатармиди.

– Яхши. Яна мана бунга қара: унда тарбиянинг етишмаганидан, эркак асаларининг майлари гарчи уларни эҳтиёткорлик туфайли жиловлаб турса-да, қисман фақирлик, қисман жинояткорона майлари намоён бўлади.

– Албатта.

– Бундай одамларнинг жинояткорона ишларини сезиш учун сен нимага назар ташлашинг зарурлигини биласанми?

– Нимага?

– Улар етимларга қандай васийлик қилаётганларига ёки адолатга хилоф равишда иш қилишга тўла имкониятга эга бўлгандарида нима бўлишига.

– Тўғри.

– Нима, бундай одам бошқа амалий муносабатларда, уни адолатли деб ҳисоблаганлари учун яхши шуҳратдан фойдаланиб, одоблиликнинг қолдиқлари ёрдамида ўзининг ёмон майларини, гарчи бундай қилинса яхшироқ бўлишига имони комил бўлмаса ҳам, базўр тийиб туради; ўз мол-мулкининг тақдиди тўғрисида қайғургани учун, оқилона фикрлар бўйича эмас, қўрқинчдан, ноиложлик сабабли уларни тийиб, тизгинлаб туради.

– Албатта.

– Ва Зевс билан онт ичаманки, қачон иш бошқа одам ҳисобига бўладиган чиқим борасида бўлса, бу одамларнинг кўпчилигида эркак асалариларга хос майларни топасан.

– Бу майлар уларда жуда кучлилиги бегумон.

– Демак, бундай инсон ички кураш билан пора-пора бўлади, унинг бирлиги бузилган, у иккига бўлинган: бир истак-ҳоҳишлар бошқаларидан – кўпроқ энг яхшилари ёмонларидан устун келади.

– Ҳа, шундай ҳам бўлади.

– Менимча, бундай одам, гарчи у руҳий ўйгунилкнинг ва вазминликнинг ҳақиқий фазилатидан анча йироқ бўлса ҳам, ҳар ҳолда, кўпчилиқдан тузукроқ.

– Менга ҳам шундай туюлади.

– Ва, албатта, фуқаролар нимададир ғалаба қилиш учун ёки олижаноб шухратпарастликни қониқтириш учун мусобақалашаётганларида унинг тежамкорлиги унга ўз ҳисобидан қатнашишга тўсқинлик қиласди; у, ўзида беҳуда сарфларга мойилликни ўйғотишдан ва уни ўзининг шухратпараст интилишларида иттифоқдоши қилиб қўйишдан кўркиб, бундай мусобақалар ва шухрат учун (пул) сарфлашни хоҳламайди. У ҳақиқий олигархик равишда, ўзининг маблағидан кам сарф қилиб жанг қиласди ва шунинг учун кўпинча мағлубиятга учрайди, аммо бойлигича қолади.

– Жуда ҳам.

– Тежамкор, ишбилармон одамни олигархик давлат билан солишириш мумкинлигига бизда гумон борми?

– Йўқ, ҳеч ҳам йўқ.

– Кўриниб турибдики, бундан кейин демократияни кўриб чиқиш зарур – у қай тарзда пайдо бўлади, пайдо бўлгач, қандай хусусиятларга эга бўлади, токи, ўз навбатида, шунга ўжаш одамнинг хусусиятлари билан танишиб чиқиш ва унинг ҳақидаги фикрни айтиш мумкин бўлсин.

– Шунда танлаган йўлимиздан олдинга силжиган бўлар эдик.

– Олигархия демократияга тахминан шу тарзда ўтади: бу ерда сабаб тахмин қилинадиган, гўёки иложи борича бой бўлиш керак, деган фикрдан иборат эзгулик (неъмат) кетидан очкўзлик билан қувишдадир.

– Сен буни қандай тушунасан?

– Зотан, олигархия (тузуми) да ҳокимиятдаги ҳүкмдорлар бой бұлатуриб, ёшларнинг ҳавойилларини қонун билан чегаралашни ва ўз мол-мұлкларини исроф қилиш ҳамда йүқотишни уларга тақиқлашни хоҳламайдилар; аксинча, ҳокимлар уларнинг мұлкларини сотиб оладилар ёки уларга фоиз ҳисобига қарз берадилар, токи ўzlари янада бой ва қудратли бұлсингилар.

– Бу уларда – эңг асосийси.

– Нима, бундай давлат фуқароларига бойликни ҳурмат қилиш ҳам, шу билан бирға ақл-идрок соҳиби бўлиш ҳам мумкин эмасми – бу ерда уларда ё униси муқаррар, ёки буниси менсилемайди.

– Бу етарли даражада равшандир.

– Олигархик давлатларда бебошлиқ, ахлоқсизликка эътибор бермайдилар, ҳатто, унга йўл қўядилар, шунинг учун анча-мунча олижаноб одамлар ҳам баъзан у ерда камбағаллиқдан қочиб қутула олмайдилар.

– Албатта.

– Бундай давлатда, ўйлайманки, бу одамлар ишсиз ўтирадилар, аммо уларда ниш ҳам, қурол ҳам бор; улардан баъзилари қарз ботқогига ботганлар, бошқалари фуқаровий ҳуқуқлардан маҳрум бўлганлар, яна бирлари эса унга ҳам, бунга ҳам гирифтор бўлганлар; улар, энди ўз мұлкларига эгалик қилаётганларга ҳамда бошқаларга нафрат билан тўлиб-тошганлар ва тўнтариш қилиш фикридалар.

– Ҳа, буларнинг ҳаммаси шундай.

– Бу орада ўз ишлари билан овора бўлган ишбилармонар бундай одамларга эътибор бермаётганга ўхшайдилар; улар бошқаларни кузатадилар ва ўз пул маблағлари билан ким бўшроқ бўлса, ўшанга жароҳат етказадилар; дастлабки қарздан бир неча марта кўпроқ бўлган фоизлар олиб, улар давлатда жуда кўп бекорчиларни (матнда: эркак асалариларни – марж.) ва қашшоқларни кўпайтирадилар.

– Шунақанги кўпайтирадиларки!
 – Қачонки давлатда бу хилдаги оғат аланга олса, улар ўз мулкидан ким қандай хоҳласа, шундай фойдаланишини ман қилиш ёрдамида уни ўчиришни хоҳламайдилар ва ўзга қонун воситасида буни бартараф этувчи бошқа қонунга мурожаат қилмайдилар...

– Бу қандай қонун?

– Аввал эслатилганининг ортидан келадиган ва фуқароларни эзгуликка, мажбур этувчи (қонун)ни. Зеро, агар фуқаролар ихтиёрий битимларнинг кўп қисмини таваккалчилек билан тузишлари талаб қилинса, бойишга бўлган интилиш бу қадар уятсизларча бўлмас эди ва давлатда ҳозир биз кўрсатиб ўтганимиз ёмонлик, оғатлар камроқ бўлар эди.

– Ҳатто, анчагина кам ҳам бўларди.

– Бизнинг давримизда ҳокимлар бунга ўхшаш нарсалар туфайли ўзларига тобе фуқароларни худди шунга мойил этиб қўйдилар. Ҳокимларнинг ўзлари ва уларнинг атрофидагиларга келсак, айтиш керакки, уларда ёшлар тантик, жисмонан ва руҳан дангаса, танбал ва ожиз; улар на дардга, на ҳузурга қаноат қиласидилар ва, умуман, фаол эмаслар.

– Бўлсан-чи!

– Уларнинг бойишдан бошқа дарди йўқ, яхшилик, эзгуликлар ҳақида улар камбағаллардан кўп жон куйдирмайдилар.

– Ҳа, асло (жон куйдирмайдилар).

– Бошқарувчиларнинг ҳам, тобеларнинг ҳам ҳолатлари шундай. Шу билан бирга саёҳатларда ҳам, мулоқотнинг бошқа хилларида ҳам байрам томошаларида, ҳарбий юришларда, бирон-бир кемада, бирон-бир қўшинда бир-бирларига ишлари тушиб туради; ниҳоят, улар бир-бирларини хавф-хатарлар орасида ҳам кузатадилар ва бу ҳолатларнинг ҳеч бирида камбағаллар бойлар кўзига разил, жирканч кўринмайдилар. Аксинча, кўпинча шундай ҳам бўладики, фақир, озгин, қуёшда куйган одам жанг пайтида соя-салқин-

да ўсган ва бирорнинг ҳисобига семириб кетган бой билан ёнма-ён бўлиб қолиб, унинг нафаси қисганини ва бутунлай ўзини йўқотиб қўйганини кўради. Нима, сенингча, бундай одамлар камбағалларнинг иродалари сустлигидангина бой эканликлари ўша камбағалнинг хаёлига келмайдими ва, бегона кўз тушмаётган пайтда, ўзига ўхшаш камбағал билан учрашганида, унга: «Бизнинг хўжайинлар – арзимас одамлардир», – деб айтмайдими?

– Ишончим комилки, камбағаллар шундай дейдилар.

– Худди касалманд баданинг мувозанатини бузиш учун ташқаридан озгина туртки бетоб бўлиб қолища етарли бўлганидай, – баъзида эса унда ташқи сабабларсиз ҳам касалликнинг кучайиши юз беради, – давлат ҳам шундай ахволда бўлади, озгина баҳона билан касал бўлади ва ўзи билан ўзи уришади, яна айтиш керакки, унинг баъзи фуқароларидан баъзилари қандайдир олигархик давлатнинг ёрдамига таянадилар, баъзилари эса – демократик давлатга таянадилар; шундай ҳам бўладики, баъзан ички низолар ташқи аралашувсиз ҳам рўй беради.

– Ҳатто, кўпинча (шундай бўлади).

Демократия

– Демократия, менинг назаримда, камбағаллар ғалаба қозониб, ўз душманларидан баъзиларини йўқ қилган, баъзиларини қувгин қилган, қолганларини эса фуқаролик хукуқлари ва давлат лавозимларини эгаллашда тенглаштиргандагина амалга ошади, бу эса демократик тузумда кўпинча қуръя ташлаш йўли билан рўй беради.

– Ҳа, бу қурол ишлатиб бўладими ёки унинг рақиблари қўрқиб кетиб, аста-секин чекинадиларми, бари бир, демократия худди шундай ўрнатилади.

– Бу тузумда одамлар ҳаёти қандай кечади? – сўрадим мен. – Ва бу давлат тузуми қандай? Зоро, у демократик қиёфа оладиган инсонда ҳам акс этиши аён-ку!

- Ҳа, бу аниқ, – жавоб берди Адимант.
- Эңг аввало, булар ҳур одамлар бўладилар: давлатда тўла озодлик ва ошкоралик ҳамда нимани хоҳласанг, ўша ишни қилиш имконияти пайдо бўлади.
- Айтишларича, шундай бўлади.
- Қаерда бунга рухсат берилса, шуниси равшанки, ҳар ким ўз таъби бўйича ҳаёт кечиради.
- Ҳа, бу аниқ.
- Мен ўйлайманки, бундай давлат тузумида одамлар жуда ҳар хил бўладилар.
- Албатта.
- Бу энг яхши давлат тузумига ўхшайди. Худди барча рангларга бўялган матога ўхшаб, турли-туман ахлоқлар билан тўла бу тузум ҳам ҳамма нарсадан зебороқقا ўхшаб кетиши мумкин. Балки, барча гулдор нарсадан завқланувчи болалар ва аёлларга ўхшаб, кўпчилик бу тузумни энг яхши дейиши мумкин.
- Албатта.
- Дўстим, бундай тузумда давлат тартиботини танлаш қулай.
- Сен нимани назарда тутмоқдасан?
- Нимани хоҳласанг қилишинг мумкинлигидан у ўзида барча турдаги давлат тартиботларини қамраб олади. Агар худди биз билан сенда бўлганидай, кимдадир хоҳиш пайдо бўлган бўлса, қаерда демократия бўлса, у ўша ерга бориши керак ва ўша ерда, худди ҳар хил бошқарувлар билан савдо қилувчи бозорга кириб қолгандай, унга нима ёқса, ўшани танлаб олиши даркор, танлаб олиб эса, ўзининг давлатига асос солиши зарур.
- У ерда намуналар кўп бўлса керак.
- Демократик давлатда, агар сен бошқарувга лаёқатли бўлсанг ҳам, унда қатнашишингнинг ҳожати бўлмайди; агар сен хоҳламасанг, бўйсуниш ҳам, ёки бошқалар жанг қилганларида жанг қилиш ҳам, ёки агар тинчликни истамасанг, бошқаларга ўхшаб тинчлик шартларига риоя қилиш

ҳам мажбурий эмас. Яна, агар қандайдир қонун бошқариш ва суд қилишни ман этса, агар бундай фикр миянгга келиб қолса, бары бир сен бошқаришинг ва суд қилишинг мумкин. Бундай ҳаёт бир қаращағаройиб ва жозибали эмасми?

– Шундайдир, лекин узоқ муддатта эмас.

– Яна. Баъзи маҳкумлар борасида шафқат қилиш ажойиб эмасми? Ёки сен, бундай давлат тузумида ўлимга ёки сургунга ҳукм қилинган одамлар бары бир жазоланмай, жамиятда қолишларини кўрганимисан; бундай одам худди ярим худодай кезиб юраверади, гўё бу билан ҳеч кимнинг иши йўқдай ва ҳеч ким буни сезмайди ҳам.

– Ҳа, бунақалар кўп учрайдилар.

– Бундай мурувват демократик тузумнинг майдачуидага тафсилоти эмас, асло; аксинча, бунда биз ўзимизнинг давлатимизга асос колаётганимизда нималарни мұхим, деб ҳисоблаган бўлсак, ўшаларни менсимаслик кўриниб турибди. Агар инсонда, буюк фитрат бўлмаса, у ҳеч қачон яхши фазилатли бўлолмайди, дегандик биз; агар ёш болалигидан – ўйинлар ва ўз машғулотларида, – у зеболик (гўзаллик) билан бирлашмаса, муомалада бўлмаса, худди шу ҳол бўлади. Бу орада демократик тузум буларнинг ҳаммасини кибр билан топтаб, давлатдаги фаолиятга ким қайси машғулотдан кейин ўтгани ҳақида ташвиш қилмайди. Ким оломонни ёқтирасигина, ўша одамга ҳурмат-эҳтиром билдирилади.

– Ҳа, жуда олижаноб мурувват!

– Шулар ва шуларга ўхшаш хислатлар демократияга – зарур бошқаруви бўлмаган, аммо ёқимли ва турли-туман тузумга – хосдир. Унда тенглар ва тенг бўлмаганларни тенглаштирувчи ўзига хос тенглик мавжуд.

– Сен айтгаётган гаплар бизга яхши таниш.

**«Демократик»
одам**

– Ушбу хислатлар айрим шахсада

қандай акс этишини бир кўриб кўй.

Ёки, балки аввал, унда ушбу хислатлар шаклланишини, худди биз давлат тузумининг ўзини

қандай күриб чиқсан бўлсак, шундай күриб чиқишимиз кепрак бўлар?

– Ҳа, шундай қилиш даркор.

– У қуийдагича ўтмайдими: биз айтиб ўтганимиз олигархик тузумнинг тежамкор вакилида ўғил фарзанд туғилиб, у отасининг хулқ-атвори бўйича тарбия олмайдими?

– Нима қилибди?

– У ҳам, ўзидағи бойлик орттиришга эмас, балки исрофгарликка бўлган хоҳишини ирова кучи билан тияди: исрофгарчилкни заруратдан маҳрум деб аташ мумкин.

– Тушунарли.

– Хоҳласанг, бизнинг сұхбатимизда ноаниқликлар бўлмаслиги учун аввал, қандай хоҳиш-истаклар зарур ва қайси-лари зарур эмаслигини аниқлаб оламиз?

– Хоҳлайман.

– Биз халос бўлишга ожизлик қылганимиз ўша хоҳишларни адолат бўйича зарурй деб атаса бўлади ҳамда яна адо этилиши бизга фойда келтирадиганларини ҳам шундай атаса бўлади – унисига ҳам, бунисига ҳам итоат этиш эса табиатимизда бор. Шундай эмасми?

– Албатта, шундай.

– Бинобарин, бу мойилликлар ҳақида улар муқаррар нарсалар, деб айтишга ҳаққимиз бор.

– Ҳа, ҳаққимиз бор.

– Яна нима десак экан? Агар ёшлиқдан жиддий ҳаракат қилинса халос бўлиш мумкин бўлганларини ва бунинг устига ҳеч яхшилик келтирмайдиганларини, баъзилар эса, аксинча, ёмонликка олиб борадиганларини нима деб атаймиз? Уларни заруратдан маҳрум деб атасак, тўғри белгилаган бўламиз.

– Ҳа, тўғри бўлади.

– Даставвал бирон-бир истак-хоҳишга мисоллар олиб, уларнинг умумий намунасини бериш учун улар қандай эканликларини кўриб қўймаймизми?

– Ҳа, шундай қилиш керак.

– Овқатга, яъни нон ва зираворга эҳтиёж соф бўлиш ва ўзини яхши ҳис этиш учун зарурат бўлмайдими?

– Бўлади, деб ўйлайман.

– Нонга бўлган эҳтиёж икки муносабат билан: биз учун фойдали бўлгани ҳамда токи инсон тирик экан, тўхтатиши мумкин бўлмагани учун ҳам зарурдир.

– Ҳа (шундай).

– Зираворга эҳтиёж у яхши кайфият учун фойдали бўлгани учун зарур.

– Албатта.

– Бундан ортиғи, яъни бошқа, ортиқча овқатга бўлган хоҳиш-истак борасида нима деймиз? Агар бу хоҳиш-истак болалиқдан жиловланса ва тарбия йўли билан ундан қайтарилса, у ҳолда кўпчилик ундан халос бўлиши мумкин, зеро, у баданга зарар, ҳам ақл-идрок, ҳам мулоҳазалик борасида дилга зиёндир. Уни заруратдан маҳрум, деб атасак тўғри бўлар эди.

– Ҳа, жуда тўғри бўларди.

– Ушбу хоҳиш-истакларни хонавайрон қилувчи, бошқаларини эса, фойда келтирувчи деб атасак бўлмайдими, чунки улар ишга ёрдам берадилар-ку!

– Албатта бўлади.

– Ишқий ва шунга ўхшаш бошқа хоҳиш-истаклар ҳақида ҳам худди шундай деймиз.

– Ҳа, айнан шундай деймиз.

– Биз ҳозир кимни эркак асалари (текинхўр) деб атаган бўлсак, ўша бундай заруратдан маҳрум хоҳиш-истаклар билан, уларнинг ҳукми остида яшайди, айни пайтда тежамкор, олигархик йўсиндаги одамда фақат зарурий хоҳишлар бўлади, холос.

– Албатта шундай.

– Мана энди, олигархик инсондан қандай қилиб демократик инсон пайдо бўлишига қайтамиз. Менимча, бу кўпинча қуидаги тарзда рўй беради...

– Айнан қандай?

– Ҳозиргина айтиб ўтганимиздай, керакли тарбия олмасдан ва тежамкорлик шароитида ўсган ўспирин, ногох эркак асалари болидан татиб кўрса ва унга ҳар хил, тури-туман ҳамда рангин лаззатлар беришга қодир хавфли ва ёвуз ҳайвонлар жамиятига тушиб қолса, ишонавергинки, шунинг ўзи олигархик йўсиндан демократик йўсинга ўтишнинг бошланиши бўлади.

– Иложсиз шундай бўлади.

– Ва мен ўйлайманки, унинг олигархик ибтиносига нимадир бунга посанги бўлиб ёрдам берса, бу панд-насиҳатми ёки отаси ёхуд оила бошқа аъзоларининг танбеҳлари бўладими, (бари бир) унда норозилик, нафрат ва қаршилик кўрсатиш ҳамда ўз-ўзи билан кураш пайдо бўлади.

– Албатта.

– Баъзан, менимча, демократик ибтидо олигархикка ён босади, ҳоҳиш-истакларнинг бир қисми барбод бўлади, баъзилари ҳайдалади, ўспириннинг дилида қандайдир ҳаё пайдо бўлади ва ҳамма нарса яна жой-жойига тушади.

– Баъзан шунаقا ҳам бўлади.

– Аммо кейин, ўйлайманки, ҳайдалганиларига ўхшаш бошқа ҳоҳишлар, отанинг тарбиячи сифатидаги уқувсизлиги туфайли, аста-секин ривож топиб, кўп сонли ва кучли бўла боради.

– Одатда, худди шундай бўлади.

– Улар ўспиринни аввалги даврага тортади ва бу пинҳона мулоқотдан бошқа кўп ҳоҳиш-истаклар тугилади.

– Албатта.

– Охир-оқибат, менимча, улар, унинг дил қалъаси бўш эканлигини билиб қолиб, у ерда билимлар, яхши кўникумалар, ҳаққоний нутқлар, худоларга хуш келадиган одамлар ақлидрокининг энг яхши ҳимоячилари ва қўриқчилари йўқлиги учун, уни (дил қалъасини) ўспириндан тортиб оладилар.

– Бу бегумон.

– Уларнинг ўрнига, ўйлайманки, унга ёлғон муроҳазалар ва мақтанчоқ нутқлар ҳужум қиласи ва ўспириндан ушбу қалъани тортиб олади, – дедим мен.

– Сўзсиз, – маъқуллади Адимант.

– Шундай қилиб, у яна ўша лотофагга қайтиб келади ва ўша ерга ошкора жойлашиб олади. Агар унинг қариндошлиари унинг дилининг тежамкор ибтидосини қутқаришга кўшин тортса, у ҳолда у мақтанчоқ нутқлари билан ундаги шоҳ девори дарвозаларини беркитиб қўяди, иттифоқ қўшиларини киргизмайди, ҳатто, элчиларни, яъни каттароқ ёшдаги ва ақллироқ одамларнинг, гарчи улар фақат хусусий шахслар бўлсалар ҳам, оқилона далилларини қабул қилмайди; тежамкорлик ибтидоси билан жангда ушбу нутқлар устун келади, ва ҳаёни худди қувгиндини қувгандек, бадном этиб, уни аҳмоқлик деб атаб, суриб, олиб чиқиб ташлайди, ақл-идрокни эса мардликнинг нуқсони деб атайди ва балчиқقا булғаб улоқтиради. Маблагни сарф қилишдаги меъёрни қишлоқи жоҳиллик ва пасткашлиқ деб билиб, кўпдан-кўп тантиқликларга суюниб, уларни ўзларининг худудларидан чиқаради.

– Ҳа, шундай бўлиши аниқ.

– Ўсмирнинг улар томонидан босиб олинган ва буюк сехрларга баҳшида этилган дилини бўшатиб ва тозалаб, у ерга, тантанали равишда, кўп ижроҷилари бўлган хор жўрлигида бошларига сурбетлик, ахлоқсизлик, бузуқлик ва уятсизликдан гулчамбарлар кийгизиб ва юмшатилган иборалар билан мақтаб у ерга олиб кирадилар: сурбетликни улар маърифатлилик, ахлоқсизликни – озодлик, эркинлик, бузуқликни – ҳашамат, уятсизликни – мардлик, деб атайдилар. Зарурий хоҳиш-истаклар чегарасида тарбияланган одам худди шундай равишда ёшлик йилларининг ўзида заруратдан маҳрум ва фойдасиз хоҳиш-истакларга адабсизларча эрк беришга ўтмайдими?

– Шундай бўлиши аниқ.

— Кейин, мен ўйлайманки, бундай ўсмирнинг ҳәётида зарурий ҳузурларга пул, куч ва бўш вақт сарфлаш, заруратдан маҳрум (ҳузурлар)га қараганда ҳеч қанча кўп бўлмайди. Аммо, агар унинг баҳтига унда айш-ишрат ҳаддан ташқари жунбишга келмаса, бунинг устига у озроқ катта бўлиб қолса ва асосий саросима ўтмишда қолса, у қисман ўзининг ҳайдалган хоҳишларига қайтади ва босиб келганинига (яъни босиб келган хоҳишларга – *тарж.*) тўла берилмайди ва (шунда) унинг ҳәётида хоҳишларнинг қандайдир мувозанати ўрнатилади: ҳар сафар у, унга худди қуръа бўйича теккандай бўлган хоҳишлардан бирига токи уни тўла қаноатлантиргуничча бўйсунади, ундан кейин эса – бошқасига (бўйсунади), айтиш лозимки, у ҳеч бирини рад этмайди, аммо ҳаммасини баробар таъминлади.

— Албатта.

— Лекин, бари бир, агар кимдир унга, бир хил ҳузурлар яхши, зебо хоҳишлар туфайли, бошқалари эса – ёмон хоҳишлар туфайли бўлади ва бир хил хоҳишларни ривожлантириш ҳамда ҳурмат қилиш, бошқаларини эса – тўхташиб ва бўйсундириш керак деса, ушбу тўғри мулоҳазани қабул қиласиди. Жавобига у йўқ, деб калласини ликиллатади ва ҳамма хоҳишлар бир хилда ва тенг ҳурматга лойик, дейди.

— Бундайин одамлар худди шундай қиласидилар.

— Бундай одам кун-бакун биринчи ёпирилиб келган хоҳишга (истакка) берилиб яшайди: гоҳ у най овозини эшитиб шаробхўрлик қиласиди, гоҳ бирданига фақат сув ичади ва ўзини ҳолсизлантиради, гоҳида жисмоний машгулотларга қизиқади; шундай ҳам бўладики, дангасалиги тутиб қолади ва шунда ҳеч нарса қиласи келмай қолади. Баъзан у вақтини фалсафий туюлган машгулотлар билан ўтказади. Кўпинча у жамоат ишлари билан машғул бўлади: бирдан сакраб туриб, нима тўғри келса, шуни гапиради ва қиласиди. Унга ҳарбий одамлар ёқиб қолса – ўша томонга, агар ишби-

лармонлар ёқиб қолса, у ҳолда ўша ёқда чопади. Унинг ҳаётидаги тартиб йўқ, унда зарурат подшоҳлик қылмайди; ушбу ҳаётни у ёқимли, эркин ва фарогатли деб атайди ва ундан худди шундай фойдаланади.

– Тенг ҳуқуқлилик шароитида эркин, ҳур инсоннинг ҳаёт тарзини аъло даражада кўрсатдинг.

– Мен, бу одам ўзининг давлати каби турли-туман, кўп қиёфалик, зебо ва ранг-барангидир, деб ўйлайман. Кўпгина эркаклар ва аёллар, давлат тарзларининг ва ахлоқларнинг жуда кўп намуналари қўшилиб кетган ҳаётга ҳавас қилган бўлар эдилар.

– Ҳа, шундай.

– Нима десак экан? Биз, бундай хил одам демократик тузумга мос (монанд) деб қабул қиласизми ва шунинг учун биз уни демократик (одам) деб аташга ҳуқуқлимизми?

– Қабул қиласиз.

– Аммо энг гаройиб давлат тузуми ва энг гаройиб одамини таҳдил қилиш ҳали турибди: бу – тиранийлик ва тиран (мустабид ҳоким)дир.

– Ҳа, шундай.

Тиранийлик – Кел, азиз дўстим, тиранийлик қайтарзда пайдо бўлишини кўриб чиқайлик. Унинг демократиядан пайдо бўлиши, менимча, аниқ.

– Аниқ.

– Демократия олигархиядан қандай пайдо бўлган бўлса, демократиядан тиранийлик шундай пайдо бўладими?

– Яъни?

– Охирги мақсад сифатида оддинга сурилган эзгулик – шунинг натижаси ўлароқ олигархия – бойлик қарор топди, шундай эмасми?

– Ҳа.

– Бойлика очофатлик билан интилиш ва бойлик орттиришдан бошқа ҳамма нарсани менсимаслик эса олигархияни ҳалок қилди.

– Түгри.

– Шундай қилиб, демократия нимани эзгулик сифатида белгиласа ва үшанга очофатлик билан интилса, айнан шу нарса уни бузади.

– Сенингча, у нимани эзгулик сифатида белгилайди?

– Озодликни. Демократик давлатда озодлик қандай, гүзәл ва кимда-ким үз табиати бүйича озод бўлса, фақат шундай давлатда яшаши керак, деган гапларни эшитасан, холос.

– Ҳа, бундай гаплар тез-тез қайтарилиб туради.

– Шундай экан, мен ҳозиргина гапира бошлаганим, бундай очофатлик билан бир нарсага интилиш ва қолганларини менсимаслик бу тузумни бузади ва тиранийликка эҳтиёжни тайёрлайди.

– Қандай қилиб?

– Қачонки, демократик тузум ва озодликка ташналик бўлган давлат тепасида ножӯя шарбатдор туриб қолишига тўғри келса, ушбу давлат аралашмаган ҳолдаги озодлик билан керагидан ортиқ маст бўлиб қолади, ўзининг мансабдор шахсларини эса, агар улар кераклигicha илтифот қилмасалар ва ҳаммага тўла озодлик бермасалар, жазолайдилар ва разил олигархик оғишда айблайдилар.

– Ҳа, шундай бўлиши турган гап.

– Ҳокимиятга бўйсунувчи фуқароларни, ҳеч нарсага арзимайдиган ихтиёрий қуллар сифатида у ерда балчиқ билан қоришириб ташлайдилар, лекин тобеларга ўхшаш ҳокимларни, ва ҳокимларга ўхшаш тобеларни у ерда мақтайдилар ва ҳам хусусий, ҳам ижтимоий, кундалик ҳаётда ҳурмат қиласадилар. Нима, бундай давлатда озодлик иложсиз ҳамма нарсага тарқалиб кетмайдими?

– Бошқача бўлиши мумкинми?

– Даўстим, у хусусий уйларга ҳам кириб боради, охир-оқибатда эса ҳатто ҳайвонларга ҳам юқади.

– Буни қандай тушуниш керак?

— Масалан, ота болага ўшашга ва ўз ўғилларидан қўрқишига, ўтил эса — ўзини отага ўшаб тутишга ўрганиб қолади; у ерда ота-онани ҳурмат қилмайдилар ва улардан қўрқмайдилар (буларнинг ҳаммаси озодлик баҳонаси билан бўлади), кўчиб келган (одам) туб ерли фуқаро билан, фуқаро эса — кўчиб келган билан тенглашади; ажнабийлар билан ҳам шу ҳол рўй беради.

— Ҳа, шундай ҳам бўлади.

— Бундан ташқари, бошқа, турли-туман арзимас нарсалар: ахвол бундай бўлганида ўқитувчи мактаб болаларидан қўрқади ва уларнинг олдида мулозамат қиласди, ялатоқлади, мактаб болалари эса, ўз ўқитувчилари ва устозларини ҳеч менсимайдилар. Умуман, ёшлар катталарга тақлид қила бошлайдилар ва улар билан мулоҳаза юритишларда ва ишларда мусобақалаша бошлайдилар, катталар эса, ёшларга мослашиб ва уларга тақлид қилиб, нохуш ва ўта қатъий бўлиб туюлмаслик учун ҳазиллашадилар ва шўхлик қиласди.

— Жуда тўгри илғаб олинган (бу ҳолат).

— Аммо, бундай давлатнинг ҳалқи учун ўта озодлик сотиб олинган қуллар ва аёл қуллар ўзларини сотиб олганлардан кам бўлмаган озодликда юришлари дид. Ҳа, унутишимизга сал қолибди, у ерда аёлларда эркакларга нисбатан қандай тенгхукуқлилик ва озодлик мавжуд ва эркакларда ҳам аёлларга нисбатан шундай.

— Эсхил айтганидек, «ҳозир тилларда нима бўлса, шуни айтамиз».

— Шундай, мен ҳам шундай дейман. Одамларга тобе ҳайвонлар бу ерда бошқа жойларга қараганда қанчалик эркинлигини ўз кўзи билан кўрмагунча бунга ҳеч ким ишонмайди. Худди мақолдаги каби: «Итлар — бу уй бекалари дид», отлар ва эшаклар бу ерда мағрур ва тўла эркинлик билан юрадилар ва агар уларга йўл берилмаса, қаршидан келаётгандарнинг устига бостириб келаверадилар! Худди шундай, бошқа ҳамма нарса ҳам озодликка тўлиб-тошган.

– Сен роса түгри гапирдинг: зеро, мен ўзим ҳам қишилгендердің көмекшілігінде күпинча улардан азият чекаман.

– Агар буларнинг ҳаммаси бир ерга түпланса, сен буни тушунасан, у ҳолда фуқаро дили, ҳатто, арзимас нарсаларга ҳам, жуда сезгир, нозик бўлиб қолади: нимаики мажбурий бўлса, қандайдир ножоиз нарса сифатида уларда норозилик үйғотади. Сен биласанки, улар бу ҳолатни, ҳатто, ёзилган ва ёзилмаган қонунларга бўйсунмаслик билан туталлайдилар, токи умуман ҳеч кимда ва ҳеч нарсада улар устидан ҳокимият бўлмасин.

– Мен буни яхши биламан.

– Шундай қилиб, дўстим, айнан ана шу бошқарувдан, шундай гўзал ва ёшларча жасур, дадил бошқарувдан менинчя тираннийлик ўсиб чиқади.

– Дарҳақиқат, у дадил. Сўнг нима бўлади? Орлигархияда ривожланган ва уни ҳалок этган ўша касаллик бу ерда янада кўпроқ ва кучлироқ ривожланади – ўзбошимчалик туфайли – ва демократияни асоратга солади. Дарҳақиқат, ҳар қандай ҳаддан ошиш, бу об-ҳаво, ўсимликлар ёки жисм (бадан) ҳолатими, бари бир, одатда, қарама-қарши томонга ўзгаришни келтириб чиқаради. Бу давлат тартиботларида ҳам (бундан) кам кузатилмайди.

– Табиий шундай.

– Зеро, ҳаддан зиёд озодлик айрим одамга ҳам, давлатга ҳам фавқулодда қулликка айланиб қоладиганга ўхшайди.

– Бу табиий-ку.

– Шундай экан, тирания бошқа бир тузумдан эмас, албатта демократиядан пайдо бўлади; бошқача айтганда, энг сўнгги озодликдан энг буюк ва энг қаттиққўл, қаҳрли қуллик пайдо бўлади.

– Бу асоссиз эмас.

– Аммо мен ўйлайманки, сен бунинг ҳақида эмас, балки, олигархияда учровчи қайси касаллик худди шунга ўхшаб демократияни емиради ва уни қул қиласди, деб сўраган эдинг.

– Сен тұғри айтасан.

– Алоқида жылдаги ноумид довюраклар бошчилігіда бекорчи ва исрофгар одамларнинг пайдо бұлишини мен ушбу касаллик деб ҳисоблаган әдим, ноумид довюракларнинг кетідан унча довюрак бұлмаганлар ҳам судралиб борадилар, биз уларни бир қисми нишлик, бир қисми нишсиз әркак асалариларга үхшатдик.

– Бу тұғри.

– Ушбу икки гурух, пайдо бўлиб, ҳар қандай давлат тузумига, худди зотилжам ва сафро баданни касаллантирганидай, парокандалик келтирадилар. Яхши шифокор ҳам, давлат қонун чиқарувчиси ҳам, уларга қарши, тажрибали асаларичидан кам бўлмаган тадбирлар кўришлари зарур, – асосан әркак асаларилар (текинхўрлар)нинг тугилишига йўл қўймаслик учун – аммо, агар улар пайдо бўлсалар, улар билан бирга мумкатақни ҳам кесиб ташлаш керак.

– Зевс билан онт ичаман, албатта шундай қилиш зарур.

– Биз аниқлашни хоҳлаётган нарса яхшироқ кўрининиши учун, ушбуни амалга оширамиз...

– Айнан нимани?

Демократик давлатнинг учта «қисми»: текин- хўрлар, бойлар ва ҳалқ

ушбуға үхшаш текинхўрлар (әркак асаларилар) ташкил этади: улар бу ерда гарчи ўзбошимчалик туфайли пайдо бўлсалар-да, аммо бу олигархик тузумдагидан кам эмас.

– Шундай.

– Аммо бу ерда улар у ердагидан заҳарлироқлар.

– Нега?

– У ерда улар ҳурмат-эхтиромда эмаслар, уларни эгалаб турған мансабларидан бўшатадилар ва шунинг учун ҳам улар бирор нарсада хунар орттиrolмайдилар ва куч ийғолмайдилар. Демократияда эса, жуда оз истисно билан

– Хаёлан демократик давлатни уч қисмга бўламиз – бу аслида ҳақиқатан ҳам шундай. Бир қисмини

салкам энг юқорида турадилар: текинхўрлардан (эркак асаларилардан) энг заҳарлилари нутқ сўзлайдилар ва ҳаракатда бўладилар, қолганлари эса, супа яқинига ўтириб олиб гингилайдилар ва кимнингдир бошқача гапиришига қўймайдилар. Шундайки, бундай давлат тузумида шунга ўхшаш одамлар ҳамма нарсага хўжайинлик қиласидилар, жуда оз нарса бундан истисно.

– Албатта.

– Оломон таркибида доимо яна бир қисм ажralиб чиқиб туради...

– Қандай (қисм)?

– Ишбилармонлардан ўз табиатига кўра энг ўзини тутиб олганлари кўпинча энг катта бойлар бўлиши мумкин.

– Табиий.

– Худди ана шулардан эркак асаларилар (текинхўрлар) энг кўп асал йигишлари анча қулай.

– Кимдаки у (асал, яъни бойлик – тарж.) кам бўлса, улардан қандай ҳам олардинг?

– Бундай бойларни эркак асаларилар (текинхўрлар)нинг мумкатаги дейдилар.

– Ҳа, шунақага ўхшайди.

– Учинчи гуруҳ ҳалқдан иборат – улар ўз қўллари билан меҳнат қиласидилар, тор амалиётчиликка бегонадирлар, уларда мулк ҳам оз. Улар кўпчиликни ташкил қиласидилар ва демократик тузумда ҳаммадан кўра нуфузлидирлар, айниқса, бирга йигилганларида.

– Ҳа, аммо, агар уларга уларнинг асалдаги улушлари берилмаса, буни (бирга йигилишни – тарж.) унча хоҳламайдилар.

– Нима, улар ҳамма вақт ўз улушларини олмайдиларми, негаки ҳокимият мулқдорлардан мол-мулкларини тортиб олиб, ўзига кўп қисмини олиб қолиб, (қолганини) ҳалқча бўлиб бериш имкониятига эга-ку?

– Бундай йўл билан улар доимо ўз улушларини оладилар.

– Мулки тортиб олингандар эса ҳимояланишга, халқ йигинида чиқиб гапиришга ва умуман қанчалик илож бўлса, шунча ҳаракат қилишга мажбурдирлар.

– Албатта.

– Гарчи улар (давлатни) тўнтаришга интилмасалар ҳам, кимлардир, бари бир, уларни халқقا қарши макр, ҳийлада ва олигархияга интилишда айблайди.

– Кейин нима бўлади?

– Охир-оқибат, туҳматчилар томонидан алданган халқ, ёмонликдан эмас, ғафлатда қолганидан уларнинг адабини бериб қўйишга тайёрлигини кўрганлари чогида улар энди олигархиянинг ҳақиқий тарафдорлари бўлиб қоладилар. Бунда уларнинг айблари йўқ, фақат ўша эркак асалари (текинхўр) уларга нишурди ва шундан уларда бундайин ёмонлик, ёвузлик туғилди.

– Ҳа, шундай.

– Айблашлар, суд маҳкамалари, тортишувлар бошланади.

– Албатта.

– Нима, халқ одамлардан бирини алоҳида фарқ этишга, унга мулозамат қилишга ва уни улуглашга ўрганмаганми?

– Албатта, ўрганган.

– Демак, қачонки тиран (мустабид) пайдо бўладиган бўлса, у айнан ана шу илдиздан ўсиб чиқиши, яъни халқ ҳомийлигидағи одам сифатида ўсиб чиқиши равшандир.

– Ҳа, мутлақо равшан.

**«Тираник»
инсон**

– Бундай халқ ҳомийлигидағи одамнинг тиранга айланиши нимадан бошланади? Айтиш керакки, Аркадиядаги Ли-

кеийлик Зевс ибодатхонаси борасида ҳикоя қиласиганлари ривоятдаги ишни қила бошласалар, бу рўй бериши аниқ.

– Айнан нима бу?

– Айтадиларки, кимда-ким майдалаб тўгралган одам ичак-чавоқларини қурбонлик ҳайвонларнинг гўшти билан

қүшиб татиб күрган бўлса, бўри бўлиб қолишдан қутула олмас эмиш. Ёки сен бундай ривоятни эшитмаганимисан? – деб сўрадим мен.

– Эшитганман, – деди Адимант.

– Нима дейсан, халқ вакили билан ҳам шунинг ўзи эмасми? Ўз қўлида ҳаддан ташқари итоаткор оломонга эга бўлиб, нима, у ўз қабиладошларининг қонидан ўзини тиярмиди? Аксинча, одатда бўладигандек, у уларни адолатсиз айбловлар бўйича суд маҳкамасига торта бошлиди ва одамларнинг жонларини олиб, ўзини ҳаром қиласди, таъқирлайди, ўзининг муртад оғзи ва тили билан қариндошларининг ўлдирилишидан тамшаниб лаззатланади. Сургун қилиш билан жазолаб ва даҳшатли ўлим жазосига буюриб, бу орада қарзни бекор қилиш ва ер тақсимлашни ваъда қиласди. Буларнинг ҳаммасидан кейин, бундай одамга иложсиз ушбу икки нарсадан бири: ё ўз душманлари қўлидан ҳалок бўлиш, ё тиран бўлиш ва одамдан бўрига айланиш қисмат бўлмайдими?

– Ҳа, иложсиз бу унинг қисмати бўлади.

– Бу мулк эгаси бўлганларга қарши қўзголон кўтарган одамдир.

– Ҳа, у шундай одам.

– Агар у муваффакиятсизликка учраса, ҳайдалса, кейин эса – ўз душманларига қасдан – қайтиб келса, у ҳолда у етук тиран (мустабид) бўлиб қайтади.

– Бу аниқ.

– Агар уни ҳайдаб чиқарган ўша одамлар уни фуқаролар кўзига қора кўрсатиб, яна ағдара олмасалар ва ўлдира олмасалар, у ҳолда улар уни пинҳона ўлдириш фикрида бўладилар.

– Одатда шундай бўлади.

– Тиранлар томонидан қилинадиган умуммаълум талаб шундандир: бундай ҳокимиятга эришишлари билан улар, халқ уларга тансоқчилар тайинлашини талаб қиласдилар, токи халқ тарафдори безиён бўлсин.

- Албатта, шундай талаб қиласылар.
- Халқ ҳам, албатта, унга тансоқчиларни беради, чунки унинг ҳаётини қадрлайди, ўзидан эса ҳозирча анча күнгли түк.
- Сўзсиз (шундай бўлади).
- Пули бор, пул билан бирга эса халқни ёмон кўришга асоси бор одам буни кўрган заҳоти, Крезга қилинган башо-ратга айтилганидай:

*...Германинг қумлик қиргоқларига
Кўнгли бўши деб шуҳрат қозонишдан уялмай қочиб боради.*

- Кейинги гал у уялмай ҳам қоларди.
- Агар уни тутиб олганларида, ўлдирап эдилар.
- Бу муқаррар.
- У, халқ томонидан қўйилган (одам) «буюк маконда улуғвор...» ором билмайди, аммо, бошқа кўпларни агда-риб, ўз давлати жанговар аравасида энди халқ вакили си-фатида эмас, балки мукаммал тиран (мустабид) сифатида тик туради.
- Бўлмаса-чи!
- Ушбу одам ва бундай хилдаги банда пайдо бўлган ўша давлатнинг баҳти нимада эканлигини таҳдил қиласизми?
- Албатта таҳдил этиш даркор.
- Биринчи кунларда, умуман биринчи онларда у, ким унга учрамасин, ҳаммага табассум қиласи, ўзи ҳақида эса мустабид (тиран) эмаслигини таъкидлайди; у, хусусий шахслар ва жамиятга кўп ваъдалар беради; у одамларни қарзлардан озод қиласи ва халқга ҳамда атрофидагиларга ер беради. У қувлик билан ҳаммага ўзини меҳрибон, марҳа-матли ва мулойим қилиб кўрсатади.
- Иложисиз шундай бўлади.
- У ўз душманларидан баъзилари билан ярашиб, бошқа-ларини йўқотганида ва улар ўзини безовта қилмай қўйган-

ларида, ўйлайманки, унинг илк вазифаси, токи халқ раҳбар, йўлбошчига эҳтиёж ҳис этсин учун, фуқароларни қандайдир урушларга жалб этиш бўлади...

– Бу табиий.

– ... ва яна одамлар унга қарши камроқ ёмон ниятда бўлиб, солиқлар туфайли камбагаллашсинар ва кунларини зўрга ўтказсинар, деб шундай қиласди.

– Бу тушунарли.

– У кимдандир ҳурфиксаликда ва ўзининг бошқарувини рад этишда шубҳаланса, у ҳолда бундай одамларни у, улар душманга сотилдилар, деган баҳона билан йўқ қиласди. Буларнинг ҳаммасини деб тиран ҳаммани уруш билан алғов-далғов қилиши зарур бўлади.

– Ҳа, зарур

– Аммо бундай ишлар туфайли уни фуқаролар борган сари ёмон кўра бошлайдилар.

– Шундай бўлади.

– Бу орада, унинг юксалишига кўмаклашган баъзи нуфузли шахслар, ҳар ҳолда жасурроқлари рўй берадиган нарсалардан норози эканликларини очиқчасига ҳам, ўзаро сухбатларда ҳам унга изҳор қиласдилар.

– Шундай бўлиши мумкин.

– Ҳокимиятни қўлида сақлаб қолиши учун тиран ҳаммани йўқ қилиши даркор, шунда охир-оқибат дўстлардан ҳам, душманлардан ҳам ишга яроқли ҳеч ким қолмайди.

– Тушунарли.

– Демак, тиран, ким мард, ким мурувватли, ким бой бўлса, ўшаларни зийраклик билан кузатиши керак. Тиран ҳўп бахтли-да: бу барча одамларга у беихтиёр душмандир ва то давлатни улардан тозаламас экан, уларга қарши макр-ҳийлалар ишлатади.

– Ажабо, ғалати тозалаш-ку!

– Ҳа, бу шифокорлар қўллайдиганларига зид: улар баданда энг яхисини қолдириб, энг ёмонини олиб ташлайдилар, бу ерда эса иш аксинча.

– Агар ҳокимиятни сақлаб қолишин истаса, тиран учун бүр заруратга ўхшайди.

– Унинг олдида турган танлаш ҳам унинг ҳузур-ҳаловатидан огоҳ этади: у ё ўзини ёмон кўрадиган ярамаслар олономи орасида яшаши, ёки ҳаёт билан видолашиши зарур.

– Ҳа, иккисидан бири бўлади.

– Ушбу ишлари билан фуқароларга у қанча манфур кўринса, шунча кўп содик тансоқчилар керак бўлади, тўгри эмасми?

– Албатта.

– Ўзи ким унга содик? Содик одамларни қаердан олади?

– Пул тўланса бўлди, улар хоҳлаганча ёпирилиб келадилар.

– Ит билан онт ичаман, менимча, сен яна қандайдир текинхўрлар (эркак асаларилар) ва ажнабий қаланги-қасангилар ҳақида гап бошладинг шекилли.

– Сенга тўгри туюлибди.

– Нима десак экан? Нима, тиран шу ерлик тансоқчиларга эга бўлишни хоҳламайдими?

– Қай тарзда?

– Фуқаролар орасидан у қулларни танлаб олиб, уларни озод қиласди ва ўзига найзабардор қилиб олади.

– Ҳақиқатан ҳам, улар энг содик одамлар бўлишади.

– Модомики унинг содик дўстлари шу хилдаги одамлар экан, аввалгиларини, ҳақиқийларини эса йўқ қилган экан, сен яна тиранни бахт-саодатли демоқчимисан?

– У шундайлар билан қаноатланишга мажбур.

– Унинг бу сафдошлари ундан фаҳрланадилар, одобли одамлар уни ёмон кўриб ва ундан қочган пайтларида унинг муҳити, улфатлари ана шу янги фуқаролар бўлади.

– Бу бегумон.

– Фожиалар ёзиш бекорга мушкул иш бўлмаса керак, зеро, бунда Еврипид алоҳида ажралиб туради.

– Сен нимани назарда тутмоқдасан?

– Унда чуқур маъноли бир ибора бор:

Донолар билан мулоқот қилиб, тиранлар ҳам донодир.

Шуниси равшанки, у тиран донишмандлар билан мулоқотда бўлади, деб ҳисоблайди.

– У ва бошқа шоирлар тираник (мустабид) ҳокимиятни ва бу ишдаги кўп бошқа нарсаларни кўкларга кўтариб мақтайдилар!

– Шунинг учун, модомики трагик шоирлар шунчалик донишманд эканлар, улар бизни ва бизнинг жамият тартиботи борасидаги нуқтаи назарларимизга кўшиладиган барча одамларни, агар улар тираник ҳокимиятни шундай мақтаганлари учунгина, биз уларни ўз давлатимизга киритмасак, маъзур тутсиналар.

– Бошқа давлатларда кезиб юриб, қалин оломонни тўплаб, зебо, кучли, таъсирчан овозли ижрочиларни ёллаб, улар фуқароларни тирания ва демократияга жалб этадилар.

– Ҳа, улар бу борада қаттиқ ҳаракат қиласидилар.

– Бу камлик қилгандай, табиийки, улар тиранлар томонидан, иккинчи ўринда демократиядан ҳам, ажру мукофот оладилар ва уларга энг кўп ҳурмат-эҳтиром кўрсатилади. Аммо улар давлат ҳокимияти чўққиларига қанчалик баланд кўтарилсалар, олдинга юриш учун унга (ҳурмат-эҳтиромга – тарж.) нафас етмаганидай, уларга бўлган ҳурмат шунча кўп заифлашади, камаяди.

– Ҳақиқатан шундай бўлади.

– Бироқ сен билан биз чалғиб кетдик, кел, яна ўша кўп сонли, ажойиб ҳашаматли, рангин, ўз таркибини доимо ўзгартириб турувчи тираннинг ана шу қўшинига қайтайлик ва у қандай маблаг ҳисобига сақланишини кўриб чиқайлик.

– Шуниси аниқки, тиран унга ибодатхоналарнинг маблагларини, агар улар (маблағлар – тарж.) давлатда мавжуд бўлса, сарфлайди ва токи уларни олиб ҳаражатларни қоп-

лаш мүмкін бўлар экан, у аҳолига солинадиган солиқларни камайтиради.

– Бу маблаглар тутага-чи?

– У ҳолда у ўзини ҳам, сафдошларини ҳам, сафдош аёлларни ҳам энди отасининг маблагига боқади.

– Тушунаман: модомики тиранни халқ дунёга келтирган экан, уни ва унинг сафдошларини халқ боқиши керак.

– Тиран учун бу жуда зарур.

– Сен нима демоқчисан? Агар халқ норози бўлиб, улгай-ган ўғил ота ҳисобига кун кўриши мүмкин эмас, аксинча, аслида, ота бола ҳисобига кун кўриши керак ва ўғил улгай-ганидан кейин отанинг ўз қулларига қул бўлиб қолмаслик ҳамда ўғилни қулларни ҳар хил қалангি-қасангиларни боқиш учун ўғил тугдирмагани ва ўстирмаганини айтар? Аксинча, модомики халқ вакили шунчалик кўтарилган экан, халқ бойлардан ва ҳурматли деб аталувчи одамлардан ҳам озод бўлишни умид қиласа бўларди; энди эса халқ унга ҳам, унинг сафдошларига ҳам уйдан ўғлини унинг маст тўдаси билан бирга худди шундай ҳайдаб чиқаради.

– Зевс билан онт ичаман, халқ шунда, қандай маҳлуқни тугиб, яна муҳаббат билан катта қилганини тушунар эди; у ўзининг ожиз кучи билан ҳайдаб чиқаришга ҳаракат қилаётгани одамларнинг қанчалик қудратли эканлигига ишонч ҳосил қиласа эди.

– Нималар деяпсан ўзи? Тиран ўз отасига зулм қилишга журъат қиладими ва агар у (ўз йўлидан) қайтмаса, ҳатто, калтаклайдими?

– Ҳа, у ўз отасидан қуролни тортиб олади.

– Демак, тиран – отанинг қотили ва қариялар учун ёмон боқувчи; тиранлик ҳокимиятнинг хусусияти шундайлигини кўпчилик тан олган кўринади. Мақолда айтилишича: «Тутундан қочиб, ўтга тутиласан» («Ёмғирдан қочиб, қорга тутилдинг»); шундай қилиб, халқ ҳам озод одамларга тобелиқдан (қочиб), зулмкор (золим) ҳокимиятга хиз-

маткор бўлиб ва ўзининг меъёрсиз озодлигини энг оғир ва аламли қулликка – қулларга қул бўлишга алмашади.

— Худди шундай бўлади.

– Нима деймиз? Муболага қилмай, биз демократиядан қандай қилиб тиранлик келиб чиқишини ва унинг хусусиятлари қандай эканлигини етарли даражада таҳлил қилдик, деса бўладими?

— Етарли даражада.

ТҮККИЗИНЧИ КИТОБ

— Тираник тузумдаги, инсоннинг ўзини кўриб чиқиш қолди, бошқача айтганда, — дедим мен, — демократик одамдан у қандай ривожланади, унинг хусусиятлари қандай ва ҳаёти қандай — бахтсиз, фақиронами ёки, аксинча, бахтлими?

— Ҳа. Ҳозирча биз уни күриб чиқмадик, — деди Адимант тасдикалаб.

– Биласанми, мен яна нимани хохдайман?

- Нимани?

Хоҳиш-истакларнинг тадхили

Хоҳиш-истакларнинг таҳлили – Менимча хоҳиш-истакларни биз – улар нимадан иборат ва улар қанчалигини етарли даражада таҳлил қилмадик. Модомики шу камлик қилас экан, биз амалга ошираётган тадқиқотда тўла равшаник бўлмайди.

- Демак, буни ҳозир таҳлил этсак маъқул бўлади.

— Албатта. Мен бу ерда нимани аниқламоқчи эканлигимга қараб тур: заруратдан маҳрум ҳузурлар ва хоҳишлиардан баъзилари менга қонунга хилоф бўлиб туюлади. Улар, айтиш керакки, ҳар қандай одамга хосдир, аммо қонунлар ва энг яхши хоҳишлиар билан жиловланган баъзи одамларда бутунлай йўқ бўлиб кетади ёки заифлашади ва жуда оз қолади. Аммо шундай одамлар ҳам борки, уларда булар (заруратдан маҳрум ҳузурлар ва хоҳишлиар – тарж.) ҳам кучаяди, ҳам кўпаяди.

- Қандай хоҳишлар ҳақида гапирмокдасан?

Үйқу вақтида уйғонувчи хоҳишистаклар

– Дилинг асосий, ақл-идрокли ва беозор ибтидоси (бошланиши) муддатында

раётганида үйқуда уйғонувчи (хоҳишилар) ҳақида; аммо бу ёввойи, ҳайвонга үхаш ибтидо түқликтан ва хумордан пишқириб сакрайди, күзидан үйқуни қочириб ҳайдайды ва үз инжиқдигини қаноатлантириш йўлини излайди. Сенга маълумки, бундай ҳолатда ҳар қандай уят ва ақл-идрокни улоқтириб, ҳамма нарсага журъат қиласи. Агар хаёлига келиб қолса, үз онаси билан, эҳтимол, одамлар, худолар ва ҳайвонлардан ким учраса, ўша билан қўшилишга уринишдан ҳам қайтмайди, қандай бўлмасин қон тўкиш билан у үзини ҳаром қиласи ва ҳеч қандай овқатдан үзини тиймайди. Бир сўз билан айтганда, уятсизлиги ва ақл-идроксизлиги туфайли ҳеч нарсани қадрламайди.

– Тўппа-тўғри.

– Қачонки инсон үзини соглом сабр-қаноатда тута билса, үйқуга кетаётуб үзининг оқилона ибтидосини уйғотади, уни ажойиб далиллар ва мулоҳазалар билан меҳмон қиласи ва шу тарзда үз виждонига таъсир ўтказади. Хоҳиш билан боғлиқ ибтидони у, гарчи очидан ўлдирмаса-да, аммо тинчлансин ва инсондаги энг олижанобликни үз қувончлари ва ғам-андуҳлари билан безовта қилмасин деб, уни тўйдириб қаноатлантирмайди; мана шу сўнгиси, ҳеч бир тўсиқсиз, ўз-ўзича, үз мукаммал поклиги билан, ҳали ўзига маълум бўлмаган нарсани бу ўтмиш бўладими, бугунги кунми ёки истиқболми, бари бир, тадқиқ қилиш ва сезишга интиласин. Шунга үхшаб, ҳаяжонга тушган ва ғазабланган ҳолда үйқуга кетмаслик учун, үзининг ғазабнок ибтидосини тияди, жиловладайди. Ўзига хос бу икки ибтидони тинчлантириб ва учинчисини – оқилоналик хос бўлганини – ишга тушириб, инсон ҳордик чиқара бошлайди. Бундай шароитда унинг ҳақиқат билан туташиши эҳтимоли кўпроқ бўлишини ва

унга уйқуда ҳар хил ноқонуний нарсалар күрінмаслигини сен биласан.

– Мен сенинг фикрингга мутлақо құшиламан.

– Буларни гапириб, биз бошқа томонга оғиб кетдик. Биз фақат ушбуға ишонч ҳосил қылмоқчи әдик: ҳар бир одамнинг ичида хоҳишлиарнинг қандайдир даҳшатли, ёввойи ва ноқонуний хили яширингандир, ҳаттоқи анчагина меъердаги бўлиб туюлганларимизда ҳам шундайин ахволдир; тушда мана шу кўринади. Мен тўғри айтаманми ё йўқми ва сен қандай фикрдасан, бунисини ўзинг ҳал қил.

– Мен ҳам шундай фикрдаман.

– Демократ бўлиб қолган инсонни биз қандай тасвирлаганимизни эслагин. У деярли туғилган ондан, ҳар ҳолда, гўдаклигидан бошлаб, тежамкор, фақат тама билан боғлиқ хоҳишлиарнигина ҳурмат қилувчи ва, унинг фикрича зарурати бўлмаган ҳамда фақат эрмак ва гўзаллик учун пайдо бўлади деб ҳисобловчи хоҳишлиарни асло менсимайдиган ота томонидан тарбияланган. Шундай эмасми?

– Ҳа, шундай.

– Ундан назокатлироқ, ҳозиргина биз таҳлил этган хоҳиш-истакларга тўла одамлар билан мулоқотда бўлиб, ўспирин уларнинг ҳаёт тарзларига ва ҳар қандай бебошликларга киришиб кетади, чунки отасининг хасислиги унга жирканч туюлади. Аммо ўз табиати бўйича у, уни бузаётганлардан яхшироқ, шунинг учун у гўё ҳаётга бўлган бу икки ёндашиш ўртасида тўхтаб қолади: унинг ҳали у томонга, ҳали бу томонга мойиллиги бор. Бу иккала ҳаётдан меъерида татиб кўриб, у пасткаш ва ноқонуний бўлган ҳаётда яшамайди ва олигархик инсондан демократга айланади.

– Бунга ўхшаш одам ҳақида бизда худди шундай фикр шаклланган ва у мавжуд.

Тирания ва ноқонуний хөшиш-истаклар, Тиран қиёфаси (давоми)

— Тахмин қилайликки, бу одам катта бўлгач унинг ўз отасининг феъл-автори бўйича тарбияланган ўғли бўлади.

— Шундай тахмин қилайлик-чи.

— Яна тахмин қилайликки, отаси билан нима рўй берган бўлса, у билан ҳам ўша нарса рўй беради: уни йўлдан урувчилар ўzlари мутлақо озодлик деб атайдиган ҳар хил ноқонуний ишларга уни тортадилар. Отаси ва бошқа ҳамма яқинлари ундаги ўртacha ҳолатга риоя қилишга бўлган мояйликни қўллаб-кувватлайдилар, аммо уни йўлдан урувчилар бунга қаршилик кўрсатадилар. Ушбу моҳир сеҳргарлар ва тиранларни яратувчи ижодкорлар ўспирин устидан ҳукмронликни бошқача йўл билан ўрнатишдан умидларини узсалар, унда қандайдир бир эҳтиросни, ишёқмаслик ва жамгарилган нарсани совуришга бўлган хөшиш-истакларни бошқарувчи эҳтиросни уйғотишга устамонлик билан эришадилар: бундай эҳтирос улкан, қанотли эркак асалари (текинхўр)нинг худди ўзгинасиdir. Ёки, сенингча, бошқа нарсами?

— Менимча, худди шунинг ўзи.

— Ушбу эҳтирос атрофида бошқа хөшиш-истаклар лорсиллаб юрибдилар, уларнинг ортидан хушбўй тутатқилар ва малҳамлар, гулчамбарлар, шароблар, бундай хил мулоқотларда одатий бўлган тизгинисиз ҳузурлар оқими чўзилиб келади. Бу хөшиш-истаклар ўсиб ривожланади ва кучаяди, улар текинхўр (эркак асалари)ни шаҳвоний нафс ниши билан қуроллантиради ва шунда, жазавага тушган ушбу дилнинг ҳимоячиси нишини уради. Агар у ўспириндан одоблиликка даъво қиласиган ва ҳали ҳаёдан ҳоли бўлмаган қандайдир мулоҳаза ёки хөшишни забт этса, у уларни ўлдиради, мулоҳаза юритиш (ақл-идрок, фикрлаш)дан

бутунлай тозаланмагунча ва унга селдай бостириб келган жазавага тұлиб-тошмагунича итқитиб юборади.

– Сен яхлит қүйилган (қўйма) титанинг пайдо бўлишини тасвирламоқдасан.

– Нима, Эрот буларнинг ҳаммаси ва уларга ўшашлар туфайли қадим замонлардан бери тиран деб аталмайдими?

– Шундайга ўштайди.

– Дўстим, тираннинг бошида ҳам мастанинг бошидагининг ўзи юз бермайдими?

– Балки шундайдир.

– Кимнингки мияси айниса ва қутуриб кетса, у нафақат одамларни, балки, ҳатто, худоларни ҳам енгишига ишонади.

– Ҳақиқатан ҳам шундай.

– Дўстим, инсон қачонки масти бўлса, ёки ҳаддан ташқари булҳавас, севувчан бўлса, ёки қора сафродан жинни бўлиб қолса, шунда у тўлиқ тиран бўлади, буларнинг ҳаммаси эса ё унинг табиати шундайлигидан ёки одатлари шундайлигидан, ёхуд ундан ҳам, бундан ҳам, содир бўлади.

– Мутлақо тўгри.

– Кўриниб турибдики, бундай одам шундай тугилади. У ўзи қандай яшайди?

– «Энди ўзинг жавоб беравер», деган ҳазиломуз мақол бор.

– Жавоб бераман. Менимча, шундан кейин уларда байрамлар, бутун галанинг тантанали юришлари, базмлар бўла бошлиди, қизлардан дўст орттиришади ва ҳоказо, зеро, уларнинг дилида яшайдиган тиран – Эрот унда (дилда – тарж.) бор ҳамма нарсани бошқаради, ҳамма нарсага хукмронлик қиласди.

– Шундай бўлиши муқаррар.

– Ҳаддан ташқари кўп талаблар кўядиган жуда кўп даҳшатли истаклар кундан-кунга, тундан-тунга авж олиб боради.

– Ҳа, улар равнақ топади.

– Демак, даромадлар ҳам агар бор бўлса, тез орада тугайди.

– Албатта.

- Бундан кейин мулк гаровга қўйила боради, маблаг
қисқара боради.
- Кейин-чи?
- Ҳамма нарса тугагач, бу одамларда ин қуриб олган
ҳоҳиш-истаклар галаси ғингиллай бошлайди ва бу одамлар
турли ҳоҳишлар найзаси билан, айниқса, Эрот томонидан
(зоро, Эрот ўз ортидан барча ҳоҳишларни худди тансоқчи-
лардай эргаштириб юради) қувиб борилаётгандай жинни
бўлиб, ақлдан озадилар ва кимда нима борлигини ҳамда ал-
даш ва зўравонлик билан нимани тортиб олиш мумкини-
гини кўзлай бошлайдилар.
- Албатта шундай бўлади.
- Улар талончиликсиз яшай олмайдилар, акс ҳолда оғир
дардлар ва азобларга дучор бўладилар.
- Ҳа, шундай бўлиши муқаррар.
- Бундай одамнинг ҳузур интилиши борган сари кучайиб,
унинг аввалги инжиклукларини йўлда қолдириб кетади ва
уларни бебаҳра этиб қўяди; худди шундай тарзда унинг ўзи
отаси ва онаси олдида кўпроқ нарсага даъво қиласди, лекин у
улардан ёшроқ бўлгани учун ўз улушини ҳам сарфлаб бўлиб,
отасининг пулларини ўзлаштириб олади ва сарф қиласди.
- Кейин нима бўлади?
- Агар ота-онаси бунга йўл қўйишмаса, у дарҳол улардан
ўгирлашга ва уларни алдашга ҳаракат қилиб кўрмайдими?
- Албатта, ҳаракат қиласди.
- Агар бунинг иложи бўлмаса, у зўравонлик қилиб, улар-
ни қароқчидай таламайдими?
- Ўйлайманки, шундай қиласди.
- Агар қариялар қаршилик кўрсатишса ва у билан оли-
шишса, уларни аяб ўтирадими ва тиранларга хос қилиқлар-
ни қилишдан ҳайиқадими?
- Мен бундай одамнинг ота-онаси тақдиди учун кафил
бўлолмайман.

— Аммо, Зевс ҳурмати, Адимант, наҳотки қандайдир янги дутона туфайли, гарчи усиз ҳам куни ўтса-да, ўз онасини урса? Ёки, эндиғина дўстлашгани гуллаб-яшнаётган ўсмирни деб, гарчи усиз ҳам яшаб бўлса-да, ўз отасига, қарид қолган ва хазон бўлаёзган, аммо дўстларининг энг қадимгиси бўлган отасига қўл кўтарадими? Наҳотки бу одам, сенингча, бундай одамларни ўз уйига киритиб, ўзининг ота-онасини уларга қул қилиб беради?

— Зевс билан онт ичаманки, беради.

— Тираник мойилликлари бўлган ўғилни туғиш нақадар буюк баҳт экан-а! (бу сўзлар истеҳзо билан айтилган. — Тарж.)

— Ҳа, жуда буюк баҳт! (бу ҳам истеҳзо — тарж.)

— У ўзлаштириб олган отасининг ҳам, онасининг ҳам маблағлари тутаб қолса, бу орада эса унда сон-саноқсиз инжиқликлар юзага келган бўлса, унинг ҳоли нима кечади? Бу уни аввал бегоналарнинг ўйларига ўтирикка киришга ёки тунда кеч қолган ўткинчини тунашга, кейин эса қандайдир бир ибодатхонани шип-шийдам қилиб кетишга мажбур қилмайдими? Бу барча ишларда унинг зебо нимаю, жирканч нима эканлиги ҳақида ёшлиқдан ўзлаштирган ва тўғри деб ҳисоблаб келинган аввалги фикр-мулоҳазалари боягина озодликка чиқариб юборилган, Эротга эргашиб юрган ва у бошлиқ бўлган хоҳишларга бўйсунади. Авваллари, инсон одатлар, қонунлар ва ўз отасига бўйсунган ва кўнглида ўзини демократ деб ҳис этиб юрган пайтларда ушбу хоҳишлар унинг фақат тушида озодликка чиқардилар, энди эса, уни Эрот тиранга айлантирганида инсон бутун умрга, баъзан уйкуда тушган ҳолатига тушиб қолади, у энди на қотиллиқдан, на очофатлиқдан, на ножӯя ишлардан, улар қанчалик даҳшатли бўлмасин, ўзини тия олмайди: бу одамда ҳар қандай бошбошдоқлик ва қонунсизлик ўртасида Эрот тиранларча яшайди. Якка ҳукмдор сифатида у (яъни Эрот — тарж.) нима қилиб бўлса-да, ўзини ҳам, ўзини кузатиб

юрувчи, инсонга қисман четдан, унинг атрофидаги ёмонлар орасидан, қисман ичидан, унинг ўзида бўлган худди шу хилдаги, ҳозир эрк бериб бўшатиб юборилган ҳоҳишларидан иборат авбош галани қаноатлантириш учун ўзи оғушига олган одамни, худди унга тобе давлатдай, мумкин бўлган барча қўрслик, дадилликка олиб боради. Бу хилдаги одамнинг ҳаёти шундай эмасми?

– Ҳа, шундай.

– Бундай одамлар давлатда кўп бўлмаса, қолганлар эса соғлом фикр юритса, анавилар ўзга юртларга кетиб қоладилар, у ерда улар қандайдир бир тиранга тансоқчи бўлиб ёки уруш кетаётган жойда ёлланма кўшинларда хизмат қиласилар. Буларга ўжаша ҳоҳиш-истаклар уларда тинчлик шароитида намоён бўлган тақдирда улар ўз ватанларида ҳам, гарчи майда-чуйда бўлса-да, кўп ёмонликлар қиласилар.

– Сен нимани назарда тутмоқдасан?

– Улар ўғрилик қилишлари, деворлар остидан лаҳм қашишлари, киссавурлик қилишлари, ўткинчиларни ечинтиришлари, шаккоклик қилишлари, одамларни қул қилиб сотишларини назарда тутмоқдаман. Шундай ҳам бўладики, улар агар бирор гапни билиб қолсалар, зимдан хабар бериб чақувчилик қиласилар, ҳатто, ёлғон гувоҳлик берадилар ёки пора оладилар.

– Шулар майда-чуйдами? Ҳали бу шундай одамлар оз бўлганларида улар қиласиган ёмонликларми?

– Ҳа, майда-чуйдалар, чунки буюк ёвузлик билан солиширилганда, булар ҳақиқатан майда-чуйда ёмонликлар, зеро, давлат учун зарар ва баҳтсизлик маъносида буларнинг ҳаммаси, айтиладиганидек, тирандаги каби кенг кўламли эмас. Давлатда бундай одамлар ва уларга эргашувчилар анча йигилиб қолса ва улар ўзлари кўпчилик эканликларини сезиб қолишса, у ҳолда тиран ҳам худди ўшаларнинг мухитларидан туғилади, бунга халқнинг ўйламай иш қили-

ши күмак беради. Бу, улар орасидан кимда-ким ўз-ўзида, яъни ўз дилида энг буюк ва ашаддий тиранни олиб юрувчи бўлса ўша бўлади.

– Бу табиий, зеро, бундай одам энг катта тиран бўлади.

– Унга қаршиликсиз йўл қўйиб берсалар шундай бўлади; агар давлат бунга йўл қўймаса, у ҳолда у фақатгина ўз ватанига нисбатан яқинда эслатиб ўтилган мисолдагидай – қўли отаси ва онасига кўтарилганидай иш қиласди: у ватанга ўзининг янги сафдошларини киритиб, ватanni ҳам зabit этади; авваллари критиклар айтганидек, «она ватан», яъни ота юрт уларнинг қўлида қулликда сақланади ва тарбияланади. Бундай одамнинг хоҳиш-истакларининг пировард мақсади шудир.

– У айнан шундан иборат.

– Бундай хилдаги одамлар ҳокимият тепасига чиқмасла-ридан олдин ҳам шахсий ҳаётларида шундай эдилар. Улар ким билан мулоқотга киришмасинлар, хушомадгўйликни ва хизматга тайёрликни талаб қиласдилар, қачонки ўзлари бирор нарсага эҳтиёжманд бўлсалар, у ҳолда яқин одамдай бўлиб, ҳеч уялмай ўша одамга ёпишиб оладилар, аммо ишлари битиши билан яна унга бегона бўлиб қоладилар.

– Бу жуда аниқ пайқалган.

– Демак, бутун умрлари давомида улар бир марта ҳам ҳеч ким билан дўст бўлмаганлар; улар доимо ё хукмронлик қиласдилар, ёки қулликда бўладилар: тираник табиат озодликни ҳам, ҳақиқий дўстликни ҳам ҳеч қачон билмаган.

– Албатта.

– Бундай одамларни ишончга нолойиқ одамлар деб айтилса тўғри бўлмайдими?

– Бошқача бўлиши мумкин эмас!

– Агар биз ўз сұхбатимизда, аввал адолат нимадан иборатлиги борасида тўғри хулоса чиқарган бўлсак, уларни олий даражадаги адолатсизлар, деб атасак ҳам бўлади.

– Албатта.

– Шундай қилиб, жуда ҳам ёмон одам ҳақида үмуман шундай деймиз: бу, тушларда қандай бўлса ўнгида ҳам шундай бўлган, биз таҳлил қилган одамдир.

– Мутлақо тўғри.

– Кимда-ким ўзининг табиий тираник майилларида якка ҳокимликка эришса, ўша одам шундай бўлиб қолади ва бундай ҳокимлик соҳиби бўлиб қанча узоқ турса, шунча кўп у шунаقا бўлиб боради.

– Албатта шундай бўлади, – деди Главкон, ўз навбатида сұхбатга қўшилиб.

Тираник дил – бадбахт

– Шундай экан, – дедим мен, – кимда-ким ашаддий аblaҳ бўлса, ўша энг баҳтсиз одам бўлиб қолмайдими?

Ва унинг қўлида бундай ҳокимият қанча узоқ ва кўп турса, у ҳақиқатан ҳам шунча кўп ва узоқроқ муддатга баҳтсиз бўлиб қолган, зеро, кўпчилик буни турлича тасаввур қиласди.

– Бу айнан шундай бўлади, – жавоб берди Главкон.

– Яна, ўхшашлик борасида: тираник одам тираник бошқариладиган давлатга, демократ эса – демократик давлатга мос келади. Бошқа ҳолатларда ҳам шунинг ўзи эмасми?

– Бошқача бўлиши мумкинми?

– Ва давлат давлатга хайрли ишлар ҳамда фаровонлик маъносида қандай муносабатда бўлса, одам ҳам одамга шундай муносабатда бўладими?

– Бошқача бўлиши мумкин эмас.

– Тираник тузумдаги давлат, хайрли (эзгу) ишлар маъносида, биз аввал таҳлил этганимиз подшоҳ томонидан бошқариладиган давлатга қандай муносабатда бўлади?

– Улар бир-бирларига мутлақо қарама-қаршидиirlар: улардан бири энг олижаноб. Бошқаси – энг тубан.

– Улардан қайси бирини қандай деб ҳисоблашингни сўраб ўтирамайман – бу шундай ҳам равшан. Аммо фаровонлик ёки, аксинча, камбағаллик маъносида сен худди шундай қарорга келасанми ё бошқачами? Айрим олинган ёки кам-

соңли мулозимлар қуршовидаги тиран күриниши бизни ҳайратта солмаслығи керак, биз бутун давлатни яхлитлигі-ча күриб чиқишимиз, унинг ичкарисига киришимиз, ҳамма нарсани үрганишимиз ва күриб чиққанымыздан кейингина унинг ҳақида ўз фикримизни билдиришимиз даркор.

– Сенинг талабинг тұгри. Аммо, тираник бошқарувдаги давлатдан аянчлироқ ва подшохлар бошқарадиган давлатдан фаровонроқ, фазилатлироқ давлат йүқтілігі ҳар қандай одамга равшан.

– Агар мен, айрим одамларга татбиқан ҳам шунинг ўзини талаб қылсам, менинг талабим тұгри бұлардими? Улар ҳақида, кимда-ким инсоннинг феъл-атворига фикран кириб бориб, уни күриб чиқишига қодир бўлса, ўша одам улар ҳақида фикр билдириши мумкин, деб ҳисоблайман, болаларга ўхшаб фақат ташки күринишигага қараб ва тиранларда атрофдагиларда таассурот қолдириш учун ўйлаб топиладиган нарсалардан ҳайратланадиган одам бунга қодир эмас: буни таҳлил қилишни билиш керак. Мен ўйлайманки, кимнинг ҳақиқатан ҳам фикр билдириш имконияти бўлса, ўша одамнинг, яъни ким тиран билан бир уйда яшаган бўлса, унинг рўзгордаги ҳолати ва оила аъзоларига муносабатини кузатган бўлса, ўшанинг баҳоси, мулоҳазасига қулоқ солишимиз керак бўлади, шунда тиран бизнинг қарши мизда худди фожиа спектаклдаги каби ушбу ҳашаматли кийимларсиз, қип яланғоч ҳолда намоён бўлар эди. Давлатда аҳвол ҳавфли бўлиб қолган тақдирда ҳам шундай бўлади: буларнинг ҳаммасини кузатган одам, бошқа одамлар билан солиштирганда фаровонлик, беҳбудлик маъносида тираннинг иши қай аҳвoldалигини бизга айтсин.

– Ва сенинг ушбу талабинг олий даражада тұгри бўлар эди.

– Хоҳласанг, биз ўзимизни шундай фикр билдира оладиганлар, бундай хилдаги одамлар билан учрашганлар қаторига кирамиз, деб ҳисоблаймиз.

– Албатта, хоҳлайман.

– Бу масалани күриб чиқишига қуйидаги тарзда ёндаш: давлат билан айрим бир одамнинг үхшашлиги нимада эканлигини эсла ва у ёки бу хислатнинг қандайлигини кўрсатиб, униси ва бошқасини навбат билан олиб кўр.

– Аммо нимадан бошлаш керак?

– Аввало, агар давлат ҳақида гапирилса: тираник тузумли давлатни сен озод давлат деб атайсанми ёки қуллик давлатими?

– Ўта қуллик (давлати) деб.

– Аммо сен кўриб турибсанки, у ерда хўжайинлар ва озод одамлар бор.

– Ҳа, кўриб турибман, аммо улар (яъни озод одамлар – марж.) жуда оздирлар, бутун давлат яхлитлигича ва ундағи энг вижданли, анишалиси эса шармандали ва ҳалокатли қулликда.

– Модомики айрим одам давлатга үхшар экан, у ҳолда унда ўша тартибнинг ўзи бўлиши зарур: унинг дили қуллик ва тубанлик билан тўлиб-тошган, унинг вижданли қисмлари эса тобеликдалар, энг ёмон ва ўжар, асов кичкина қисми эса ҳукмдорлик қиласи.

– Шундай бўлиши муқаррар.

– Хўш, бундай дилни қул дейсанми ёки озод дейсанми?

– Мен уни қул дил дейман.

– Зоро, қул бўлган ва тиранлик бошқарувга эга давлат камдан-кам истаганини қила олади.

– Албатта.

– Демак, агар бутун, яхлит дил ҳақида гапирилса, тираник бошқариладиган дил ҳам ўз хоҳлаганини камдан-кам ҳолда қила олади. Ҳамма вақт газабнок сўна томонидан иғво, фитнага йўлиқтирилган ва зўравонликка учраган дил саросима ва ўкинч-афсусларга тўла бўлади.

– Бегумон шундай.

– Зарурат бўйича тираник бошқарувдаги давлат бой бўладими ёки камбағал бўладими?

- Камбағал.
- Демак, тираник бошқарыладыган дил ҳам ноилож доимо камбағал ва қаноатланмаган бўлади.
- Ҳа, шундай.
- Нима десак экан? Нима, бундай давлат ва бундай одам иложисиз қўрқувга тўлиб-тошганми?
- Жуда ҳам (тўлиб-тошган).
- Сенингча, буларнинг ҳаммаси, ўзининг хоҳиш-истаклари ва эҳтирослари туфайли жазавага тушган тираник одамга қараганда бошқа кимдадир кўпроқми?
- Мумкин эмас.
- Буларнинг ҳаммасига ва унга ўхшашларга қараб туриб, ўйлайманки, сен бундай давлат – давлатлар орасида энг аянчлиси деб ҳисоблагандирсан?
- Нима, бу нотўгрими? – сўради Главкон.
- Жуда ҳам тўгри, – жавоб бердим мен. – Аммо агар тираник майлдаги одамда худди шунинг ўзини кўриб қолсанг, бундай одам ҳақида нима дейсан?
- У қолган бошқалардан кўра анча баҳтсиз.
- Мана буни нотўгри айтдинг.
- Нега?
- Ўйлайманки, ҳаммадан баҳтсиз у эмас.
- Бўлмаса ким?
- Мана бундай одам сенга янада баҳтсизроқ кўринади...
- Қандай одам?
- Бу шундай одамки, унинг тираник майллари бўлиб, бошига бало келиб, қандайдир шароит туфайли у тиран бўлишига тўгри келса, бутун умрини хусусий шахс сифатида ўтказиш насиб этмаса, ўша одам.
- Аввалги гапларимиздан келиб чиқиб, сен ҳақсан, деган хуносага келдим.
- Ҳа, аммо бундай масалаларда умумий мулоҳазалар билан қаноатланиб бўлмайди, балки, барча нарсани аввалги усуlda синчковлик билан текшириш керак бўлади.

- Мутлақо тўғри.
- Қара, тўғри гапиряпманми? Ушбу масала кўриб чиқи-лаётганида, менимча, ушбу нарсадан келиб чиқиш зарур.
- Нимадан?
- Кўп қулларнинг эгаси, бой фуқаролардан ҳар бири қандай ахволда эканлигидан. Бу одамлар, ўзларига кўп одамлар тобе бўлганликлари билан тиранларга жуда ўхшаб кетадилар: бу ерда фарқ фақат тиранга кўпроқ ҳалқ (одам) тобелигидадир.
- Ҳа, бутун фарқ шунда.
- Сен биласанки, бундай одамлар бемалол яшайдилар ва чўри-қаролларидан қўрқмайдилар.
- Улар нимадан қўрқадилар?
- Ҳеч нарсадан қўрқмайдилар. Аммо бунинг сабаби ни-малигини биласанми?
- Хусусий одамларнинг ҳар бирига бутун давлат ёрдамга келишида.
- Худди шундай. Лекин худолардан бири, элликта ва ундан кўпроқ қуллари бўлган бундай одамни олиб, уни хоти-ни, болалари қарол-чўрилари ва барча мулки билан – унга ёрдам бериш учун ҳур туғилган одамлар топилмайдиган жойга олиб бориб қўйса, сенингча, унда ўзи, болалари ва хотини учун, уларнинг ҳаммасини чўрилар ҳалок этишидан хавотир, қўрқув қанчалик пайдо бўлар эди?
- Менимча, у доимо қўрқиб яшарди.
- Нима, у баъзи қуллари олдида хушомадгўйлик қил-масмиди, турли ваъдалар бермасмиди, ҳеч бир заруратсиз уларни озод этиб юбормасмиди?
- Шундай қилмаса у ҳалок бўлади.
- Агар худо унинг атрофида кўпдан-кўп қўшниларни жой-лаштиrsa, аммо улар бирор одамнинг ҳукмронлигига чида-майдиган ва агар уларга бундай одам тўғри келиб қолса, жуда қаттиқ жазолашлари мумкин бўлган одамлар бўлса-чи?
- У ҳолда, унинг атрофида фақат душманлар ҳушёр тур-салар, у бутунлай балога қолади.

– Нима, биз табиатини таҳдил этганимиз ўша тиран ана шундай зинданда эмасми? Зеро, у кўпдан-кўп турли эҳти-рослар ва қўрқувларга тўла; ўзининг очкўз дили (нафси) билан давлатда унинг бир ўзи на бирор ерга боришга, на барча ҳур туғилган одамлар қанчалик ҳавасманд эканлик-ларига қараб қўйишга имкон топади; кўпинча у, худди аёл кишиига ўхшаб, ўз уйидаги беркиниб ўтиради ва қачон кимдир бошқа юртларга борса ҳамда нимадир яхши нарсани кўрса, ўша фуқароларга ҳавас қиласди.

Инсон учун тираник майларни амалга ошириш – уларни тийишдан кўра оғирроқ оғат

Берилмаган бўлса, ўша одам янада ёмонроқ бўлади, яъни агар тираник майли бор одам (яқинда сен уни энг баҳтсиз одам, деб тан олган эдинг), бутун ҳаётини хусусий одам сифатида ўтказмай, қандайдир тасодиф билан ҳақиқатан тиран бўлишига тўғри келса ва, ўзига кучи етмай, бошқаларга ҳукмдорлик қилишга ҳаракат қиласа, ўша одамга (янада ёмонроқ бўлади). Бу худди, агар ўз касалликларини тузата олмаган соғлиги нодуруст одам ўз ҳаётини узлатда ўтказмай, аксинча, бошқа одамлар билан курашиш ва мусобақа-лашишга мажбур бўлганга ўжшайди.

– Улар орасида тўла ўхашалик бор, Суқрот, сен мутлақо ҳақсан.

– Азизим Главкон, бундай ҳолат – сўзсиз баҳтсизлик-дир ва, кимда-ким тиран бўлиб қолса, ўшанинг ҳаёти, инсон учун энг оғир ҳаёт деб сен тан олганинг ҳаётдан ҳам оғирроқдир, тўғрими?

– Бу аниқ.

– Демак, балки кимдир бунга қўшилмас, аммо тўғрисини айтганда, кимда-ким ҳақиқий тиран бўлса, ўша одам энг ёмон одамларга хушомад қилишга мажбур бўлган, энг

– Бу айнан шундай бўлади.

– Бу балоларга қўшим-ча равищда, кимда-ким ботинан (ички) тартиб

буюк лаганбардорлик ва қулликнинг ҳақиқий қулидир. У ўз хоҳиш-истакларини қондиrolмайди, унга кўп нарса етишмайди, агар кимдир унинг бутун дилини бир назар билан қамраб ола билса, у ҳақиқий камбагал бўлиб чиқади. Ўзи бошқараётган давлат билан ўхшаш бўлғанлигидан бу умр қўрқинчга тўла бўлади, у титраб-қақшайди ва азоб чекади. Улар орасида ўхшашлик бор-ку, тўғри эмасми?

– Ўхшашлик кўп.

– Бундан ташқари, биз бу одамда аввал айтиб ўтганимиз хусусиятларни кўрсатиб ўтамиш: ҳокимият уни иложсиз ҳасадгўй, маккор, адолатсиз, ноҳайриҳоҳ ва муртад қилиб қўяди: у ҳар хил ёмонлик, балони қўллайди ва озиқлантиради; шу сабабли у ўта виждонсиз бўлиб қолади ва ўз яқинларини ҳам шундай қиласди.

– Ҳеч бир оқил одам бу борада баҳслашмайди.

Бахт даражаси бўйича беш хил дилнинг изчилиги

қарор чиқар: сенингча, бахт бўйича, подшоҳлик тузуми, тимократия, олигархия, демократия ва тираниянинг беш вакилидан қайси бири биринчи, қайси бири иккинчи ва ҳоказо ўринни олади?

– Қарор чиқариш осон: яхшилик ва ёмонлик, бахт ва унинг қарама-қаршиси маъносида, улар худди театр хорларига ўхшаб, бизнинг олдимиздан қайси тартибда ўтган бўлсалар, худди шу тартибда қўяман.

– Кел, жарчи ёллайқолайлик! Ё бўлмаса мен ўзим, Аристоннинг ўғли, энг хайрли ишларни қилувчи ва адолатли одамни энг бахтли деб ҳисоблаш керак, деб қарор қилди, бундай одам эса энг шоҳона, ўзининг устидан ҳукмрон одам бўлиши мумкин; энг бахтсиз деб, энг ёмон ва адолатсизни ҳисоблайди, бундай одам эса, кимки ўзига

– Тезроқ бошлайқол!

Бундай ҳолатда бизда ушбу барча масалалар бўйича ҳакам бор. Шундай экан,

ўзи ашаддий тиран бўлса ва яна ўз давлатини ҳаддан ортиқ тиранлаштирувчи бўлса, ўша одам бўлади, деб эълон қилиб юбораман.

– Шундай деб эълон қилақол!

– Яна, буларнинг ҳаммаси, ушбу хусусиятлар барча одамлар ва худоларга сир бўлиб қолиши ёки сир бўлмаслиги билан боғлиқ эмасdir, деб ҳам қўшиб қўйами?

– Буни ҳам қўшиб қўй.

– Шундай бўлақолсин! Бу бизнинг биринчи далилимиз бўлақолсин. Бошқаси агар ишонтира оладиган бўлса, мана бу бўлиши мумкин...

– Бу қандай далил?

**Инсон дилининг уч ибти-
досига давлатнинг уч
тоифаси ва ҳузурларнинг
уч хиллига монандлиги**

мумкин. Бу ерда яна бир далил бўлиши мумкинга ўхшайди.

– Қандай?

– Мана бу: дилда уч ибтидо бор экан, уларнинг ҳар бирига, менинг назаримда, уч хил ҳузур мос келади. Хоҳиш-истаклар ва улар устидан ҳукмронлик ҳам ҳудди шундай бўлинади.

– Сен нимани назарда тутмоқдасан?

– Биз айтган эдикки, битта ибтидо – бу унинг инсоннинг билиш (билим олиш) воситаси бўлган нарса, бошқаси – унинг инсон тутақиб кетишга сабаб бўладиган восита деган эдик; учинчисига эса, унинг хилма-хиллиги сабабли, унга хос бир белги топа олмадик, шунинг учун унда яққол кўриниб турган аломат бўйича атагандик: биз унга овқатга, ичимликка, ишқий эрмакларга ва у билан боғлиқ ҳамма нарсага бўлган бениҳоя кучли хоҳишлар туфайли – хоҳиш-истак деб ном бердик. Бунга бойликка ўчлик (очкўзлик) ҳам киради, чунки бундай хоҳиш-истакларни қондириш учун пул жуда ҳам зарур.

– Агарки давлат уч тоифага бўлинар экан, у ҳолда ҳар бир айрим одамнинг дилида ҳам уч ибтидони фарқ этиш

- Ҳа, биз буни тұғри атадик.
- Агар биз, охирги ибтидонинг ҳузурланиши ва мұхаббати ҳақида улар фойдага йұналтирилғанлар деб айтсак, бу билан биз унинг асосий хусусиятларидан бирини күпроқ ifода этгандар болар эдік, шундай қилиб бизга ҳар сафар дилнинг қайси қисми ҳақида сүз бораётгани аниқ бўларди; ва агар биз бу ибтидони очкўз ва шуҳратпаст деб атасак, нима, бундай ном тұғри бўлмасмиди?
- Менга-ку тұғрига ўшшаб кўринади.
- Яна. Газабнок руҳ доимо ва бутунлай кимдандир устун бўлиш, ғалаба қозониш ва шуҳратли бўлишга интилади, деб айтмаймизми?
- Сўэсиз шундай деймиз.
- Демак, агар биз уни иззатталаб ва рақобатга мойил десак, ўринли бўладими?
- Жуда ҳам.
- Биз унинг воситасида биладиганимиз (билим орттирадиганимиз) ибтидо-чи? Унинг доимо ва бутунлай ҳақиқатни билишга йўналганлиги, яъни ҳақиқат нимада эканлигини билишга йўналганлиги, пул ва шуҳрат ҳақида жуда озқайғуриши ҳар кимга ҳам равшан.
- Ҳатто, ҳеч ҳам қайғурмайди.
- Биз уни қизиқувчи ва фалсафий деб атасак, уни тұғри белгилаган бўламиزمи?
- Албатта.
- Аммо, бир тоифа одамларнинг дилида бир ибтидо, бошқаларининг дилида – бошқа ибтидо ҳукмрон; бу энди қандай бўлса, шундай бўлади-да.
- Ҳа, шундай.
- Шунинг учун, кел, аввал уч хил одам бор деймиз: бир хиллари – файласуфлар, бошқалари – шуҳратпастлар, учинчилари – бойликка ўчлар.
- Албатта.
- Ва, ушбу хил одамларга монанд уч хил ҳузурлар бор, деймиз.

– Бегумон шундай.

– Биласанми, агар сенда, ушбу уч одамдан қандай ҳаёт ҳаммасидан хушроқ, ёқимлироқ эканлигини навбат билан сүраш хоҳиши пайдо бўлса, улардан ҳар бири ўз ҳаётини жуда мағтайди. Ишбилармон айтадики, бойиш билан таққослаганда ҳурмат-эҳтиром ёки билимдан олинадиган ҳузур ҳеч нимага арзимайди, фақат ундан ҳам даромад олиниши мумкинлиги бор, холос.

– Тўгри.

– Шуҳратпаст-чи? У пул келтирадиган ҳузур – бу бачкана бир нарса, бошқа томондан эса, билимлардан олинадиган ҳузур, илм ҳурмат келтирмагани учун оддийгина турун, деб ҳисобламайдими?

– Ҳа, у шундай деб ҳисоблайди.

– Файласуф барча қолган ҳузурларни, ҳақиқатни билиш – у нимадан иборат – ва бу соҳада ўз билимларини доимий кенгайтириш билан солиширилганда уларни (бошқа барча ҳузурларни – тарж.) нима деб ҳисоблашини ўйлаб қўрайлик. Нима, у қолган барчасини ҳузурдан жуда узоқ, деб билмайдими? Бунинг устига, унинг бошқа ҳузурларга эҳтиёжи ҳам йўқ, фақат улардан қочиб бўлмаса: шунинг учун уларни зарурий деб атайди.

– Буни яхши билиш керак.

– Қачонки, уч хилдаги одамларнинг ҳар бирининг ҳузури ва, ҳатто, ҳаёт тарзи шубҳа остига олинса – кимнинг турмуши зебороқ ёки уятлироқ, яхши ёки ёмонлиги нуқтаи назаридан эмас, балки баҳс фақат нима ёқимлироқ ва нимада камроқ дард-азоб борлиги ҳақида борганида, – биз улардан қайси бири ҳақлигини қандай қилиб билиб оламиз?

– Бунга жавоб беришим қийин.

– Сен масалага бундай қара: тўгри бўлиши учун мулоҳаза нимага асосланган бўлиши керак? Тажриба, ақл-идрок ва далил-исботда эмасми? Ёки бундан яхшироқ ўлчов борми?

– Албатта йўқ.

– Қара: ушбу уч одамдан қайси бири сен айтган ҳузурларда күпроқ тажрибага эга? Қачонки инсон ҳақиқатнинг ўзига, унинг қандайлигини англашга эришганидаги билиш (билим)дан ҳузурда манфаатпараст күпроқ тажрибага эгами ёки файласуфми?

– Файласуф манфаатпарастдан анча юқори туради, зеро, унга болалиқдан унисидан ҳам, бунисидан ҳам татиб кўришга ноилож тўғри келган, манфаатпарастда эса, гарчи ўз табиий хислатлари бўйича можиятга эришишга қодир бўлса-да, ушбу ҳузурни татиб кўришга ва унинг қандай лаззатли эканлигига тажрибада ишонч ҳосил қилишига зарурат йўқ: бундан ташқари, қанча интилмасин, унга **бу** (иш) осон эмас.

– Демак, файласуф манфаатпарастдан ҳам **бу**, ҳам бошқа ҳузурда ўз тажрабалилиги билан устун туради.

– Албатта, анча юқори туради.

– Шухратпараст борасида-чи? Файласуф ҳурмат-эҳтиромдан олинадиган ҳузур-ҳаловатда шухратпараст англашдан оладиган ҳузур-ҳаловатга қараганда тажрибасизроқми?

– Аммо ўз мақсадига эришса, ҳар ким ҳам ҳурмат-эҳтиром соҳиби бўлади-ку! Бой, мард ёки донишманд одамни кўпчилик ҳурмат қиласди, шунинг учун ҳурмат-эҳтиромдан келадиган ҳузурда ҳамма тажрибага эга ва бунинг нималигини билади. Борлиқни тафаккур қилиш қандай ҳузур беришини татиб кўриш эса файласуфдан бошқа ҳеч кимга насиб этмаган.

– Демак, унинг муҳокамаси тажрабалилиги туфайли, **бу** учта (одам)никидан яхши бўлади.

– Бегумон.

– Ва фақат у ақл-идрок билан биргалиқдаги тажрибага эга бўлади.

– Албатта.

– Муҳокама қилиш воситаси бўлган қурол соҳиби манфаатпараст ҳам, шухратпараст ҳам эмас, файласуфdir.

– Қандай қурол?

- Биз, далиллар ёрдамида фикр билдириш, мuloҳаза юритиш керак дедик, шундай эмасми?
- Ҳа, шундай.
- Далиллар – күпроқ файласуф қуролининг ўзиدير.
- Сўзсиз шундай.
- Агар суд қилинадиган нарсани бойлик ёки тама асосида суд қилинса, у ҳолда манфаатпараст томонидан бўладиган мақтов ёки танбех, албатта, энг тўғри мuloҳаза бўлар эди.
- Албатта.
- Агар ҳурмат-эҳтиром, галаба, мардлик асосида суд қилинса, у ҳолда, рақобат қилишга мойил шуҳратпарастнинг мuloҳазалари тўғри бўларди, шундай эмасми?
- Шундайлиги аниқ.
- Агар тажриба, фикрлаш ва далиллар ёрдамида суд қилинса-чи?
- Ҳикмат ва далил (исбот)ни яхши кўрадиган одам нимани маъқулласа, ўша нарса, албатта, энг тўғри бўлиши керак, – деди Главкон.
- Шундай қилиб, модомики уч хил ҳузур бор экан, – дедим мен, – демак, дилнинг билим оладиган (биладиган) қисмига тўғри келадигани мукаммал бўлади ва, бизлардан қайси биримизда ушбу қисм устун бўлса, ўша одамнинг ҳаёти ҳам ҳаммасидан ёқимлироқ бўлади.
- Қандай қилиб бундай бўлмасин! Ақл-идрокли инсон – бу ишдаги бош ҳакам бекорга ўз ҳаётини бундай баҳоламайди.
- Бизнинг ҳакамимиз иккинчи ўринни қандай ҳаёт ва қандай ҳузурларга беради?
- Жанговар ва шуҳратпараст одамнинг ҳузур-ҳаловат истеъмолчининг ҳузур-ҳаловатига қараганда биринчилариға яқинроқдир.
- Демак, охирги ўринда шуҳратпарастнинг ҳузури турар экан-да.
- Албатта.

– Шундай қилиб, мана, гүё икки мусобақа ўтди ва адолатли одам икки бора ғалаба қозонди, адолатсиз эса енгилди. Энди учинчи, Олимплик Зевс – халоскор шарафига олимпия мусобақаси ўтади. Оқил одамдан ташқари ҳаммада ҳузур-ҳаловат унча ҳақиқий эмас, кўпроқ улар ҳузурларнинг сояларидир – билимдонларнинг биридан шундай деб эшитган эдим шекилли; зеро, бу адолатсизликнинг тўламаглубиятини англатар эди.

– Бўлмаса-чи! Аммо сен нимани назарда тутмоқдасан?

Ҳузур ва дард. Ҳақиқий ҳузурнинг дарднинг оддий тугатишидан фарқи

чекиш ҳузур-ҳаловатга қарама-қарши, демаймизми?

– Албатта шундай.

– На қувончили, на ғамгин бўладиган нарса борми?

– Бор.

– Ушбу икки ҳолат орасида, униси ва бошқасига нисбатан қандайдир кўнгил ҳаловати борми? Ёки сен уни бошқача атайсанми?

– Йўқ, шундай атайман.

– Касалларнинг сўзларини эсла – улар бемор бўлганларида нима дейдилар?

– Нима демоқчисан?

– Улар: соғ бўлишдан ёқимлироқ ҳеч нарса йўқ, дейдилар. Аммо касалликдан олдин унинг қанчалик ёқимли, хуш эканлигини улар билмас эдилар.

– Ҳа, эсимда.

– Ва, агар одам қандайдир оғриқдан азоб чекса, энг ёқимлиси оғриқ босилган пайти, деганларини эшитгандирсан?

– Эшитганман.

– Ва бунга ўхшашиб кўп ҳолатларда, ўйлайманки, сен сезгандирсан, одамлар ғамга ботганда энг олий ҳузур сифа-

– Агар сен ўз жавобла-
ринг билан ёрдам берсанг,
мен буни топаман.

– Саволингни бер.

– Менга айт-чи, биз дард

тида қувончлар ҳақида эмас, балки ғамдан фориг бўлиш ва ором олиш ҳақида орзу қиласидар.

– Ором ўшанда орзу қилинган ва ёқимли бўлади, менимча.
 – Инсон қандайдир қувонч, шодлиқдан маҳрум бўлган ҳолда ҳузурдан кейинги ором ғамгин бўлади.

– Шундай бўлса керак.
 – Шунинг учун, ҳозир биз айтиб ўтганимиздек, икки чегара орасидаги ўрталикни эгаллаб турган нарса, яъни ором у ҳам, бу ҳам – дард чекиш ҳам, ҳузур ҳам бўлади.
 – Шундай бўлса керак.
 – Униси ҳам, буниси ҳам бўлмай туриб, ҳам униси, ҳам буниси бўлиш мумкинми?

– Менимча, йўқ.
 – Диlda пайдо бўладиган ҳузур ҳам, дард ҳам – улар иккиси моҳиятан қандайдир ҳаракатдир. Ёки ундан эмасми?
 – Ҳа, шундай.
 – На ҳузур, на дард бўлган нарса ҳозиргина уларнинг ўртасида бўлиб қолмадими? Бу – оромдир.

– Ҳа, у ўртасида бўлиб қолди.
 – Ушбу ҳол тўғри бўлиши мумкинми – дарднинг йўқлигиги ни ҳузур деб, дардни эса – ҳузурнинг йўқлиги, деб ҳисобласа бўладими?

– Ҳеч қачон, асло.
 – Демак, аслида бундай бўлмайди, аммо шундай туюлади: ором, фақат уни дард билан таққосланган чогда, ҳузур бўлади ва, аксинча, у ҳузур билан таққосланса, дард бўлади. Аммо ҳақиқий ҳузур билан ушбу хаёлий ўйиннинг ҳеч қандай умумийлиги йўқ: унда ҳеч қандай соглом фикр йўқ, бу фақат биргина васвасадир.

– Бизнинг мулоҳазамиз шуни кўрсатиб турибди.
 – Дардан кейин келадиган ҳузурни ҳам кўриб чиқ, бўлмаса сен, эҳтимол, табиатнинг ўзи ҳузурни – дарднинг тўхташи, дардни эса – ҳузурнинг тўхташи қилиб қўйган, деб ўйларсан?
 – Бундай ҳузурлар қаерда бор, ва улар нимадан иборат?

– Улар кўп ва яна ҳар хил, аммо агар буни тушунишни истасанг, ҳидлаш билан боғлиқ ҳузурни олиб кўр: биз уларни бехос жуда кучли ва ҳеч қандай дастлабки дард чекишларсиз ҳис этамиз, бу ҳузурлар тўхтаса, у ўзидан (кейин) ҳеч қандай азоб қолдирмайди.

– Мутлақо тўгри.

– Демак, гўё дарднинг тўхташи – бу ҳузур, ҳузурнинг тўхташи – дард бўлишига ишонмаймиз.

– Ишонмаймиз.

– Аммо, жисм ёрдамида дил томонидан ҳис этиладиган ҳузур деб аталадиган нарса деярли кўтчиликдир ва уларнинг энг кучлилари – худди ана шу хилга тааллуқлидир, бошқача айтганда, улар дард чекишининг тўхташи сифатида пайдо бўлади.

– Бу тўгри.

– Келгусидаги ҳузурлар ва дардларни олдиндан сезиш, бошқача айтганда, олдиндан қувончни ҳис этишимиз ёки дард чекишимиз борасида ҳам иш худди шундай эмасми?

– Ҳа, худди шундай.

– Бу нима ва у нимага жуда ўжшайди, биласанми?

– Нимага?

– Сен, табиатда ҳақиқатан юқори, паст ва ўрта бор, деб ҳисоблайсанми?

– Албатта, шундай деб ҳисоблайман.

– Шундай экан, агар кимнидир пастдан ўртага олиб ўтсалар, сенингча, у қаергадир бошқа жойга эмас, юқорига кўтарилаяпман, деб ўйлайдими? Ўртада тўхтагач, келиб қолган жойидан аланглаб қараб, ўзини бирор бошқа жода эмас, юқоридаман, деб ҳисобламайдими, ахир у ҳақиқий юқорини кўрган эмас-ку?

– Зевс билан онт ичаманки, менимча, бундай одам бошқача ўйлаши мумкин эмас.

– Аммо агар у орқасига қайтарилса, у пастга қулаб тушајпман, деб ҳисоблар эди ва тўгри ҳисоблаган бўларди.

– Албатта.

– Юқори, ўрта ва пастылк аслида нима эканлиги ҳақида унинг тажрибаси бўлмагани учун у билан бундай ҳол рўй беради.

– Бу тушунарли.

Ҳақиқатни билмай туриб, ҳақиқий ҳузурдан ёлғон ҳузурни ажратиб бўлмайди

масликларига ҳайрон қоласанми? Ҳузур, дард ва оралиқ ҳолат борасида одамлар шундай кайфиятдаларки, қачонки улар дард томонига ташлаб юборилса, улар тўғри мулоҳаза қиласидилар ва ҳақиқатан дард чекадилар, аммо улар дардан оралиқ ҳолатга ўтсалар, гўёки бу қониқиш ва хурсандчилик, қувонч келтиради деб ўйлашга мойилдирлар. Улар оқни билмаган ҳолда кулрангга қараб уни қора билан солиширияптилар, деб ўйлаш мумкин, – дардни унинг йўғи билан солишириб ва ҳузурда тажрибага эга бўлмай туриб шундай адашадилар.

– Зевс билан онт ичаманки, бу мени ажаблантирумайди, агар иш бошқача бўлса ажабланардим.

– Мана буни ўйлаб кўр-чи: очик, ташналик ва шунга ўхшашлар – бизнинг баданимиздаги бўшлиқ ҳолатини ҳис этиш эмасми?

– Нима демоқчисан?

– Билмаслик ва тушунмаслик – бу дилдаги бўшлиқ ҳолати эмасми?

– Бўшлиқ ҳолати.

– Бундай бўшлиқни инсон овқат еб ва ақли кириб тўлдириган бўларди.

– Албатта.

– Нима ҳақиқийроқ бўларди: кўпроқ ҳақиқий борлиқ билан тўлдиришми ёки камроқ ҳақиқий борлиқ билан тўлдиришми?

– Агар одамлар бошқа кўп нарсалар борасида ҳақиқатан бехабар бўлсалар, бу ҳақда ҳам соғлом фикрга эга бўл-

– Күпроқ ҳақиқийси биланлиги аниқ.
 – Нарсаларнинг қандай турини сен тоза борлиққа дахлдор деб ҳисоблайсан? Булар ушбуларга ўшаш, масалан, нон, ичимликлар, дориворлар, ҳар хил овқат бўладими ёки ҳақиқий мулоҳаза, билим, ақл, умуман ҳар хил мукаммалликнинг қандайдир хили бўладими? Бу ҳақда қўйидагича мулоҳаза қил: абадий айнан ўшашлиқ, ҳақиқий ва боқийликка дахлдор нарса яна ўзи айнан ўшаш бўлган ва айнан ўшашлиқда пайдо бўладиган нарсани сен абадий ўзгарувчан ва боқий бўлмаган нарсадан, ўзи шундай ва шундайнинг ўзида пайдо бўладиган нарсадан ҳақиқийроқ, деб ўйламайсанми?

- Абадий айнан ўшашлиқ кўпроқ ҳақиқийдир.
- Абадий айнан ўшашлиқнинг моҳияти билимга қарангандা борлиққа кўпроқ дахлорми?
- Ҳеч ундай эмас.
- Нима десак экан? Ҳақиқатга у кўпроқ дахлорми?
- Бундай ҳам эмас.
- Агар нимадир ҳақиқатга камроқ алоқадор бўлса, у ҳолда борлиққа ҳам камроқ алоқадор эмасми?
- Албатта, шундай.
- Демак, жисм ҳақидағи ҳар қандай ғамхўрлик ҳақиқат ва борлиққа дил ҳақидағи ғамхўрлиқдан камроқ дахлорми?
- Анча кам (дахлдор).
- Демак, кўпроқ ҳақиқий нарса билан тўлдирилган нарсанинг ўзи ҳам кўпроқ ҳақиқий бўлиб, аслида камроқ ҳақиқий билан тўлдирилган ва ўзи ҳам камроқ ҳақиқий бўлган нарсадан кўпроқ тўлдирилади, шундайми?
- Бўлмаса-чи?
- Сени ўз табиатига кўра мақбулроқ бир нарса тўлдирса, у ҳолда қандайдир ҳақиқий нарса билан ҳақиқий тўлдириш ҳам ҳақиқий ҳузурга кўпроқ ҳақиқий ва чинакам қувонишга мажбур этган бўлар эди, айтиш керакки, камроқ ҳақиқийни қўшиш билан уни камроқ чинакам ва мустаҳкам тўлдиради ва камроқ ишончли ва чинакам ҳузур баҳш этар эди.

– Албатта, шундай бўлади.

– Демак, кимнинг мулоҳазакорликда ва хайрли ишлар қилишда тажрибаси бўлмаса, кимда-ким вақтини базмлар ва бошқа шунга ўхшаш кўнгилхушликларда ўтказса, табиийки, бу уни пастга туширади, кейин яна ўртага чиқаради ва улар бутун умр ана шундай тентираб юрадилар. Улар ушбу ҳудуддан чиқиб кетолмайдилар, зеро, улар ҳеч қачон чинакам юксакликни кўрмаганлар ва унга кўтарилимаганлар, ҳақиқатда ҳақиқий билан тўлмаганлар, ишончли ва пок ҳузурдан татиб кўрмаганлар; ҳудди ҳайвонга ўхшаб, улар ҳамма вақт бошларини ерга... ва хонтахтага эгиб, пастга қарайдилар: улар ҳаддан ташқари овқат еб ва жуфтлашиб ўтлаб юрадилар, ва буларнинг ҳаммасига очкўзлик қилиб бир-бирларини темир шохлари билан сузиб, туёқлари билан ўлгунча тепиб, қопадилар – буларнинг ҳаммаси очофатлиқдандир, чунки улар на ўзларининг ҳақиқий ибтидоларини, на ўзларининг қоринларини (бирор) ҳақиқий нарса билан тўлдирмайдилар.

– Ажойиб, – деди Главкон, – сен, Сукрот, кўпчиликнинг ҳаётини ҳудди кароматгўйдек тасвирламоқдасан.

– Нима, ҳузурга дарднинг аралashiши муқаррарми? Гарчи булар ҳақиқий ҳузурнинг шарпадек тимсоллари бўлса-да, ҳам у билан (хузур билан – марж.) солиштирганда ранглар бўйича анча рангпар бўлсалар-да, улар кучли таассурот қолдидилар, одамларни жазавага соладилар, ақлдан озганларнинг ўша шарпаларга эҳтиросли муҳаббатларини уйғотадилар ва низолар мавзуси бўлиб қоладилар: Стесихор тасдиқлашича, мардлар ҳақиқатни билмай Троя остонасида фақат Еленанинг шарпаси учун курашган эканлар.

– Ҳа, бу шунга ўхшаш бирон нарса бўлиши керак.

– Яна нима десак экан? Нима, бизнинг дилимизнинг ғазабнок ибтидоси ҳам шунга ўхшаш бир нарсани келтириб чиқармайдими? Қачонки, инсон маънисиз ва номаъкул тарзда фақат бир нарсага: ҳурмат-эҳтиромга, ғалаба-

га, газабга түйиб олишнигина хоҳласа, ё ҳасад туфайли – шұхратпарастлик натижасыда ҳудди шунинг үзини қилади, ёки рақобат туфайли зулм, зұравонликка құл уради ёки үзининг ёмон феъл-автори туфайли газабдана бошлайди.

– Ба бу ҳолда ҳам мұқаррар шундай бўлади.

– Яна нима десак экан? Манфаатпарастлик ва шұхратпарастликка йұналған истак-хөшишлар қаерда ҳукмронлик қиласа, ўша ерда ҳам, агар улар билиш ва ақд-идрокка ҳамроҳ бўлсалар ва улар билан бирга ақд-идрокли ибтидо томонидан текшириладиган ҳузурни таъқиб қиласалар (улардан боҳабар бўлсалар), улар, ҳар ҳолда, чинакам ҳузурга эришадилар, чунки ҳақиқий ҳузурға ҳақиқаттаға эришишга ҳаракат қилаётган одамларгина етишишлари мумкин, деб айтишга журъат қиласизми? Ҳақиқаттаға эришиш учун ҳаракат қилаётган одамлар муносиб ҳузурға етишишлари мумкин, деб айтишга журъат қиласизми? Булар муносиб ҳузур бўлар эди, чунки кимгadir нимадир энг яхши бўлса, унга ўша нарса энг кўп муносиб ҳамдир.

– Ҳа, ўша нарса энг кўп муносибдир.

Энг ҳақиқий ҳузур – фалсафий ибтидога эрглашувчи дилдадир

тортқиланмас экан, у ҳолда унинг ҳар бир қисми қолган ҳаммасиниadolat бўйича бажариши керак, балки шундан алоҳида, энг яхши ва иложи борича энг ҳақиқий ҳузур топиши мумкиндири.

– Мутлақо тұғри.

– Қачонки қандайдир бошқа бир ибтидо устунроқ бўлса, у ҳолда унга хос ҳузурни топиш мумкин бўлмайди, бунинг устига қолган қисмлар ҳам ўzlарига ёт ва ҳақиқий бўлмаган нарсага интилишга мажбур бўладилар.

– Шундай.

– Шундай экан, агар бутун дил үзининг фалсафий ибтидосига эргашар экан ва қарама-қаршиликлар билан

– Ба фалсафа ҳамда ақл-идроқдан қанча узоқлашилса, шунча күпроқ бу рўй беради.

– Ҳа, анча кўп (рўй беради).

Икки қутб: тираник ва шоҳона хоҳиш-истаклар ва ҳузурлар

– Нимаики қонун ва тартиб-интизомдан огишса, ўша нарса ақл-идроқдан жуда йироқлашади.

– Буниси аниқ.

– Ишқий ва тираник хоҳиш-истаклар ақл-идроқдан энг узоқ турадиган нарсалар эканлиги аниқланган эди.

– Ҳа.

– Шоҳона ва батартиб хоҳиш-истаклар унга энг яқин.

– Ҳа.

– Чинакам ва шахсий ҳузур (ҳаловат)дан энг узоқда турадиган одам тирандир, унга энг яқин турадигани подшоҳдир.

– Албатта.

– Демак, тиран ҳузурлардан маҳрум ҳаёт кечиради, подшоҳда эса улар бисёр бўлади.

– Ҳа, шундай бўлиши мұқаррар.

– Подшоҳдагига қараганда тираннинг ҳаётида ҳузур неча марта камлигини биласанми?

– Марҳамат қилиб, ўзинг айт-чи.

– Кўриниб турибдики, уч хил ҳузур бор: улардан бири ҳақиқий, иккитаси – ёлғон. Тиран қонун ва ақл – идрокдан қочиб, сохта ҳузурларнинг чегара минтақасидан ўтиб кетди. У ўша ерда яшайди ва қандайдир қулларча ҳузурлар унинг тансоқчилари бўлиб хизмат қиласиди. Унинг ҳузурлари неча марта кичиклашганини айтиш осон иш эмас, балки мана бундайдир...

– Қандай?

– Тиран олигархик инсондан кейин учинчи ўринда турди, улар орасидаги ўрталикда демократ бор.

– Ҳа, шундай.

- Чинакам ҳузур билан солиширганда, олигархдан ҳисобланса, агар бизнинг олдинги айтганларимиз тўгри бўлса, тиранда унинг учинчи хаёлий, хира ўхшаши пайдо бўлади.
- Ҳа, шундай.
- Айтиш керакки, олигархик одамнинг ўзи ҳам шоҳона инсондан кейин, агар биз бунисини аристократик инсонга ўхшаш деб ҳисобласак, учинчи ўринда туради.
- Ҳа, учинчи ўринда.
- Демак, уч марта уч – тираннинг ҳузури ҳақиқийдан мана шунчча марта камдир.
- Шундайга ўхшайди.
- Демак, тираннинг ҳузури миқдорини, ҳузурнинг ушбу хаёлий, ёлғондакам ўхшаши миқдорини (квадрат) текислик билан ифодалаш мумкин бўлади.
- Тўгри.
- Агар иккинчи ва учинчи даража олинса, тиранни (подшоҳдан) ажратиб турувчи масофа қанча бўлиши равshan бўлиб қолади.
- Кимда-ким ҳисоблашни билса, ҳар ҳолда, ўшанга равshan бўлади.
- Агар кимда-ким, ҳузурнинг ҳақиқийлиги маъносида, подшоҳ тирандан қанча наридалигини тескари тартибда ҳисоблайдиган бўлса, у ҳолда кўпайтиришни охиригача етказа бориб, подшоҳнинг етти юз йигирма тўққиз марта ёқимлироқ яшаши, тираннинг эса шунчча марта оғирроқ (мушкуроқ) яшашини топади.
- Сен ғаройиб ҳисоб-китоб қилдинг! Ушбу икки одамнинг орасидаги фарқ, яъни ҳузур ва дард борасида адолатли ва адолатсиз одамлар орасидаги фарқ шунчалик катта.
- Аммо ушбу сон тўгри ва бунга қўшимча равища бу сон (уларнинг) ҳаётларига тўгри келади, чунки кеча-кундузлар (24 соат – марж.), ойлар ва йиллар уларга мосдирлар.
- Ҳа, улар (ҳаётларга – марж.) мосдир.
- Агар, ҳатто, ҳузур маъносида яхши ва адолатли одам ёмон ва адолатсиз одамдан шунчалик юқори турса, у ҳолда,

ўз ҳаётининг файзлилиги, гўзаллиги ва хайрлилиги бўйича у нақадар юқори тураркин!

– Зевс билан онт ичаманки, бениҳоя юқори, – фикримга қўшилди Главкон.

Хўжакўрсинга адолат- нинг етишмаслиги

– Яхши, – дедим мен.

Модомики биз бу ҳақда гап бошлаган эканмиз, аввал айтилган ва бизни ушбу масалага олиб келган нарсага қайтайдик. Ўшанда айтилган эдик, бутунлай адолатсиз одам учун, уни адолатли, деб ҳисобласаларгина адолатсиз бўлиш фойдали, деб айтилган эди. Шундай дейилмаганмиди?

– Ҳа, шундай дейилган эди.

– Модомики биз адолатли ва адолатсиз фаолиятнинг аҳамияти борасида бир фикрга келган эканмиз, кел, энди ушбу тасдиқни муҳокама қиласлийик.

– Уни биз қандай муҳокама қиласмиз?

– Биз дилнинг сўздаги қандайдир ўхшашини яратамиз, токи кимда-ким ўшанда буни тасдиқлаган бўлса, ўзи нима деганини кўра олсин.

– Бу ўхшаш нима бўлади ўзи?

– Қадимги афсонавий махлуқларга – Химера, Скилла, Керберга – ўхшаш нимадир нарсалар, ривоятларга мувофик равишда улар қандай туғилган бўлса, ана шундай. Яна кўпгина бошқа мавжудотлар ҳақида, уларда бир неча турли тимсоллар қўшилиб кетган, дейишади.

– Ҳа, шундай дейишади.

– Мана энди, кўп қиёфали ва кўп бошли ҳайвон тимсолини ярат. Ушбу хонаки ва ёвойи ҳайвонларнинг қиёфалари унда айланада бўйлаб жойлашган, у уларни ўзгартириши ва буларнинг ҳаммасини ўз-ўзидан ясад чиқиши мумкин.

– Бу ерда моҳир ҳайкалтарош зарур! Айтиш керакки, мум ёки шунга ўхшаш ашёлардан ясаганидан кўра, сўздан (ҳайкал) ясаш анча осонроқ бўлганидан, кел, тимсол яратиб бўлинди, деб фараз қиласлийик.

– Яна арслон тимсолини ва инсон тимсолини яратгин, биринчи анчагина катта, иккинчиси эса ундан кичикроқ бўлишини айтиш керак.

– Бу осон: улар тайёр бўлди.

– Гарчи бу ерда учта тимсол бўлса ҳам, аммо сен уларни шундай бирлаштирики, токи улар бир-бирлари билан қўшилиб кетсинлар.

– Тайёр, улар бирлаштириб маҳкамландилар.

– Энди уларга ташқаридан, атрофидан ягона қиёфа – инсон қиёфасини бер, шундай бўлсинки, буларнинг ҳаммаси битта тирик мавжудотдай кўринсин, айнан худди одамга ўхшасин, ҳар ҳолда, унинг ичидаги нима борлигини кўролмайдиган ва фақат ташқи қобигини кўрадиган одам учун шундай қил.

– Бу ҳам тайёр.

– Гўёки бундай одамгаadolatsizlik қилиш фойда, адолат бўйича иш қилиш – фойдасиз, дейдиганларга биз айтамизки, бу билан гўё кўп қиёфали ҳайвонни роса боқиш, уни ҳам, арслонни ҳам ва арслонга тегишли барча нарсани ҳам бақувват қилиш, одамни эса оч қолдириб ўлдириш, ожизлантириш лозим, токи улар (кўп қиёфали ҳайвон ва арслон – тарж.) уни (одамни – тарж.) қаерга хоҳласалар, ўша ерга қараб судрасин ва у, уларни ўзаро дўстликка ўргатишга қодир бўлмаса, эҳтимол, уларга бир-бирлари билан гажишишлари, уришишлари ва бир-бирларини ейишларига йўл қўйиб беришга мажбур бўлиши фойдалидир, деб тасдиқланмоқда.

– Кимда-ким адолатсизликни маъқулласа, ўша одамнинг тасдиқлаб айтган гапида айнан шундай маъно бор.

– Ўз навбатида, кимда-ким адолатнинг фойдалилигини тан олса, бу билан у, ички одам ўша (таркибий) одамни ниманинг ёрдамида қўлга ола билса, ўша нарсани қилиши ва гапириши керак, деб тасдиқлади ва кўп қиёфали ушбу маҳлукда мавжуд бўлган мулојимликни ҳосил қилиб ва

бойитиб (фазилатларини күчайтириб) ҳамда унинг ёввойи хислатлари ривожланишига қаршилик кўрсатиб, унинг ҳақда ғамхўрликни ўз зиммасига олади. У, арслон билан иттифоқ тузади ва барча қисмлар ҳақида, уларни ўзаро ҳамда ўзи билан дўст бўлишга мажбур қилиб, у (арслон – тарж.) билан биргалиқда ғамхўрлик қиласди. Уларни шундай ўстирган бўларди у.

– Кимда-ким адолатни мақтаса, ўша одам, албатта, худди шуни тасдиқлайди.

– Қандайин айлантирма, ким адолатни васф этса, ўша одам ҳақиқатни гапирган, ким адолатсизликни мақтаса, ўша одам ёлғон гапирган бўлиб чиқади. Буни ҳузур, яхши шухрат ёки фойда нуқтаи назаридан кўриладими, бари бир, доимо кимда-ким адолатни маъқулласа, ўша одам ҳақ бўлади, кимда-ким сўкса, ёмонласа, ўша одамнинг ҳеч нарсага ақли етмайди – у фақат сўқинса бўлди.

– Менимча, бу одам ҳеч нарсани тушунмайди.

– Биз унга мулойимлик билан тушунтирамиз – зеро, у ўз хоҳиши билан адашмаяпти-ку – ва унга ушбу саволни берамиз: «Сен галати одам экансан, зебо ва уят нарсаларга бўлган умумий нуқтаи назарлар шу тарзда пайдо бўлмаганми? Қачонки ўз табиатининг ҳайвонсифат тарафини инсоний, тўғрироғи, илоҳий табиатга бўйсундирганларида – бу зебо иш бўлади, зотан мулойимлик, ҳалимлик ёввойилик томонидан қул қилинса, асоратга солинса, бу уятли ва хунук ишдир». Бу фикрга у қўшиладими, нима дейсан?

– Ҳа, агар менга қулоқ солса.

– Ушбу мулоҳазадан келиб чиқиб, адолатсизлик билан олинган олтинга эгалик қилиш кимгадир фойда келтирадими? Зеро, бу ҳолатда тахминан ушбу рўй беради: у олтинни олади, аммо бу билан бир вақтнинг ўзида, ўзининг энг яхши қисмини энг расво қисми томонидан асоратта солади. Ёки, агар олтин учун одам ўз ўғли ёки қизини қулликка, бунинг устига баджаҳл ва ёввойи одамларга қулликка берса, бу би-

лан у, агар бунинг учун жуда кўп олтин олган бўлса ҳам, ҳеч нарса ютмайди. Модомики у ўзининг энг илоҳий қисмини энг даҳрий ва жирканч қисмига бўйсундириб асоратга солар экан, бу одам разил, манфур одам эмасми ва унинг томонидан олинган ҳақ уни, ўз эрининг дили эвазига маржон олган Эрифиладан ҳам даҳшатлироқ ҳалокатга олиб бормайдими?

– Сенинг суҳбатдошинг ўрнига, албатта, у анча баҳтсиз, деб жавоб бераман, – деди Главкон.

– Баднафслик баднафс одамда ўша даҳшатли, улкан ва кўпқиёфали маҳлуққа ҳар қандай меъёрдан ортиқ эрк бергани учун қадим замонлардан бери баднафсликни бекорга қораламаганлар, бунга сен нима дейсан?

– Албатта, шунинг учун.

– Инсоннинг арслон ёки илонга ўхшаш жиҳатлари кучайса ва ҳаддан ташқари таранглашса, магрурлик ва кўп но лишга дакки берилмайдими?

– Бегумон, дакки берилади.

– Нозиклик ва бушанглик. Заифлик ва бебошлиқ туфайли, улар инсонни журъатсиз қилганлари туфайли ёмонланади.

– Сўзсиз шундай.

– Инсон ўзининг газабнок ибтидосини ўша, худди оломандай тийиб бўлмайдиган, пулга ўчилиги ва очкўзлиги туфайли ёшлигидан ўзининг ушбу ибтидоси билан, арслондан маймунга айланиб, зулм ўtkазишга ўрганадиган ҳайвонга бўйсундиради.

– Албатта, шундай.

– Инсоннинг ҳунарлар ва қўл меҳнати билан шугулла ниши нега таъна қилинади? Сен нима деб ўйлайсан? Инсонда унинг энг яхши қисми ожизлашса, унинг ўз ичидаги маҳлуқларга кучи етмай қолса, у фақат уларга ёқишига қодир бўлади, шунинг учун эмасмикин? Уларни қандай хурсанд қилишни билади, у фақат шундагина маҳорат касб этган.

– Шундайга ўхшайди.

— Энг яхши одамлар қандай ибтидо билан бошқарилса, бундай одам ҳам худди ўша билан бошқарилиши учун, у ҳукмрон ибтидоси илоҳий бўлган энг яхши одамнинг қули бўлиши зарур, деб айтамиз. Фрасимах барча тобелар борасида қандай ўйлаган бўлса, худди шундай тарзда тобе қул ўзининг зарарига бўйсунмаслиги керак; аксинча, ҳар қандай инсон илоҳий ва ақл-идрокли ибтидо ҳукмронлиги остида бўлгани яхши, айниқса, агар сен уни ўзингдаги бир нима сифатида ичингда сақласанг; бундай бўлмаса, у ҳолда у ташқаридан таъсир қилақолсин, токи, ҳаммамизнинг орамизда иложи борича ўхшашлик ва дўстлик бўлсин ва барчамиз бир ибтидо томонидан бошқарилайлик.

— Бу тўғри.

— Бунинг устига, давлатнинг барча фуқароларининг иттифоқчиси бўлган қонун ҳам ўзига худди шундай мақсад қўйганини кўрсатади. Бизнинг болалар устидан ҳукмронлигимиз ҳам худди шунинг ўзи: биз уларга, токи уларни, гўё улар — қандайдир бир давлатдай, қандайдир тартибга ўргатмагунимизча ва ўзида энг яхши ибтидони ривожлантириб, улардаги худди шундай ибтидо устидан ҳукмдор ва қўриқчи этиб қўймагунимизча, эрк бермаймиз, шундан кейингина уларни озодликка чиқариб, қўйиб юборамиз.

— Бу аниқ.

— Главкон, бундан олдин, гўё адолатсиз иш қилиш, бебош бўлиш ва ёмон ишларни бажариш фойдали деб, биз ўшанда қайси асосга кўра айтдик? Гарчи у кўп пул ўзлаштирган бўлса ҳам ва бошқа муносабатларда ҳам қудратли бўлиб қолса-да, бундан одам фақат ёмонроқ бўлади.

— Ҳақиқатан ҳам, бундай деб бўлмайди.

— Агар адолатсиз одам пинҳон қолса ва у жавобгарликка тортилмаса, унинг учун қандай фойда бўлади? Яшириниб қолган бўлса, бундан у янада ёмонроқ бўлиб қолмайдими? Яширинмайдиган ва жазога тортиладиган одамда унинг

дилининг ҳайвонсифат ибтидоси тийилади ва бўйсунади, мулоими эса озод бўлади ва энди яхши томонга йўналган унинг дили яхлитлигича мулоҳазалилик ва ақл-идрок билан бирга,adolатлилик касб этади, айтиш керакки, у (дил) жисмдан, – гарчи жисм ўз кучи, гўзаллиги ҳамда соғлигини ривожлантираётган бўлса-да, – дил бадандан умуман қанчалик қадрли бўлса, шунча кўпроқ қадрли бўлади.

– Бу борада ҳеч қандай гумон йўқ.

– Ақл-идрокли одам ўз ҳаётини ўзининг бор кучини айнан шунга йўналтириб қуради, тўгри эмасми? Аввало у, унинг дилини шундай қиласиган, қолганларини қабул қиласиган билимларни қадрлайди.

– Бу тушунарли.

– Яна. У ўз жисмининг ҳолатини ва унинг озиқини, ўзининг бутун ҳаётини шу томошни буриб, ҳайвонга ўхшашибемаъни ҳузурга бўйсун, қўймайди. Ҳатто, ўз соғлигига ҳам у алоҳида эътибор бермайди, агар мулоҳазалиликка ёрдам бермаса, у кучли, соғлом, чиройли бўлишни ўзига мақсад қилиб қўймайди. У дилнинг тотувлиги ва уйғунлиги учун ўз баданининг уйғунлигини созлаш қобилиятини топаолади.

– Агар у ҳақиқатан уйғунашган бўлишни хоҳласа, албатта, топади, – рози бўлди Главкон.

– Мулкка эгалик қилишда ҳам унда тартиб ва уйғунлик бўладими? – сўрадим мен. – Кўпчилик одамлар бойликни кўкка кўтариб мақтайдилар, аммо у бунга мойил бўладими ва бало охири кўринмайдиган даражага етгунича бойлигини бениҳоя кўпайтираверадими?

– Бундай бўлмаса керак?

– У ўзининг ички тартиботига риоя қиласи ва фаронлик туфайли ёки, аксинча, мулкнинг етишмаслигидан у ерда (ички тартиботида – *тарж.*) нимадир бузилса-да, у огоҳ туради ҳамда ўзининг даромадлари ва харажатларини шу тарзда бошқаради.

– Бегумон шундай бўлади.

– Аммо, ҳурмат-эҳтиром борасида ҳам у худди шуни ҳисобга олади: агар улар уни хайрлироқ, яхши фазилатли қилишларини англаса уларни рад этмайди ва жон-дили билан татиб кўради, аммо, агар улар у эришган уйгуниликни бузадиган бўлса, у шахсий ҳаётида ҳам, жамиятдаги ижтимоий ҳаётида ҳам улардан ўзини олиб қочади.

– Модомики бу ҳақда ғамхўрлик қиласар экан, демак, у давлат ишлари билан шугулланишни хоҳламайди.

– Ит билан қасам ичаманки, у жуда ҳам хоҳлайди, аммо фақат ўзининг давлатида хоҳлайди, ўзининг ватанида эса, агар илохий тақдир белгилаб қўйса, балки хоҳламас ҳам.

– Тушунаман: сен, биз ҳозиргина тартиботини муҳока-ма қилганимиз давлат, яъни фақат мулоҳазалар минтақасидагина мавжуд бўлган давлат ҳақида гапирмоқдасан, чунки, ўйлайманки, у ҳеч қаерда йўқ.

– Аммо, балки арши аълода унинг истаган киши етишиши мумкин бўлган намунаси бордир; унга қараб инсон ўзига ўзи қандай тартиб бериш тўгрисида ўйланиб қолар. Ер юзида бундай давлат ўзи борми ва у бўладими – бу асло муҳим эмас. Инсон шундай ва фақат шундай давлатнинг ишлари билан шугулланса бас.

– Худди шундай.

жарылғанда да көбінде көзінен түштік атқаруға мүмкін болады. Біраңынан да көзінен түштік атқаруға мүмкін болады. Біраңынан да көзінен түштік атқаруға мүмкін болады. Біраңынан да көзінен түштік атқаруға мүмкін болады.

ҮНИНЧИ КИТОБ

Яна бир марта намуна- вий давлатда шеърият- нинг ўрни ҳақида

матлардан сезаман, бу гапни асосан шеъриятни назарда тутиб айтмоқдаман, – дедим мен.

– Сен бу ҳақда нима деб ўйламоқдасан? – сўради Главкон.

– Унга (шеъриятта – тарж.) асло йўл қўйиб бўлмайди, не-
гаки у тақлидийдир. Менинча, дилнинг ҳар бир хили алоҳида
таҳдил этилганидан кейин, бу янада равшанроқ бўлди.

– Буни сен қандай тушунасан?

– Бу гап ўртамиизда қолсину, – сизлар фожиалар ижод-
корларига ҳам, қолган бошқа тақлидчиларга ҳам мени
чақиб бермайсизлар, деб ўйлайман, – бу ўзи аслида нима
эканлигини билиш воситаси бўлмаган эши тувшилар ақли
учун буларнинг ҳаммаси худди яра (иллат)нинг ўзи.

– Буни сен қайси маънода айтмоқдасан?

– Гомерга бўлган қандайдир муҳаббатим ва ёшлигимдан
унга бўлган ҳурматим туфайли, бунда менга қаршилик кўр-
сатсалар ҳам, буни айтишимга тўғри келади. У ушбу барча ҳа-
шаматли фожеий шоирларнинг биринчи устози ва доҳийисига
ўхшайди. Аммо инсонни ҳақиқатта қараганда кўпроқ қадрлаб
бўлмайди, шунинг учун бу гапни айтишга маҗбурман.

– Албатта.

– Бўлмаса эшиит, асосан эса жавоб бер.

– Ҳақ гапни айтганда, биз ўз давлатимизга ҳаммасидан
тўғрироқ тартибот бергани-
мизни мен бошқа кўп ало-

– Сўра.

– Тақлид нима эканлигини менга умуман аниқлаб бера оласанми? У нимадан иборат эканлигини мен унчалик тушуммайман.

– Мен қаердан билай?

– Бунда ҳайрон қоладиган ҳеч нарса бўлмас эди: кўпинча шундай бўладики, кўзи ўткирлар яхшилаб кўргунларига-ча шабкўр одамлар буни амалга ошириб қўядилар.

– Шунақаси ҳам бўлади. Агар бу менга равshan бўлганида ҳам, сенинг ҳузурингда бирор нарса дейишга журъат қилмаган бўлардим. Сен ўзинг кўриб чиқақол.

Санъат гоя (эйдос)га тақлидга тақлид сифатида

– Хоҳлайсанми, одатдаги усул ёрдамида таҳдилни шу ердан бошлаймиз: бир ном билан белгиланиладиган нарсаларнинг ҳар бир кўплиги

учун биз, одатда, фақат битта айрим хилни тайин қиласиз. Тушуняпсанми?

– Тушунмоқдаман.

– Ҳозир ҳам сенга маъқул бўлган кўпликни оламиз. Айтайлик, хоҳласанг, масалан, каравотлар ва столлар дунёда жуда кўп...

– Албатта.

– Аммо ушбу буюмларнинг гоялари фақат иккитагина – бири ётиш учун ва бошқаси стол учун.

– Ҳа, шундай.

– Ва биз, одатда, уста бу ёки бошқа нарсани унинг гояси-га қараб ясайди, деймиз: бири бизга зарур бўлган каравот, бошқаси стол ясайди, бошқа ҳолатларда ҳам худди шунинг ўзи. Аммо усталардан ҳеч бири гоянинг ўзини яратмайди. Ёки шундай иш қила оладими?

– Ҳеч ҳам қилолмайди.

– Аммо ўйлаб кўр, мана бундай одамни сен уста дея оласанми...

– Қандай одамни?

– Кимда-ким ҳунармандлардан ҳар бири айрим ҳолда қиласынан ишларнинг (ясадиган нарсаларнинг) барчасини яратады.

– Сен жуда моҳир инсон ҳақида гапирмоқдасан.

– Нималар деяпсан? Мана бунга сен янада күпроқ ҳайратланасан: ушбу уста нафақат турли-туман буюмларни ясайды, балки ер юзида ўсадиган нарсаларни ижод қиласы, барча тирик мавжудотларни ўзини ҳам ёргу дунёга келтиради, шу қатори бунинг устига тупроқ (ер), осмон, худолар ва осмондаги барча нарсаларни ҳамда ер остидаги борини, Аиддагиларни ҳам яратади.

– Ишонмайсанми? Менга айт-чи, нима, сенингча, бунақа уста умуман бўлмайдими ёки қандайдир йўл билан, аммо фақат бир аниқ йўсин билан буларнинг ҳаммасининг яратувчиси бўлиш мумкинми? Наҳотки сен, ўзинг ҳам қандайдир тарзда буларнинг ҳаммасини қилишга қодир бўлингни билмаётган бўлсанг?

– Аммо қандай қилиб?

– Бу қийин иш эмас ва у кўпинча ҳамда тез бажарилади. Агар тезроқ шундай қилмоқчи бўлсанг, кўзгу олгин-да, ҳар тарафга айлантириб кўр – шу заҳоти сенда Қуёш ҳам, осмондаги барча нарсалар ҳам, ер ҳам, сенинг ўзинг ҳам, бошқа тирик мавжудотлар ҳам, яна буюмлар, ўсимликлар ва ҳозир нималар ҳақида сўз борган бўлса, ҳаммаси ҳам тайёр бўлади.

– Ҳа, аммо буларнинг ҳаммаси чинакам мавжуд нарса эмас, фақат бир кўриниш бўлади.

– Жуда яхши. Ушбу мулоҳазага сен дуруст киришмоқдасан. Менинг ўйлашимча, мусаввир ҳам шундай усталар қаторига киради. Ё кирмайдими?

– Нега кирмас экан?

– Аммо, менимча, сен, у ишлаб чиқараётган нарсаларни аслида ишлаб чиқараётгани йўқ, дерсан, гарчи мусаввир ҳам қайси бир маънода каравоти ишлаб чиқарса ҳам. Ё бундай эмасми?

– Ҳа, аммо унда бу нарса кўринишигина, холос.

– Дурадгор-чи? Нима, сен ҳозиргина (каравот) гоясини эмас, балки фақат қандайдир каравотни ишлаб чиқаради, деган эмасмидинг? Биз эса худди шу нарса аслида каравот бўлар эди деб ҳисоблаймиз.

– Ҳа, шундай деган эдим.

– Модомики у бор нарсани эмас, бошқа нарсани қилар экан, у ҳақиқий мавжуд (бор) нарсани қилолмайди, мавжуд нарсанинг ўзини эмас, фақат ўхашини ясайди. Ва агар кимда-ким дурадгор ясаган ёки бошқа ҳар қандай хунарманд ясаган буюмни мукаммал мавжудият (моҳият) деб тан олса, унинг ҳақ бўлиши даргумон бўлар эди.

– Ҳар ҳолда, ушбу хилдаги мулоҳазалар билан шутулла-нишга ўрганган одамлар бундай фикр қилмас эдилар.

– Демак, агар унинг буюми ҳақиқий буюмнинг гира-шира (хира) ўхаши бўлса, биз ҳайрон бўлмаймизми?

– Йўқ, ҳайрон бўлмаймиз.

– Биз, шундан келиб чиқиб, ушбу тақлидчи қандай бўлишини излаб кўрамиз, хоҳлайсанми?

– Марҳамат. Хоҳлайман.

– Шундай қилиб, худди ушбу каравотлар учталик бўлади: биттаси табиатнинг ўзида мавжуддир ва уни биз, ўй-лайманки, худонинг асари деб тан олган бўлар эдик. Ёки, балки, бошқа кимнингдир (асарими)?

– Ўйлайманки, фақат уники (худоники).

– Бошқаси – бу дурадгорнинг асари.

– Учинчиси – мусаввирнинг асари, шундай эмасми?

– Шундай деб фараз қилайлик.

– Мусаввир, дурадгор, худо – ушбу уч хил каравотнинг учта яратувчилари.

– Ҳа, улар учта.

– Худо, хоҳлагани учунми ёки табиатда фақат битта сўри тутгалланишини талаб қилган зарурат туфайлими, шундай қилиб, фақат яккаю-ягонасини ясади, ана шунинг ўзи асл

каравотдир, икки ўхшали эса ё худо тарафидан яратилмаган бўлса ёки табиатда бўлмайди.

– Нега?

– Чунки, агар у ҳаммаси бўлиб иккита ясаганида ҳам, бари бир, бир дона бўлиб чиқарди, ҳудди шунинг учун иккиси ҳам ўшанинг кўринишига эга бўларди: бу сўри сифатида фақат битта каравот бўларди, икки каравот бўлмасди.

– Бу тўғри.

– Мен ўйлайманки, худо буни билиб туриб, қандайдир уста эмас, ҳақиқий мавжуд каравотнинг ҳақиқий яратувчи-си бўлмоқчи бўлган. Шунинг учун ҳам у битта, ўз табиати бўйича ягона каравотни ясаган.

– Шунақага ўхшайди.

– Хоҳласанг, биз уни шу нарсанинг яратувчиси, деб атаймиз ёки шунга ўхшаш бошқа бир ном берамиз.

– Бу адолатли иш бўлар эди, чунки у ушбу нарсани ҳам, бошқа ҳамма нарсаларни ҳам табиатга мувофиқ яратди.

– Дурадгорни қандай ном билан атаймиз? Каравотлар бўйича уста деб атасак бўладими?

– Ҳа, бўлади.

– Мусавирни-чи – уни ҳам ана шу нарсаларнинг яратувчиси деймизми?

– Асло бундай деб бўлмайди.

– Бу борада у ўзи ким бўлиши мумкин, нима дейсан?

– Менимча, унга ушбу исм (ном) энг мақбули бўларди: у – усталарнинг асарларига тақлидчи, – жавоб берди Главкон.

– Яхши. Демак, сен, моҳиятдан кейин учинчи ўринда турувчи асарларни бунёд қилувчини тақлидчи, деб атамоқдасан, шундайми? – сўрадим мен.

– Албатта, шундай.

– Демак, фожиалар ижодкори (яратувчиси) ҳам шундай бўлади: модомики у тақлидчи экан, табиийки, у подшоҳ ва ҳақиқатдан кейин учинчи ўринда туради; бошқа ҳамма тақлидчилар ҳам ҳудди шундай.

– Шундай бўлса керак.

– Шундай қилиб, тақлидчилар борасида сен билан келишиб олдик. Мусаввир борасида сен менга яна ушбуни айтчи: сенингча, у табиатда бор нарсаларнинг ҳаммасини акс эттиришга ҳаракат қиласидими ёки усталарнинг асарларига тақлид қиласидими?

– Усталарнинг асарларига тақлид қиласи.

– Бу асарлар қандай бўлса, шундайми ёки улар қандай туюлса, шундайми? Зоро, сен буни ҳам аниқлаб ажратиб кўйишинг керак.

– Сен буни қандай тушунасан?

– Мана бундай: тўшак агар унга ён тарафдан қаралса, ёки тўғридан, ёки яна қайсиdir тарафдан қаралса, ўз-ўзидан фарқ қиласидими? Ёки бу ерда ҳеч қандай фарқ йўгу, у фақат бошқа бўлиб туюладидими, худди шунинг ўзи бошқа нарсалар (буюмлар) билан ҳам рўй берадидими?

– Шунинг ўзи рўй беради. У фақат бошқа бўлиб туюлади, ҳеч қандай фарқ йўқ.

– Сен мана шуни кўриб чиқ. Рангтасвир ҳар сафар ўз олдига қандай вазифа қўяди? У ҳақиқий борлиқнами акс эттиришга интиладидими ёки фақат туюладиганинами? Бошқача айтганда, бу шарпаларни акс эттиришми ёки ҳақиқийликни акс эттиришми?

– Шарпаларни.

– Демак, тақлидий санъат ҳақиқий ҳолатдан (мавжудијатдан) узоқ. Шунинг учун ҳам у нимани бўлса, шуни қайта ишлаб чиқариши (акс эттириши) мумкин. Зоро, у ҳар қандай нарсага фақат салгина тааллукли ва шунда ҳам унинг хира тортган ноаниқ акси чиқади, холос. Масалан, рассом бизга этикдўз, дурадгор ва бошқа усталарнинг суратларини чизиб беради, аммо у, ушбу ҳунарларда ҳеч нарсани тушумайди. Лекин агар у яхши рассом бўлса, у ҳолда дурадгорнинг суратини чизиб ва узоқдан буни болаларга ёки унча ақлли бўлмаган одамларга кўрсатиб, уларни чалкаштириши

(янглиштириши) ва улар буни ҳақиқий дурадгор деб қабул қилишлари мумкин.

– Албатта.

– Аммо мен, дүстим, барча үхаш нарсалар борасида шундай нұқтаи назарда бўлиш керак, деб ҳисоблайман. Агар кимдир унга, нарсаларни бошқа ҳар қандай одамдан ҳам яхшироқ қила оловчи ва айрим-айрим одамлар нимани билса, барчасидан хабардор одамни учратдим, деб айтса, бундай ҳикоя қилувчига эътиroz билдириш ва, унинг ўзи бундай фирибгар, лўттибоз ва учрашганида буюк донишманд деб ўйлагани тақлидчига ўзини алдашга йўл қўйгани учун соддароқ одам экансан, дейиши керак, чунки у билимни жоҳиллик ва тақлиддан ажратса олмади.

– Мутлақо тўгри.

Достон ва фожиа танқиди

– Шундай қилиб, бундан кейин фожиа (трагедия) ва унинг асосчиси – Гомерни кўриб чиқиш керак, чунки биз баъзи одамлардан, гўё фожианавис шоирларга барча санъатлар, инсоний барча ишлар – хайрли ва қабиҳ ишлар, бунга қўшимча равишда илоҳий ишлар ҳам таниш, деб эшитганмиз. Зоро, яхши шоир, ижоди гўзал бўлиши учун, ўзи нимага қўл урса, ўшани бидиши зарур, акс ҳолда у ижод қилолмайди. Ушбу тақлидчиларни учратганларида одамлар алданганмилар, уларнинг асарларини кўриб, бундай нарсалар ҳақиқий борлиқдан уч марта нарида туришини ва кимда-ким ҳақиқатни билмаса, ўшангага уларни бажариш осонлигини сезганмикинлар? Зоро, бу ерда ҳақиқий мавжуд нарсани эмас, шарпани яратмоқдалар. Ёки, балки одамлар ҳақдирлар ва, яхши шоирлар ҳақиқатан ҳам, улар нима ҳақда шундай яхши гапирган бўлсалар, ўша нарсалар ҳақида ҳамма нарсани биларлар.

– Ҳа, буни текшириш керак ва бу жуда зарур.

– Агар кимдир уни ҳам, буни ҳам – ҳам аслини, ҳам унинг үхашини, – яратишга қодир бўлса эди, бундай одам фақат

ўұшашларни астойдил ясарди ва бу ишни ўз ҳәётидаги энг асосий иш деб биларди, деб ўйлайсанми?

– Бундай деб ўйламайман.

– Агарда у, ҳәқиқатан ҳам, нимага тақлид қылса, ўша нарса ҳәқида билимга эга бўлса, у ҳолда, менинг фикримча, унинг барча хатти-ҳаракатлари тақлидга эмас, яратишга йўналтирилган бўлар эди. У ўзидан ҳайкал сифатида кўпгина зебо асалар қолдиришга ҳаракат қиласади ва, ўзи бирорларни васф этганидан кўра, ўзини бирорлар мадҳ этиб куйлашларини кўпроқ афзал биларди.

– Бўлмаса-чи! Зеро, бу унга ҳам обрў, шараф-шон, ҳам фойда келтирган бўларди.

– Буларнинг ҳаммаси ҳақида Гомердан ёки яна шоирлардан кимдандир ҳисобот талаб этмаймиз, биз улардан, шифокор бўлганмилар ёки фақат шифокорлар тилига тақлидчилар бўлганмилар, деб сўрамаймиз. Ва, ҳеч бўлмаса, шоирлардан

– қадимгилари ёки янгиларидан – бири худди Асклепийга ўхшаб кимгадир соғлигини қайтаргани ҳақида, ёки шоир ўзидан кейин, шифокорлик борасида Асклепийнинг авлодларига ўхшаш шогирдлар қолдиргани ҳақида бу дунёда бирор ривоят борми (деб сўрамаймиз). Бошқа турли санъатлар ҳақида ҳам сўраб ўтирамаймиз – бу борада безовта қилмаймиз. Аммо, қачонки Гомер энг буюк ва зебо нарса – урушлар, ҳарбий ҳаракатларга раҳбарлик қилиш, давлатни бошқариш, одамларни тарбиялаш ҳақида гапирганида биз қизиқишига ва қўйидагича савол беришга ҳақли бўламиз: «Мұхтарам Гомер, агар сен баркамоллик маъносида ҳақиқийдан (аслиятдан) кейин учинчи ўринда турмасанг, агар сен ўхшашликдан бошқа нарсани ҳам яратсанг, у ўхшашлик, бизнинг аниқлашимизча, фақат тақлид бўлса, у ҳолда иккинчи ўринни эгаллаб туриб, сенинг қандай машгулотлар одамларни хусусий ёки ижтимоий ҳаётда яхши ёки ёмонга айлантиришларини билишга имконинг бор бўларди: бизга айттин-чи, қандай давлат, худди Ликург туфайли Лакедемонда рўй берган ва бошқа кўп соҳиби қонунлар туфайли кўп йирик ҳамда кичкина давлатларда рўй берган

қандай давлатлардан қайси бири, сен туфайли энг яхши тартибот топди? Қайси давлат, барча нарса учун миннатдор бўлиб, сени ўзининг энг яхши фазилатли (эзгу) қонун чиқарувчиси, деб тан олади? Италия ва Сицилия бундай деб Харондни, биз – Солонни, ҳисоблаймиз, сени ким бундай деб ҳисоблайди?» Гомер қандайdir бир давлатни айта оладими?

– Ўйлайманки, айттолмайди, – жавоб берди Главкон, – бунинг ҳақида, ҳатто гомершунослар ҳам ҳеч нарса демайдилар.

– Гомер замонида бўлиб ўтган, у саркарда ёки маслаҳатчи бўлгани учун муваффақиятли ўтган ҳеч бўлмаса биронта уруш эсга олинадими?

– Йўқ.

– Одамлар милетлик Фалес ва скиф Анахарсис ҳақида ривоят қилганларидек, – санъатларда ёки фаолиятнинг бошқа бир турларида, – Гомер маҳорат кўрсатган қандайдир жумбоқли ихтиrolар ҳақида ҳикоя қиласидиларми?

– Йўқ, ҳикоя қиласидилар.

– Агар давлат ишларида бўлмаса, у ҳолда, балки Гомернинг ҳаётлиги даврида кимнингдир тарбиясига раҳбарлик қилгани ва ушбу одамлар у билан мулоқотни қадрлаганлари ҳамда шунинг учун, худди Пифагорни алоҳида қадрлагандай, авлодларга қандайдир гомерона ҳаёт йўлини тарғиб қилганлари ҳақида гапираплар, масалан, Пифагорнинг издошлари ўзларининг ҳаёт тарзларини пифагорийча (ҳаёт тарзи) дейдилар ва бошқа одамлардан аниқ ажралиб турадилар?

– Суқрот, Гомер ҳақида бундай нарсаларни ҳикоя қиласидилар. Чунки, агар Гомер ҳақида айтилган, ҳаётлиги даврида Гомерни мутлақо менсимаганликлари ҳақидаги ҳикоялар тўғри бўлса, эҳтимол, Гомерга яқин одам бўлган, тарбиясизлигига кўра ўзининг исмидан ҳам кулгилироқ кўринадиган Креофил янада кулгилироқ туюларди.

– Ҳа, шундай ҳикоя қиласидилар, – дедим мен. – Аммо, ўйлаб кўр, Главкон, агар Гомер ҳақиқатан ҳам одамларни тарбиялаш ва бу ишда тақлид билан эмас, билимга суюниб

уларни яхшилашга қодир бўлганида, наҳотки унинг муҳлислари кўп бўлмасди, улар томонидан ҳурмат-эҳтиромга сазовор бўлмасди ва қадрланмасди? Абдерит Протагор, кеослик Продик ва бошқа кўплар шахсий мулоқотларда атрофдагиларга агар ўқишига бермасалар, гўё улар ўзларининг уй ишларини ҳам давлат ишларини ҳам эплай олмасликларини айтиб ишонтирадилар; ушбу ҳикмат учун шогирдлар уларни шундай яхши кўрас эдиларки, ҳатто, қўлда кўтариб юришга тайёр эдилар. Агарда Гомер инсоний хайрли ишларга ёрдам бера олганида, наҳотки унга ва яна Гесиодга ҳам одамлар дайди қўшиқчилар ҳаётида яшашга йўл қўяр эдилар, бунинг ўрнига одамлар уларни олтиндан ортиқроқ қадрлаб, бир жойда турғун бўлиб туришга мажбур этмасмидилар ва агарда улар бунга рози бўлмасалар, (Гомер ва Гесиод) қаерга борсалар, улардан ўрганиш учун замондошлари уларнинг изидан кетмасмидилар?

– Менимча, Сукрот, айнан ҳақиқатни гапирмоқдасан.

**Шоир чинакам
борлиқни эмас, шарпа-
ларни яратади**

ижодининг мавзуси бўлиб хизмат қиласди, аммо уларнинг ҳақиқатга алоқалари йўқлигини аниқлаб қўймаймизми? Бу ҳозиргина биз келтирган мисолдаги каби: мусаввир ҳақиқий этикдўз бўлиб кўринадиган косибнинг суратини чизади, айни маҳалда этикдўзликда мусаввирнинг акли ҳеч нарсага етмайди, сурат томошабинлари ҳам шундай (ҳеч нарсани тушунмайдилар) – улар фақат бўёқлар ва қиёфаларга (чизгиларга) қараб фикр билдирадилар.

– Албатта.

– Ўйлайманки, шоир ҳақида ҳам шунинг ўзини айтамиз: гарчи у, бирон-бир санъатлар ва ҳунарда ҳеч нарсани тушунмай, фақат тақлид қилишга ўрганганд бўлса ҳам,

– Гомердан бошлаб барча шоирлар хайрли, эзгу ишларнинг ва қолган барча нарсаларнинг шарпаларини акс эттирганлар, бу улар

сўзлар ва турли иборалар ёрдамида у ўша санъатлар ва ҳунарларнинг аломатларини намойиш этади, шунинг учун, худди унга ўхшаш бехабар одамлар учун унинг сўзларидан ҳосил бўладиган таассуротида – шоир этиқдўзлик ҳакида ёки ҳарбий юришлар ҳакида, ёки бошқа бирор нарса ҳакида ўлчовли, равон шеърларда гапирадими, бари бир, – бу жуда яхшидай туюлади, буларнинг ҳаммасининг қандайдир табиий фусункорлиги шу қадар буюқdir. Аммо агар шоирларнинг асарлари мусиқий санъат рангларидан маҳрум этилса, у ҳолда, ўйлайманки, сен улар бундай ялангоч ҳолда ўз-ўзича қандай ҳолга тушишларини биларсан; эҳтимол, сен буни кузатгандирсан.

– Ҳа (кузатганман).

– Нима, улар гарчи ёш бўлсалар-да, аммо хунуқка ўжшамайдиларми, уларда гул мавсуми ўтганлиги кўриниб турибди-ку?

– Жуда ўхшайдилар.

– Энди сен мана бунга эътибор бер: кимда-ким шарпаларни яратса, тақлидчи, биз тасдиқлаб айтамизки, чинакам борлиқни тушунмайди (бilmайди), аммо фақат туюладигани билади, холос. Шундай эмасми?

– Ҳа, шундай.

– Айтилган нарсалар ярим айтилган бўлиб қолмасин-да: кел, бу (масалани) лозим даражада тўлиқроқ кўриб чиқайлик.

– Эшитишга тайёрман.

– Биз, мусаввир тизгин ва юганнинг суратини чиза олади, деймиз...

– Ҳа, шундай.

– Уларни эса саррож ва темирчи ясайдилар.

– Албатта.

– Нима, тизгин ва юган қандай бўлиши кераклигини мусаввир биладими? Буни, ҳатто, уларни ясаганлар ҳам, яъни темирчи ва саррож ҳам билмайди, буни ким улардан фойдаланишни билса, ўша, яъни суворийгина билади, холос.

– Мутлақо тўғри.

– Ҳамма нарсалар билан ҳам шундай бўлмайдими?

– Айнан қайси нарсалар?

– Ҳар бир буюмга нисбатан маҳорат уч турда бўлади: ундан фойдаланиш маҳорати, уни ясаш маҳорати ва уни тасвирлаш маҳорати.

– Ҳа, шундай.

– Ҳар қандай асбоб-анжомнинг, тирик мавжудотнинг ёки иш-ҳаракатнинг сифати, чироий ва тўғрилиги бошқа нарса билан эмас, нимадир қилинган ёки табиатдан пайдо бўлган бўлса ўша нарсанинг ишлатилиши билан муносабатда бўлади.

– Шундай.

– Демак, қандайдир буюмдан фойдаланаётган одам, сўзсиз энг кўп тажриба соҳиби бўлади ва бу буюмни ясайдиган одамга унинг ишининг амалда синалган фазилат ва камчиликларини кўрсатиб бера олади. Масалан, флейта чаувчи флейта устасига чалиш учун айнан қандай флейталар қулайлиги ҳақида хабар беради, қандай флейталарни ясаш кераклигини кўрсатиб беради ва уста унга қулоқ солади.

– Албатта.

– Кимда-ким билагон бўлса, ўша фазилатлар ва камчиликларни белгилайди, кимда-ким унга ишонса, ўша одам худди у айтгандай қиласди.

– Ҳа, шундай бўлади.

– Демак, фазилати (афзаллиги) ва камчилиги борасида, унинг яратувчиси, биладиган одам билан мулоқотда бўлиб ва ихтиёрий-ихтиёrsиз унинг кўрсатмаларига қулоқ солиб, тўғри тасаввур олади; аммо кимда-ким шу буюм (анжом) дан фойдаланса, ўша одамгина билим соҳиби бўлади.

– Бегумон шундай.

– Тақлидчи-чи? У ўзи суратини чизаётган нарсалар ҳақидаги, улар яхшими ва тўғрими эканлиги ҳақидаги билимни тажриба орқали оладими, ёки улар (ўша нарсалар – тарж.) ҳақидаги тўғри фикр, билагон одам билан мулоқотда бўлиш зарурати ва суратни қандай қилиб чизиш кераклиги бора-

сидаги кўрсатмаларнинг бажарилиши зарурлиги туфайли пайдо бўладими?

- Тақлидчида униси ҳам, буниси ҳам бўлмайди.
- Демак, у тасвираётган нарсаларнинг фазилати ва камчиликлари борасида тақлидчида билим ҳам, тўгри фикр ҳам йўқ.
- Йўққа ўхшайди.
- Бундай тақлидчи ажойиб ва моҳир яратувчи бўлади!
- Йўғ-е, унчалик ажойиб бўлмаса керак!
- Гарчи нарсаларнинг биронтаси ҳақида ҳам у қай жиҳатдан яхши ёки ёмонлигини билмаса ҳам, бари бир, уларни тасвирлай беради. Табиийки, у кўпчилик нодонларга чиройли бўлиб туюлган нарсани тасвирлайди.
- Бу борада, равшанки, биз сен билан бир фикрга келдик: тақлидчи тасвираётган нарсаси ҳақида арзигулик ҳеч нарсани билмайди; унинг ижоди – жиҳдий машғулот эмас, балки фақат бир эрмак, холос. Кимда-ким фожиавий шеъриятга алоқадор бўлса – улар ямбийми ёки эпик шеърларми, бари бир уларнинг ҳаммаси асосан тақлидчилардир.
- Бегумон шундай.
- Аммо Зевс ҳурмати, бундай тақлид, ҳақиқийдан кейин учинчи ўринда турувчи нимагадир тегишли эмасмикин? Ёки сен бошқача фикрлайсанми?
- Йўқ, айнан шундай.
- Тақлидга тегишли бўлган таъсир инсоннинг қайси тарафига йўналтирилган?
- Сен қандай таъсир ҳақида гапирмоқдасан?
- Мана бундай таъсир ҳақида: бизнинг кўриш (қобилиятимиз) туфайли ўша-ўша бир ўлчам (катта-кичиклик) яқиндан ёки узоқдан ҳар хил туюлади.
- Ҳа, шундай.
- Нарсаларга сувдалигида қарашга ёки тўгридан-тўгри қарашга кўра, уларнинг синиқлиги ва тўгрилиги ҳамда бўялган ранглари туфайли ботиқлиги ва қабариқлиги билан

ҳам худди шунинг ўзи рўй беради; ушбу барча чалкаш-чулкашликлар бизнинг дилимизга хосдир ва тасвирий санъат бизнинг табиатимизнинг бундай ҳолатига ўзининг барча жозибаси билан суюнади, яна кўзбўямачилик ҳамда бошқа кўп турли ҳийла-найранглар ҳам худди шунинг ўзи.

– Ҳақиқатан шундай.

Шеърият ҳақиқийлик мезонига – ўлчаш, ҳисоб ва тортиб кўришга бўйсунмайди

Аммо айтиш керакки, ўлчаш, ҳисоб ва тортиб кўриш бу ўринда энг маъкул ёрдамчи бўлиб чиқди, шунинг учун ҳам нима катта, кичик, кўп сонли ёки оғир бўлиб туюлса, ўша нарса эмас, балки бизда нима ҳисобловчи (санайдиган), ўлчовчи ва тортиб кўрувчи бўлса, ўша устун келади.

– Албатта.

– Зоро, буларнинг ҳаммаси – бизнинг дилимизнинг ақл-идрокли ибтидосининг ишидир.

– Ҳа, бу унинг ишидир.

– Тез-тез ўлчаш воситасида ушбу ибтидо баъзи нарсаларнинг катталигини, бошқаларининг кичиклигини, учинчиларнинг бир-бирларига тенглигини, айни пайтда улар кўринишдан бизга қандай туюлганига зид тарзда эканлиги аниқланди.

– Ҳа, шундай.

– Биз эса, ўша-ўша бир ибтидо (бошланиш) да ўша-ўша бир нарса ҳақида бир вақтнинг ўзида қарама-қарши фикрлар бўлиши мумкин эмас деб таъкидладик, – дедим мен.

– Ва тўғри таъкидлаганмиз, – деди Главкон.

– Демак, дилимизнинг (нарсаларнинг ҳақиқий) ўлчамларига хилоф равища фикр билдирадиган ибтидоси ушбу ўлчамларга мувофиқ равища фикр билдирувчи дил ибтидосига айнан ўхшаш эмасдир.

– Ҳа, айнан ўхшаш эмас.

– Айтиш керакки, бизда нима ўлчаш ва фикр юритиш (мулоҳаза қилиш)га ишонч билдирысса, (ўша нарса) дилнинг энг яхши ибтидоси бўлар эди.

– Албатта.

– Нимаики бунга қаршилик қиласа, ўша нарса энг ёмон ибтидолардан бири бўларди.

– Албатта.

– Мен, рангтасвир – ва умуман тақлидий санъат – воқе-лиқдан узоқ бўлган асарларни яратади ва дилимизнинг ақл-идроқдан узоқ бўлган ибтидосига алоқадордир, шунинг учун бундай санъат соглом ва ҳақиқий барча нарсаларнинг дўсти ва сафдоши бўлолмайди, деб тасдиқдаганимда худди шунга ишора қилган эдим.

– Ҳақиқатан шундай.

– Шундай экан, тақлидий санъат ўз-ўзича ҳам тубан бўлганлигидан, тубанлик билан қўшилиб, тубанликни дунёга келтиради.

– Табиий.

– Бу фақат кўришга оид тақлидга тааллуқлами ёки эшитиш орқали қабул қилинадиган, идрок этиладиган – биз шеърият деб атайдиганимиз – тақлидга ҳам тааллуқлами?

– Унга ҳам тегищлига ўхшайди.

– Зоҳирийликка фақат рангтасвир асосидагина ишонч билдирумайликда, шеъриятнинг тақлидий санъати алоқадор бўлган инсоннинг маънавий ибтидосини таҳдил этайлик ва бу ибтидо енгилтакми ёки жиiddийлигини кўриб чиқайлик.

– Ҳа, буни тушуниб олиш керак.

Тақлидий шеърият дил үйғунлигини бузади

– Биз масалани мана бун-

дай қўямиз. Тақлидий шеърият одамларни мажбуран ёки ихтиёрий ҳаракат қилаётгандек тасвирлайди, айтиб ўтиш керакки, одамлар ўз хатти-ҳаралатларини муваффақиятли ёки муваффақиятсиз, деб ҳисоблайдилар ва барча бундай ҳолатларда улар ё гамгин ёки

хурсанд бўладилар. Ёки у яна бошқа бирор нарсани ҳам тасвиrlайдими?

– Йўқ, бошқа ҳеч нарсани тасвиrlамайди.

– Нима, барча бундай ҳолатларда инсон хотиржам бўлиб қолаверадими? Ёки, ўзи билан ўзи ўртасида низо чиққанида ва бир нарсанинг ўзи ҳақида қарама-қарши фикрлар пайдо бўлгандагидек, инсон ҳаракатларида ҳам кўриш орқали идрок этиладиган нарсалар борасида худди шундай низо ва ички кураш борадими? Ҳа, айтгандай, энди бизнинг буни исбот қилишимизнинг асло ҳожати йўқ: олдинги муроҳазаларда буларнинг ҳаммаси етарли даражада исботланган, айнан, бизнинг дилимизда бунга ўхшаш бир вақтнинг ўзида пайдо бўлдиган минглаб зиддиятлар тиқилиб ётганилиги исботланган.

– Бу тўгри.

– Ҳа, тўгриликка тўгрику-я, аммо, менимча, энди биз аввал (эътибор бермай) ўтказиб юборганимизни таҳдил қилишимиз керак бўлади.

– Айнан нимани?

– Биз қаердадир айтган эдикки, ҳақиқий одам унинг бошига тушган қандайдир баҳтсизликни – ўглини йўқотиш ёки ўзи жуда ҳам қадрлайдиган бирон нарсани йўқотишни бошқаларга қараганда енгилроқ ўтказади.

– Албатта.

– Энди эса мана буни кўриб чиқамиз: нима, бундай одам ҳеч ҳам куймайдими, гам чекмайдими (буни ақл бовар қilmайди!) ёки у гам-андуҳни босиқлик билан кечирадими?

– Охиргиси тўгрирок.

– Ундан одам ҳақида сен менга яна ушбуни айт: сенингча, ўз гами, қайғуси билан у ўзига ўхшаган одамлар орасида бўлганида кўпроқ курашадими ва қаршилик кўрстадими ёки ёлғизлиқда, якка ўзи қолганидами?

– Одамлар орасида вазминроқ бўлади.

– Ўйлашимча, у ёлғизлиқда ўзини йигидан тўхтатолмайди, агар кимдир эшитиб қолгундай бўлса, у уялган бўларди.

Бошқаларда кўришни хоҳламагани кўп бошқа ишларни ҳам қилган бўларди.

- Худди шундай бўлади.
- Уни ғам-андуҳга қаршилик кўрсатишга ундейдиган нарса – ақл-идрок ва урф-одатлардир, ғам-қайғуга тортувчи нарса эса – дард чекишининг ўзиdir, шундай эмасми?
- Тўгри, шундай.
- Модомики, бирон-бир муносабатга кўра инсонда бир вақтнинг ўзида қарама-қарши интилишлар пайдо бўлар экан, демак, инсонда қандайдир турли хилдаги ибтидолар мавжуд, деб айтиш керак бўлади.
- Албатта.
- Улардан бири урф-одатга итоаткорона амал қиласди.
- Қандай қилиб?
- Урф-одат айтадики, баҳтсизликда энг яхиси иложи борича вазмин бўлиш ва даргазаб бўлмаслиқдир, зеро, уларнинг (баҳтсизликларнинг – тарж.) яхши ва ёмон томонлари ҳали равшан эмас, ва қанча куюнма, бари бир у сени олға силяжитмайди, бунинг устига инсоний ишлардан ҳеч бири ўзига алоҳида жиiddий муносабатга лойиқ эмас, ғам-андуҳ эса бундай ҳолатларда нима энг муҳим бўлса, ўшангага жуда халақит беради.
- Сенингча, у айнан нимага халақит беради?
- Рўй берган нарсани тушуниш, англашга халақит беради ва бу, худди соққа ўйинидағига ўхшаб, бизнинг қсматимизга тушган экан оқилона равища энг яхши имкониятни танлаб олиб, ўз ишларимизни бошқаришимиз ва қачонки бирор жароҳат олсалар, жароҳатланган жойларини ушлаб фарёд қиласдиган болаларга ўхшамаслигимиз керак. Йўқ, биз дилни иложи борича тезроқ даволашга мурожаат қилиш ва даволаш орқали қайгули йигини босиб, йўқотилган ҳамда касал нарсанинг ўрнини тўлдиришга ўргатишимиш зарур.
- Ҳа, баҳтсизликларга шундай муносабатда бўлиш энг тўгри иш бўларди.

- Дилемизнинг энг яхши ибтидоси мамнуният билан ушбу оқилона фикрларга бўйсунади.
- Буниси аниқ.
- Дардмандлик ҳақидаги хотираларга, ҳасратларга олиб борувчи ва буларга ҳеч қачон қониқмайдиган ибтидони эса биз кўркоқликка монанд ақл-идроксизлик, танбаллик деб ҳисоблаймиз.
- Ҳа, худди шундай деб ҳисоблаймиз.

Дилнинг газабнок ибтидоси ақл-идроклисига кўра осонроқ акс эттирилади

- Диленинг газабнок ибтидоси турли тарзда тасвирланиши мумкин, лекин инсоннинг ҳадидан ошмайдиган, мулоҳазали ва вазмин феълини акс эттириш осон эмас ва, агар у акс эттирилган бўлса, одамлар учун уни кўриш ва тушуниш қийин бўлади, айниқса, ҳар хил одамлар тўпланадиган умумхалқ байрамлари ва театрларда шундай бўлади, зеро, улар учун бу ўзларига ёт ҳолатни акс эттириш бўларди.

- Ҳа, сўзсиз, бегона ҳолатни акс эттириш, бўлади.

- Тақлид қилувчи шоирнинг ўз табиати бўйича ақл-идрокли ибтидога алоқаси йўқлиги аниқ ва у оломон олдида муваффакиятга эришишни хоҳлаганида, ана шу ибтидони қониқтириш учун, ўз санъатини мустаҳкамлайди. У газабнок ва ўзгарувчан, акс эттиришга осонгина йўл қўядиган феълига мурожаат қиласи.

- Шундайлиги аниқ.

- Демак, биз бундай шоирни олиб, унга ўхшаш бўлган мусаввир билан бир қаторга қўйсак бўлади, чунки у ҳақиқат нуқтаи назаридан номақбул асарни яратади: у, мусаввир дилнинг қайси ибтидоси билан алоқадор бўлса, ана шу ибтидо, яъни энг яхши бўлмаган (ибтидо) билан боғлиқдир ва шунинг билан мусаввирга ўхшатилади. Шундай қилиб, модомики у, дилнинг ёмон жиҳатини уйғотар, озиқлантираси ва мустаҳкамлар экан ҳамда дилнинг ақл-идрокли

ибтидосини халос этар экан, келгусидаги обод давлатга ҳақли равища қабул қилмаган бўлар эдик: бу давлатни номақбул одамлар қўлига топшириб қўйиш, кимда-ким тузукроқ бўлса, қириб ташлаш билан баробардир Тақлидчи шоир ҳам худди шунинг ўзини қиласи, деймиз биз: у, нима каттаю нима кичкиналигини фарқ қилолмайдиган ва бир нарсанинг ўзини гоҳ буюк, гоҳида эса кичик деб ҳисобловчи, шу сабабдан ҳақиқатан йироқ бўлган тимсоллар яратиб, дилнинг ақл-идроксиз ибтидосини маъқуллаб, ҳар бир одамнинг дилига ёмон давлат тартиботини алоҳида-алоҳида сингдиради.

– Сўзсиз шундай.

**Тақлидий шеърият
фөъл-ахлоқни бузади ва
шунинг учун у давлатдан
ҳайдалиши керак**

зиларгина бундан истисно бўлишлари мумкин, энг даҳшатлиси ана шунда.

– Модомики у шундай ишларни қилар экан, бундан ортиги бўлмас.

– Қулоқ сол ва ўзинг мулоҳаза қил: бизлар – ҳатто энг яхшиларимиз ҳам, – Гомер ёки фожиаларнинг ижодкорларидан бирортаси қаҳрамонлардан кимдир ғамгин дард оғушида ва нола-фигонларга тўла узундан-узоқ гапларни айтаётганини қандай тасвиrlаётганини, бошқаларини эса ашула айтишга ва тушкунликка тушиб, ўз кўкрагига муштлашига қандай мажбур этаётганини эшитиб, сенга маълум бўлганидай ҳузурланамиз ва ушбу таассуротга берилиб, қаҳрамон билан биргалиқда дард чекиб ҳамда буни жиiddий қабул қилиб, унинг (қаҳрамоннинг) кечинмаларини кузатмиз. Биз, бизни иложи борича айнан ана шундай кўйига солган шоирни мақтаймиз ва яхши деб ҳисоблаймиз.

– Буни мен биламан. Бошқача бўлиши мумкинми?

– Аммо биз ҳали шеъриятга асосий айбни кўйганимиз йўқ: у, ҳатто, чин инсонларни ҳам бузиш қобилиятига эга, фақат баъзиларгина бундан истисно бўлишлари мумкин, энг даҳшатлиси ана шунда.

– Аммо биз ҳали шеъриятга асосий айбни кўйганимиз йўқ: у, ҳатто, чин инсонларни ҳам бузиш қобилиятига эга, фақат баъзиларгина бундан истисно бўлишлари мумкин, энг даҳшатлиси ана шунда.

– Қачонки ўзимиздан бирортамизнингдир бошимизга ғам-ташвиш түшса, биз тескариси – вазминликни сақлаш ва ўзини тута билиш қобилияти билан мағрурланамиз, шунга эътибор берганмисан? Зеро, эркак кишининг фазилати шунда, аввал биз мақтаганимиз эса – аёллар хислатидир.

– Мен ҳам бунга эътибор берганман.

– Қачонки биз ўзимиз бирор одамни ўшандай бўлишни ўзимизга право кўрмаган ҳолатда кўрсак ва шундай бўлиш уят ҳисоблансаю, биз завқданиб ҳайратлансак, яхшими ва агар ушбу кўриниш нафрат уйғотиш ўрнига ҳузур багишила-са ва мақталса яхшими?

– Зевс билан онт ичаманки, яхши эмас! Бу бир тушун-мовчиликка ўхшайди.

– Ҳа, шундай, агар сен бу тарафдан назар ташласанг...

– Қайси тарафдан?

– Агар сен ушбу ҳолатда бизнинг бошимизга баҳтсизлик-лар тушган вақтда биз бор кучимиз билан тийиб турадига-нимиз дилимизнинг ибтидоси шоирлардан қаноатланиши-ни ва ҳузур топишини тушунсанг, зеро, у мириқиб йиглаб олишни, роса ғам чекишни ва буларга тўйишини жуда хоҳлайди – унинг табиий интилишлари шундай. Ақл-идрок ва одат билан ҳали етарли ўргатилмаган ўз табиати бўйи-ча дилимизнинг энг яхши томони ўшанда ушбу йиглаётган ибтидо устидан ўз назоратини бўшаштиради ва бошқалар эҳтиросларининг томошасини кўриб, қачонки бошқа одам гарчи эзгу, хайрли ишларга даъво қиласа-да, аммо маъқул равишда ўз ғам-андужини ифода қилмоқда деб, уни ҳеч ҳам уятга қолдирмайди, деб ҳисоблади: у уни мақтайди ва унга раҳми келади ва, ҳатто, бутун асарни яхлитлигича менсима-са-да, гўё бундай ҳузурлар уни бойитади, деб ўйлайди ва улардан маҳрум бўлишни хоҳдамайди. Ўзгаларнинг кечин-малари биз учун иложсиз юқумли эканлигини камдан-кам одам тушунади, деб ўйлайман: агар уларга нисбатан қучли

шафқат, раҳмдиллик авж олса, ўзи дард чекаётганида ҳам ундан ўзини тутиши қийин бўлади.

– Жуда тўғри.

– Худди шунинг ўзи кулгили нарсаларга ҳам тегишли эмасми? Одамларни куладириш ўзинг учун уят иш бўлгани ҳолда, комедиялар намойишида ёки уйдаги тор доирада кулгили нарсаларни маза қилиб эшитасан ва ёмон нарса сифатида рад этмайсан; бошқача айтганда, сен раҳминг келганида, ачинганингда нима қилсанг худди шундай иш қиласан. Масҳарабоз деб шуҳрат қозонишдан қўрқиб, ақл-идрокинг билан ўзингдаги қизиқ қилиқларга бўлган мойилликни босасан, аммо ушбу ҳолларда сен унга эрк берасан, сенда жўшқинлик пайдо бўлади ва сен кўпинча ўзинг сезмаган ҳолда уй шароитида комедиялар ижодкори бўлиб қоласан.

– Бегумон шундай бўлади.

– Ишқий шўхликлар, газаб ёки дилимизнинг бошқа турли-туман мойилликлари бўладими, бари бир – биз айтгандек, бизнинг ҳар қандай хатти-ҳаракатимизга ҳамроҳ бўлувчи дил маҳзунлиги ва ҳузурлари – буларнинг барчаси бизда шоирона хаёлот орқали уйғотилади. У буларнинг ҳаммасини озиқлантиради, қуриб қолиши керак бўлган нарсани сугоради ва унинг устимиздан ҳокимлигини ўрнатади; ёмонроқ ва бахтсизроқ бўлиб қолишнинг ўрнига биз яхшироқ ва бахтироқ бўлишимиз учун ушбу туйгуларни итоатда ушлаб туриш керак эди.

– Бунга мен эътиroz билдира олмайман.

– Шундай қилиб, Главкон, қачонки сен, Гомерни кўкларга кўтарувчи ва ушбу шоир Элладани тарбиялаган, инсоний ишларга раҳбарлик қилиш учун ҳам, маърифатли бўлиш учун ҳам, бутун умрни унинг (қарашларига) монанд равища тузиш учун ҳам у (Гомер) дикқат билан ўрганишга арзийди, деб айтадиганларни учратганингда, уларга сен дўстона ва очиқ чеҳра билан муомала қил, чунки улар, ҳар ҳолда, кучлари етганча яхшиликни истайдилар. Гомер энг

ижодкор ва фожиалар ижодкорларининг биринчиси, деб уларга ён бос, аммо унутмаки, у бизнинг давлатимизга шеърият, худоларга мадхиялар ва хайрли ишлар қилувчиларга мақтov бўлганлиги учунгина киритилади. Агар сен чучмал Музага, у мусиқий бўладими ёки эпик бўладими, бари бир йўл қўйсанг, сенда у ҳолда бу давлатда урф-одат ва ақл-идрок ўрнига ҳузур ва дард ҳукмрон бўлади, ақл-идрок эса, умумий фикрга кўра, доимо энг яхши, деб тан олингандир.

– Айни ҳақиқат.

– Шеърият шундай бўлганидан биз уни ўз давлатимиздан ҳайдаб чиқарганимиз учун ушбу эслатиш шеърият олдидаги ўзимизни оқлашимиз бўлиб хизмат қилақолсин. Зеро, бунга бизни оқилона асос рағбатлантириди. У бизни қаттиқўллик ва қўполлиқда айбламаслиги учун, биз яна қўшимча қилиб айтамизки, қадим замонлардан бери фалсафа ва шеърият ўртасида қандайдир низо кузатиб келинган. Масалан, «бу, ўз эгасига ҳурдиган ва ириллайдиган ўша итдир», ёки «у ақлсизларнинг (жинниларнинг) сафсатали-ри билан буюк», ёки «донишманлар тўдаси [Зевсни ҳам] енгади», ёки «улар арзимас, майда-чўйдага ўралашиб қолганлар, демак, улар гадолар, фақирлардир» каби ва бошқа минглаб, беҳисоб кўп мақоллар уларнинг ўртасидаги жуда қадимги низолардан гувоҳлик беради. Шунга қарамай, айтиш керакки, агар фақат ҳузур бағишлиашга йўналтирилган тақлидий шеърият фаровон, обод давлатда бўлиши маъқуллигига қандайдир бир далил келтира олса, биз уни қувониб қабул қиласиз. Ҳа, бизнинг ўзимиз ҳам унга ошуфта бўлишимизни тан оламиз, аммо ҳақиқий деб тан олган нарсангга хиёнат қилиш гуноҳдир. Дўстим, сен шеъриятни, айниқса, уни Гомер мисолида кўриб чиқаётганингда, унга оғушта бўласанми, ҳайратланасанми?

– Жуда ҳам.

– Шундай қилиб, агар у, мусиқий вазндами ёки бошқа ўлчовлардами, бари бир, ўзини оқласа, у сургундан қайтиб келиш ҳуқуқига эга бўлади.

– Бегумон шундай.

– Ўзлари шоир бўлмаган, аммо уни яхши кўрувчи мухлисларига уни насрда бўлса ҳам ҳимоя қилишларига имконият берамиз ва у (шеърият) фақат ёқимли бўлиб қолмай, балки давлат тартиботи ва инсон ҳаёти учун ҳам фойдали эканлигини хайриҳоҳлик билан тинглаган бўлардик. Зеро, биз, агар у (шеърият) нафақат ёқимли, балки яна фойдали ҳам бўлганида, анча бойиб ҳам қолардик.

– Албатта, бойиган бўлардик!

Идеал давлатда фақат фойдаси аниқ бўлган шеъриятгина бўлиши мукин

деган фикрга келганлари учун, зўрга бўлса-да, бари бир ўзларини тийганлари каби иш қилишимизгина қолади, холос. Мана биз ҳам: ҳозирги ажойиб тартиботли давлатларда олган тарбиямиз туфайли бизда бунга ўхшаш шеъриятга муҳаббат ривож топди ва биз унга яхшилик тилаймиз, яъни у ҳам аъло даражада ҳамда анчагина ҳақиқий бўлсин. Аммо, токи у ўзининг ҳақлигини исботламас экан, уни тинглашга тўгри келиб қолганида, биз аввал қилган мулоҳазамизни шифобахш илтижо сифатида ўзимизга қайта-қайта айтамиз ва яна кўпчиликка хос бўлган ушбу болаларча муҳаббат до-мига тушмаслик учун эҳтиёт бўламиз. Бундай шеъриятни жиiddий ва ҳақиқатга таалуқли, деб ҳисоблаб бўлмайди. Уни эшитаётган одам ўзининг ички тартиби учун хавфсираб эҳтиёт бўлиши ва биз шеърият ҳақида нима деган бўлсак, ўшанга риоя қилиши зарур.

– Мен фикрингга тўла қўшиламан.

– Зеро, азиз дўстим Главкон, баҳс биз туюлганидан кўра анча буюкроқ иш – инсон яхши ёки ёмон бўлиши кераклиги ҳақида кетмоқда. Шундай экан, на ҳурмат-эҳтиром, на

– Азиз дўстим, агар уни ҳимоя қилишга эришиб бўлмаса, у ҳолда, худди аввал бирорни яхши кўриб қолиб, кейин бу муҳаббат фойдасиз

пул, на ҳар қандай ҳокимият, ҳатто, на шеърият уларни деб адолат ва бошқа эзгу, хайрли ишларга беписанд бўлишга арзимайди.

– Биз таҳдил этганларимиз асосида мен сенинг фикрингни қувватлайман. Ўйлайманки, ҳар ким ҳам, у ким бўлишидан қатъи назар, фикрингни қувватлайди.

– Аммо, – дедим мен, – хайрли ишлар, эзгулик учун бериладиган буюк ажр, савоб ва унинг учун белгиланган мукофотни биз ҳали таҳдил этмадик.

– Агар эслатиб ўтилганларидан ташқари яна бошқа мукофотлар ҳам бўлса, у ҳолда сенинг қандайдир буюк нарса ҳақида гапираётганинг аник.

– Қисқа вақт ичида қандай буюк иш рўй бериши мумкин? Зеро, абадийлик билан солиширганда, болалигимиздан то кексайгунимизгача бўлган муддат жуда ҳам қисқа.

– Ҳатто, арзимас муддат.

– Нима десак экан? Сен абадий мавжудот абадият ҳақида эмас, фақат ушбу озгина муддат ҳақида қайгуриши керак, деб ўйлайсанми?

– Мен абадият ҳақида қайгуриши зарур, деб ўйлайман. Аммо нега буларни гапирмоқдасан?

Рұхнинг абадий (боқий)лиги

– Сен бизнинг ружимизнинг абадийлиги ва у ҳеч қачон ўлмаслигини англамасмидинг?

Главкон менга ҳайрон бўлиб қараб қўйди ва бундай деди:

– Зевс билан онт ичаманки, йўқ. Сен буни айта оласанми?

– Агар хато қилмаётган бўлсам, айта оламан. Аммо бу сенинг ҳам қўлингдан келади, деб ўйлайман, бунинг қийин жойи йўқ.

– Мен учун бу қийин. Аммо мен жон деб ушбу қийин бўлмаган нарсани сендан эшитган бўлардим.

– Эшит бўлмаса.

– Гапир, гапир.

– Сен ниманидир эзгулик ва ёвузлик, деб атайсанми?

- Мен шундай деб атайман, албатта.
- У ҳақда мен нимани ўйласам, сен ҳам шуни ўйлайсанми?
- Айнан нимани?
- Барча ҳалок қилувчи ва вайрон этувчи (нарса) – ёвузликдир, ҳалоскор ва фойдалиси эса – эзгулиkdir.
- Ҳа, шундай.
- Нима десак экан? Эзгулик ва ёмонлик ҳамма нарса учун мавжуд, деб ҳисоблайсанми? Масалан, кўз учун – яллигланиш, бутун бадан учун – касаллик, галла учун – занг, ёғочлар учун – чириш, мис ва темир – учун занглаш, бир сўз билан айтганда, деярли ҳар бир нарса учун худди унга хос ёмонлик ва касаллик бор, шундайми?
- Ҳа.
- Қачонки шунга ўхшаш бир нарса қандайдир бошқа нарсада пайдо бўлса, у нимага ёпишган бўлса ўша нарсани яроқсиз қиласди ва охир-оқибат бутун нарсани яхлитлигича парчалайди (вайрон қиласди) ҳамда ҳалок этади.
- Албатта.
- Демак, ҳар бир нарсани унга хос бўлган ёмонлик ва ярамаслик ҳалок қиласди, аммо агар бу нарса уни ҳалок этмаса, у ҳолда ҳеч нарса уни парчалай олмайди. Эзгулик, албатта, ҳеч қачон ҳеч нарсани ҳалок этмайди, эзгулик ҳам, ёмонлик ҳам бўлмаган нарса ҳалок этмайди.
- Албатта.
- Демак, агар мавжуд нарсалар орасида ўзининг уни бузувчи, аммо уни бутунлай йўқ қилолмайдиган ёмонлиги (ёмон нарсаси) бор бўлган ниманидир топсак, биз ушбу нимадир нарса ўз табиати бўйича йўқ қилиб бўлмайдиган нарса эканлигини биламиш.
- Шундай бўлса керак.
- Нима ҳам дер эдик. Рухнинг уни бузадиган бирон нарсаси йўқми?
- Албатта бор: булар ҳаммаси биз яқиндагина таҳлил қилган нарсалар – адолатсизлик, ўзини тия олмаслик кўрқоқлик, жоҳилликдир.

– Буларнинг ҳаммасидан ҳеч бўлмаса биронтаси уни (руҳни) ҳалок этиши ёки йўқ қилиши мумкинми? Буни сен фикрлаб кўр, фақат шундай фикр юритгинки, гўё адолатсиз ва ақл-идроксиз одам ўзинингadolatcizligi, руҳнинг ушбу бузилиши туфайли уни жиноят қилганида ушлаб олган пайтларида ўлади, деб ўйлаб, биз алданиб қолмайлик. Йўқ, сен қуийдагича ёндаш: баданнинг бузилиши – касаллик – баданни ҳолсизлантиради ва емиради, бу эса унинг бадан бўлмай қолишига олиб келади; биз энди ўзимиз санаб ўтган нарсаларнинг ҳаммаси нуқсонлилиги туфайли йўқликка, ўлимга юз тутади, нуқсонлилик ўзининг шилқимлик билан ёпишиб олиши орқали ҳамма нарсани ичидан ҳалок этади. Ё бундай эмасми?

– Ҳа, шундай.

– Демак, руҳни ҳам худди шундай кўриб чиқ. Унда мавжуд бўлган адолатсизлик ва бошқа нуқсонлар ўзларининг ундаги иштироклари билан уни бадандан айриб, ўлимга олиб бориш учун шунчалик ҳолсизлантириб ва йўқ қилиб қўйишлиари мумкинми?

– Ҳеч ҳам бундай бўлмайди.

– Аммо, айтиш керакки, бирон нарса ташки зиёндан ўлиб, ўзининг зиёнидан емирилмаслигига оқилона асос йўқ-ку!

– Бундай асос йўқ.

– Главкон, эътибор бергинки, биз, гўё бадан бевосита бузилган овқатдан, овқатнинг бу бузилиши нимадан иборат бўлса ҳам, яъни қолган, ҳидланган ва ҳоказо овқатлар бўлса ҳам, ҳалок бўлиши зарур, деб ҳисобламаймиз бари бир. Бузилган овқат баданда жисмоний хасталикни келтириб чиқарган тақдирда биз бадан гарчи овқат воситасида ҳалок бўлаётидио, лекин бу ҳалок бўлиш ўзининг нуқсонидан, яъни, бошқача айтганда, касалликдан, деб айтамиз. Гарчи ейиладиган нарса ва бадан – бошқа-бошқа нарсалар бўлсада, ўша ейиладиган нарсанинг бузилишидан, токи ушбу баданга ёт бўлган ёмонлик унда баданга хос ёмонликни унда келтириб чиқармагунича, бадан ҳеч қачон ҳалок бўлмайди, деб ҳисоблаймиз.

– Сен жуда түгри гапирмоқдасан.

– Ўша далил асосида, агар баданнинг бузилиши руҳнинг бузилишини келтириб чиқармаса, биз ҳеч қачон, гүё руҳ ёт, ташқи ёмонликдан, ўзининг бузилиши, нуқсонидан бўлак нуқсондан ҳалок бўлишини тан олмаймиз: ушбу оғат (яъни ташқи, ёт ёмонлик – тарж.) ва унга хос ёмонлик, бошқа-бошқа нарсалардир.

– Ҳа, бу асосли фикр.

– Шундай экан, биз ё айтиб ўтилганни хато сифатида рад этамиз, ёки то у рад этилмагунича биз асло, гүё руҳ иситма, безгак ёки бошқа бир касалликдан ёхуд бўғизлашдан ҳалок бўлади, деган сўзга қўшилмаймиз: агар, ҳатто, бутун бадан парчалаб кесиб ташланса ҳам, токи бизга баданнинг ушбу дард чекиши туфайли руҳнинг ўзи камроқ адолатли ва (камроқ) художўироқ бўлиб қолишини исбот қилмагунларича бунинг ҳаммаси руҳ ҳалокатининг юз бериш имкониятини ҳеч қанча кўпайтирмайди. Агар ёт ёмонлик қандайдир ёт нарсада пайдо бўлса, ўзига тегишли ёмонлик пайдо бўлмаса, биз, гүё руҳ ёки бошқа нимадир ҳалок бўлади, деб тасдиқлашга йўл қўймаймиз.

– Зеро, буни – айнан ўлим туфайли ўлаётган одамларнинг руҳи камроқ адолатли бўлишини ҳеч ким, ҳеч қачон исбот қилолмайди.

– Балки кимдир биз айтган гапга қарши чиқишга журъат ҳам килар, бу ишни у, руҳ абадий эканлиги билан келишмаслик учунгина қиласди ва у, ўлаётган одам камроқ адолатли ҳамда кўпроқ ёмон, бўла боради, деб уқтиришга ҳаракат қиласди. У ҳолда, агар у ҳақ деб фараз қилинса, адолатсизликни биз худди унинг (адолатсизликнинг) эгаси учун ўлдирадиган касаллик деб ҳисоблай бошлаймиз ва у кимда ўлса, ўша одам унинг ҳалокатли (ўлим келтирувчи) табиатидан – бирорлар тезроқ, бошқалар секинроқ – ўладилар, бироқ асло ҳозирги пайтда бўладигандай, яъни адолатни бузувчилар бошқалар томонидан ўлдирилгандай эмас, деб айтамиз.

— Зевс билан онт ичаманки, модомики адолатсизлик кимда бўлса, ўша одам учун ўлим келтирса, адолатсизлик унчалик даҳшатли бўлмас эди, зеро, бу оғатлардан балолардан қутулиш бўларди! Аммо, менимча, бунинг акси бўлиб чиқади: агар унинг кучи етса, у бошқа барча учун ўлим келтиради, аммо ўзининг эгасини у жуда яшовчан қилиб қўяди – яшовчанлик ҳам камдай, уни (эгасини) яна чарчамайдиган ҳам қиласди. Бундай ҳолатларда у ўлим келтирувчи барча нарсадан жуда йироқ бўлади.

— Ажойиб сўзлар! Модомики ҳатто ўзидағи ёвузлик руҳни дилни ўлдириш ва ҳалок этишга қодир эмас экан, у ҳолда бурчи бошқа нарсаларни ҳалок этиш бўлган ёвузлик руҳ ёки ушбу ёвузликнинг мақсади бузиш бўлган нарсадан бошқа бирон нарса ҳалок бўлиши даргумон.

— Бошқача бўлмаса керак, бу табиий ҳолдир.

— Аммо, агар, нимадир ушбу ёвузликларнинг ҳеч биридан – ўзиникидан ҳам, бегонасидан ҳам – ҳалок бўлмаса, у ҳолда бу қандайдир абадий мавжуд нарса бўлиши керак, гар у абадий мавжуд экан, боқийдир.

— Албатта.

Дилнинг ўзига-ўзи айнанлиги

— Майли, шундай хулоса чиқарила қолсин, ундан эса, сен тушинасанки, дилларнинг доимо ўзига ўзи айнанлиги маълум бўлади. Ва модомики улардан ҳеч бири ўлмас экан, у ҳолда уларнинг сони камаймайди ҳам, кўпаймайди ҳам. Зеро, агар нимаики боқий бўлса, ўша нарсанинг миқдори кўпайса, сенга маълумки, бу фақат нимаики ўлимга маҳкум бўлса, ўша нарсанинг ҳисобига рўй бериши мумкин ва охир-оқибат ҳамма нарса боқий бўлиб қоларди.

— Сен ҳақсан.

— Аммо биз на буни тан оламиз, – зеро, бизнинг мулоҳазамиз бунга йўл қўймайди, – на бошқасини, яъни гўё дил-

нинг ҳақиқий табиати шундайки, мумкин бўлган барча ҳар хилликка, айнан ўхшамасликка ва фарқларга тўладек.

– Сен нимани назарда тутмоқдасан?

– Кўпгина ибтидолардан ташкил топган, бунинг устига унча яхши тартиб топмаган нарса абадий бўлиши мушкулдир, айтиш керакки, ҳозир бизнинг дилимиз худди шундай бўлиб чиқди.

– Тушунарли, бу қийин.

– Ҳам бизнинг яқиндаги мулоҳазаларимиздан, ҳам бошқа кўп мулоҳазалардан зарурان дил боқий, деган хулоса келиб чиқади. Дил ўзи аслида қандайлигини билиш учун уни бадан билан ҳамда бошқа турли-туман балолар билан мулоқот туфайли тушадиган чириш биз ҳозир кўриб турганимиз ҳолатида эмас, балки покиза ҳолида қандай бўлса, шундайлигида кўриб чиқиш зарур. Худди шуни фикр юритиш ёрдамида яхшилаб кўриб чиқиш керак бўлади ва ана шунда сен уни анча гўзал деб биласан ва, шундай қилинса, адолат ва адолатсизликнинг турли даражаларини ҳамда биз энди таҳлил этганимиз умуман барча нарсани аниқроқ кўриш мумкин бўлар эди. Ҳозирча биз дил ҳақида – ҳозирги пайтда қандай ҳолда эканлиги ҳақида тўғри гапиридик; аммо биз фақат ҳозирги аҳволини кўриб чиқдик, бу худди денгиз худоси Главкнинг кўринишидан унинг қадимий табиатини тузукроқ кўриш қийинлигига ўхшайди, негаки унинг баданининг аввалги қисмлари синиб тушган, учиб кетган ёки уни тўлқинлар бузган, бунинг устига у яна чиганоқлар, сув ўсимликлари ва тошчалар билан қопланган бўлиб, ўз табиатига кўра нима бўлса, ўша эмас, балки кўпроқ бадбашара, баҳайбат маҳлукқа ўхшаб кетади. Дил ҳам биз кўрган пайтимиизда беҳисоб кўп турли оғат-балолардан худди шунга ўхшаш ҳолатда бўлади. Энди, Главкон, мана бунга эътибор бериш даркор...

– Нимага?

– Дилнинг ҳикматга интилишига. У илоҳийликка, боқийликка ва абадий мавжудликка хеш бўлгани учун қандай нар-

саларга тааллуқлы эканини, қандай мұлоқотни исташини ва агар бундай ибтидога риоя қилиб, ўзи энди эришгани ўпқондан ушбу шиддати билан сузиб чиққанида ҳамда унга ёпишган тошчалар ва чиғаноқларни ўзидан тушириб юборганида қандай бўлишини кўриш керак. Модомики у, айтишларига қараганда, баҳтнинг ўзи бўлган бу дунё неъматларининг роҳатини кўрар экан, унга (дилга) кўп тупроқли, тошли ва ваҳший нарсалар ёпишгандир; дил буларни силкитиб туширганида, унинг ҳақиқий табиатини – у кўп хилми ёки бир хилми ва бошқа муносабатда қандай тузилганини кўрса бўларди. Ҳозирча эса, менимча, унинг инсоний ҳаётдаги ҳолатларини ва унинг хилларини зарурый тарзда таҳлил қилиб чиқдик.

– Ҳа, тўла таҳлил қилдик.

Ҳақиқатнинг аҳамияти ҳақида – Ушбу сұхбатда биз бошқа эъти- розлардан ҳам қутулдик, бунинг устига, айтиш керакки биз адолат учун ажрлар ҳамда у келтириб чиқарадиган, кўрсатиб ўтганингиздек, Гесиод ва Гомерлар қилганларидек, яхши довруқни кўкларга кўтартмадик, тўғри эмасми? Аксинча, биз адолат ўз-ўзича дил учун қандайдир энг яхши нарсалигини ва дил, унга Гига узуги ҳамда узукка қўшимча равишда Аид дубулгаси текканми ёки йўқми, бари бир адолатли иш қилиши керак, деб ҳисобладик.

– Сен мутлақо ҳақсан.

– Энди, Главкон, агар биз бунинг устига адолат ва бошқа хайрли, эзгу ишлар учун ажр борлигини кўрсатиб ўтсак ва дил уни хоҳ инсон ҳаётлигида, хоҳ ўлганидан кейин, бари бир, қайси миқдорда ва қандай қилиб одамлар ва худолардан олишини кўрсатиб ўтсак, биздан айб тополмасалар керак.

– Йўқ, тополмайдилар.

– Мулоҳазаларимиз пайтида сизлар қарзга олганингизни менга қайтариб берасизми?

– Нимани?

– Мен сизларга, адолатли одам адолатсиз бўлиб, адолатсиз эса – адолатли бўлиб туюлиши мумкин, деган фаразда ён босдим. Гарчи бу худолар ва одамларга сир бўлиб қолиши мумкин бўлмаса-да, шунга қарамай сизлар адолатни ўзўзича худди шундай адолатсизлик билан қиёслаш учун фикр юритиш мақсадида бунга йўл қўйиш зарур, деб топдингиз. Ёки бу эсингдан чиқдими?

– Агар гўё ёдимда йўқ десам, мен адолатни бузган бўлардим.

– Шундай қилиб, модомики бундай қиёслаб бўлинган экан, мен адолат юзасидан фаразингизни қайтариб беришини талаб қиласман. Худолар ва инсонлар адолатни қандай ҳурмат қилишса, сиз ҳам унга шундай ҳурмат кўрсатишингиз керак. Кимда-ким адолатли бўлса, у уларни камида ўша ҳурмат билан мукофотлайди; кимда-ким унга ҳақиқатан риоя қилса, ўша одам учун у аслида ёлғон эзгулик эмаслигини аниқлаб бўлгандик.

– Сенинг талабинг адолатли.

– Мана энди, аввало, гўё худолар у ёки бу одамнинг хислатларини фарқлай олмайдилар, деган фаразни менга қайтариб беринг.

– Қайтарамиз.

– Модомики бу худодан яширин қолмас экан, у ҳолда бир одам уларга маъқул, бошқаси эса – манфур бўлади.

– Ҳа, шундай.

– Нима, биз, кимда-ким худоларга маъқул бўлса, агар фақат йўл қўйилган гуноҳ иш туфайли қандайдир иложсиз ёмонлик унинг қисматида бўлмаса, улардан (худолардан) нимаики келса (тушса), ўша нарса энг буюк эзгулик бўлади, деб тан олмаймизми?

– Албаттга, тан оламиз.

– Демак, худди шунинг ўзини адолатли одам учун ҳам тан олиш керак бўлади, у қашшоқ касал бўлиб қоладими ёки бало ҳисобланадиган бирон нарсага гирифтор бўладими, бари бир буларнинг ҳаммаси охир-оқибатда унинг

ҳаётлигидә ёки ўлганидан кейин унинг учун эзгулик бўлиб қолади. Зеро, худолар, адолатли бўлишга интилган ҳамда хайрли ишларда машқ қилиб, инсон учун мумкин бўлган даражада худога ўхшаб қоладиган одам ҳақидаги ўз ғамхўрлигини қилмай қўймайди.

– Табиийки, ким кимга ўхшаш бўлса ўшанга ғамхўрлик қилмай қўймайди.

– Адолатсиз одам ҳақида эса бунинг аксини ўйламоқ керак.

– Сўзсиз шундай.

– Адолатли одамлар учун худоларда муносиб мукофотлар топилган бўларди.

– Менинг фикримча шундай.

– Одамлар тарафидан-чи? Агар воқелик (ҳақиқий ҳол) билан ҳисоблашиладиган бўлса, иш бундай бўлмайдими: адолатсиз одамлар қанчалик этчи бўлсалар ҳам, бир масофада яхши югуриб, кейинги қисмига кучлари етмай қоладиган югуриш мусобақаси қатнашчиларига ўхшаб ҳаракат қиласидилар; аввалига улар жуда шиддат билан югурдилар, охирида эса кулги бўлиб қоладилар ва гулчамбарни қўлга киритмай, бошларини эгиб, хафа бўлиб майдонни тарк этадилар. Бу орада ҳақиқий югурувчилар мақсадларига эришадилар, мукофотлар оладилар ва гулчамбарлар тақадилар: адолатли одамлар билан ҳам кўпинча шундай бўлмайдими? Бу одамларнинг ҳар бир хатти-ҳаракати, уларнинг бошқалар билан қандай муомалада бўлиши ва умуман ҳаёт тарзлари охир-оқибатда бошқалар томонидан ҳурматга сазовор бўлади – ушбу мукофот ана шундан иборат.

– Бегумон шундай бўлади.

Адолат учун сўнгги мукофот

– Демак, агар адолатсиз одамлар ҳақида сен ўзинг гапирган гапларингни мен адолатли одамлар ҳақида қайтариб гапирсан, бунга чидайсанми? Мен, агар хоҳласалар, барча адолатли одамлар вақти келиб ўз давлатларида ҳукмдор бўлиб қоладилар, деб айтаман; улар

қайси оиладан хоҳласалар ўша оиладан хотин оладилар ва қизларини ҳам кимга хоҳласалар, ўшанга эрга берадилар; бир сўз билан айтганда, сен аввал адолатсиз одамлар ҳақида нима деган бўлсанг, ўшани мен адолатли одамлар борасида тасдиқлаб айтаман. Бошқа тарафдан эса, адолатсиз одамлар ҳақида айтаманки, уларнинг кўпчилиги, улар ёшликлирида яшириниб қолишнинг ўдасидан чиқдан бўлсалар-да, умрларининг охирида бари бир ошкора бўладилар ва кек-сайган пайтларида уларни аянчли қисмат кутади: уларни ажнабийлар ҳам, ўзлариникилари ҳам хўрлайдилар, калтак-лайдилар ҳам, ниҳоят, – сен аввал энг қаҳрли деб айтганинг нарса (ва сен ҳақ эдинг) – уларнинг таналарини чўзиб ҳамда қизиган темир билан кўйдириб қийноққа соладилар. Ушбу қийноқлар ҳақида ўшанда ўзингни эмас, мени гапирган, деб ҳисоблайвер. Агар шундай десам чидайсанми?

- Албатта, зеро, сенинг сўзларинг адолатлиидир.
- Адолатли инсонга, адолатнинг ўзидан келадиган яхшилик, неъматларга қўшимча равища унинг ҳаётлигига худолар ва одамлардан ана шундай ажр-мукофотлар ва савоблар бўлади.
- Ҳа, булар гўзал ва ишончли ажрлардир.
- Уларнинг иккисини, яъни адолатли ва адолатсиз одамларни ўлимларидан кейин кутаётган нарса олдида улар ҳам катталиги ҳам миқдори (адади)га кўра ҳеч нарса эмас. Униси ҳам, буниси ҳам бизнинг сұҳбатимиздан зарур нарсани олишлари учун буни эшитишлари керак.
- Марҳамат қилиб давом эттири, бошқа нимани ҳам бундан-да маза қилиб эшитиб бўлади?

Охиратдаги ажрлар ҳақида ривоят

– Мен сенга Алкиной қисасини эмас, балки бир жасур одамнинг, памфилиялик Армений ўғли Эрнинг ҳикоясини айтиб бераман. Кунлардан бир кун у урушда ўлдирилди; ўн кундан кейин бузилиб бўлган жасадларни йигиб олаётганларида уни ҳали ҳам бу-

тун, бузилмаган ҳолда топдилар, уйга олиб келдилар ва ўн иккинчи куни дағын этмоқчи бўлгандарида у гулхан устида ётганида бирдан тирилди, тирилгач эса у ерда кўрганини айтиб берди.

Унинг айтишича, унинг руҳи жисмидан сал ташқари чиқиши биланоқ бошқа руҳлар билан биргаликда йўлга тушди ва уларнинг ҳаммалари бир ажойиб жойга етиб келдилар, у ердаги заминда бир-бири билан ёнма-ён иккита ёриқ бор эди, қаршисида эса, тепада, осмонда ҳам иккита ёриқ бор эди. Уларнинг орасида ўрталиқда ҳакамлар ўтирадилар. Ҳукм чиқарилганидан кейин улар адолатли одамларга ўнгга, баланд осмонга чиқишини буюорадилар ва бўйинларига олд тарафдан номай аъмолини (ҳукм белгисини) осиб қўяр эдилар, адолатсизларга эса чапга, пастга тушишни буюорадилар, айтиш керакки, уларда ҳам – орқаларида номай аъмоллари бор эди. Навбат Эрга келганида ҳакамлар, бу ерда нимаики кўрган бўлса, одамларга ўшандан хабар бергучи бўлиши керак, дедилар ва ҳамма (гапга) қулоқ солиш ва бўлаётган барча ишларни кузатиб боришни буюордилар.

– У ерда у суддан кейин осмондаги ва ердаги икки ёриқ бўйлаб кетаётган ҳамда бошқа иккиси орқали келаётган руҳларни кўрди: бири орқали ердан лой ва чангга ботган руҳлар кўтарилади, бошқаси орқали эса осмондан поки-за руҳлар тушарди. Келганларнинг ҳаммаси, ким бўлмасин, бари бир узоқ саёҳатдан келганга ўшарди: улар худди умумхалқ байрамларида бўладигандек, кўкаlamзорга хурсанд бўлиб келиб ўтиришарди. Агар танишларни учратишса, бир-бирлари билан саломлашар ҳамда ер (юзида)дан келганлардан у ердаги ишлар ҳақида, осмондан тушганлардан эса – осмонда нима ишлар бўлаётгани ҳақида сўрашар эди. Улар ўтган воқеаларни эслаб, бир-бирларига айтиб беришарди – баъзилари ер остидаги сарсонликлар пайтида (бу сарсонлик минг йиллаб давом этади) кўрган-кечирган-

лари, азоб-уқубатлар ҳақида сўзласалар, бошқалари – осмондан тушганлар эса хушбахтлик ва бениҳоя гўзал манзаралар ҳақида сўзлар эдилар.

Аммо, Главкон, ҳаммасини батафсил айтиб беришга кўп вақт кетади. Эрнинг сўzlарига кўра, энг асосийси мана бундан иборат: кимга бўлса ҳам етказилган азият, озор ва хафа қилинган ҳар қандай одам учун барча дилозорлар ўн баробар кўп жазога маҳкум бўладилар (юз йилга ҳисобланган, чунки инсон умри шундай муддат бўлади), токи жарима жиноятдан ўн баробар кўп бўлсин. Масалан, агар кимдир, давлатга ёки қўшинга хиёнат қилсаю, шу туфайли кўп одамларнинг ўлимида айбдор бўлиб қолса ва унинг дастидан кўпчилик одамлар қулликка тушиб қолсалар, ёки у бошқа бирор ёвузлик қатнашчиси бўлган бўлса, буларнинг барчаси учун, яъни ҳар бир жиноят учун у ўн баробар кўп азоб чекиши зарур. Бошқа томондан, ким хайрли ишлар қилган бўлса,adolатли ва художўй бўлса, ўша одам хизматлари учун ўн баробар кўп мукофотланади.

– Кимда-ким тугилиб, жуда оз вақт умр кўрган бўлса, ундейлар ҳақида Эр нима деганини эслаш шарт эмас. У яна, худолар ва ота-оналарга бўладиган беҳурматлик ҳамда ҳурмат-эҳтиром учун ва ўзини ўзи ўлдирғанлик учун бўладиган катта ажрлар ҳақида ҳикоя қилган эди. Унинг ҳузурида бир одам бошқа бир кишидан буюк Ардией қаерга йўқолганлигини сўраганини у (Эр) айтган эди. Ушбу Ардией Памфилияning қандайдир бир шаҳрида бундан минг йил аввал тиран бўлган эди. Ҳикоя қилишларича, у ўзининг кекса отасини ва акасини ўлдирган ва бошқа кўп гуноҳ ишлар ва жиноятлар қилган. Ушбу савол кимга беришган бўлса, Эрнинг сўzlари бўйича ўша одам бундай деб жавоб берган: «Ардией келмади, бу ерга келмайди ҳам. Зоро даҳшатли томошалардан биз бундайини ҳам кўрганмиз: биз беҳад кўп азоб-уқубатлардан кейин дарё мансаби

(этаги) га яқин жойга келиб энди чиқмоқчи бўлган эдик, бирданига Ардиейни ва бошқа баъзиларни кўриб қолдик – у ерда асосан ҳамма тиранлар бўлиб, оддий одамлардан фақат энг катта жиноятчилар бор эди; улар чиқишни ўйлаб турган эдилар, аммо дарё мансаби уларни қўйиб юбормас ва ўзининг ёмонлигидан тузала олмайдиган ёки етарли даражада жазоланмаган ушбу ёвузлардан кимдир энди чиқишга ҳаракат қиласа, ўкирар эди. Шу ерда тайёр ҳолда ёввойи одамлар, кўринишдан оловга ўхшаш одамлар турадилар. Ушбу ўкирикка қулоқ соглан бу одамлар улардан баъзиларини тутиб олиб кетдилар, Ардией ва бошқаларнинг қўл-оёқларини боғладилар, бўйинларига сиртмоқ ташладилар, ерга ётқиздилар, териларини шилиб олдилар ва тақир ерда, тиканлар устидан судрадилар, яна айтиш керакки, учраган одамларга бундай жазо нима учун берилаётганини тушунтирас эдилар ва ушбу жиноятчиларни Тартарга ташлаб юборамиз деб айтардилар». Гарчи бу одамлар жуда кўп даҳшатларни кўрган бўлсалар ҳам, аммо ҳаммасидан даҳшатлироги улардан кимдир дарё мансабига яқин келганида ўша ўкиришни эшитиш қўрқинчи эди; шунинг учун, улар дарё мансабига кираётгандарида ўкириш тинган пайт уларнинг ҳар бири учун энг буюк қувонч бўлар эди.

Ҳукм ва жазолар ана шу хилда, мукофотлар эса уларнинг роса акси бўлган. Кўкаламзорда кимда-ким етти кун бўлган бўлса, ўшалар, тўрт кун ичида бутун осмон ва ер бўйлаб чўзилган, худди устундай, камалакка жуда ўхшаш, фақат ёрқинроқ ва тозароқ нур ёғдуси кўринадиган жойга етиб келиш учун саккизинчи куни ўринларидан туриб йўлга тушишлари керак. Улар бир кунлик йўл юриб унга етиб келдилар ва у ерда, ушбу нур устуни ичида осмондан осилиб тушган боғламаларнинг бир учини кўрдилар, зеро, ушбу нур – осмон тутунидир; худди кемалардаги

гўлани маҳкамлаган тугунга ўхшаб, бу тугунлар осмон тоқини маҳкамлайди. Ушбу боғламалар учидаги ҳамма нарсаға айланма ҳаракат берадиган Ананка урчуги осилиб турибди. Урчуқ ўки ва илгаги – адамант (тарошланган олмос)дан, вал эса – адамант ва бошқа жинслар аралашмасидан иборатдир. Валнинг тузилиши қўйидагича: унинг ташқи кўриниши шу ер юзидағи каби, аммо, Эрнинг баёнига кўра, уни қўйидагича тасаввур этиш керак, у катта, ичи кавак вал ичига кичикроқ худди шундай бошқа вал қўйилган бўлиб, бир-бирига туширилган идишларга ўхшаб кетади. Худди шу тарзда учинчи ва тўртинчи вал, яна тўрттаси мавжуд. Ҳаммаси бўлиб валлар саккизта, улар бир-бирларига киритилган, юқоридан уларнинг четлари умумий ўқдаги доирага ўхшайди, шунинг учун сиртдан яхлит бир валнинг узиликсиз юзасини ташкил этади, ўқ эса саккизинчи валнинг ичи ўртасидан тўла ўтказилган. Биринчи – ташқи ва, доиранинг энг катта юзасига эга олтинчи вал катталиги бўйича иккинчи, тўртинчиси – учинчи, саккизинчиси – тўртинчи, еттинчиси – бешинчи, бешинчиси – олтинчи, учинчиси – еттинчи, иккинчиси – катталиги бўйича саккизинчи юзага эга. Энг катта вал доираси – ранг-баранг, еттинчи вал доираси – энг ёрқин; саккизинчининг доираси ўз нурини еттинчисидан чиқаётган нурдан олади; иккинчи ва бешинчи валлар доиралари ранг бўйича бир-бирларига яқин ва улардан сарғишроқ тусга эга; учинчи доира эса – энг оқ рангда, тўртинчиси – қизғиш рангда, олтинчиси эса оқдиги бўйича иккинчи ўринда туради. Бутун урчуқ яхлитлигича айланади, ҳар сафар ўша-ўша бир айланишни ўтади, аммо унинг айланма ҳаракатида ички етти доира яхлитликнинг айланишига қарама-қарши йўналишда секин бурила бошлайди. Улар орасида саккизинчи доира энг тез ҳаракатда бўлади, тезкорлик бўйича иккинчи ўринда – бир хил тезликда айла-

наётган еттинчи, олтинчи ва бешинчиidor; учинчи ўринда, у (яъни, Эр – тарж.) эътибор берганидай, тўртингчи доиранинг айланма ҳаракатлари туради; тўртингчи ўринда учинчи доира, бешинчи ўринда эса – иккинчи доира туради. Ушбу урчуқ Ананка тиззасида айланиб туради.

Юқорида, урчуқнинг ҳар бир доирасида биттадан Сирена ўтиради; уларнинг ҳар бири доиралар билан биргалиқда айланиб туриб, фақат битта, доимо бир хил баландликдаги товуш чиқаради. Барча товушлардан – улар эса саккизта – мавзун ҳамоҳанг товушлар пайдо бўлади. Сиреналар олдида улардан бир хил масофада ҳар бири ўз тахтида учта мавжудот – Мойралар, Ананканинг қизлари: Лахесис, Клото ва Атропос ўтирибдилар; улар – оппоқ кийим кийганлар, бошларида гулчамбар. Сиреналар билан бир хил пардаларда Лахесис ўтмишни, Клото – шу кунни, Атропос – келгусини кўйлади. Вақти-вақти билан Клото ўнг қўли билан урчуқнинг ташқи гардишига тегиб, унинг айланишига ёрдам беради, шу пайтнинг ўзида Атропос ўзининг чап қўли билан худди шу ишни ички доиралар билан қиласи, Лахесис эса навбат билан ҳам унисиға, ҳам бунисига қўл теккизади.

Шундай қилиб, улар ўша ерга келишлари билан дарҳол Лахесис ҳузурига келишлари керак эди. Қандайдир кароматгўй уларни бир тартибга солди, кейин Лахесиснинг тиззасидан қуръаларни ва ҳаётларнинг тимсолчаларини олди-да баланд супага чиқиб бундай деди:

«Ананканинг қизи, ҳурулиқо Лахесис сўзи. Бир кунлик руҳлар! Мана, ўлимга маҳкум уруг учун ажал келтирувчи бошқа айланишнинг бошланиши. Қуръа бўйича гений сизни эмас, сиз ўзингиз уни ўзингизга танлаб оласиз. Кимнинг қуръаси биринчи бўлса, келгусида иложсиз бўладиган ҳаётни ўзи танлаб олсин. Эзгу иш қандайдир бир одамга тегишли эмас, унга ҳурмат-эҳтиром кўрсатиб ёки кўрсатмай,

ҳар ким ҳам унга күпроқ ёхуд камроқ таалуқли бўлади. Бу – танловчи (сайловчи)нинг айби, худо айбдор эмас».

Шуни айтиб, кароматгўй қуръаларни оломонга ташлади, Эрдан бошқа ҳамма ўз яқинига қайси қуръа тушган бўлса, ўша қуръани кўтариб олди, Эрга эса рухсат берилмади. Қуръани кўтариб олганга у қуръа бўйича нечанчи эканлиги равshan бўлди. Шундан кейин кароматгўй, уларнинг олдида ерга ҳаётларнинг тимсолчаларини териб қўйди, ушбу тимсолчалар миқдори бу ерда ҳозир бўлганлар сонидан анчагина кўпроқ эди. Ушбу тимсолчалар жуда ҳам турли-туман – ҳар хил ҳайвонлар ҳаётлари ва инсоний ҳаётнинг барча хиллари эди. Улар орасида, ҳатто, тиранлар, бутун умрга, ёки камбағаллик билан тулашиб, камбағаллик, қувгин бўлиш ва мискинлик билан тугайдиганлари ҳам бор эди. Бу ерда яна ўзининг ташқи кўриниши, чиройи, кучи билан ёки мусобақаларда машҳур бўлган ҳамда насл-насаби ва аждодларининг жасоратлари билан машҳур одамлар ҳаётлари ҳам бор эди. Албатта, бу ерда яна камсуқум одамларнинг, аёлларнинг ҳам ҳаётлари бор эди. Аммо бу руҳий ҳусусиятни белгиламасди, чунки руҳ бошқа бир ҳаёт тарзини танлаб олиши биланоқ, албатта, ўзгаради. Айтиш керакки, бу ерда бойлик ва камбағаллик, касаллик ва соғломлик ҳамда оралиқ ҳолатлар аралашиб кетган эди.

Азизим Главкон, инсон учун энг катта хавф худди шу ердадир, шунинг учун ҳам, ҳар биримиз бошқа билимларни беътибор қолдириб, агар унинг ҳақидаги билимни қаердандир олишга қодир бўлсак, мана шу соҳада тадқиқодчи ва шогирд бўлишимиз даркор. Яхши ва ёмон ҳаёт тарзини ажратиш, фарқ қилишга қобилият ва маҳорат касб этишини таъминлайдиган ҳамда ҳамма вақт ва ҳамма жойда берилган имкониятлардан энг яхшисини танлашга ўргатадиган кимнидир топиш зарур. Ҳозир гап нима ҳақида

борган бўлса, ўша нарсалар хайрли, эзгу ҳаётга қандай алоқаси борлигини ҳисобга олиб ва буларнинг барчасини бир-бири билан солиштириб, агар гўзаллик, камбагаллик ва бойлик билан бирлашган (қўшилган) бўлса, у ҳолда шу гўзаллик нималигини ва дилнинг қандай ҳолати билан қўшилганида у ёмонлик (бало, офат) ва яхшилик, эзгулик яратишини ҳамда олижаноб ёки тубан (пасткаш) насл-на-саб, хусусий ҳаёт, давлат мансаблари, қудрат ва ожизлик, билим олишга (ўқишга) бўлган уқув ва қобилиятсизлик нимани англатишини тушуниши зарур. Дилнинг табиий хусусиятлари бир-бири билан ва баъзи ўз меҳнати билан орттирилган сифатлар билан қўшилганида, дилнинг табииати билан ҳисоблашиб, фикрлаб, барча имкониятлардан бирини танлашга ёрдам берадилар: дилнинг адолатсиз бўлишига олиб борадиган ҳаёт тарзини у энг ёмон деб ҳисоблайди, энг яхшиси деб дилнинг адолатлироқ бўла боришини ҳисоблайди; қолган барчасини у бир четда қолдиради. Биз, бу инсон учун ҳаётлигида ҳам, ўлганидан кейин ҳам энг муҳим танлаш эканлигини кўрган эдик. Аидга ана шу, Адамантга ўхашаш қаттиқ ишонч билан ўтиш зарур, токи у ерда ҳам сени бойлик ва унга ўхашаш ёмонликлар гангитиб қўймасин, токи сен тиран бўлиб қолмагин ва шундай ҳамда шунга ўхашаш фаолият билан тузатиб бўлмас бало келтирмагин ва ўзинг ундан ҳам кўпроқ балони бошингдан кечирмагин. Ҳаётда – иложи борича ердагисида ҳамда кейингисида ҳам – доимо ҳаддан ошмасдан, ўртача йўлни танлашни ўрганиш зарур; инсон учун энг олий баҳт – мана шундадир.

– У дунёдан хабар берувчи (Эр назарда тутилмоқда – тарж.)нинг айтишича, ўшанда кароматгўй бундай деган экан: «Танлаб олишга, ҳатто, энг охирида киришган кишига ҳам бунда хуш, ёқимли ҳаёт бор, ага, танловни ақ билан ўтказиб ва сипо яшалса, унча ёмон бўлмаган ҳаёт

бор. Кимда-ким бошланишида танласа, бепарво бўлмасин, кимда-ким охирида танласа, тушкунликка тушмасин!» Кароматгўйнинг ушбу сўзларидан кейиноқ биринчи қуръа кимга теккан бўлса, ўша одам ўзига жуда ҳам қудратли тираннинг ҳаётини одди. Ўзининг нодонлиги ва очкўзлиги туфайли у ўйлаб ўтирмай танлади, у ерда унинг учун машъум қисмат – ўз фарзандларини ейиш ва бошқа ҳар хил балолар яширинган эди. У шошилмай фикрлаганидан кейингина ўз кўксига ура бошлади, танлаб олаётганида ка-роматгўйнинг огоҳлантиришига қулоқ солмаганидан қайгуга тушди, бу оғатлар учун ўзини эмас, балки тақдирни, худоларни айблади – ўзидан бошқа ҳамма нарсани айблади. Айтиш керакки, у осмондан тушганлар қаторида эди ва олдинги (ер юзидағи – *тарж.*) ҳаётини тартибли давлат тузумида яшаб ўтказди; тўғри, унинг ушбу фазилати, хайрли иши фалсафий мушоҳада меваси эмас, балки фақатгина одатнинг ўзи туфайли эди. Умуман айтганда, осмондан тушганларнинг кўпчилиги шунда панд еди, чунки улар мاشаққатларда тобланмаган эдилар. Ер остидан чиққанлар эса шошилмай танлардилар, зеро, уларнинг ўзлари ҳам турли мешаққатларни бошларидан ўтказганлар ҳамда қийинчиликларни бошқа одамлар мисолида кўрганлар. Шунинг учун ҳамда қуръа ташлаш тасодифлари туфайли кўпчилик руҳлар учун ёмонлик ва яхшиликнинг алмашуви кузатилади. Агар бу ҳаётга (охират ҳаёти назарда тутилмоқда – *тарж.*) келаётиб, инсон фалсафа билан соғлом шугулланган бўлса ва танловда қуръанинг охиргиларидан бўлиб чиқмаса, у дунёдан келган хабарларга кура, ҳар ҳолда у бу ерда ҳам баҳтли бўлади ва бу ердан у ёқقا, у ёқдан бу ёқقا бўлган йўл ер ости, мешаққатли йўл эмас, балки равон, самовий йўл бўлади.

Эр ҳикоя қилишича, турли руҳлар ўзларига у ёки бу ҳаётни қандай танлаб олаётганлари манзарасига бир назар

ташлаб қўйиш керак. Унга қараш аянчли, кулаги ва галати эди. Танлашнинг кўп қисми аввалги ўтган ҳаётнинг одат-кўнилмаларига мос келар эди. Собиқ Орфейнинг руҳи аёлларга бўлган нафрат туфайли оққушнинг ҳаётини танлаганини Эр кўрди: улар дастидан ўлгани учун унинг (Орфейнинг – тарж.) руҳи аёлдан туғилишни хоҳламади. Эр, Фамиридинг ҳам руҳини кўрди – у булбул ҳаётини танлади. У (Эр), инсон ҳаётини танлаб олган оққушни ҳам кўрди; бошқа мусиқий мавжудотлар ҳам худди шунинг ўзи эди. Йигирманчи қуръага эга бўлган руҳ арслон ҳаётини танлади; у Телемоннинг ўғли Аякснинг руҳи эди, бу яроғ-аслаҳалар билан тақдирлаш воқеасини ёдда тутган бу руҳ инсон бўлишни хоҳламас эди. Ундан кейин Агамемноннинг руҳи келарди. Бошидан ўтказган дард-аламлар туфайли у ҳам инсон авлодини хуш кўрмас эди, шунинг учун ўз ҳаётини бургут ҳаётига алмаштируди. Бу орада Аталантанинг руҳига қуръа тушди: мусобақаларда паҳлавон қандай буюк ҳурматга сазовор бўлишини билиб, ана шу қисматни танлаб олишдан ўзини тўхтата олмади. Аталантанинг руҳидан кейин Панопейнинг ўғли Эпейнинг руҳи моҳир ҳунарманд аёлнинг табиатини ўзига олди. Эр қаердадир узоқда, энг охиргилар орасида Терситнинг ҳаммага мазах бўлган ушбу одамнинг руҳини кўрди; у маймун бўлиб олган эди. (Ҳаёт тарзини) танлашга қуръа охири тасодифан Одиссейнинг руҳига тушди. Одиссейнинг руҳи аввалги мاشаққатлар, қийинчилликларни эсидан чиқармаган эди, шунинг учун у ҳар қандай гурурни бир четга қўйиб, мансаблардан узоқ, оддий одамнинг ҳаётини излаб, узоқ тентираб юрди; ниҳоят, Одиссейнинг руҳи қаердадир ивирсиб ётган, ҳеч ким назар-писанд қилмаган оддий инсон ҳаётини топди ва уни хурсанд бўлиб, қувониб олди ҳамда, агар биринчи қуръа тушганида ҳам, худди шундай қилган бўлишини айтди. Турли ҳайвонларнинг

дил (рух)лари худди шу равишда одамларга ва бир-биралигига ўтардилар, адолатсизлари – ёввойиларга, адолатлари эса – мулойим, ҳалимларга ўтарди, бир сўз билан айтганда, турли хил аралашиб кетишлар юз берарди.

Шундай қилиб, қачонки барча руҳлар ўзларига у ёки бу ҳаётни танлаб олганларидан кейин, улар қуръа тартибида Лахесиснинг олдига кела бошладилар. Ким ўзига қандай генийни танлаган бўлса, (Лахесис) ўша генийни у билан бирга ҳаёт кўриқчиси ва қилинган танловнинг ижрочиси сифатида жўнатади. Аввало, ушбу кўриқчи руҳни Клото ҳузурига, унинг қўл остига ва айланавётган урчуқнинг айланаси остига олиб келади: бу билан у ким қуръа бўйича ўзига қандай қисматни танлаб олган бўлса, ўшани тасдиқлади. Клотонинг қўли теккач, руҳни у Атропос калаваси (йигирилган или) олдига олиб келади ва бу билан ҳаёт илларини энди доимий, ўзгармас қилиб қўяди.

Руҳ бу ердан ортига ўгирилмай, Ананканинг таҳти олдига боради ва унинг устидан ўтади. Бошқа руҳлар ҳам ундан ўтганларидан кейин, улар биргаликда иссиқ ва даҳшатли жазирамада Лета водийсига борадилар, у ерда на дарахт бор, на бошқа наботот бор. Оқшом пайтида улар суви ҳеч қандай идишда турмайдиган Амелет дарёси қирғогида тўхтайдилар. Ушбу сувдан ҳамма меъёрида ичиб олиши зарур, аммо кимда-ким оқилликка риоя қиласа, ундан одам меъёрга қарамай кўп ичади ва агар кимда-ким бундай ичса, ҳамма нарсани эсидан чиқаради. Улар ухлаш учун ётган эдилар, роса ярим кечада момақалдироқ бўлиб ер қимиради. Бирданига уларни у ердан осмонга кўтариб ҳар тарафга, қисматларида қаерда туғилиш бўлса, ўша ерга учеб кетдилар ва улар осмон бўйлаб худди юлдузлардай сочилилар. Эрга бу сувдан ичишга рухсат берилмади. Руҳи қаерда ва қандай қилиб жисмига қайтганини у билмайди. Тонгда бехос уйғониб кетиб, у ўзини гулханда кўрди.

Хулоса: адолатга риоя қилишга чақириқ

Шу тарзда, Главкон, ушбу ривоят қутқариб қолинди, йүқ бўлиб кетмади. У (ривоят) бизни ҳам қутқаради; агар биз унга ишонсак, у ҳолда биз

ҳам Летадан осон ўтамиз, ҳам ўз руҳимизни булғамаймиз (гуноҳга ботирмаймиз). Аммо дил (руҳ) абадий ва ҳар қандай бало (ёмонлик) ва ҳар қандай яхшилик, эзгу ишни бошидан ўтказа олишига бўлган ишонч билан барчамиз – агар сиз менга ишонсангиз – доимо илоҳий йўлдан юрамиз ва токи биз бу ерда эканмиз, ўзимизга ҳамда Худоларга дўст бўлиш учун ақл-идроклилик билан бирга адолатга риоя қиласиз. Модомики биз худди мусобақаларда ҳамма ёқдан туҳфалар йигиб олаётган голиблар каби, мукофотга сазовор бўлган эканмиз, у ҳолда бу ерда ҳам, биз таҳлил этганимиз ўша минг йиллик саргардонликда ҳам бизга яхши бўлади.

МУНДАРИЖА

БИРИНЧИ КИТОБ.....	5
Адолат ҳақидағы масала мұхомаси	10
Хар кимга ўзига муносибини беріш – адолатдан эканлиги ҳақида	12
Әнг күчлінинг манбаати сиғатидаги адолат ҳақида.....	24
Адолат ва адолатсизлик.....	39
Адолат ва адолатсизлик (давоми)	52
 ИККИНЧИ КИТОБ.....	52
Хусусий адолатни билиш учун давлат тажрибасыдан фойдаланиш	70
Идеал давлатда талаб ва табиий иқтидорға күра мәннат тақсимоти	71
Соқчилар тоифасининг идеал давлатда туттган ўрни.....	79
Соқчиларни икки хиа: мусиқий ва гимнастик тарбиялаш	83
Адабиёттинг икки ҳақиқиғи ва ёлғон тури. Соқчиларни тарбиялашда ривоятларнинг туттган ўрни.....	84
Соқчиларни тарбиялашда шеърияттинг туттган ўрни	96
 УЧИНЧИ КИТОБ.....	96
Шеърий санъаттинг ифода үсуллари ёки услублари	107
Мусиқий ва гимнастик тарбиянинг ўз аро боғлиқлари	125
Хукмдор ва соқчиларни танлаш.....	139
Соқчиларнинг турмушлари.....	146
 ТҮРТИНЧИ КИТОБ.....	148
Идеал давлат андаза (орзу)си.....	149
Идеал давлатда бойлік ва камбагаллікни бартараф этиш.....	152
Идеал давлаттинг миқёси.....	154
Идеал давлатда тарбия, ўқитиши ва қонуналарнинг туттган ўрни	155
Идеал давлаттинг түртта эзгу иши	161
Инсон дилининг уч ибтидоси	181
Адолатай давлат ва адолатай одам	189
Беш хиљдаги рухий ҳолатта беш хиљдаги давлат тузумининг тұғри келиши	192
 БЕШИНЧИ КИТОБ	193
Соқчиларда хотинлар ва болаларнинг умумийлігі масаласининг қўйилиши	193
Идеал давлатда аёлларнинг туттган ўрни	197

Соқчиларда хотинлар ва болаларнинг умумийлиги (давоми).....	207
Ўзиники билан умумийнинг давлатдаги ўзаро нисбати.....	214
Идеал бўлган ва идеал бўлмаган давлатлардаги ҳокимлар ва ҳалқнинг ўзаро муносабатлари	216
Уруш ва идеал давлат фуқароларининг ҳарбий бурчлари	222
Уруш масаласи билан боғлиқ намунавий давлат тавсифи	228
Кимки гўзалликни мушоҳада қиласа, ўша – файласуф	235
Файласуф мулоҳазаларни эмас, балки борлиқ ва ҳақиқатни ўрганади	239
Идеал давлатда файласуфларнинг тутган ўрни.....	246
 ОЛТИНЧИ КИТОБ	246
Фалсафий руҳ ҳусусиятлари	248
Фалсафий дилнинг асосий ҳусусияти – умум вақт ва борлиқни фикран қамраб олишдир	249
Файласуфнинг табиати ақлнинг мутаносиблиги ва түгма назокати билан фарқ қиласи	251
Идеал давлатнинг тўрт асосий фазилати файласуфга мансубдир	251
Яна бир марта давлатнинг ҳақиқий ҳукмдорлари ҳакида	255
Сафсатабозлар оломон фикрига йўл берадилар	261
Файласуф ва оломоннинг зиддияти	262
Бузилган давлат тартиботи файласуфга ҳалокатли таъсир қиласи	267
Давлатда фалсафани нотўғри татбиқ қилишдан қутилиш усуслари	268
Идеал давлатни қуриш мумкинлиги	271
Яна файласуфлар табиати ва тўрт эзгулик ҳакида	277
Эзгулик гояси	279
Идрок этиладиган олам ва кўринадиган олам	287
Муқаддимасиз ибтидо. Идрок этиладиган ва кўринадиганнинг бўлимлари	288
Гор тимсоли	292
 ЕТТИНЧИ КИТОБ	292
Илоҳий нарсаларни ўз-ўзича адолатни ва инсоний нарсаларни мушоҳада қилиш	297
Инсонни гоялар (эйдослар)нинг мушоҳадасига жалб этиш санъати.....	298
Бу санъатнинг давлат бошқарувидаги аҳамияти	299
Соф борлиқни билишга йўналтирилган фанлар бўлимлари	303
Ҳисоб ва рақам (сон) соф борлиқни билиш бўлимларидан бири сифатида	305
Мұхокама ва мулоҳаза соф борлиқни билиш кўли сифатида	308
Айнанликни тафаккур қилиш	309
Дилнинг шакланишдан ҳақиқий борлиққа юз тутиши. Ҳисоб санъати....	310
Геометрия	312

Астрономия	314
Мусика	318
Диалектик усул	320
Диалектик усул бўлимлари – билиш, мулоҳаза юритиш, ишонч, ўхшатиш	323
Диалектика таърифи.....	324
Яна бир бор ҳокимларни саралаш ва уларнинг тарбияси ҳақида	325
Тарбиянинг ёш бўйича босқичма-босқич изчилиги	327
Адолат инсонда болаликдан тарбияланади	330
 САККИЗИНЧИ КИТОБ	335
Бузук давлат тартиботининг тўрт хил	336
Беш хил феъл-авторнинг беш турдаги давлат тартиботига монандлиги ҳақида	337
Тимократия	338
«Тимократик» одам	342
Олигархия	345
«Олигархик» инсон	349
Демократия	355
«Демократик» одам	357
Тиранийлик	363
Демократик давлатнинг учта «қисми»: текинхўрлар, бойлар ва ҳалқ	367
«Тираник» инсон	369
 ТЎҚҚИЗИНЧИ КИТОБ	377
Хоҳиш-истакларнинг таҳдиди	377
Уйку вақтида уйгонувчи хоҳиш-истаклар	378
Тирания ва ноқонуний хоҳиш-истаклар, Тиран қиёфаси (давоми)	380
Тираник дил – бадбахт	386
Инсон учун тираник майларни амалга ошириш – уларни тийишдан кўра оғирроқ оғат	391
Бахт даражаси бўйича беш хил дилнинг изчилиги	392
Инсон дилининг уч ибтиносига давлатнинг уч тоифаси ва ҳузурларнинг уч хилига монандлиги	393
Ҳузур ва дард. Ҳақиқий ҳузурнинг дардининг оддий тутатишидан фарқи	398
Ҳақиқатни билмай туриб, ҳақиқий ҳузурдан ёлғон ҳузурни ажратиб бўлмайди	401
Энг ҳақиқий ҳузур – фалсафий ибтидоға эргашувчи дилдадир	404
Икки кутб: тираник ва шоҳона хоҳиш-истаклар ва ҳузурлар	405
Ҳўжакўрсинга адолатнинг етишмаслиги	407
Яна бир марта намунавий давлатда шеъриятнинг ўрни ҳақида	414

ҮНИНЧИ КИТОБ	414
Санъат ғоя (эйдос)га тақлидга тақлид сифатида	415
Достон ва фожиа танқиди	420
Шоир чинакам борликни эмас, шарпаларни яратади	423
Шеърият ҳақиқийлик мезонига – ўчаш, хисоб ва тортиб кўришга бўйсунмайди	427
Тақлидий шеърият дил уйғунлигини бузади	428
Дилнинг ғазабнок ибтидоси ақл-идроклисига кўра осонроқ акс эттирилади	431
Тақлидий шеърият феъл-ахлоқни бузади ва шунинг учун у давлатдан ҳайдалиши керак	432
Идеал давлатда фақат фойдаси аниқ бўлган шеъриятгина бўлиши мукин	436
Руҳнинг абадий (боқий)лиги	437
Дилнинг ўзига-ўзи айнанилиги	441
Ҳақиқатнинг аҳамияти ҳақида	443
Адолат учун сўнгги мукофот	445
Охиратдаги ажрлар ҳақида ривоят	446
Хуоса: адолатга риоя қилишга чақириқ	457

Адабий-бадиий нашр

АФЛОТУН

ДАВЛАТ

Насрий достон

Мухарріп

Маъмура ҚУТЛИЕВА

Бадий мұҳаррір

УЙГУН СОЛИХОВ

Мусахих

Мадина МАХМУДОВА

Техник мұхаррир

Сурайє АХМЕДОВА

Компьютерда сахифаловчи

Дилдора ЖҮРАБЕКОВА

Лицензия рақами: АI № 252, 2014 йил 02.10 да берилган.

Лицензия рақами: АI № 252, 2014 йил 02.10 да берилган.

Босишга 29.10.2015 й.да рухсат этилади.

Бичими 60x84 1\16.

Босма тобоги 29. Шартда босма тобоги 27.06.

Гарнитура «Arno Pro». Офсет кого?

Алами 5000 мұндағы Бүрелма № 191

Бахоси калышынан нархаз.

«Янги аср авлоди» нашриётида тайёрланди.

«Янги аср авлоди» нашриётида тайёрланди.

100113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кучаси, 60.

Мурожаат учун телефонлар:

Мурожаат учун телефонлар:

Нашр бўлими – 278-30-52; Маркетинг бўлими – 128-78-43

факс – 273-00-14; e-mail: yangiasravlodj@mail.ru

**«ЯНГИ АСР АВЛОДИ» НММ ТОМОНИДАН
«ЗАКОВАТ ДУРДОНАЛАРИ» РУКНИДА
ЧОП ЭТИЛГАН КИТОБЛАР:**

ПЛУТАРХ

«САЙЛАНМА»

Юмшоқ мұқова, 60x84 1/16 форматда, 216 бет

Ушбу түпламга юнонистонлык машхур муаррих вә адіб Плутархнинг уч асари киритилган. Булар – «Искандар Мақидуний», «Подшоҳлар ва саркардаларнинг ҳикматалы сүзлари» ва «Келин-куёвларга насиҳатлар»-дир. «Искандар Мақидуний» асарида подшоҳ ва саркарда Искандарнинг инсоний фазилатлари имкони борича мұкаммал ёритиленген. «Подшоҳ ва саркардаларнинг ҳикматалы сүзлари» асарида 91 подшоҳ ва саркарданның беш юздан ортиқ ҳикматлари көлтирилген. Нисбатан кичик ҳажмдаги «Келин ва күёвларга насиҳатлар» да янги түрмуш құрган йигит вә қызларға Плутарх ажойиб панд-насиҳатлар беради.

АРАСТУ

«АХЛОҚИ КАБИР»

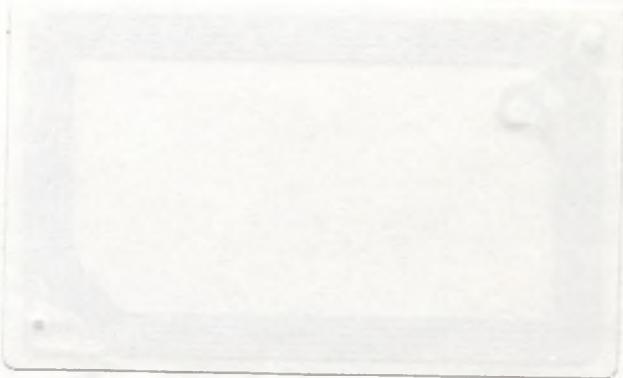
Юмшоқ мұқова, 60x84 1/16 форматда, 352 бет

Қадимияттнинг дақо мутафаккири, устози аввал, Искандар Зулқарнайнга мұраббийлік қылған Арасту (Аристотел) асарлари орасыда «Магния Моралия» – «Ахлоқи кабир» алохидада үрин тутади.

Арастунинг бу вә бошқа асарларындағы ҳикматлар Низомий, Дәхлавий, Жомий вә Навоий каби Шарқ алломаларининг ҳам меҳр-муҳаббатига сазовор бўлган. «Ахлоқи кабир» асарида барча замонлар вә барча инсонлар учун сув вә ҳаводай, күёш нуридай зарур илми ҳикмат дурданаларини топамиз, бу дурданалар бизнинг маънавий оламимизни бойитади вә гўзаллаштиради.

Форобий, Беруний, Ибн Сино каби буюк Шарқ алломаларининг ҳам устози бўлган Арасту – Аристотелнинг (эрамиздан аввали 384–322 йиллар) ижодий мероси ҳозиргача ҳам жаҳон фалсафий-эстетик тафаккури хазинасининг қимматлар бойлиги саналади. Алломанинг «Поэтика» («Нафис санъатлар ҳакида») рисоласидан бизга қадар фақат баъзи қимматлар парчаларгина етиб келган бўлиб, ана шу қисмлар ҳам ҳозиргача барча файласуф, санъатшунос, адабиёт назариётчиларининг асосий дастуриламали бўлиб хизмат қиласди.

«Поэтика» ўзбек тилида ilk марта 1979 йилда Иzzat Султон таҳрири остида босилган эди. «Поэтика» нинг XIX–XXVI бобларини Уммат Тўйчиев, I–XVIII бобларини Маҳкам Маҳмуд таржима қылган.

ЯНГИ АСР АВЛОДИ

ЗАКОВАЛ
дурдоналари

АФЛОТУН

ISBN 978-9943-27-416-7

9 789943 274167